

पथिक

કલ્પાત્મક

કંકોત્રીઓ

તેમજ

અન્ય

છાપકામ

તથા

બાઈ-ડીંગ

માટે

અવશ્ય સુલાકાત લો

શરદ પ્રિન્ટરી

કિશા બાપના ડેલા પાસે,

ડભાણ ભાગોળ,

નાડિયાદ.

S— standard printing

H— honest in dealing

A— against higher rates

R— rigid time schedule

A— art printing

D— decent printing

Sharad Printery Stand for all above qualities

Near 'Kisabupa' Dehla, Dabhan Bhagol, NADIAD.

ખેતીવાડીને ઉપયોગી મશીનરી-સ્પેર પાર્ટ્સ

★
હનલોપ બેલ્ટીંગ, હોઝ પાઇપ, વી-બેલ્ટસ

જ્યોતિ મોટર - પંપ - સ્ટાર્ટર

સીંગલ ફેઝ પંપ વગેરે

કુપર અને પરમ શક્તિ ઓઇલ એન્જિન

લાન્ડ્રા વતરાના સંચા, વરુણ પંપ

-*-

પાઇપ તથા પાઇપ ફીટીંગ્સ

મશીનરી - સ્પેર પાર્ટ્સ

=== ઠક્કર એન્ડ કું. ===

વાણિયાવાડ ગેટ - બૂજ (કચ્છ)

આન્ય :- નખત્રાણા

જોષી હિન્દુ સોજ

નડિયાદ

નડિયાદમાં મીલ રોડ પર

ઉત્તમ સોજ નનુ

એક માત્ર સ્થળ

પ્રો. છંગનલાલ ન. જોષી.

"पथिक" कायस्थितः

प्रेम दरवाज गद्दार,

अमरवाह-२

अंकमां

वार्षिक-संवाजम

देशमां श. ७-५०

विदेशमां शि. १५.

छटक नकल : श. ८-७५

- (१) प्रकाशन-दील
- (२) वरदा वेदमाता
- (३) भूज (कच्छ) की व्रजभाषा पाठशाला
(संशोधन)
- (४) सुदर्शन (तत्त्वज्ञान-गुह्यवाहनी द्रष्टि)
- (५) प्रसास पाठशाला (पुरातत्त्व-भाषिणी)
- (६) पृष्ठो (गजल)
- (७) चिरंजीवी लाल मकरंद (नाटिका)
- (८) क्षय क्षयनी विभाग सूचक संसा "लास"
- (९) प्रेमनी क्षयल (वाती)
- (१०) मुनशी साहित्य अने युग पल्लव ! (विवेचना)
- (११) रहस्यारे (काव्य)
- (१२) जेपां छे- (गजल)
- (१३) पनी दे ! (काव्य)
- (१४) रवि-प्रसाद-रत्न ! (काव्य)
- (१५) "विदाय (काव्य)
- (१६) शिशिरनी सवार (मिश्र-काव्य)
- (१७) मने शांति गरो छे ! (काव्य)
- (१८) छत्रमातुं वरुं साहित्य (भाषिणी)
- (१९) "भाषणुना पीउला जेवी..." (वाती)
- (२०) आम सरस्वतीमां विविध शिक्षण (लेख)
- (२१) प्रेमांध (काव्य)
- (२२) अंक, जिष्ठ पायस्तान उदरो (छटाक्ष काव्य)
- (२३) प्रीत करी तेरे देवी (वाती)
- (२४) नयलिका साहित्य : जेउती नजरे
- (२५) विज्ञानतुं आकर्षक तत्त्व (लेख)
- (२६) निद्रा (आधुनिक)
- (२७) प्रश्नज्ञान (आधुनिक-लेखभाषा)
- (२८) कुछ नदीं छहते (वाती)

नंरी	७
श्री दिलीप वेदालंकार	८
कुंवर श्री चंद्रप्रकाशसिंहजी	९
श्री. हरिलाल पंड्या	१७
श्री. जे. अम. नाथुवटी	२०
श्री. अविनाश भट्टा "अन्य"	२४
प्रा. बंढुलाल शुक्ल	२५
प्रा. कनुलाल जनी	३७
प्रा. अरविंद नेशी	४०
प्रा. हसमुख दोशी	४१
श्री. नलिन रावण	५३
श्री. "यातक"	५४
श्री. प्रीतमलाल कवि	५४
प्रा. कनुलाल जनी	५५
श्री. नलिन रावण	५५
श्री. "भदुरम"	५६
श्री. अनुपसिंह परमार "अक्षि"	५६
श्री. मार्कंडेय भट्टा	५७
श्री. प्रीतमलाल कवि	५८
श्री. धीरसिंहल गोहिल	६५
श्री. धीरेन्द्र भट्टा	७०
श्री. भूषणराज अन्नरिया	७१
श्री. "निरंजन"	७३
श्री. भगनलाल पटेल	७६
प्रा. अविनाश मुनशी	८०
श्री. अक्षरान्त शुक्ल	८२
श्री. शांतिलाल राजकोटी	८७
श्री. अर्जुन शिरोल	

—: આવતા અંકમાં :—

જે વાચન-રસથાળ રજૂ થવાનો છે તે પૈકી થોડાક લેખકોનાં નામ.

૧. કુંવર શ્રી. ચન્દ્રપ્રકાશસિંહજી
૨. પ્રા. બંસીભાઈ આહવાલા
૩. શ્રી. સુરસિંહજી બોડેગ
૪. ડૉ. મનુભાઈ પાંધી
૫. શ્રી. અશ્વિનકુમાર ચાનકી
૬. શ્રી. અમુભાઈ શેખાણી.
૭. પ્રા. મન્દેન્દ્રપ્રતાપ ગૌતમ
૮. શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત શુક્લ
૯. વૈદ્ય રતનજી રાસ્તે-કવિ
૧૦. શ્રી. પ્રાણગિરિ ગોરવામી
૧૧. શ્રી. મુરેશ ભટ્ટ
૧૨. શ્રી. એ. એફ. રોક
૧૩. શ્રી. રમણલાલ પટેલ
૧૪. શ્રી. વિલાકર ધોળકિયા
૧૫. શ્રી. જશવંતસિંહ રાણા

ઉપરાંત હમેશના શ્રી. નલિન રાવળ, પ્રા. મધુરમ, શ્રી. ચાતક વગેરે તો હરોજ.

નોંધ:- પાન ૯ થી ૧૬ ઉપરનો હિન્દી લેખ અપૂર્ણ છે અપૂર્ણ ન છાપવામાં પ્રેસની શરતચૂક થઈ છે. લેખકની સંક્ષિપ્ત પિછાન સાથે લેખ આવતા અંકમાં પ્રેસ થશે. —તંત્રી

છુટક નકલ ૭૫ નયા પૈસા

—: લેખકોને :—

- * ‘પથિક’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- * ‘પથિક’ કોઈ પણ, વાદ કે ચોક્કસ વિષયનું માસિક નથી.
- * ‘પથિક’ સર્વોપયોગી વિચાર, ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે. જીવનને ઉર્ધ્વગામી બનાવતા, પ્રેરણાત્મક અને સર્વ પ્રકારના અભ્યાસપૂર્ણ-શિષ્ટ સાહિત્યિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.
- * એક વખત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ કૃતિને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ‘પથિક’ને ન મોકલવાની લેખકોએ કાળજી રાખવાની છે.
- * કૃતિની જવાબદારી લેખક પોતાની જ રહેશે. અનુવાદિક કૃતિ માટે મૂળ લેખકની મંજૂરી અનુવાદકે મેળવવી જોઈએ.
- * ‘પથિક’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ કોઈ પણ કૃતિનું પુનઃમુદ્રણ કરતા પહેલાં મૂળ લેખક અથવા તંત્રીની પરવાનગી લેવી અનિવાર્ય છે.
- * કૃતિ સારા અક્ષરે, શાહીથી અને કાગળની એક જ જાતુએ લખેલી હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો તેનો ચુજરાતી તરજુમો કરવો જરૂરી છે.
- * અસવીકૃત કૃતિને પાછી મેળવવા માટે ૮ન.પૈ. ની ટિકિટ કૃતિ સાથેજ મોકલવી જોઈએ.

પત્ર વ્યવહાર :-

“પથિક” કાર્યાલય

પ્રેમ દરવાજા બહાર,

અમદાવાદ-૨

શિષ્ય સમાજનું ગુજરાતી માસિક

વિષય : શિષ્ય સમાજના નિયમો અને પ્રવૃત્તિઓ : ૧૧-૧૨ અંક : ૩-૬

પ્રકાશન-દીલ

“પંચિક”ની જાણ અને અનિયમિતતા બન્યા ! નિયમિતતા જાળવવા માટે પ્રવૃત્તિ કર્યા છતાં તેમાં તાત્કાલિક સંકળતા ન મળી, પરિણામે સાચાર રીતિમાં મુકાબ જવું પડ્યું. હકીકત એમ બની કે:-

“પંચિક” જે પ્રેસમાં છપાતું હતું તે પ્રેસ વેચાઈ ગયું. કલ્પના પણ ન હતી કે પ્રેસ આમ ઝાંચી પડે. વેચાઈ જશે. પ્રેસ માસિક ક્યોરેય તેવી રહેજે કમ્પોઝિટ પણ વ્યક્ત કરી નહોતી છતાં પ્રેસ વિદ્યાર્થી મેંચાની હકીકત બની. પ્રેસના નવા માલિક સાથે ‘પંચિક’ની છપાઈ વિષે વાતચીત કરી પણ પ્રિમિય જેવા કારણે ના, કહી કે મોટે માસિકોનું છપાવાનું કામ કરવાના નથી.

પ્રેસની મુશ્કેલી તો શરૂઆતમાં જ નહીં હતી અને તે કારણે જ ‘પંચિક’ના પ્રકાશનમાં દીલ થઈ હતી. ફરીથી ‘ત્યાં નાં ત્યાં’ જેવી રીતિ ટૂંક સમયમાં જ સર્જાય ગઈ, અમદાવાદનો અનુભવ તો હતો જ. ફરી પ્રવૃત્તિ કર્યા પણ નકામો બન્યા. નડિયાદના પ્રેસોએ ચૂટણી સુધી ‘ના’ કહી. આંધ્રપ્રદેશમાં પણ સેવા જ અનુભવ મળ્યો. પ્રાંતિજની તપાસમાં પણ ‘ના’ આવી.

દરમિયાન તંત્રીને કમ્પોઝિટ જવાનું થયું. ત્યાં એકાદ જગ્યાએ છપાઈ વિષે વાતચીત કરી પણ હા ન થઈ. આમ નિયમિતતા જાળવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ ચૂટણીની કામગીરીને કારણે તાત્કાલિક સંકળતા ન મળી અને ‘પંચિક’ને અનિયમિતતાનો બોગ બનવું પડ્યું. ધારણા કરતાં તંત્રીને કમ્પોઝિટ ૧૫/૧૬ દિવસ વધુ રોકાઈ જવું પડ્યું.

દરમિયાન આ અંક છપાવનાર નડિયાદના પ્રેસ, પ્રેસેસર મિત્રને ‘પંચિક’ છાપી આપવાની સ્નેહ ગાંઠે હા કહી, ગોઠવણ કરી કે ટ્રીસેન્ચર-જન્યુઆરીનો એક જ અંક બનાવશે અને તે તા. ૨/૨ ના રોજ પોષ્ટ કરશે; ફેબ્રુઆરીનો અંક તા. ૨૦/૨ ના રોજ તૈયાર કરશે અને માર્ચનો અંક તા. ૫ માં એ પ્રસિદ્ધ કરી નિયમિત બની જવું, પણ પ્રેસને વધુ કમ્પોઝિટ ન મળતાં ગોઠવણ બંધી વળી છે.

એ અંકનો આ એક જ અંક બનાવ્યા સિવાય છટકો ન હોવાને કારણે તેમ કહ્યું છે. પરંતુ લાંબામાં એક વિશેષાંક બહાર પાડી આ ખાત્રીને પુરવામાં આવશે.

માસિક-મુકરર, નારીયે પ્રસિદ્ધ થયું. કોઈએ નિયમિતતા જાળવવાની કોઈએ-તો જ વાચકોના વિશ્વાસ જાગે અને પ્રગતિ પણ તો જ થવા પામે એવી અમારી ૬૬ માન્યતા હોવા છતાં આજે ‘પંચિક’ની નિયમિતતા જાળવી શક્યા નથી તેનું અમને ખૂબ જ દુઃખ છે. આશા છે, વાંચકો ક્ષમા કરશે. શક્ય તેટલી ઝડપથી નિયમિત બનવાના અમારા પ્રયત્નો ચાલુ છે અને રહેશે. -તંત્રી

વરદા - વેદમાતા

સ્તુતા મયા વરદા વેદમાતા પ્રચોદયન્તાં પાવમાની દ્વિજાનાં । આયુઃ પ્રાણં પ્રજાં પશું
કીર્તિં દ્રવિણં વ્રહ્મવર્ચસમ્ । મહયં દત્ત્વા વ્રજત વ્રહ્મલોકમ્ ॥

॥ ૧૬ । ૭૧ । ૧ અર્ચવં ॥

અર્થ — પરમાત્મા કહતે છે કે હે મનુષ્યો ! તુમ્હારે લિયે (મયા) મૈને (વરદા) વરદાન દેનેવાલી (વેદમાતા) વેદમાતા કી (સ્તુતા) સ્તુતિ કર દી હૈ, મૈને વદ તુમ્હારે આગે પ્રસ્તુત કર દી હૈ । વદ વેદમાતા (પ્રચોદયન્તાં) ચેષ્ટાશીલ (દ્વિજાનાં) દ્વિજોં કો (પાવમાની) પવિત્ર કરને વાલી હૈ ઓર (આયુ આયુઃ) (પ્રાણં) પ્રાણ (પ્રજામ) પ્રજાં-સંતાન (પશુમ્) પશુ (કીર્તિં) કીર્તિ (દ્રવિણમ્) ધન ઓર (વ્રહ્મવર્ચસમ્) વ્રાહ્મણોંકે તેજ કો વદ વેદમાતા પ્રદાન કરતી હૈ । વેદ કે અધ્યપન દ્વં સ્વાધ્યાય દ્વારા પ્રાપ્ત હોમ વાલે इन આયુ આદિ પદાર્થોં કો (મહયં) મુક્તે (દત્ત્વા) દેકર (વ્રહ્મલોકમ્) મોક્ષ કો પ્રાપ્ત કરો ।

વેદમાતા (વેદ) કા ભગવાન્ને મનુષ્યોંકો ફસલિપ ઉપદેશ દિયા હૈ કે વે ફસલે ઉપદેશોં સે ખાંતિ-ખાંતિ કે વરોં કો, મંગલોં કો, પ્રાપ્ત કર સકે । વે અપને આપ્તો પવિત્ર, ચેષ્ટાશીલ ઓર ઉદ્યમી બના સકે । સંસાર કે સવ મંગલ ઉપરોક્ત આયુ આદિ સાત મંગલોં મેં સમાવિષ્ટ હો જાતે હૈ । इन પદાર્થોંકા સેવન હમે સ્વાર્થ બુદ્ધિસે નહીં કરના ચાહિય । ફસલે હમારા જીવન ઉપકારમય હો જાયેગા । ઉપકારમય જીવનકા સીધા ફલ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ હોગા ।

—દિલીપ વિદ્યાલંકાર

ગુજ. અર્થ :-પરમાત્મા કહે છે કે હે મનુષ્યો ! તમારે માટે મેં વરદાન આપનારી વેદમાતાની સ્તુતિ કરી દીધી છે; મેં એ તમારી સમક્ષ રજૂ કરેલ છે. એ વેદમાતા કર્મશીલ દિલોને પવિત્ર કરવા વાળી છે અને આયુષ્ય, પ્રાણ, પ્રજા (સંતાન), પશુ, કીર્તિ, ધન અને બ્રાહ્મણોનાં તેજ એ વેદમાતા પ્રદાન કરે છે. વેદનાં અધ્યપન અને સ્વાધ્યાયથી પ્રાપ્ત થનાર આયુષ્ય વગેરે આ પદાર્થો મને આપીને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરો.

વેદમાતા (વેદ)ને ભગવાને મનુષ્યોને એટલા માટે ઉપદેશ આપેલો છે કે તેઓ વેદના ઉપદેશથી પ્રકાર પ્રકારનાં વરદાન, મંગલ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેઓ પોતાને પવિત્ર, કર્મશીલ અને ઉદ્યમી બનાવી શકે. સંસારનાં સર્વ મંગલ ઉપરુક્ત આયુષ્ય વગેરે સાત કલ્યાણોમાં સમાઈ જાય છે. આ પદાર્થોનું સેવન આપણે સ્વાર્થ બુદ્ધિથી ન કરવું જોઈએ. આથી આપણું જીવન ઉપકાર મય થઈ જશે. અને ઉપકાર મય જીવનનું સીધું ફળ મોક્ષ પ્રાપ્તમાં પરિણમશે.

भुज (कच्छ) की व्रजभाषा पाठशाला

(ले० कुंवर चन्द्रप्रकाश सिंह)

राष्ट्रभाषा के रूप में हिन्दी-संस्कृत, पाली, प्राकृत, और शौरसेनी अपभ्रंश की सीधी उत्तराधिकारिणी है। वर्तमान भारतीय संविधान में राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकृत होने के बहुत पहले से वह अधिक सच्चे और स्वाभाविक रूप में भारत की राष्ट्रभाषा थी। अंतर्राष्ट्रीय व्यवहार का माध्यम होने के साथ साथ वह उच्च शिक्षा और संस्कृति की भाषा थी, इसके प्रमाण देश के अनेक भागों में मिलने लगे हैं। महाराष्ट्र, गुजरात, बंगाल, पंजाब, आंध्र, में हिन्दी काव्य रचना की दीर्घकालीन परम्परा प्रकाश में आती जा रही है, जो उसकी सर्वप्रियता सूचित करती है, इसे यह भी सिद्ध होता है कि शासकीय तथा राजनैतिक एकता के अभाव में भी इस देश की राष्ट्रीय एकता सदैव अखंड रही। अपने विभागीय शोध-अभियान में मुझे गुजरात में एक ऐसी पाठशाला का पता चला है जिसने

लगभग दो-तीन वर्षों तक निरन्तर काव्य की शिक्षा दी और अच्छे से अच्छे कवियों को प्रशिक्षित किया।

इस पाठशाला की स्थापना भानत के पश्चिमी सीमान्त के स्वतन्त्र राज्य कच्छ के अधिपति महाराज लखपतिसिंहजी ने अपनी राजधानी भुज में संवत् १८०९ और १८१७ वि. के बीच किसी समय की थी। महाराज लखपतिसिंह के पिता देशलजी प्रथम कच्छ के बड़े प्रतापी, अत्यन्त न्यायपरायण और प्रजावत्सल शासक थे। जिस प्रकार अकबर के संबंध में दिल्ली-श्वरो वा जगदीश्वरो का कहा जाता था, उसी प्रकार कच्छ की जनता महाराज देशलजी को आज तक 'देसरा-परमेसरा' कहकर याद करती है। महाराज देशल प्रथम संवत् १७७५ वि० में गद्दी पर बैठे थे। उनके शासन काल में कच्छ राज्य की सर्वतोमुखी प्रगति हुई थी। दादा मेकण नाम के सुप्रसिद्ध कच्छी सन्त माहुराव देशल के आध्यात्मिक गुरु थे।

१—(अ)—महाकवि नान्हालाल, "कौशेस्वर दलपतराम", भाग-३, पृष्ठ १०८, संवत् १९१७ वि० चन्द्रासा नी पराक्रम गाथा ने कारण राज-दरबारों में नीः—

राजभाषा हिन्दी होती, सूरदासजी भी सूरदास मधुरी पदावलि ने कारणे कृष्ण मंदिरों में नी
कौशेस्वर भाषा हिन्दी होती, तुलसी कृत राम कथा ने कारणे तीर्थ तीर्थवासी
जोगियों नी जोग भाषा हिन्दी होती, भारत ना प्रांत प्रांते पूनती देशी परदेशी सेनाओं ना
सेनानिओं नी सैन्य-भाषा हिन्दी होती। विचार सागर समा समर्थ ग्रंथों त्पहारे हिन्दी में
लखाता, काव्य शास्त्रों त्पहारे हिन्दी में रचाता, आपने मध्य युग नी ज्ञान-भंडार हिन्दी
भाषा में हतो। कोई महत्वाकांक्षी ने भारत विख्यात महाग्रंथ ग्रंथों होय तो त्पहारे हिन्दी
में ग्रंथता।

(आ)—देसाई मोहनलाल दलीचन्द, "जैन गुर्जर कवियों", प्रथम भाग, पृष्ठ ३५—

छापाखाना, प्रांतीय अभिमान, मुसलमानों ने फारसी अक्षरों को अप्रहं अने नवां प्रांतिक
उद्योग न होते तो हिन्दी भाषा अनायासे देश भाषा बनी जात। अधिक छापाखाना,
छपावना लखवानु चालु ने झगड़ाओ घया तेथी आ गति अटकी।

२—रसबुक् विलियम्स, एल० एफ०, "दी ब्लैक हिस्स", पृष्ठ १२६-१२७, सन् १९५८ ई०।

"Desai and god are the same was long on the lips of his Subject."

आवश्यकताएँ घटने के स्थान पर बराबर बढ़ती ही गई^{१३}। मुवराज लखपतसिंह के मन में यह धारणा बढमूल हो गई थी कि महाराज के हृषा के पात्र सेठ देवकर्ण ही इनकी धन प्राप्ति के मार्ग को सव-ने यही बाधा है। इसलिए सन् १७३८ में उन्होंने दीवान को मरवा डाला^{१४}। इस घटना के तीन वर्ष बाद उन्होंने अपने पिता महाराज देशल को बन्दी बना लिया और कच्छ की सम्पूर्ण शासन सत्ता अपने हाथ में ले ली^{१५}। महाराज देशलजी को बन्दी बनाकर लखपतसिंह ने उन पर इतना प्रतिबन्ध अवश्य रखा कि वे अपने निवास स्थान के बाहर नहीं जा सकते थे, इसके अतिरिक्त उन्हें और किसी प्रकार का कष्ट कभी नहीं दिया^{१६}।

महाराज देशल को बन्दी बनाने की घटना सन् १७४१ ई० में घटित हुई थी, उस समय लखपतसिंह चौत्तीस वर्ष के थे। पिता को अपदस्य करने के बाद कच्छ की राज्य सत्ता के एक मात्र नियामक और एकच्छत्र अधिष्ठता लखपतसिंहजी बन गये थे, फिर भी कच्छ के इतिहासकारों ने उनके शासन-काल का आरम्भ सन् १७५२ ई० के पूर्व नहीं माना है^{१७}। कारण सन् १७५२ ई० तक महाराज देशलजी जीवित थे और उनके जीवन काल में कच्छ के सिंहासन पर लखपतसिंह का नैतिक अधि-कार कच्छ के कविग्रंथों और इतिहास लेखकों ने स्वीकार नहीं किया है। इसलिए सन् १७५२ ई० को मम्मवत, महाराज लखपतसिंहजी के राज्यारोहण

वा धार्मिक एवं औपचारिक समारोह भी महाराज देशलजी की मृत्यु के बाद ही पूर्ण हुआ। महाराज लखपतसिंहजी सन् १७५२ अर्थात् संवत् १८०८ वि० के ज्येष्ठ मास के शुक्ल पक्ष की एकादशी को विधिवत् सिंहासनारूढ़ हुए, इस विषय में प्रायः सभी उपलब्ध उल्लेख एकमत हैं^{१८}। कच्छ की बंशानु-क्रमणिका में भी महाराज लखपतसिंह का राज्या-रोहण काल संवत् १८०८ ही माना गया है। सम्भवतः अपने पिता की जीवितावस्था में लखपतसिंहजी ने स्वयं भी औपचारिक सिंहासनारोहण को उचित नहीं समझा होगा।

सिंहासन पर बैठते ही महाराज लखपतसिंह ने सब से पहले प्रजा की सुख-सुविधा और अधिकारों की सुरक्षा के लिए एक घोषणा-पत्र निकाला, जिसे हम कच्छ की जनता का प्रथम "अधिकार पत्र" कह सकते हैं। यह घोषणा-पत्र सर्व साधारण की जानकारी के लिए एक ताम्र-पट्ट पर उत्कीर्ण करके भुज नगर के बीचों-बीच चतुष्पथ पर लगा दिया था^{१९}। यह ताम्र-पट्ट भुज में सड़की मारकेट के सामने वाली पुलिस चौकी पर आज भी लगा हुआ है। घोषणा-पत्र इस प्रकार है—

विस्वतर

श्री संवत् सर पद प्रसाद प्राप्नोद्य

महाराज मिरजा श्री लखपतजी की

मुद्रिका

१२—फाराणी, दूलेराय, "कच्छ कलाधर", पृष्ठ ४२८, संवत् २००७

१३—रगवुका विलियम्स, एल० एफ०, दी ब्लैक हिल्स, पृष्ठ १३४, सन् १९५८ ई०

१४—वही, पृष्ठ १३५

१५—वही, पृष्ठ १३५

१६—वही, पृष्ठ १३६

१७—देखिये—श्री राममुदान ईश्वर दान अयाची चारण का छन्द :—

संवत् अठारह साल पर जेष्ठ मास, शुक्ल तिथि एकादशी अमल छवायो राज ।

संवत् १८०८ का ज्येष्ठ मास सन् १७५२ ई० में पड़ता है ।

१८—राटोड़, रामनिहजी नुं "कच्छ नुं संस्कृति दर्शन", पृष्ठ ५३, सन् १९५९ ई०

महाराव मिरजा राजा महाराजा श्री लखपतजी वचनात श्री भुजनगर तथा अंजार तथा मुद्रा तथा मांडवी तथा लखपत बंदर तथा वसंत बंदर, तथा जखड बंदर तथा बीजा परगना समस्त ना, वेपारी तथा साहुकार सोदागर तथा रैयत जे कोई समस्त जोग अत प्रथम तमने देश दाण घणी हती, ते राव श्री जी अमने देश भलाय्यो तारे अम तम उपरे महरवान यई जे वातमां तमारी कचवान हती ते वात सर्वे श्री टाली ने तांवा ने मांडी दिधुं छे । हवे तमे वेपार वणज पोयरो-पाळ मोबळे मने करजो कोई वात नो भुलायजो करजो भा । हवे वयर गुने तमाच नाम कोई छे शे नहि ने लेणा-लेखा नी बावत हजे ते लेये-ओये समझ से तेमाच पण क्रोप हरकत हेलो करणे नही अने जो कोय माये गुनो पुन आव्यु तो पण, तेणुं दरवारना अमीन वे माणस तथा अमीन वे वेपारी ए चार माणस जेवडी दरवार ने कहे से तेम, दरवार करसे अने दरवार ने मोहुं काम पडे, तारे छोर जानी वेपारी पासि ओछीनु उंधार भागे तो ते पण चार अमीन माणस टेवो कहे ते लेवुं पळे तेने दाण-दापण ना ठाम मांथी वेवु वाली देवु आज पळी रैयत ने चव-चौवे करी दण्ड कर्यो इने नामे दोण्डो एका कोई पासि थी लेवो नही ते माटे संघोवाते खातर जमे राखी रोजगार पुसते दले करजो आ लख्या प्रमाणे अमारा वंस नो होय ते पाले तेनो अमारो कोल छे असाद मुदी १म गुरु संवत १८०८ वर्ष परवान-गोरी श्री मुख हजुर थी थी थी"

महाराव मिरजा

राजा राव श्री लखपतजी

नी सही

ताम्र-पत्र

श्री संवत् सर पद प्रसाद प्राप्नोदय

महाराव मिरजा राव श्री लखपतजी की मुद्रिका

श्री भुजनगर, अंजार, मुद्रा, मांडवी, लखपत बंदर, वसंत बंदर, जखड बंदर तथा दूसरे परगनों के पड़ने वाले समस्त व्यापारी, साहुकार-सोदागर तथा रैयत सब का ध्यान (इस ताम्र-पत्र की ओर)

केन्द्रित किया जाता है कि पहले तुम पर राज्य-कर अधिक था जब राव श्री ने शासन-प्रबन्ध हमें सौंपा तब हमने तुम लोगों पर मेहरबान होकर जिन बातों की तुम्हें शिकायत थी उन सब को दूर करके, उसकी पीपणा ताम्र-पत्र पर उलकीर्ण कर दी है। अब आप व्यापार-व्यवहार, मेहनत-मजदूरी मुक्त हृदय से करें इसमें किसी भी बात का संकोच मत रखिएगा। अब बिना किसी दोष के तुम्हें कोई सताएगा नहीं और लेन-देन के झगड़े भी लिखित आधार पर तय कर दिये जायेंगे। इस विषय में कोई भी किसी प्रकार का हस्तक्षेप नहीं करेगा। अगर किसी पर हत्या अथवा अन्य गम्भीर दोष का अभियोग लगाया गया होगा तो वो प्रतिनिधि व्यापारियों के तथा दो महाराजा द्वारा नियुक्त व्यक्ति, चार व्यक्तियों की समिति जो निर्णय महाराजा को देगी उसी के अनुसार महाराजा कार्य करेंगे। संकट के समय महाराजा प्रजा को अपना वालक समझकर ऋण मार्गों से तब भी चार व्यक्तियों की एक समिति बनाई जावेगी, व्यक्ति विनोद के सम्बन्ध में जो सलाह समिति देगी उसी के अनुसार कार्य किया जायेगा। प्रजा का यह ऋण राज्य-कर की राशि में से चुका दिया जायेगा। आज के बाद राजा की ओर से किसी भी प्रकार की जोर-जबरदस्ती से किसी से भी एक पैसा भी दण्ड रूप में नहीं लिया जायेगा। इसलिए इन सब बातों से पूर्णतया विरक्त होकर मेहनत-मजदूरी करिये। जो हमारे कुल परम्परा को माने वह इस लेख के अनुसार व्यवहार करें। आपाड शुक्ल १ मा, गुरुवार, संवत १८०८ वि० हजूर श्री श्री की आज्ञा से—

हस्ताक्षर

महाराव मिरजा राजाराव

श्री लखपतजी

यह ताम्र-पत्र महाराव लखपतसिंह की प्रसा-सकीय क्षमता, दूरदर्शिता और प्रजायत्सलता का बड़ा महत्वपूर्ण प्रमाण प्रस्तुत करता है। इन्हीं सब गुणों के कारण महाराव की अमर छाप कच्छ के

कला में दक्षता प्राप्त करके लौटा और माधापुर में उसने काँच का एक कारखाना खोला। तीसरी बार वह फिर यूरोप गया और वहाँ से घड़ी, तोप और बन्दूक बनाने का काम सीखकर स्वदेश लौटा। उसी के कारण कच्छी तोपों और बन्दूकों की प्रसिद्धि सारे भारत में हो गयी।^{१९}

इस संक्षिप्त विवरण से यह अनुमान भी किया जा सकता है कि संभवतः कच्छ उस समय भारतवर्ष का सबसे प्रगतिशील प्रदेश था।

रामसिंह ने कच्छ की कला पर अपनी अमिट छाप छोड़ी है। उसकी वस्तु-कला में तत्कालीन भारतीय एवं पाश्चात्य-कला-प्रवृत्तियों का बड़ा सुन्दर समन्वय मिलता है। उसकी भवन निर्माण कला का सर्वश्रेष्ठ निदर्शन भुज के पुराने राजप्रासाद का 'आईना महल' है। कहा जाता है, महाराजा लखपतिसिंह इस 'आईना महल' में बैठकर ही काव्य-

रचना किया करते थे और अपने कवियों तथा चारणों की कविताएँ सुना करते थे।^{२०}

इन सब महान् उपलब्धियों^{२१} के होते हुए भी लखपतिसिंह की कीर्ति का मुझे भुज की प्रजभापा पाठशाला ही है। इस प्रजभापा पाठशाला की अनेक प्रशस्तियाँ साहित्य और लोक^{२२} दोनों में प्रचलित हैं:-

कच्छ महाद्वय के लेखक ज्येष्ठाराम सुक्ल ने लिखा है:-

राजा तेन स्वविषये चित्रं संताप शान्त वै।

वर्धमान अविच्छिन्नाः स्थापिताः बहुला कलाः ॥५४॥

परिकल्प्य पाठशालासद्ब्रजवांचप्रचारयाभासः।

स्वयं मध्यगोष्ठ्यात् स्तुवन्ति सद्ब्रज गिरस्तमघायी ॥५५॥

गुजरात के कवि सम्राट् नान्हालाल दलपतराम ने सन् १९३३ ई० में प्रकाशित अपने ग्रंथ "कवीन्दर दलपतराम" में लिखा है:-

२९—काराणी, दूलेराय, "कच्छ कलाघर", पृ० ४३३, संवत् २००७ वि०

३०—रसब्रुकविलियम्स, एल० एफ०, "दी ब्लैक हिल्स", पृ० १४१, सन् १९५८ ई०

३१—अयाची, राजकवि शंभुदासजी, "राष्ट्रध्वज चित्र काव्य", पृ० ८,

"हमारे यहाँ दो सौ वर्ष पहले राजगद्दी पर महाराज थी लखपतजी नाम के महाराजा हुए और आपके टाइम से तो कच्छ में हुसर, उद्योग, जैसे कि मिट्टी से काँच बनाने की मट्टियाँ, लोहा बनाने की भट्टियाँ, खनिज निकालना और देशावरों से उनका व्यापार करना और यहाँ चाँदी का कच्छ वर्क का काम, मीने का सोने चाँदी पर काम, रेशम के ऊपर हाथ भरत का काम, दरियाईबन्दरगाह के स्थानों की शोध करवाकर वहाँ बड़े-बड़े देसी जहाज तैयार करने का काम, अफिका, अरबस्तान, चीन, तक व्यापार बढ़ाने का काम, जानवर गाय, घोड़े इत्यादि की उछेर का काम, और कच्छ जैसे पहाड़ी प्रदेश में भी बौद्ध जंगलों को बाट कर वर्षा कम होते पीत खेती बढ़ाने का काम, कुदरत के क्षेत्र पर कच्छ जैसे और देशों के मुकाबले में क्या कम हुआ है?"

३२—(अ) वही, पृ० १०, "संवत् सतर की सदी, भूप लाखो भुज भाषो कवि सुत्त पर कर कृपा, दिव्यवर हुकम दिवायो सह साधन यत् सरस, काव्य शाला करवायो इण रीतां आसयात, कच्छ कीरत कहवायो बीसमी सदी लग के बिकट, वरती बेला यमुपरे सुखधाम तोऊ विद्या सदन, कथकाज आज ली बिस्तरे

જગતમાં યુગયુગને આંતરે અનેક મહાન પુરુષો યજ્ઞ ગયા છે તેમાં ભારતનો ફાળો ઘણો મોટો છે, કારણ કે ભારતની સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન છે. આટલું હોવા છતાં અત્યારે વધારે કુઝી પ્રગ્ન પણ ભારતની હોય એવું જણાય છે.

આટલી સુસંસ્કૃત પ્રગ્ન પણ કુઝી હોઈ શકે! એ વાત ખરેખર નવાઈ પમાડનારી છે. જે પ્રગ્ન પાસે અનેક મહાન પુરુષોના જીવન સંદેશ છે, અનેક ઉમદા સાદિત્ય ગ્રંથો છે, તે પ્રગ્ન આટલી કુઝી શા માટે? એવો વિચાર અત્યારના કંડાળી યુગમાં ભાગ્યે જ આવે છે; અને આવે છે, ત્યારે અકમાવી મૂકે છે.

આમ તો જગતની સારી માનવ જાત આજ અનેક પ્રકારની. માનસિક વ્યવસ્થાથી પીડાઈ રહી છે- તેનું કારણ એટલું છે કે “સંત તો એક જ થાય છે” પાછળ તો મૂંઝાંઓની જમાન જ હોય છે. આ મૂંઝાંઓની જમાનમાં કેટલાંક અધ-અધધાળુ પતંગિયાં હોય છે, જેઓ ખરો મર્મ સમજ્યા વિના એ મહાન પુરુષના આદેશો ગાયા- કરતાં હોય છે. કેટલાંક ધૂનું હોય છે, જેઓ આ પવિત્ર આદેશોના ઝોડાં હેઠળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા હોય છે. અને બાકીનો વર્ગ જેને ઉપરના અને કરના સારો ગણ્યો, એમ એ તે સામાન્ય વ્યવહારમાં રચ્યો પડ્યો રહે છે. વ્યાપકારિક આવરણો તેને ઊંચે આવવા દેતાં નથી. તેથી સત્ય સત્યનો વિચાર કરવા નહિ રોકાતાં “ભગવાન બરોસે” સુકાન છોડી દબને પોતાનું ગાંડું ગમડાવ્યે જ, જાય છે. પશ્ચિમ એ આવે છે કે પતંગિયાં બળી જાય છે, ધૂતી ફાંટી જાય છે અને મહાન પુરુષો ચોળેલું સ્વર્ગીય જીવન જગતને અનુભવવા મળતું નથી. “તવનીત” ઘાસમાં ચાલ્યું પડ્યું છે. આવું ચાંદ્યાજ કરે છે.

ખરી રીતે તો કોઈ મહાપુરુષ નથી. અને કોઈ અદ્ય પુરુષ નથી. સહુ મહુને રચાને સહુ સામાન્ય કુડ જ છે. તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે મહાપુરુષ ધાંતું ઉઠીનું લક્ષિત જીવન જીવતો નથી, બધારે

સાધારણ માનવી પીળના વિચારો પ્રમાણે જીવે છે. કારણકે માણસને વધારેમાં વધારે પરિશ્રમ વિચાર (મૌલિક વિચાર) કરવામાં પડે છે. તેથી તે પારકા વિચાર પ્રમાણે જીવન જીવી જાય છે. આવું હોવાથી સામાન્ય માનવી વિચાર દારિદ્ર્ય સ્વીકારી લઈને ચોરેલા વિચારોથી ચલાવી લેતાં શીખ્યો છે.

ભારતની પ્રગ્નને આ રોગ હેઠલી થોડી સદી-ઓથી લાગુ પડ્યો છે, તેથી વિચાર દારિદ્ર્યને કારણે તે વધારે કુઝી જણાય છે, વિચાર દારિદ્ર્ય આંધળું અનુકરણ કરાવે છે અને અનુકરણ એ મરણ છે.

કુદરતી જીવન જીવતા એ મહાપુરુષોને તેમના આદેશોને ગ્રંથો જગતના કાવદાઓ જેવા પેટા-કલમની પણ પેટાકલમવાળા અટપટા નથી હોતા કે જેને સમજવા માટે કોઈ વકીલ કે બેરોરરની જરૂર પડે! કુદરતને સમજવા માટે કોઈ ગ્રંથ કે મહા-ગ્રંથ વાંચવાની પણ બહુ જરૂર નથી. એવો જીવવા માંડો એટલે તરત જણાઈ આવે એવી સીધીસાદી અને સરલ છે. છતાં કલમ, પેટાકલમ અને તેનીય અ-અ-ક કલમ જેવા બેસનારને તો તે અટપટી જ લાગે છે. એવો એક સર્વસામાન્ય કુદરતી નિયમ જ હોય છે. કુદરત તો એટલી સરલ હેવી બેધર એ કે તેને એક કીડી જેવું નાનું જંતુ પણ સહજમાં સમજી શકે પરંતુ કુદરતને કુદરતી રીતે નિહાળવાનું છોડી દે તો માનવ જેવું બુદ્ધિશાળી મણાતું પ્રાણી પણ અટવાઈ જઈ શાંતિની શોધ માટે ગેથાં ખાતું જ રહે અને પરિણામે દહીંદ્રોજન બોળ્ય જેવાં પાપ પેદા કરે!

જગતના મહાપુરુષો અને તેમનાં જીવન સંદેશ તથા આદેશો ગ્રંથોને આપણે ચોક્કસ રીતે જોઈ શકવા જ નથી. મહાપુરુષો કોઈ એક કોમ કે પ્રજાના હોતા નથી. તેઓ તો સાગીયે માનવજાત માટે આદર્શકેપ હોય છે. તેથી આ અમારો મહાપુરુષ અને પેલો તમારો મહાપુરુષ એવું કહેવા-માનવામાં જ મૂર્ખાઈ રહેલી છે.

મહાપુરુષના જીવનનો આદર્શ તો આખા વિશ્વની માનવજાતને માટે કલ્યાણકારી હોય છે. મહાપુરુષ કોઈ એક સંધ કે સમાજને માટે જીવતો નથી. એ જીવે છે સારી માનવ જાતને માટે અને મરે છે સારી માનવ જાતના કલ્યાણને માટે. તેથી તેનો ઉપદેશ સારી માનવ જાતને રૂપરૂપિતો હોઈ, એ રીતે જ વિચારવો જોઈએ.

સુદર્શનનો અહીં એ રીતે વિચાર કરીશું.

— સુદર્શન —

શ્રી કૃષ્ણનું જીવન ચરિત્ર જોતાં તે વિવિધરંગી જણાય છે. તેમના હાથમાં રહેલાં રાંખ-ચક્ર-ગદા-પ્રગ્લને જોઈ આપણને કુતૂહલ પેદા થાય છે. આ વસ્તુ ઐતિહાસિક હોય કે કાલ્પનિક; પરંતુ જરા સ્થિરતાથી વિચારતાં તે ઔદ્ધિક ધોરણે આપનારી તો છે જ. જગતના મહાન અંથોના રચનારે અને ખાસ કરીને ભારતના અંધકારોએ તો પોતે શોધેલાં સત્યો સીધી રીતે આમજનતાને નહિં કહેતાં રૂપકનો આશ્રય લીધો છે. રૂપકવાદ સ્વીકારવાનો તેમનો હેતુ એ કે સ્પષ્ટ છે, પરંતુ અહીં તો માત્ર સુદર્શન વિશે જ કહેવાનું હોતાં મુખ્ય મુદ્દા પર આવવું જ ઉચિત છે.

સુદર્શનને આજ સુધી આપણે શ્રી કૃષ્ણના એક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ખાસ ચમત્કારિક સહારક શસ્ત્ર તરીકે જ માનીએ છીએ. અને તેમાં કોઈ મહાન દિલ્લક શક્તિ ભરેલી હોય એવું ન સમજાય તેવું પણ ન સાંભળીએ છીએ. પરંતુ થોડા ઊંતરીને વિચારીએ તો, યોગેશ્વરનું ખિરદ ધરાવનારને આવા દધિયાર સાથે શું સંબંધ હોય? એવો પ્રશ્ન પણ સદાજ રીતે થયા વિના રહેતો નથી. વળી, એજ ગદાપુરુષ “મહાભારત” નેવા દારૂ સંભાળમાં પેને દધિયાર ઉપાડવાની સાફ ના કહે છે. આવા મહાન યોગેશ્વર પોતાની પાસે દધિયાર રાખે એ અને જ કેમ? ત્યારે આ સુદર્શન દાનું પ્રતીક હશે?

કોઈ યોગેશ્વર કે મહાપુરુષ જ નહિં બરું પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસે આ અમૂલ્ય વસ્તુ કુદરતનો અક્ષેપી પડી છે, પરંતુ તેને ઝોળખવાની સંજય દષ્ટિ ધરાવનારા બહુ જ થોડા હોય છે અને તેને ઝોળખ્યા પછી તેનો યોગ ઉપયોગ કરનારા તો વિરલ જ હોય છે.

શ્રી કૃષ્ણ એક મહાન રાજદારી મુત્સદી પુરુષ હતા. તેમનું આખું જીવન સત્યમય હતું તેઓ દંમેશાં સત્યનો જ પક્ષ લેતા. સત્યને સમજી લેવાની તેમની શક્તિ અગાધ હતી તેઓ આહે તેવી મુશ્કેલીમાં પણ સ્થિર રહી સત્યનું દર્શન કરી શકતા અને પોતે જોયેલાં સત્યની રજુઆત પણ નિર્મય પણે કરી શકતા હતા. તેમનું પોતાનું જીવન એટલું તો નિઃસ્વાર્થ અને સત્યમય હતું કે, પ્રજાને તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેથી જ્યારે જશ રે અસત્ય રૂપી પાશની શક્તિ પ્રજાને પરેશાન કરતી-ત્યારે તેમાંથી જીવરવા માટે પ્રજાની દષ્ટિ શ્રી કૃષ્ણ પર પડતી અને એ સત્કદૃષ્ટિના બોલેલા શબ્દો સમાજમાં વર્તુલાકારે (ચક્રારે) ફરી વળતા, આથી જે જાન્યુનિ આવતી તેથી અસત્યનો નાશ થતો અને જ્યાં સત્ય સમજાવું ત્યાં અમત્યનો આવરનાર ટકો જ કેમ રહે? સુદર્શનનો શબ્દાર્થ પણ સત્યનું દર્શન એવોજ થાય છે. સાફ એટલે સુંદર. “સત્યમ શિવમ સુંદરમ” પણ સુંદરતનો કલ્ચણ અને સત્ય સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે મારે સાકે તે જ કહેવાય જે સત્ય અને કલ્યાણકારી હોય. અસત્યની છાયા પણ સારી કદી શકાય નહીં. જાન સુદર્શન એટલે સત્યનું દર્શન અને એ જ હતું શ્રી કૃષ્ણનું મહાન શુક્રાશાળી શસ્ત્ર, સુદર્શન એક સત્ય રૂપી શક્તિ જ હતી. કોઈ એક શસ્ત્ર ન હતું, કારણકે યોગેશ્વર ગણાતો મહાન ચક્રિતશાળી માનવ દધિયારનું ગુલામી સ્વીકારે જ નહીં. માત્ર અશક્તોને જ દધિ યારની જરૂર જણાય છે. દાખલા તરીકે, ગજાડામ જીતે છે લાડી છતાં સાધારણ માણસ પોતે જીતે

એમ માને છે પરંતુ જે લાકીનો સહારો ન લીધો હોત તો કાણ જાણે શું થાત ?

કાઈ મહાપુરુષ આતુ' હીણું વર્તન ન જ કરે. હથિયારને આશ્રયે જીવન ટકાવતા એ કદી પશુ ન ઈચ્છે, એ તો પોતાની શક્તિ પર જ મુરતક હોય અને એ શક્તિ તે સત્ય, સત્ય એજ કુદરત, એજ ધર્મર

વળી, પુરાણની એક નાની કથા પરથી પણ એ જાણવા મળે છે કે, સુદર્શન છેલ્લે શસ્ત્ર ન હતું, કથા નીચે મુજબ છે:—

અમરીષ રાજાને થેર દુર્વાસા મુનિ અતિથિ બની આવે છે. અમરીષ તેમને આદર સત્કાર આપે છે. મુનિ નિઃકર્મ કરવા નહી કિનારે જાય છે. તેમને આવતાં સમય લાગે છે. અને રાજાને ધર્મ સંકટ નડે છે. આગસે દિવસે રાજાએ એકાદશી ત્રત કરેલું, આજે બારસના કાળ દરમ્યાન પારણું કરે તો જ ત્રન સફળ થયું જણાય એવા નિયમ હતો. બારસનો કાળ વહી જવા આવ્યો છતાં મુનિ પધાર્યો નહીં આવા વિપરીત સંજોગમાં અમરીષે રાજ્યના વિદ્વાનોની સલાહ માગી વિદ્વાનોએ તુળસી-પત્ર અને જળાનું આચમન કરવાનો મધ્યમ માગ્યો બતાવ્યો. જેથી ત્રત પણ સફળ થાય અને અતિથિ ધર્મનું ખંડન પણ ન થાય, અમરીષે તેમ કયું, પરંતુ જ્યારે મુનિએ આ જાણ્યું ત્યારે તેઓ મુરસે થયા અને શાપ આપ્યો. શાપ વડે એક કૃત્યા ઉત્પન્ન થઈ, તે કૃત્યા અમરીષને ભરખવા દોડી અહીં આપણે શાપ અને કૃત્યા વિષે જન યોગવટ કરીએ. શાપ આપવો એટલે નિંદા કરવી, વખોડવું. અગાડિના વખતમાં વિદ્વાનો એક રથજેથી બીજે રથજે એમ બ્રમણ કરતા. આથી અમરીષને આંગણેથી નિરાશ થઈ તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં અમરીષે એક વિદ્વાન અતિથિનું અપમાન કરી અતિથિ ધર્મના ખંડન રૂપી કુખ્યત્વ કયું છે એવો પ્રચાર કર્યો. અને અમરીષના કૃત્યનું ભયંકર સ્વરૂપ આપી પ્રજા સમક્ષ ખુદશું પાડવા

પ્રયત્ન કર્યો. વિદ્વાનોને પૂજનારી અને અતિથિ ધર્મને મહાન પુણ્ય ગણનારી પ્રજાએ મુનિનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી અમરીષ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. પ્રજાના હૃદયમાંથી જે રાગનું રચાન ગયું તેને માટે પછી શું રહ્યું ? આ અમરીષનું કૃત્ય કૃત્યા બન્યું, કૃત્યા એટલે કરેલું કૃત્ય જે પ્રાણી માનને ભોગવવું જ પડે છે. પછી તે સાર હોય ના નરણું જે કે દુર્વાસા મુનિ કોઈ સ્વભાવના હતા છતાં પણ એક વિધ્વાન તરીકે સમાજમાં તેમની સારી છાપ હતી. તેથી પ્રજાએ તેમના કથન પર વિશ્વાસ રાખીને અમરીષનો વિરોધ કર્યો. આથી જે કૃત્યા પેદા થઈ તેણે અમરીષને બંને બાજુએથી ભરખવાનું શરૂ કર્યું. એક તરફ તો જોતાને આંગણેથી એક વિધ્વાન અતિથિ ભૂખ્યો ગયો તેનું દુઃખ અંતરને કોરી રહ્યું હતું. બહારથી પ્રજાનો પ્રકોપ સહન કરવો પડ્યો. આમ આ કૃત્યા રાજાને બંને બાજુએથી ભરખવા લાગી તેનો તાપ સહન નહીં થવાથી છેવટે તેણે સત્યદષ્ટા શ્રી કૃષ્ણનું શરણ લીધું. સત્યને સમજીને તરતજ શ્રી કૃષ્ણે સુદર્શન છોડયું એટલે કે પ્રજાને સત્યનું દર્શન કરાવ્યું કે અમરીષ નિર્દોષ છે દુર્વાસાનો પ્રચાર ખોટો છે.

સુદર્શનની શક્તિ વડે કૃત્યાનો નાશ થયો અને અમરીષ અચ્ચે; પરંતુ કૃત્યાનો નાશ કર્યા પછી સુદર્શને દુર્વાસાને પણ ન છોડ્યા. સુદર્શને દુર્વાસાનો પીછો પકડ્યો. અહીં જરા વિચાર કરોએ કે, શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન તો કૃત્યાનો નાશ કરવા છોડયું હતું, તેથી જો તે હથિયાર હોત તો કૃત્યાનો નાશ કર્યા પછી શ્રી કૃષ્ણે તે પાછું વળી લીધું હોત કેરણ કે યેગશ્વર કદી વિદ્વાન મુનિને નાશ કરવા તૈયાર ન થાય ! દુર્વાસાને મારવાના ધરાદાથી છોડયું ન હતું તો તેમની પાછળ કેમ પડયું ! આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે એ હથિયાર ન હતું, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સત્ય વચનોએ પ્રજાના હૃદયમાં જે જ્યોત પ્રગટાવી અને સુદર્શને સમાજમાં જે ચક્રોનો લીધો તેથી અસત્ય ખુદશું (અનુસંધાન પાન ૨૪ પર)

ભરત વર્ષ તીર્થોત્તી પવિત્ર પ્રાચીન જુમિ છે. ભવ્ય ભારતીય ઇતિહાસમાં સોરઠ્ઠ એક ઉત્કળવલ પ્રકરણ નોંધાવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દેરદેર વેરાયેલાં ખડેરો આ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારે આવેલું આ પ્રભાસ પાટણ દેવ કે દેવપટ્ટન કહો તે પુરાણ-પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. અને વર્ષોથી ભારત તેની યશગાથા ગાતું આવ્યું છે. આજે તે સોમનાથ પાટણ કે વેરાવળ પાટણ તરિકે જાણીતું છે.

આ સ્થળમાં પગ મૂકતાં જ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર યાદ આપણને પાવન કરે છે. શ્રી કૃષ્ણના જીવનનું અંતિમ પ્રકરણ, ભીષણ યાદવાસ્થળી અદીજ રચાયેલ તેમ માનવામાં આવે છે. સરસ્વતી દિગ્વિષ અને કપિલા-એ ત્રણે નદીઓનો ત્રિવેણી-સંગમ પણ આજ સ્થળે થયો છે. પ્રભાસના ઉદ્દેશો મહાભારતમાં વારંવાર આવે છે. સ્કંદપુરાણ તેમજ પદ્મપુરાણમાં પણ સારા એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

પ્રભાસનું નામ લેતાં જ સૌથી પ્રથમ ભારતીય શિવપદ્ધતિની વિજયપતાકા ફરકાવતા શ્રી સોમનાથના મંદિરની ઝાંખી થાય છે-જેને આજે નજરોત્તર જોવાના આપણાં અહોભાગ્ય નથી, તેના શિષ્ટ સ્થાપત્યના કિંમતી અવશેષો માત્ર પ્રભાસ પાટણ મુઝિયમમાં સચવાઈ રહ્યા છે. આજથી લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં બે લાયેલા એક યુરોપિયન પુરાતત્ત્વ-વિદ્ શ્રી હેનરી કલ્વિનના શબ્દો યાદ આવે છે કે પશ્ચિમ ભારતમાં આવેલાં અનેક મંદિરોની હિન્દુ ધર્મોપવાયિકાઓમાં અને ભારતમાં અનેક સ્થળોએ આવેલાં જાર જ્યોતિર્લિંગોમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણ કિનારે આવેલ આ આ સોમનાથ મંદિર જેટલું એકપણ મંદિર ખ્યાત નથી તેનાથી વધારે પ્રાચીન હોવાનો દાવો કરનાર બીજું કોઈ મંદિર ભારત

વર્ષમાં નથી, કારણ કે માનવમાનની ક્ષિતિજ પણ આજેની જાણ તેટલે દૂર દૂર તેની ઝાંખી થાય છે. આજે તેની પ્રસિદ્ધિ અને પ્રાચીનતા.

સોમનાથ નામ સાથે સંબંધ ધરાવતી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ એક દંતકથા છે. દક્ષ પ્રજાપતિની ૧૦ પુત્રીઓ હતી. તેમાંથી ૨૭ પુત્રીઓ ચંદ્રને પરણી હતી જેમાંથી સૌથી સુંદર કન્યા ગૌહિણી ઉપર ચંદ્ર અધિક પ્રેમ રાખતો આથી બીજી કન્યાઓએ પોતાના પિતા દક્ષને આ આગત ફરિયાદ કરી. દક્ષે ચંદ્રને દપકો આપી સર્વ પત્નીઓ સાથે સરખો ભાવ રાખવા સમજણ આપી. ચંદ્ર કબૂલ તો થયો પણ યોગ સમય બાદ ફરી પાછી કન્યાઓની ફરિયાદ બીજી જ રહી તેથી દક્ષે ચંદ્રને ક્ષય રોગ થાય તેવા શાપ આપ્યો. ચંદ્ર ક્ષય રોગથી ખૂબ પીડાવા લાગ્યો; એને પોતાની બૂલ સમજાઈ. પ્રજા-પતિની ક્ષમા માગી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. આખરે દક્ષે વરદાન આપ્યું કે મારો શ્રાપ મિથ્યા થશે જ નહિ. પરંતુ તું અવ્યાસ ક્ષેત્રમાં જઈને કૃતસ્મર પર્વતથી પશ્ચિમ દિશામાં ૩૦૦ ધનુષ્ય દૂર સમુદ્ર તટ પર જે સ્પર્શલિંગ છે તેનું આરાધન કર અને શંકરને પ્રસન્ન કર. ચંદ્રે પ્રભાસમાં આવી, ઉપ-તપ કરી શ્રી શંકરને પ્રસન્ન કરતાં સ્પર્શલિંગથી ૩૦૦ ધનુષ્ય દૂર બીજા લિંગને ગ્યાપવા શંકરે આજ્ઞા કરી, જેથી સમુદ્રમાંથી શિલિંગ શોધી ચંદ્રે તેનું સ્થાપન કરી તેના ઉપર મંદિર બંધાવ્યું. આથી ચંદ્રનો શ્રાપ અર્ધો ઝાડો થયો. તેથી જ કંદાય આપણે ચંદ્રને એક પથ્થરડિયું વિકતને અને બીજા પથ્થરડિયામાં ક્ષીણ થતો જોઈએ બીજો. ચંદ્ર એટલે સોમ અને ચંદ્રના નામ ઉપરથી જ સોમનાથ નામ પડ્યું દશે. આ રીતે સોમનાથના મંદિરની ઉત્પત્તિ અને સ્થાપના એક આકાશી ગૃહની સાથે જોડવામાં આવે છે *

* મધુ પિદ્ધાને એ સોમનાથ ઉપર પ્રાચીન, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક-રાજકીય દૃષ્ટિએ લખ્યું છે. એક વિદ્વાને આ વિષય ઉપર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરી છે. એ અપૂર્વ દૃષ્ટિવાળો લેખ "પથિક" પાસે આવી ગયો છે અને તે આગામી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

સોમનાથના મંદિર સંબંધમાં ઈ. સ. ૧૧૬૯નો ભદ્રકાળીના મંદિરનો થીલાલેખ સારો ઉલ્લેખ કરે છે. આ લેખ જણાવે છે કે સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમરાજે એટલે અર્થે, સુવર્ણનું બંધાયું. ત્યારપછી રાવજી રૂપાની પત્થરથી બાંધ્યું અને છેલ્લે કુમારપાળે સમરાચ્યું. સોમનાથના ઇતિહાસને આ લેખ ધણો દૂર દૂર લઈ જાય છે. ધણા મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ આ મંદિરની કપોલ-કલ્પિત તોષિ લીધી છે. આ બધામાં (૩) “તારીખે હિન્દી”માં લીધેલ અલ્ફઝનીની નોંધમાં વધારે વિશ્વાસ મૂકી શકાય. અન્ય શિલાલેખો જેવા કે શ્રીવર પ્રશસ્તિ અને ત્રિપુરાંક યશસ્વિતમાં સોમનાથના મંદિર વિશે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ઈ. સ. ૧૦૨૫માં મહમૂદ ગીઝનીનો સોમનાથ પરનો હુમલો જગપ્રસિદ્ધ છે.

ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અલ્લાઉદ્દીનના ભાઈ ઉલ્કુ-ખખાનથી આ મંદિર ખંડિત થયું હતું. જેન પ્રભાસપુરી પ્રમાણે મંદિરના સિંગના કટકાઓ દિલ્લી સુધી લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૩૧૮માં અલ્ફખાનનો હુમલો સોમનાથ ઉપર નોંધાય છે. ઈ. સ. ૧૩૯૬માં ઝફરમુઝફરે આ મંદિરનો નાશ કરી મુસ્લિમોમાં ફેરવી નાખ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૩૧૪માં ગુજરાતના અહમદશાહે આ મંદિર ઉપર હુમલો કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૧૫માં મહમૂદ બેગડાએ જૂનાગઢ છતી સોમનાથ પર હુમલો કર્યો અને છેલ્લે આ વિનાશક ક્રુરુણ હાણીના અંતિમ ભાગ રૂપે ઈ. સ. ૧૭૦૬માં મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે મંદિરને બાળી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો કે જેના ખંડિત અવશેષો અત્યાર સુધી આપણી સમક્ષ વારંવાર હુમલાઓની સામે બીમા રહીને પથ્થ મેળવે હતા.

સૌરાષ્ટ્રનું સંયુક્ત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી ભારતના નામ્ય વડાપ્રધાન સ્વ. શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે અને શ્રી જમ સાહેબે તે સ્થળે નવું જ મંદિર બાંધવાની જાહેરાત કરી.

મંદિરનાં મૂળ સ્થળ માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હતો. આથી મૂળ સ્થળ તથા મંદિરનો કાળ નિર્ણય કરવા કેન્દ્ર સરકારના પુરાતત્વખાતા તરફથી ૧૯૫૦ના સપ્ટેમ્બરમાં આ સ્થળે વૈજ્ઞાનિક ખોદકામ આરંભાયું હતું. એકંદરે આ ખોદકામ ધણું જ સફળ ગયું. જુની માન્યતાઓ ઉપર ધણોજ પ્રકાશ પડ્યો. મંદિરની અંદર તેમજ બહાર ૭ થી સાત ટેકાણે ખોદકામ કરવામાં આવ્યું હતું. આ મંદિર નહીં નહીં તોય ચાર થી પાંચ સંસ્કરણ પામ્યું છે. પહેલું મંદિર કદાચ ઈ. સ. ૪૦૦ થી વહેલું બંધાયું હશે ઉત્તર દીવાલમાં જળ માર્ગના ચાર કાણાંઓ મળી આવ્યાં છે જે આ ચાર થી પાંચ થયેલાં સંસ્કરણો સૂચવે છે બીજું સંસ્કરણ ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૭૦૦ની વચ્ચે થયું હોયું જોઈએ. ત્રીજવાર ઈ. સ. ૧૦૨૮માં બીમદેવે સમરાચ્યું અને ઈ. સ. ૧૧૬૯માં કુમારપાળે સમરાચ્યું.

જૂના મંદિરના શિલ્પ-સ્થાપત્યના ધણા બેનમુન નમૂનાઓ મળી આવ્યા છે કે જે હાલ ત્યાંના મ્યુઝિયમમાં સુક્ષિત છે. મંદિરની આસપાસ જમીનમાંથી ભારતના તેમજ પરદેશના એટલે ખાસ કરીને રોમના માટીના પાત્રખંડો મળી આવ્યા છે, જેના આધારે કહી શકાય છે કે આ સ્થળ ઈસુના બીજા ત્રીજા સદી એટલું જૂનું તો હોયું જ જોઈએ. આ વિશાળ મંદિરની બાંધણી ગુજરાતમાં આવેલા મોઢેરાના સૂર્યમંદિર જેવી જ હતી. ચાલુ કાળનું શિલ્પ-સ્થાપત્યનું સર્વોત્તમ દર્શન આ મંદિરે જુ કરતું હતું. સ્થળો ઉપરનું કોતરકામ, તહેર તહેરની ભાતો જેવી કે પલ્લવો, કાર્તિકમુખ, કળશો તેમજ અન્ય દેવ-દેવીઓનાં શિલ્પ મુશોભિત દેખાતાં હતાં મંદિર ઉપર ગજધર, અશ્વધર, નટધર, દેવધર, વગેરે સુંદર રીતે અંકિત થયેલાં હતાં. મંદિરની દીવાલો ઉપરની શિલ્પકળાની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવતું હતું. ભગવાન શિવની મુદ્રાઓ તાંડવનૃત્ય અને શિવ પાવંતીના શિલ્પ ખરેખર બેનમુન કહી શકાય.

આવી પુરાણી સંસ્કૃતિ અને કળાની ભવ્ય યાદ આપતાં અસંખ્ય સ્થળોથી પ્રભાસ ભરપૂર છે. પ્રભાસના પૂર્વ તરફના દરવાજાને ત્રિવેણી દરવાજો કહેવામાં આવે છે જેમાંથી ત્રિવેણી-સંગમ તરફ રસ્તો ન્યૂન છે. દરવાજાનું પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્ય નજીક ઘણું જોવા ઇત્યાં પણ રજપૂતકાલીન કમાનો, પાટડાઓ તેમજ તોરણોની પ્રતીતિ થાય છે. મુસ્લિમકાળમાં નટકાલીન વિશિષ્ટ સૈન્યીથી કમાનોને મજબૂત કરી છે. દરવાજાની પૂર્વ તરફ જતાં ગૌરીકુંડ દેખાય છે. આ કુંડમાં ખાસ જોવા લાયક તો ચતુર્ભુજ બ્રહ્માની મુંદર મુર્તિ છે. ગૌરી-કુંડની પૂર્વમાં વિષ્ણુકુંડ અને પુષ્કરકુંડ આવેલા છે. ગૌરીકુંડની ઉત્તરે સામેજ વેણીશ્વરનું મંદિર જોવાનું છે. વેણી નામની રાજકન્યાના નામ પરથી તેનું નામ વેણીશ્વર પડ્યું તેમ જ્ઞાતકથા બોલે છે.

વેણીશ્વરના મંદિરથી થોડે દૂર પૂર્વ તરફ જતાં પ્રભાસના પ્રાચીન નગરના અવશેષો જેમાંથી મળી આવે છે તે સાવનો ટીંગો દેલાયેલો છે. સાવનો એટલે મુએકા, સાવનો ટીંગો એટલે મુએકાનો ટીંગો. ટીંગાનો વિસ્તાર છેક ત્રિવેણી-સંગમ નજીક સૂર્યમંદિર અને સંજોવરના મંદિર સુધી, દક્ષિણમાં દેવના રમશાન સુધી પહોંચે છે. આ સ્થળે ઘણા પ્રાચીનકાળના અવશેષો જ્યાં કે મોટી ઇંટો, લાલ-માટીનાં વાસણો, માટીના ચળકતા પાત્રખંડો, અગરખ મિશ્રિત કાળી માટીનાં વાસણો, ચિત્રિત પાત્રખંડો, શંખો, શંખની બંગડીઓના દંડકાઓ, રમવાનાં રમકડાંગે વગેરે ખૂબ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. પ્રભાસના ક્ષતિહાસમાં આ પ્રાચીનયુગના ટીંગાનું મહત્તર અસાધારણ છે.

આ ટીંગા પાસે બે-ત્રણ પ્રાચીન ગુફાઓ પર્યટકોમાંથી કોનરી કાઢવામાં આવી છે. ગુફાઓ બિલકુલ સદી છે જેમાં એકેએક પ્રવેશદ્વાર કોનરી કાઢવામાં આવેલ છે. ગુફામાં બહુજ નડા ચાર સ્થળો છે આ ગુફાઓ કયા કાળની હશે અને

તેનો શો ઉપયોગ હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મહેશ્વરના મંદિરની ઉત્તર તરફ દિરણ્ય નદીના તટ ઉપર દેહોત્સર્ગ નામનું પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર તીર્થ સ્થળ છે જ્યાં શ્રી કૃષ્ણ અને તેમના મોટાભાઈ બળરામે દેહ ત્યાગ કર્યો હતો તેમ માનવામાં આવે છે.

એવી પણ માન્યતા છે કે સૂર્યના તેજથી આ ક્ષેત્ર ઘણું ભાસમાન, દેદીખમાન થયું તેથીજ આ ક્ષેત્રનું નામ પ્રભાસ એમ જાણીતું થયું. સૂર્યપૂજા પ્રભાસમાં પ્રથમથીજ જોવામાં આવે છે. હાલ પણ ત્યાં સૂર્યમંદિરનાં ઘણાં ખંડેરા જોવામાં છે. ત્રિવેણી સંગમ પાસેજ એક વિશાળ સૂર્યમંદિર છે. અન્ય પ્રાચીન મંદિરની પ્રતીતિ થાય તેવા આ મંદિરનાં બાંધકામમાં ગજથર, નરથર કે હંસથર નથી માત્ર અશ્વથર દેખાય છે કાંઈકેકાંઈ જગ્યાએ ગજથર, અશ્વથર સાથે લપેટાઈ ગયા છે દેવથરનું શિલ્પ ખંડિત ઇત્યાં બેનમુન છે. જે કે જીર્ણોધ્ધારથી મંદિર મૂળ ભવ્યતા ગુમાવી બેઠું છે. પાસેજ એક વાવ છે, જેની ઉપર એક નાનાશા મંદિરમાં નવગ્રહની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ અંકિત થયેલી છે. લોકો આ વાવને જ્ઞાનવાવ કહે છે. સુમેજ સિદ્ધનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. તેના ઉપરના ભાગમાં પાંડવ ગુફાઓ આવેલી છે જેનાં પાંચ પાંડવો સાથે ગણેશની મુર્તિ ખરેખર નોંધનીય છે. શ્રી ગણેશના જન્મજ્ઞ હાથમાં જ્ઞાત અને પ્રદેશ, ડાબા હાથમાં કમળ અને લાડુ ધારણ થયેલાં છે. પાંડવ ગુફાની નીચેના ભાગમાં દિગંજાજ ગુફા તરીકે જાણીતી છે. સૂર્યમંદિરની દક્ષિણ તરફના ભાગમાં ચારદામ છે પ્રાચીનકાળમાં અર્ધાંધાં શામદ શંકરાચાર્યનો મઠ હોવાનું ઘણા માને છે. પાસેજ કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. જેમાં દેવીની પ્રાચીન મુર્તિઓ સંદર રીતે કંડારેલી છે. એક કળો પરથી કંડારી કહેલો, ચોરસ જળા-ધારીની મધ્યમાં ડોક ઢાળી નિંદા લઈ રહેલો, નદિ ખરેખર અપૂર્વ છે, અદ્ભૂત છે, આબેહુબ છે. ચારદામથી થોડેક દૂર રુદ્રશ્વરનું એક પ્રાચીન

મંદિરે છે. મંદિરના સ્થભો ઉપરનું કોતરકામ સૌમ્ય છે અને ગુપ્તકાળની બેનમૂન કલાનું જાણે અનુકરણ ન થતું હોય તેવી જાંખી કરાવે છે. ધર-પદ્મવતી આકૃતિવાળા તે સ્થંભોના શિરોભાગ છે. સ્થંભ ઉપર દેવ દેવીઓનાં શિલ્પો આકર્ષક મુદ્રાઓમાં અંકિત થયેલાં છે. નિજ મંદિરના મધ્યમાંજ શિવનું તાંડવનૃત્ય શોભી રહ્યું છે. પાટણ શહેરમાં લક્ષ્મણીનું જાણીતું મંદિર છે કે જ્યાં કુમારપાળનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ લખેલ પથ્થ મોજાઈ છે. પાટણ શહેરની વચ્ચેજ લર્ણાલતામાં પ્રાચીન સૂક્ષ્મદિર છે કે જે મુસલમાન સમયમાં મસ્જિદના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલું. હાલ ત્યાં પ્રભાસ મુઝિયમ ગોડવાઇ ગયું છે આ મંદિરનું શિલ્પ ઘણું જ ઉત્તમ છે. આશુનાં જૈન મંદિરને મળતું જ છે. આખા પ્રામાદમાં ૨૫૦ જેટલા સ્થંભો હશે. સામે જ અમરનારાયણનું મંદિર છે. સોમનાથની ઉત્તરમાં ચંદ્રવરનું સુંદર મંદિર ઊભું છે, જેમાં ઘણી સુંદર મુર્તિઓ જોવામાં આવે છે. સફેદ પાવાણીમાંથી કંઠારી કાઢેલી સુંદર સ્તી મુર્તિ ખરેખર પ્રસન્નતાય છે, તેના વસ્ત્રાબૂષણની સૌથી ખરેખર આકર્ષક છે. મુર્તિની બેસણીમાં 'સં. ૧૩૩૦નો લેખ છે

આનાં અનેક ખંડેરી પ્રભાસ જોવાય છે, બધાં જ જોવા બેસીએ તો આપણી ધીરજ પણ ખૂટી જાય. પશ્ચિમ દરશનથી આપણે ધીરે ધીરે બહાર નીકળીએ. બહાર નીકળતાં ઝડર મુઝફરની મસ્જિદ આવે છે પ્રભાસથી વેરાવળ જતાં માર્ગે માંછપુરી મસ્જિદ આવે છે. આ મસ્જિદની પાસેજ બાના હજી માંગરોળ શાહનો મકબરો છે. વેરાવળ તરફ આગળ વધતાં ભિડીયા નામનું સ્થળ છે. ત્યાં એક પ્રાચીન મંદિર ઊભું છે જેનો હાલ ઇજોદાર ઘઈ ગયો છે. આ મંદિરના નિજ મંદિરની બકરની દીવાલની ગોખાઓમાં સ્થાપિત થયેલા કલ્પા, સરસ્વતી, હિમા, મહેશ તેમજ લક્ષ્મીનારાયણની સુંદર શિલ્પ આકૃતિઓ જરૂર આંખને જકડી રાખે છે છેલ્લે ભાનુકા તો જુગ જુગ પડશે. ફેરવાય છે કે

ત્યાં યાદવાશયથી થઇ ગયા બાદ પીપળાના વૃક્ષને આશરે આરામ કરતા શ્રી કૃષ્ણને જરા નામના પારધાએ બાણથી વિંધ્યા હતા. આ સ્થળને ભણક તીર્થના નામે ઓળખવામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની અંતિમ યાદનું કદાચ આ સ્થાન હોય.

પ્રભાસના ખંડેરીની આપણી યાત્રા અહીંયાંજ પૂરી કરીશું. સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યની અનુપમ અને અનંત સૌંદર્યનાં ભગ્ય દર્શન પણ આ ભૂમિ ઉપરજ થાય છે. ટૂંકમાં, પ્રભાસ એટલે પ્રાચીનતાની ભૂમિ-પવિત્રતાની ભૂતિ-પતિતપાવનાની ભૂમિ-નય સોમનાથ.

(૫૧ પરનું અનુસંધાન)

'મુંજરાજ ! તમે અદભુત છો,' જરાક હસીને મૃણાલે કહ્યું.

'ના માત્ર અનુભવી છું,' અને તમને અદભુત કરાવવાજ મને વિધિએ અહીંયા મોકલ્યો છે. નહિ તો મને વળી આ કારણ શા માટે ?' કહી મુંજે ફરીથી હાથ લાંબાવી મૃણાલને ખેંચી.

ધીમે ધીમે મૃણાલ ખેંચાઈને પાછી પૃથ્વી-વલ્લસની વિશાળ છાતી પર લપાઈ ગઈ.

મૃણાલે કહ્યુંકેના ખ્યાલ, કોણ ને પશ્ચાત્તાપ બધા દુર કયા; અનેક વર્ષોની ક્ષમાએલી ભિંમિઓને આગળ વધવા દીધો.

મુંજ તેવો ને તેવો જ સ્વસ્થ હતો સિપ્રા-તરંગોમાં અવંતીની મહાસર સુંદરીઓ સાથે જે રસથી તે વાતો કરતો તેવા જ રસથી વૃદ્ધ અને કદરૂપી તપસી જોડે તે વાતો કરી શકો.

કાઈપણ ભારતીય ચિત્રપટમાં આ પ્રકારનું અશ્લીલ આલેખન, કે આ પ્રકારનો અધમ વાર્તાનાયક કોણ દર્શાવી શકશે ખરું. ?

અપૂર્ણ : અનુસંધાન આવતા અંકે

(પાન ૧૬૮નું અનુસંધાન)

પડ્યું. અને તેથી વિપરીત અસર પેદા થઇ તેને કારણે પ્રથમ જે દશા અમરોપની થઈ હતી તે હવે દુર્વાસાની થઈ કારણ કે, એક વિદ્વાન તરીકેની જે છાપ પ્રજાના હૃદયમાં હતી તે સુદર્શને બૂંધી નાખી. તેથી પ્રજાના હૃદયમાંથી હવે તેમનું સ્થાન ગયું. આથી સુદર્શનના તાપથી બચવા દુર્વાસા આમથી તેમ નાસવા લાગ્યા, પરંતુ, તેઓ જ્યાં ગયા ત્યાં સુદર્શન તો હતું જ. આથી યાકીને છેવટે તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા અને સુદર્શનના તાપથી બચાવવા માટે વિનંતી કરવા લાગ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શું જવાબ આપ્યો ? શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “સુદર્શને શેકવું એ મારી શક્તિ બહારની વાત છે.”

શ્રી કૃષ્ણનો આ જવાબ શું સૂચવે છે આ ચબ્દોજ ખતાવી આપે છે કે સુ-દર્શન હથિયાર નહતું ! કારણ કે, જે હથિયાર હોત તો તેઓ જરૂર પાછું વાળી શક્યા હોત પરંતુ, એક યોગેશ્વર જેવો સિદ્ધ પુરુષ-એક પ્રખરરાજદારો મુત્સદ્દી પુરુષ પોતાનાં વચનો કેમ ફેરવી શકે ? અને વચનો, ફેરવે તો સુ-દર્શનની શક્તિ ક્યાંથી રહે ? આથી તેમણે દુર્વાસાને અગરીષ પાસે જઈ તેની પાસે પશ્ચાતાપ કરી માફી માગવા કહ્યું. દુર્વાસ એ

તેમ કહ્યું અને તેથી તેઓ સુ-દર્શનના તાપથી બચ્યા. પ્રશ્નાનાપ કરનારને માનવાત્મા અવશ્ય માફ કરે છે. કારણકે આત્માના આત્માનો દુરમન નથી, માત્ર તેનાં દુષ્ટકૃત્યો સાથેજ તેને વેરલાવ હોય છે. પશ્ચાતાપથી આ વૃત્તિ નાશ પામે છે. પછી સગ્ન કરવા પછું રહેવું નથી.

વર્તમાન કાળમાં પણ આપણે સુ-દર્શનની શક્તિનાં દર્શન થાય છે. અંગ્રેજ સલ્તનત જેવી પ્રચંડ અર્વાચીન રાક્ષસી કૃત્યોને મહાત્મા ગાંધીજીએ સુ-દર્શન વડે હળુ ગેઈ કાલેજ મહાત કરી તે આપણે સહ્યો નરી આંખો જોયું છે. ગાંધીજી પાસે કયું હથિયાર હતું ? શસ્ત્ર તો સામે પક્ષે છેલ્લામાં છેલ્લી શક્તિ ધરાવનારાં હતાં, છતાં સુ-દર્શનની શક્તિએ પ્રજામાં જે જાગૃતિ આણી તેથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેણે અર્વાચીન ભૌતિક પ્રચંડ તાકાતને તોડીને ઊંચ નિન્ન કરી નાખી.

આ વિપરીત એ જાણવા મળે છે કે સુ-દર્શન તો હૃદયે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આપ્યું છે. જરૂર માત્ર તેનો ઉપયોગ કરવા જેટલી શક્તિ કેળવવાનીજ છે. અને એમ કરવાથી છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષથી પૂજ્યલાવથી માનવા છતાં જે લાલ નથી મળ્યો તે માત્ર આ શક્તિ કેળવવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાશે એમાં કોઈ ભતતની શંકા નથી.

પૂછો !

(ગઝલ)

શું ઇન્દ્રધનુના રંગોમાં તસ્વીર નથી એ રસિયાની ?
સૂમસામ અને વેરાને જે બહારોને છુટાવી જાણે છે.
આકાશના રંગી પાલવ પર ચમકત સિતારાથી એલે.
અંદાની બાંકી સૂરત પર એ ઝૂંદક સંવારી જાણે છે.
છે નાઝ અનેખા દિલબરના, અંદાઝ અનેખા દિલબરના.
બહુ રૂપ ધરી, બહુરૂપી બની એ વૃષ્ટિ સગલી જાણે છે.
ઉડાવી લે પરદો આંખોથી, નીરખી લે નૂર નિગાહોથી
‘અવિનાશ’ એ જ્વાલા એવી છે જે રૂઢ જગાવી જાણે છે.

—અવિનાશ મહેતા ‘અન્ય’

(પડદો ઉઘડતાં મકરંદનો અભ્યાસખંડ નજરે પડે છે. સામેથી જોતાં ખંડની રચના અને સજ્જવટ આ પ્રમાણે છે : સામેની દિવાલમાં જમણી બાજુના ખૂણા તરફના ભાગમાં સળિયા વગરની એક મોટી ખુદ્દી બારી છે; તેનું જ ડાબી તરફની દિવાલમાં એક બારણું છે. આવવા જવા માટે એનો જ ઉપયોગ થાય છે. જમણી બાજુની દિવાલમાં બારણાની જરૂર નથી. બારી અને બારણાંઓ પર આકર્ષક પડાઓ લટકેલા છે.

સામેની દિવાલને અટોલીને આકર્ષક રીતે સજ્જવટ કરેલો એક ખાટલો પડયો છે. બારી અરધી દખાવ એમ ખાટલો રહે તો પણ દરકત નથી. ખાટલાની ઉપરના ભાગમાં દિવાલ પર, બારી પાસે કોઈ ફિલ્મ નટીના ચિત્રવાળું એક મોટું ફેલેન્ડર લટકી રહ્યું છે. ખાટલાની ડાબી બાજુ ખંડના ખૂણામાં એક ટીપોય પર કપડાં બહાર દેખાય તેમ અધખુદ્દી એક ચામડાંની બેગ પડી છે. બેગની ઉપરના ભાગમાં દિવાલ પરની એક ખાલી પર હેંગરમાં એક પેન્ટ અને કમરપટ્ટો લટકી રહ્યાં છે. ખાટલાનું ઓશિકું જમણી બાજુ છે અને ત્યાં ખાટલાને અડીતે એક ટીપોય પર અર્ધો ભરેલો પાણી પીવાનો કાચનો એક પ્યાલો, ચા પી જેમ તેમ મૂકેલાં કપ રકાળી, એક ટ્રે... અધું ઉઘાડું સીગરેટ ભરેલું એક પેકેટ, અને દિવાલની પેટી પડેલાં છે. ટીપોયની બાજુમાં ખાટલા નીચે જમીન પર એક જોડી સરોં રડીપર પડેલી છે

ડાબી બાજુની દિવાલને અડીતે, બારણાં પાસે, બહુ જગ્યા ન રોકે એવું એક મીટર સ્ટેન્ડ અથવા ફેસીંગ ટેબલ, એની બધી સજ્જવટ સાથે પડેલ છે. એની બાજુમાં દિવાલપર નટીના ચિત્રવાળું એક બીજું ફેલેન્ડર લટકી રહ્યું છે. એ મીટર સ્ટેન્ડ અથવા ફેસીંગ ટેબલ અને ખાટલાની વચ્ચેના ભાગમાં જમીન પર એક કપડાંની આરામ પુરશી પડી છે, જેની પીઠ પર એક ટુવાલ, અને બેઠક પર 'ખુદ્દુ', પાનાં ગ્રાડાં હોય એવી રીતે સીનેમાને લગતું કોઈ એક દૈનિકપત્ર, પડ્યાં હોય છે.

સામેથી જોતાં ખાટલાની જમણી બાજુ, બારીની ઉપરની સ્ટોપરના નકુચાથી શરૂ કરીને જમણી બાજુની દિવાલ પરની એક ખાલી સાથે બધેલી વગગણીની દોરી લટકી રહી હોય છે. એની પર બેચાર બેલાં જેવાં કપડાં ટીંગાતાં હોય છે. વગગણીની દોરી પૂરી થયા પછીના ભાગમાં દિવાલને અડીતે, બહુ મોટું નહીં એવું એક ટેબલ અને ટેબલ પાછળ બેએક પુરશીઓ પડ્યાં છે. ટેબલ ચોરસ ટ્રાટનું હોય તો વધુ સારું. એના પર એક ઇલેક્ટ્રીક ટેબલ લેમ્પ, જેમ તેમ પડેલી થોડી ચોપડીઓ બે ત્રણ સીનેમાને લગતાં સામયિકા અને એવું અધું પડ્યું છે ટેબલની ઉપરના ભાગમાં દિવાલ પર, કાપીને કોરી કાટ્યું હોય એવું કોઈ ફિલ્મ નટીનું ચિત્ર ચોટકું છે.

ખંડમાં ચારે બાજુ પીધેલી સીગરેટનાં ટૂંકાં, બજેલી દિવાલોઓ, અને સીગરેટનાં અર્ધ ખુદ્દાં તેમજ ખાલી બે ચાર બોખાં વેરાયેલાં પડ્યાં છે.

દરમિયાન સમય સવારના રસેક વાગ્યાનો છે, એટલે ઇલેક્ટ્રીક લેમ્પ કે બીજી કાંઈ બત્તી ચાલુ નહીં દેખાડવાં. દરેક પૂરા પ્રકાશમાં જ શરૂ થાય; પરંતુ અસરકારક બનાવવું હોય તો, પ્રથમ ફેંકસનો ઉપયોગ કરી, પછી ધીમે ધીમે પ્રકાશ વધતો જાય એમ પણ કરી શકાય. પડદો પણ ઉપરથી ખેંચાય એવાને બાકે વચ્ચેથી બે ભાગમાં બહેંચાઈને ધીમેધીમે ખસે એવો રાખવો હિત છે.

દસ્ય ઉધડતાં ખાટલામાં આડે પડખે પડેલા મકરંદ નજરે પડે છે. એણે વરજાગિયા જેવો, ધરમાં પહેરવાનો, ત્રીજાં કાપડનો અબજો, અને લેધો પહેરેલાં છે; અને ઓળખા ન વરતાય એવી રીતે વાજ સળેલા છે. એની છાતી પર સીનેમાને લગતું 'રંગીન ચિત્રવાળું' કોઈ એક સામયિક પડ્યું છે; ને હાથમાં સીગરેટ બળી રહી છે. મકરંદની નજર સામેની દિવાલ પરના નટીના ચિત્રની ઉપરના ભાગમાં છતના હોડા પર છે

દસ્યની શરૂઆત દિવમના એક ગીનના ગૂંજનથી થાય છે. મકરંદ ચોતે સીગરેટ પીતાં પીતાં ગીન ગૂંજી રહ્યો છે. પડેલા ઉધડતાં સીગરેટનો એક મુદીપ' કશા લઈ એના ધૂમાડા બાંધે હોડાડી મકરંદ ધીમે દહી'લે અવાજે ગૂંજન શરૂ કરે છે:)

'તુમહે' વાદ હોગા,

કબી દમ મિલે થે...

(ફરી સીગરેટનો કશા લે છે અને દ્વિતીયાધ' ફરી ગોલે છે:-)

'...કબી દમ મિલે થે.'

(પ્રેક્ષકોની સામે પડખું ફરે છે.)

'મહોબ્બતથી રાહોમિં'.....'

(મોં ખંધ રાખી અવાજ થાય એમ હમે છે; અને આગળ ચલાવે છે.)

'.....મિલકે ચલે થે.'

(પ્રકાશ પૂરેપૂરો ફેલાઈ જાય છે. મકરંદ થોડી ક્ષણો ઉપરની ગીત પંક્તિઓ ગૂંજ્યા કરે છે. અંદરથી અવાજ આવે છે:-)

'મકરંદભાઈ!'

(મકરંદ નતું ગીત શરૂ કરે છે:-)

'અમ હમે' આપ જ ન દેના,.....'

(એકાએક કંઈ વાદ આગળ હોય એમ અડપથી ગીટે છે. એની છાતીપર રહેલું પેલું સામયિક નીચે પડી જાય છે. મકરંદ નીચો નમી સામયિક કોતાં આગળ ચલાવે છે:-)

'હો ગેદદ' જમાને.....'

(થોડીવાર સામયિકના ચિત્ર સામે જોઈ રાખી, તેને ફેંકી દે છે અને રક્ષીપર પહેરે છે:-)

'આજ ચલે હમ છોડકે તુઝકો.....'

(અરીસાની દિશામાં જવા લાગે છે. ચાનો કપ હાથમાં લઇને એની ભાભી પુષ્પા પ્રવેશ કરે છે.)

પુષ્પા - (પ્રવેશતાં) ક્યાં જાય છે, મકરંદભાઈ ?

મકરંદ - (એકદમ સીગરેટ નીચે નાંખી એની પર પગ દાખી) ભાભી !

'હમ ચલ રહે હે' !.....'

પુષ્પા - પણ તુ આ ચા લાવી છું.

મકરંદ - (અરીસામાં પ્રતિબિંબ જોઈ વાજ કર્યા કરતાં)

'વો ચલ રહે હે' !.....'

પુષ્પા - (હસીને) પણ ક્યાં ?

મકરંદ - (સામે ફરી) જહાં ફૂનિયાવાતોંકા દિલ જલ ન પારે !

પુષ્પા - (ચાનો કપ ચૂકવા દેતલ તરફ જતાં)

ગોંડા થાવ મા, મકરંદભાઈ ! આ ચા પી લ્યો પેટલાં.

મકરંદ - (અરીસા પામેથી ખસી આગળ આવતાં-)

'કેસા ઈ-સાફ તેરા,

સમકુજ તુઝા હે મેરા.....'

પુષ્પા - (મકરંદ તરફ પીકે દષ્ટ દેતલ પર ચા ચૂકતાં-) કાલે ક્યાં દિલ જોઈ આવ્યા, મકરંદભાઈ ?

મકરંદ - (ટાંગત પામે જતાં) - રાત કે આંસુ.

પુષ્પા - (હસીને ટીપાય પર પડેલાં ખાંધી કપ રકાખી અને ગ્રાસ લેતાં) એ આંસુ હવે સૂઈ ગયા નાંખજો; અને આ સીંગરેશ પછુ સંતાડો દેજો હવે.

મકરંદ - (પ્રુચ્છી પર ખેસતાં)

‘રાત કરી મિત્ર મિત્રે તારે !...’

પુષ્પા - (સીંગરેશનાં કુડાં અને બોખાં વગેરે એકઠાં કરતાં-)

એ ભણે; પછુ તમારા ભાઈ આજે આવવાના છે- ખચર છે ને ?

મકરંદ - (આ લેતાં) - ખરે બેસા !

પુષ્પા - (સ્વચ્છ પાસે ખૂણામાં કચરો એકઠો કરતાં) હા, ખરે બેસા-તમારા; હું હમણું જ એમને લેવા રસ્તેને જતાં છું.

મકરંદ - (ચાંતો કપ મોંએ માંડતાં) - અચ્છા !

પુષ્પા - (આગમ ખુરશી પરથી ઊપું લેતાં) - એને આ બધું ત્યાં મૂકો; સમજ્યા ?

મકરંદ - ખાંધી કપ નીચે મૂકતાં) - બાબી !

પુષ્પા - (જોડતાં ઊપાંચો એકઠાં કરી ટેબલ પર મૂકતાં) - બાબી તો મુરસે કપોં છે, તમારા આ લોકોને વડે. હવે આને સંભાળજો.

મકરંદ - (ખુરશી પરથી જોડતાં) ફિર તો, લાગી !

પુષ્પા - (સામે ફરી) શું છે ?

મકરંદ - (હસીને) ‘મેરે લેવા કે મહેશ પડુઆત !’

પુષ્પા - (મેલાં કપડાં લેતા વળગણી તરફ જતાં) - હવે જઈ ચલું, મકરંદભાઈ !

મકરંદ - (નવાઈને અભિનય કરી) કયું ? કયા હૈ ?

પુષ્પા - (સામે ફરી) સોધુ બોલો-માનવીની આપામાં-અહીં તમારા કોઈ નાટકનું ટુંકસંચ નથી આણવું.

મકરંદ - (હસીને) મારે કલા ! કયા ખાત, બાબી !

પુષ્પા - (એકાએક સામે ફરી) વળી બોલ્યા ?

મકરંદ - મગર....

પુષ્પા - મુજરાતી, મુજરાતી.

મકરંદ - પછુ હું તો આ પ્રેક્ટીસ કરું છું, બાબી !

પુષ્પા - (વળગણી પરનાં મેલાં કપડાં ઉઘારી હાથ પર નાંખતાં શાની પ્રેક્ટીસ ? તમારે એકટર થવું છે ? (સામે ફરે છે)

મકરંદ - (હસીને) આપને સચ ખતા દિવા, બાબી !

પુષ્પા - (આગળ આવતાં) પછુ તમારાથી બીજું કંઈ થવાય એમ નથી ?

મકરંદ - (કૃત્રિમ વેદના બાવી) બીજું શું થવાય, બાબી, બીજું શું થવાય ?

પુષ્પા - તમારા બહુતરમાં આવું બધું આવે છે ! (મકરંદ નિઃશ્વાસ નાંખીને ખૂબો રહે છે. પુષ્પા એની પાસે આવી એને સમજાવતી ટોચે આગળ કહે છે) જરા વિચાર તો કરો, મકરંદભાઈ, તમે કોના દીકરા છો ? તમે આ શું હાઈ બોલા છો ? આખો દિવસ બસ ફિલ્મો અને નાટકો. નથી તમારું લખતરમાં ધ્યાન; નથી ધરમાં ખચન; કે નથી તમારી રીતભાત મારી. આ તમને શોભે છે, લલ્લા ? તમ રા વેશ જુઓ, તમાની વાણી જુઓ, તમારા વાળના ઢંગ જુઓ..... !

મકરંદ - (જોડો નિશ્વાસ મૂકી) બાબી !

પુષ્પા - શું બાબી, બાબી કયો કરો જો ? તમને બા આટઆટું કહે છે; હું કહું છું; તમને કંઈજ નથી ચતું, મકરંદભાઈ !

મકરંદ - (મે હાથ બેગા કરી કપાળ પર અડાડતાં) - મને બહું યાદ છે, બાબી ! પછુ- ‘કરું કયા આશ નિરાશ બધી...’

પુષ્પા - શાની નિરાશ થઇ છે એની ?

મકરંદ - (દીર્ઘશ્વાસ લેતાં) તમે રંજનાને ઓળખનાં નથી, ભાભી !

પુષ્પા - (પેલાં કપડાં હાથ પર લટકતાં રાખી ટેબલની કોઠાને ટેકે ઊભી રહેતી) કથી રંજના ! પેલી અહીં નજીકમાં રહે છે, અને તમારી સાથે નાટકમાં કિતરી હતી એ ?

મકરંદ - (ખુશીમાં આવી જતાં) એજ, ભાભી ! એજ.

પુષ્પા - એનું શું છે ?

મકરંદ - મારી સાથે મુઝકટિકમાં એ વસંતસેના બની હતી.

પુષ્પા - મને ખબર છે.

મકરંદ - અને હું થયો હતો ચકાર.

પુષ્પા - એથી શું પણ ?

મકરંદ - ચકારનો પાઠ મારા સિવાય કોઈથી થઈ શકે એમ નહોતો.

પુષ્પા - જરાજર, પછી ?

મકરંદ - નાટકમાં ચકાર, પણ જીવનમાં તો હું એનો ચાન્દલ છું, ભાભી !

પુષ્પા - (હસીને) જીવ, જીવ. હવે, મકરંદભાઈ ! એમ નાટકમાં સાથે કામ કરવાથી પ્રેમમાં પડી જવાનું હશે ?

મકરંદ - (નિઃશ્વાસ મૂકી) તમને ખબર નથી, ભાભી !

પુષ્પા - (ટેબલની કોરનો ટેકો છોડી ઘૂંટ હસીને) શું મને ખબર નથી ? આવી રીતે નાટકમાંથી પ્રેમમાં પડતાં શીખશે તો ક્યાં છોકરી તમારી સાથે કામ કરશે ?

મકરંદ - એક વાત પૂછું, ભાભી !

પુષ્પા - શી વાત છે ?

મકરંદ - તમને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે ?

પુષ્પા - (નવ.ઈ પાની) કેમ ! થયાં હશે જત્રોસેક.

મકરંદ - કોઈવાર..., જત્રોસ વર્ષની ઉંમરમાં કોઈવાર...ભાભી, તમે કોઈવાર...?

પુષ્પા - શું કોઈવાર ?

મકરંદ - કોઈવાર પ્રેમમાં પડ્યાં છો તમે, ભાભી ?

પુષ્પા - (જવાનો અભિનય કરતાં) જીવ જીવ હવે. તમે તો નવરા છો.

મકરંદ - (આડો ઊભો રહેતી) નહીં, ભાભી !

પુષ્પા - ખસો, મારે મોઢું થાય છે

મકરંદ - મને ઉત્તર આપો

પુષ્પા - (જવા માટે બાજુએ ખસતાં ચારખાં ઉત્તર તમારા ભાઈને પૂછી જોજો, એ આવે ત્યારે.

મકરંદ - (આડો હાથ ધરતી) એમ નહીં, ભાભી ! મને જરાજર કહો.

પુષ્પા - (અટકીને) શું કહેવાનું છે ?

મકરંદ - નાનપણમાં કોઈના પ્રેમમાં પડ્યાં તમે ?

પુષ્પા - (હસીને) તો તમારા ભાઈનું શું થાત પછી ?

મકરંદ - (નવાઈ પામતો હોય તેમ) ક્યા ? સચ ?

પુષ્પા - (હસતાં હસતાં) જીવ જીવ હવે.

મકરંદ - (દીર્ઘ અવાજે) ફિર તો ભાભી.....!

પુષ્પા - વગી ખરયું ?

મકરંદ - (સહાનુભૂતિ દર્શાવતો હોય તેમ) ભાભી, તમે પણ મારાં જેવાં.....

પુષ્પા - (કંઈ ન સમજતી હોય તેમ) શું ?

મકરંદ - (બાજુએ ખસી) કહો નહીં. 'પ્રેમીકો પ્રેમી મિલે.....'

પુષ્પા - શું કહો છો ?

મકરંદ - 'દોનોં એક સમાન !'

પુષ્પા - અરે પણ ગાંડાભાઈ !.....

મકરંદ - નહીં, ભાભી ! હું આદર્શ માનતી છું.

પુષ્પા - ગાંધીજી પંછી કોઇનામાં આદર્શ રહ્યો છે ?

મકરંદ - એમાંજ ભારતની અવદર્શ છે.

પુષ્પા - સાહે, મને જવા લો દહે.

મકરંદ - જોઆમાં જોઆ કોટિનો પ્રેમનો આદર્શ
રખાથી હું ભારતનો ઉદ્ધાર કરીશ

પુષ્પા - (હસીને) ત્યાં સુધીમાં સાવ ખસી ગયું દરો.
(જવા માટે છે)

મકરંદ - તમે ભલે હસો; પણ હું મારા ભાઈને
કહીશ.....

પુષ્પા - (અટકીને) શું કહેશો ?

મકરંદ - કહીશ કે ક્યાં તો મને રંજના મેળવી
આપો, અગર....

પુષ્પા - અગર ?

મકરંદ - લગ્નનાં અર્ધનમાંથી પુષ્પા બાબીને
હટાં કરો.

પુષ્પા - (ચમકીને) શું ? શું કહેશો તમે ?

મકરંદ - હું આદર્શ પ્રેમમાં માનું છું, ભાભી !

પુષ્પા - ભલે; પણ જોજો. આપું કંઈ કહેતા.

મકરંદ - કેમ ન કહું ?

પુષ્પા - (હસી પડતાં-) પેલાં મારશે.

મકરંદ - તો જો મારે ખમી લઈશ અને ગાઈશ—

‘ઓ અમીરિકિ પરમેસવર,
હમ ગરીબોંજી લેલે ખખર !.....’

પુષ્પા - પણ એથી તમને રંજના મળશે ?

મકરંદ - અરે મળવાની શું ?

‘નગરોંમે’ હો તુમ, ખખલોંમે’ હો તુમ !
‘નગરોંમે’ તુમ, છગરોંમે’ તુમ,
જદાં હો તુંગી તુમ.....’

પુષ્પા - આ બધું તમે કાને કહ્યો છો ?

મકરંદ - રંજનામાંથી - ઓર કિસકો ?

‘કોન’ હૈ એસા મહેફિલમેં,

જો ન-તેરા દિવાના હો !

પુષ્પા - તમે સાવ પામલ થઈ જશો, મકરંદભાઈ !

મકરંદ - (ગીતના સૂરમાં-)

‘પોગલ પ્રેમી, અખ તૂ-કયું રોતા હૈ ?’

પુષ્પા - હું જાઉં છું દહે.

મકરંદ - (દૂર ખસી ગીતના સૂરમાં)

‘જાઓ, જાઓ, જાઓ,
જૂહી પ્રીત ન જતાઓ.....’

પુષ્પા - (જતાં જતાં) આજ જમવાનું મોકું ચરો હો !

(જાય છે. મકરંદ એના જવાની દિશામાં
જોતો ઉભો રહે છે.)

મકરંદ - (ચોડીવારે)

‘તેરી છોટી નજીકા ધરિયા,
મેરી વિશન રોતોંકા તારા...’

(પુષ્પાએ બારણાં પાસે એકઠા કરેલા કચરા
તરફ નજર જાય છે; અને એ લેવા માટે
ટેબલ પરથી એક છાપું લેવા જતાં બીજું
ગીત ઉપાડે છે:-)

‘જુલા હો મહોખતમેં દમતુમ મિલેં મેં,
(છાપાં સારમે જોતાં)

‘સપનોંજી રાહોમેં’ દમતુમ ચલેં મેં.’

(ગાતાં ગાતાં કચરો લેવા નીચે નમે છે,
અને અંદરથી અવાજ આવે છે:-)
‘કાકા !’

મકરંદ - એકદમ કચરો છોડી નારકી દબો જોનો
થઈ ફરતાં)

કિસને પુકારા મુઝેં ?

અંદરથી અવાજ—

હું અહીં છું, કાકા !

(બારી ખદારથી પડેલા ચોડા ખસી મકરંદના
ભગીજ આધુનિક મુખ દેખાય છે. મકરંદ
કંઈ કચરો લેવાડે છે.)

મકરંદ - કાણ આયુષ ! (બારી પાસે જઈ પડેલા આથો કરે છે; કંચેનો બહાર ફેંકી દે છે અને આયુષને હાથ આપે છે.) ચાખાચ; દોસ્ત !

(અગિયારેક વર્ષનો, ચૂંટી, ખમીસ અને ખૂટ-મોતમો, આયુષ બારી પર ચડીને ખંડમાં ફેલી પડે છે)

આયુષ - (ખંડમાં ફેલાતાં ધીમેથી) ત્યાં મોટી બા બેઠાં છે.

મકરંદ - (આયુષનો હાથ ઝાલી આગળ આવે છે અને છાપું ફરી ટેબલ પર મૂકે છે.) તું મજા હોંશિયાર છે, આયુષ !

આયુષ - (ધીમા અવાજે) આજ સવારનાં યુક્તિ થયાં છે.

મકરંદ - (ધીમા અવાજે) સચ ?

આયુષ - ગંભીર વાત હોય તેમ મકરંદને જમણી બાજુના ખૂણા તરફ લઈ જતાં- કદાચ આપણી વાતની એમને ખબર પડી ગઈ હશે,

મકરંદ - ખરેખર ?

આયુષ - હા, તમે સાચ્યેત રહેજો, કાકા !

મકરંદ - (ગભરાટથી) તો તો મરના પડેગા, આયુષ !

આયુષ - સાવ એવું નહીં.

મકરંદ - (ચિન્તાથી) ફિર ?

આયુષ - આજ પિતાજી આવવાના છે ને ?

મકરંદ - હાં, વો તો દે !

આયુષ - મોટીબા અને પિતાજી એક છેને !

(મકરંદ વિચારમાં પડી ગયો હોય તેમ મૌન રહે છે.)

પણ તમે ગમરાશો નહીં, હાં કાકા !

મકરંદ - હાં !

આયુષ - વળી પિતાજીને તમારા પર ખૂબ પ્રેમ છે.

મકરંદ - આ બધી પ્રેમની જ મીઠા છે, આયુષ !

આયુષ - ના, ની, કાકા ! તમારા પત્નિ રંજના બેનને ખેંચાડી આવ્યો છું. (મકરંદ મૌન રહે છે.) પણ તમે પત્નિમાં શું લખ્યું હતું ?

મકરંદ - (એક નિઃશ્વાસ મૂકી) આયુષ !

આયુષ - મને કહોને ! કંઈ ખરાબ લખ્યું હતું ?

મકરંદ - (આરામ ખુરશી પાસે આવતાં ધીમા નિરાશ સ્વરે)

સાથે હો જુના, સાથે હો મરના,
ઉત્કટકી દે રીત....."

આયુષ - એટલે શું, કાકા ?

મકરંદ - (આરામ ખુરશીમાં બેસતાં ગીતની ધૂનમાં જ)
ખ્યારકી મુરલી ફરદમ ગાયે,
તેરી લગન કે ગીત....."

આયુષ - મોટીબાને એજ નહીં મમતું હોય, કાકા !

મકરંદ - (ધેનમાં હોય તેમ) કયા ?

આયુષ - તમે આ રંજનાબેન સાથે લગનની વાત કરો છોને, એ.

મકરંદ - (આરામ ખુરશીમાં લેટી પડતાં) આયુષ ! આયુષ ! મેરે દોસ્ત !

(આયુષ કંઈ ન સમજતો હોય એમ સામે જોઈ રહે છે)

આયુષ - (થોડીવારે) તમને રંજનાબેન અટ્ટ અમે છે, કાકા ?

મકરંદ - (એક નિઃશ્વાસ મૂકી) તમે કયા ખબર; આયુષ !

‘મેં’ લીવાના મસતાના....."

(આયુષ મૌન રહે છે. મકરંદ પણ થોડીવાર એમને એમ પડ્યો રહે છે; અને થોડીવાર ગીત પકિતઝો શરૂ કરે છે:-)

‘બૂલ ન જાના ઝાલુ થે મુદાની,
મેં દિન ચોર થે રાત !'

(પુરશીમાંથી બેઠે છે, જાણે - આકાશ સામે જોતો હોય તેમ જણાવે છે.)

‘જનતક ચમકે ચાંદ સિતારે....’

આયુષ - (કંઈ યાદ આપું હોય તેમ) કાકા !

મકરંદ - (એની ધૂનમાં જ)

‘....દેખો દુટ્ટે ના-પાત.’

આયુષ - હું તપાસ કરી આવું, કાકા ?

મકરંદ - (ફરી પુરશીમાં લેટી પડતી) યા ખુદા !

આયુષ - તમે કહેતા હોને; તો તપાસ કરી આવું - મોટી ખાતે ખતર પડી છે કે નહીં એ.

મકરંદ - નહીં, નહીં, આયુષ ! મેં મર જાઉં છું.

આયુષ - અરે હોય કંઈ કે હું જઈ આવું. (મકરંદ મોન રહે છે. આયુષ જાય છે. મકરંદ એમના એમ પ્રકાર રહે છે.)

મકરંદ - (થોડીવારે)

(‘તડ પ્રાગ્ભો...’)

(પુરશીમાંથી બેઠે છે.)

‘તડપાના...’

(બોલો યદ્યપ્તરીસા પાસે જતાં-)

‘હમ તડપ તડપ કર બી...’

(અરીસા આગળ કહેન્દરના ચિત્ર સામે જુએ છે.)

‘...તુમહારે ગીત ગાયેંગે’

(ખૂણમાં પડેલી બેગ પાસે જતાં-)

મગ, યદ્ય કયા સુઝા મુઝે !

(બેગ ખોલી એમાંથી એક સુપ ફોટો કાઢતા)

‘જિનકો ખાતિર હમ ફિરતે દૈ...’

(ફોટો સામે જોતી) ‘દીવાને બનકે.’

(ફેંકવા માટે હોય તેમ ફોટો છાતી પાસે લાવે છે)

‘વો હમસે જન્ય મિલતે દૈ તખ...’

(ફોટો ખાટલા પર ફેંકે છે)

‘...બેગાને બનકે.’

(વિચારમાં હોય તેમ બેગના છેડાને ટેક

થોડીવાર, બોલો રહે છે. એની પીઠ પ્રેક્ષકો તરફ છે.)

‘યાદ આયે કિં ન-આયે તુમહારી...’

‘મેં તુમકા ખૂશ ન-બનકે.’

(બેગની ઉપરના ભાગમાં દિવાલપરની ખોલી પર ટીંગાતા પેન્ટ અને કમરપટા ને લેતાં-)

અબ કાઈ આશા નહીં !

(આંગળ આવી પેન્ટમાંથી પટ્ટો ખેંચી કાઢતાં-)

‘બિખરી-રાતે....’

દુટ્ટે સપને.....’

(પેન્ટ ખાટલા પર ફેંકી દે છે. પટ્ટો લઈ જઈ વિચારમાં હોય તેમ અંહી તહીં ધીમેધીમે ફરે છે.)

હમ-મર બી જાયે તો.....

પટ્ટો કાંડા પર બાંધી ખેંચે છે અને પાગલની પેઠે આંખો ઝેળી-કરી ખડખડાટ દસે છે.)

તુમહે કયા ઉસીસે ?

(ખંડમાં ચારે ખાણુ બીજે જુએ છે),

અગર.....

(થોડીવારે પટ્ટો બેડતાં-)

અગર હમ જિયે તો.....

હમારી પુશીસે.

(થોડીવાર એજ પકિત ચૂંજતો વિચારમાં હોય તેમ બોલો રહે છે. અચાનક વિચાર ખાટલાયે હોય તેમ-)

નહીં, નહીં, અબ છતેસે કયાં ?

(એકદમ ટેબલ પાસે આવે છે; અને લેમ્પ ઉપાડીને પુરશી પર મૂકે છે.)

‘હાય ! દિલસે જે તુમને સુલાયા.....’

(સામેના ફરેલાં ચિત્ર સામે જોતાં-)

‘બોલો, બોલો તુમ કયા હમને પાયા ?’

(દિવાલપરથી ચિત્ર લઈ એની સામે જોતાં)

‘જો કુછ બી હો તુમ, ખુદાખી કસમ,
લાજવાપ હો !
દુનિયા મે દુરન ધરિકકા,
તુમ્હોં સખાવ હો !
(થોડીવાર ચિત્ત સામે જોઈ રાખે છે.
એકાએક કંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ
ચિત્ત ખાટલા પર ફેંકે છે)
‘યુધ્ધા’ હૈ પ્યાર મેરા મુઝકા
ન રોકેગા કબી.....’

(ટિળ પરની વસ્તુઓ ખાટલા પર ફેંકવા
મોંડે છે. અને ટિળ ખડની વચ્ચે ધસડી
લાવે છે.)

‘મેરા પ્યાર એકલા રાય,.....’
(ફૂંકા મારી ટિળ પર ચડે છે અને નાટ
આથે પટો લટકાવે છે)
‘કહસે લાઈ રાનીકા.....’
(આયુષ પ્રવેશ કરે છે)

આયુષ - કાકા !

મકરંદ - (ટિળ પરથી નીચે ફેંટી પડતાં) તું આ
ગયા આયુષ ?

આયુષ - (નવાઈથી) પણ તમે આ શું કરો છો ?

મકરંદ - (આયુષના ખભા પર હાથ મૂકી)
આયુષ ! ભૈયા !

આયુષ - તે તમારે ગળા કાંસો ખાવો છે ?

મકરંદ - ચિદલા નદી, આયુષ ! મેરે ભાષ !

આયુષ - પણ આ પટાંથી એ નદી ફાવે તમને,
કાકા ! મક્તના નીચે પડી જશે.

મકરંદ - (પટા સામે જોઈ થોડીવાર) ટે તો સદો;
મકર.....

આયુષ - અરે મકર ક્યા ? દોરકું જોઈએ, કાકા,
દોરકું. (મકરંદ વિચારમાં પડી જતો હોય
એમ મોન રહે છે.) આ વળગણીનું દોરકું
લ્યોને, કાકા !

મકરંદ - (દૃષ્ટી આયુષ તરફ જોતાં) આયુષ, ક્યા
તું બી ચાહતા હૈ ! કે મૈં સચમુચ હી
મરં જાઉં ?

આયુષ - તમે આ ફિસ્મતી બોલી બોલો-છોને,
કાકા, એ મને કેટલીકવાર નથી સમજતી.

મકરંદ - (દૃષ્ટીથી) અચ્છા, તો નિકાલ વો દોરી.

આયુષ - આ પણ તમે ફિસ્મતી બોલીમાંજ કરું.

મકરંદ - (ખળકવા જેમ) અચ્છા ! (એકદમ ખાટલા
પર ચડી દોરી છોડવા લાગે છે; અને
ગીત ઉપાડે છે.)

‘દુઃખકે, અજ દિન ખીતત નાહી.....’

આયુષ - (થોડીવાર મકરંદની ક્રિયા જોઈ રહ્યા પછી)
તમને ખોટું લાગ્યું, કાકા ? (મકરંદ
મોન રહી, ખારીના નક્યામાંથી દોરી
છોડી બીજી બાજુથી છોડવા ખુરશી એ
તરફ ખેંચે છે.) લાવો, હું ત્યાંથી છોડી
દઉં. (પાસે જાય છે.)

મકરંદ - (ચુસ્કામાં) તું તેરા કામ કર, જા !
(ખુરશી પર ચડે છે)

આયુષ - ના, ના, કાકા !

મકરંદ - (દોરી છોડી નીચે ઉતરતાં) અજ ત
ચલા જા !

આયુષ - પણ મારાથી નથી જવાય એમ. ત્યાં
મારા પિતાજી આવી ગયા છે.

મકરંદ - (ચમકીને) ક્યા ! મોટાભાઈ આ ગયે ?

આયુષ - હા, એ મોટી જા પાસે બેઠા.

મકરંદ - (ડરથી) સંચ ?

આયુષ - ખતે તમારીજ કંઈ વાત કરે છે.

મકરંદ - (નાટકી રીતે ખુરશીમાં ઢળી પડતાં)
હાય રામ !

આયુષ - અને પણ તમને બોલાવી લાવવાજ
મોકલ્યો છે. (મકરંદ મોન રહે છે) તમે

આવે છા'ને ?

મકરંદ - (પુરશીમાંથી ઊઠી આયુષ સમ્મેલેતાં-)

આયુષ, અજ કયા હોયા ?

આયુષ - કેમ કયા હોયા ?

મકરંદ - (પાસે આવતાં આંકુંદથી) મેં કેસે મરંગા ? (આયુષ મૌન રહે છે.)

આયુષ - (ઘોડોવારે) પલ્લુ કાઢા !...

મકરંદ - (આયુષથી: જુદી દિશામાં જતાં આંકુંદ ભાગી આવ્યો) મગર કેસે જિવા જાય, આયુષ, કેસે જિવા જાય ?

આયુષ - પથુ પછી હું.....પિતાજી.....

મકરંદ - (એક નિઃસ્વાસ મૂંઝી) કાર્ધ સમજતા નહીં- 'કેસે કહું દિલકો ચે બાત.....?'

(અંદરથી આવજા આવે છે)

'કેમ મકરંદ, આયુષ, શું કરો છો?'

આયુષ - (આનંદમાં આવી જઈ) હવે, આ પિતાજી અહીં આવ્યા. (મકરંદના મોટાભાઈ સુરેશ પ્રવેશ કરે છે)

સુરેશ - (પ્રવેશીને) મકરંદ !

મકરંદ - ડોડીને ભેટી પડતો) ભેમા !

સુરેશ - (મકરંદની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં) અંદર જા પાસે કેમ આવ્યો નહીં ? (મકરંદ મૌન રહે છે. એને છૂટો કરતાં) અહીં શું કરતો હતો ?

આયુષ - કાકા આપઘાત કરતા હતા, પિતાજી !

સુરેશ - (મકરંદના હાથમાંનું દોરકું વગેરે જોતાં) હેં ! ખરેખર-મકરંદ ?

મકરંદ - (દંડથી) મોટાભાઈ !

સુરેશ - કંઈ ગાડો થયો છે, ભાઈ ? (મકરંદ મૌન રહે છે)

આયુષ - કાંકને બહુ આઘાત લાગી ગયો છે, પિતાજી !

સુરેશ - મને ખબર છે ખધી.....

આયુષ - (અધવચ) બહુ ફિલ્મો જોવાથી આમ થાય ને, પિતાજી ?

સુરેશ - હા, ખરાબર છે. (આરામ પુરશી તરફ જાય છે)

આયુષ - હું તો ભાગ્યે જ ફિલ્મ જોવા જઈશું છું. મોટી જેન પૈસાજ નથી આવતી. કહે છે કે બહુ ફિલ્મો જોવાથી કાકા બગડી ગયા છે. (મકરંદને) તમે બગડી ગયા છો, કાકા ? (મકરંદ મૌન રહી ટેબલની જમણી બાજુ ખસે છે.)

સુરેશ - હવે એ વાત છોડી દે, આયુષ ! (આરામ પુરશીમાં ખસે છે.)

આયુષ - જી. (ચૂપચાપ એક બાજુ ડોબો રહી જાય છે.)

સુરેશ - મકરંદ ! (મકરંદ એની સામે જુએ છે.) આપણે આવાં નાટક કરાય, ગાંડા ?

મકરંદ - આ નાટક નથી, મોટાભાઈ !

સુરેશ - હું જાણું છું, મકરંદ તારી ઊંઘે મારી પથુ આજ રીથિતી હતી.

આયુષ - તમે ચે ફિલ્મો જોઈને નાટક કરતા, પિતાજી !

સુરેશ - હું ચે મૂનજીકલમાં શકાર થયો હતો, ભાઈ !

મકરંદ - (નવાઈથી) મોટાભાઈ, તમેય.....!

સુરેશ - હા, ભાઈ ! આપણાં બધામાં એ શકાર રહેલો છે.

આયુષ - પથુ શકાર તો જેવકું હતો, પિતાજી !

સુરેશ - તું એ ન સમજે, આયુષ ! (પુરશીમાંથી બેઠે છે)

આયુષ - અરે હોય કંઈ ? કાકાએ જ એ પાઠ કરેલો, હું અને મોટી જેન-જેન જોવા ગયેલાં.

સુરેશ - વારુ, તું અંદર જા હવે. મોટાની વાતમાં તને ન ખબર પડે

આયુષ - (હોભોયો પડી-) જી.

સુરેશ - તું એની ફિકર ન કર, મકરંદ ! તારી ઇચ્છા હોય તો આપણે ચીટ્ટી લખતા જઈએ, તારી ભાભીને પીતાં વધે એ રંજનાને મોકલાવી દે.

મકરંદ - ઓહ ! હોરીબલ ! ના, ના, મોટાભાઈ ! તો તો માસ-ડીસ્ટ્રક્શન — શેકસ્પીરિયન ટ્રેન્ડી-ચાય.

સુરેશ - પણ અત્યારે અમરથીયે ધરેવરે ચાય છે, એવું શું ?

મકરંદ - (પાછો હસતાં) ના, ના, આપણે એમ નથી કરવું, નથી કરવું, મોટાભાઈ ! (અકપથી આવતાં હોય એમ મોટી બા પ્રવેશ કરે છે)

મોટીબા - (પ્રવેશનાં) પ્રવેશ-ગુરુસામાં એમ નથી કરવું શું ? મારે એમજ કરવું છે.

(પાછળ જ હસતી હસતી પુષ્પા અને આયુષ પ્રવેશ કરે છે. મકરંદ જમણી બાજુના ખૂણા, તરફ ખસી જાય છે.)

સુરેશ - (વેલી શીશી ખીસામાં મૂકતાં) શી વાત છે, બા ?

મોટીબા - તું દૂર દટ, સુરેશ ! ક્યાં ગયો એ પાછ ?

સુરેશ - પણ બા !.....

મોટીબા - ના, ના, ના. આજ તો હું એને છોડવાની જ નથી.

પુષ્પા - હશે હવે, બા ! જવા ઘો.

મોટીબા - (પુષ્પા સામે ફરી) જવા દઉં ? તું એનાં પગકબ નથી જાણતી ?

પુષ્પા - બહુ જાણીએ છીએ, બા ! પણ ...

મોટીબા - પણ શું પાછો આપવાનાં નાટક કરે છે. બધાને ડરાવે છે. સમજે છે શું એના મનમાં ?

મકરંદ - (સદજ આગળ આવી) બા !.....

મોટીબા - ચૂપ રહે, નાલાયક ! (મકરંદ પાછો ચ.થો જાય છે)

સુરેશ - પણ બા ! એવું મકરંદે શું કયું છે ? તમે આટલાં બધાં ગુસ્સે થયાં છો ?

મોટીબા - શું કયું છે ? પૂછને આ પુષ્પાને, એટલે ખજર પડે ! (પુષ્પા મોં આડે દઈ હસે છે.)

સુરેશ - (પુષ્પાને) શું કયું છે ?

પુષ્પા - (હસતાં) કંઈ નહીં.

આયુષ - હું કહું, પિતાજી ?

પુષ્પા - (અટકાવતાં) આયુષ !

મોટીબા - શા માટે અટકાવે છે ? કહેવા દેને !

પુષ્પા - પણ એ નાનો કહેવાય, બા ! એને એ શોભે !

મોટીબા - અને પેલા મોટાને આ શોભે છે બહુ !

સુરેશ - નાની ઉંમર હોય ત્યારે આવુંજ હોય બધાનું, બા !

મોટીબા - (નવાઈ દેખાડી) પણ આવું ?

મકરંદ - (આગળ આવી) પણ બા !... ..

મોટીબા - દૂર દટ મારી પાસેથી, પાછ !

સુરેશ - મકરંદ, તું આમ આવ, ભાઈ !

મકરંદ - (સુરેશ પાસે-જતાં) બા મારો છવ લેશે મોટાભાઈ !

પુષ્પા - હવે બહુ-ધણું, મકરંદભાઈ ! કંઈક સમજે, સમજે હવે.

મકરંદ - પણ મૈને કિયા કયા હૈ, ભાભી ?

મોટીબા - તું બતાવને એને, પુષ્પા !

પુષ્પા - પણ બા !... ..

મોટીબા - શું પણ બા ? એ વિના એને સાં નહીં આવે.

પુષ્પા - હસતાં હસતાં પાલવ નીચેથી એક ખુસ્તો પત્ર ડાઘી બતાવતાં- બા શું કયું છે, મકરંદભાઈ ?

(અનુસંધાન પાન ૪૬ ઉપર)

આજે નવલકથા હાથમાં લઈએ, તો એની કથા પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલી જણાય છે. નાટક લઈએ, તો અંકો અને પ્રવેશો છે. નવલિકા પણ દ્રશ્યમાં રહેજે મોટી હોય તો ત્યાંય અનામી વિભાગો હોય છે. એકાંકીમાં પણ પ્રવેશો હોય કે દરરો હોય. આ તો ગદ્ય સાહિત્યસ્વરૂપોની વાત થઈ. પદ્યના કથાત્મક કે વસ્તુનિર્ભર સાહિત્ય પ્રકારને ય સંયોજનની દૃષ્ટિએ વિભાગો વિના નથી ચાલતું. અલ્પજાત, કથારેક આવા વિભાગોને અનામી રાખવામાં આવે છે.

આપણું આપણું ય પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્ય એ મોટા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. પદ્ય, ભજનો, ગરબા-ગરબી, મુકતકો કે સુભાષિતો— વગેરે ભીમ-કાવ્યોનો એક વિભાગ; બીજો વિભાગ તે વસ્તુ-નિર્ભર, સંકલન માગી લે તેવા નિર્બંધ કાવ્યોનો વિભાગ. આ બીજા વિભાગમાં આવે પ્રયંધો, રાસાઓ, ફાગુઓ, પદ્યકથાઓ, આખ્યાનો, વગેરે. આમાંથી કેટલાંક સળંગ કાવ્યોની શૃંગણી જ એવી હોય કે એમાં વિભાગોને અવકાશ ન હોય, અથવા પરપરાને અનુસરીને કવિએ વિભાગો જ પાડ્યા ન હોય. આવાં કાવ્યો એમાંના છંદને નામે પણ ઓળખાય, જેમકે ‘દેલા માસની ચોપાઈ’, ‘દલામણના દુદા’, વગેરે. આવાં કાવ્યોમાંના વિભાગોની ચર્ચાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

બાકીનાંમાંથી પ્રેમાનંદાદિએ દેશીમાં લખેલ આખ્યાનોમાં આવતાં કથાંથી આપણે પરિચિત છીએ, ને એ વિશે વિચારણુ ને લખાણુ પણ છે. ભક્તિઓમાં થયેલા પ્રાચીન ગુજરાતી તેમજ અપ-ભ્રંશની રચનાઓમાં વ્યવસ્થિત વિભાગો રાખવા માટેની કોણ પરપરા સ્વાઈ લાગતી નથી. શામળનાં

આ ભતનાં કથાત્મક કાવ્યોમાં પણ, મોટે ભાગે, વિભાગો નથી. એક જ છંદમાં કથાપ્રવાહ વેગથી વહી શકે, ધોધમાર રીતે વહાં કરે, એ તે છંદની શક્તિ બતાવે છે. દુદા-ચોપાઈ-રોળામાં આવી શકિત છે. ‘નંદનવીણી’, ‘મદન-મોહના’ જેવામાં એ દેખાઈ આવે છે. એ કાવ્યોની માફક જ ‘રણુ-મલ્લ છંદ’, ‘ઉપાદરણુ’ જેવાં કાવ્યો પણ વિભાગો વિનાનાં છે. જો કે અપભ્રંશ પ્રયંધોમાં ને ભક્તિ છંદોવાળાં પ્રાચીન ગુજરાતીના પ્રયંધોમાં પણ કયાંક સંધિઓ ને કડવાંઓવાળા વિભાગો મળે છે. પણ એ માટેની કોઈ નિષ્પ્રશ્નતા નથી, માધવકૃત ‘રૂપસુંદરકથા’ જેવી અક્ષરમેળ બદ્ધકથાઓમાં પણ વિભાગો વિશેના કોઈ નિયમ નથી.

‘ફાગુમાં ભાસ :’

અહીં ફાગુ કાવ્યોમાં આવતા ‘ભાસ’ વિશે જોડું વિગતે લખણુ ઉચિત લાગે છે.

જિનપદ્યસૂત્રકૃત ‘સ્પૃહિભદ્ર ફાગુ’ (સં. ૧૩૮૦-૧૪૦૦) સાત વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે, અને પ્રત્યેક વિભાગને કવિએ ‘ભાસ’ એવું નામ આપેલું છે. આખ્યાનમાં કથાપ્રવાહ જેમ કડવામાં ટિલકત ચાય છે તેમ અહીં કથાપ્રવાહ ‘ભાસ’ માં વિભક્ત થયેલો છે. એટલે, અહીં ‘ભાસ’ એ, ‘કડવું’ ની જેમ જ, વિભાગદર્શક પારિભાષિક શબ્દ જ છે.

આવા અર્થમાં આ શબ્દ અન્ય ફાગુઓમાં પણ વપરાયેલો મળી આવે છે, જેમકે કૃષ્ણભીંય જયસિંહચરિત્ર ‘પ્રથમ તેમનાથ ફાગુ’, પ્રસન્નચન્દ્ર સૂરિત ‘રાવણ પાર્શ્વનાથ ફાગુ’, અત્રાત કવિકૃત ‘પુરુષોત્તમ પાંચ પાંડવ ફાગુ’, ‘ભરતેશ્વર ચક્રવર્તી’ ફાગુ.^૧ આ જ અર્થમાં ‘ભાસા’ શબ્દ પણ વપરાયેલો મળી આવે છે.^૨ ‘સમરાંરાણુ’ માં પણ આવા વિભાગો

૧ : આનાં બીજાં દાખલાંનો મ.ટે જુઓ ડો. સાંડેસરા-સ પાદિત ‘પ્રાચીન ફાગુ-સંપ્રદ’માંના ફાગુઓ.

૨ : જુઓ ૧૦.

૩ : જુઓ ‘પ્રાચીન ફાગુ-સંપ્રદ’માંના ‘ભરતેશ્વર ચક્રવર્તી’ ફાગુ.

છે; ત્યાં આત્ર પ્રત્યેક વિભાગને 'ભાષા' નામે ઓળખવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી એ વસ્તુઓ કુપટ અને છે : એક તો એ કે 'ભાસ' એ વિભાગ-દર્શક પારિભાષિક શબ્દ ફાય કાવ્યોમાં વપરાયેલો છે; બીજું એ કે આ શબ્દ સં. માપા > પ્રા. માસા પ્રરથી બિનરી આવેલો છે.

અહીં તો ઉપરના અર્થમાં જ આ શબ્દ 'ચૂલિકાદ ફાય' માં પ્રયોજાયો છે; પણ આ એક અનેકાથી શબ્દ છે. સં. માપા ઉપરથી માત્રા થઈને, એને સ્ત્રાચિક 'ડી' લાગતાં થયેલ 'ભાખડી' શબ્દ 'બાણી'ના અર્થમાં વપરાય છે.

"કંતસ્યુ" ન કાધી વાતડી, એણી એણી વક્ષ જાલડી;
ભીમરાગની એટડી દવદંતી ભોલાઈ ભાખડી"
(નલ-દવદંતી, ૪૬૫.)

ડિગલના એક ચૈત્તમાસિક 'જંદુ' નામ પશુ 'ભાખ' છે. 'ભાસ' શબ્દ 'ગીત' એવા અર્થમાં વપરાયેલો પણ મળી આવે છે :

"પદિમની દક્ષિતની ચિત્રણિ નારી,
લીલાવંતી રમઈ મુરાગિ;
સોલ સદસ વનમ મિલી આનંદ,

રાસ ભાસિ ગાઈ ગોવંદ,"
(અગાત કવિદૃત 'ચુપક ફાય,' કડી ૩૮)
x x x x

"સુલસિત બાલિકા ન દીધ રાસ,
લજ નવિ વાંચક પડિત વ્યામ;
ઝગ કંઈ કોઈ ન કરઈ રાગ,
રાસ ભાસ નવિ ખેલક ફાય."
(મહીનજદૃત 'નલ-દવદંતી રાસ,' ૩૮૯.)

અહીં 'ગીત' એવા અર્થમાં એ પ્રયોજાયો છે.

કેટલીકવાર આપણા મધ્યકાલીન ને પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાવ્યને પણ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેમકે "લક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ."

આ તો અન્ય અર્થોની ચર્ચા થઈ. ફાયમાંની વિભાગ-નિદેશક સંતા તરીકે જ્યારે 'ભાસ'નો વિચાર કરીએ ત્યારે ફાય કાવ્યોમાં કયા વસ્તુના કે કાવ્ય વસ્તુના વિભાગો કરવાની, કોઈ, પરંપરા બીજી થઈ છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન, સહજ રીતે, ફક્તવે. અને એ થઈ નથી જ એ હકીકત નોંધવાનું અને છે. સા માટે નથી. થઈ એ વિચારવા જેવું છે.

ફાય એ કયાકાવ્ય નથી જ. વસ્તુ એમાં બહુ અગત્યનું નથી. પરિણામે, વિભાગો કરવાની જરૂર એમાં રહેતી નથી. સમરૂત 'નેમિનાથ ફાય' માં દસ જ કડીનું છે. ૧૦, ૧૫, ૧૬ કડીનાં દ્રમાં કેટલાંય ફાય કાવ્યો મળે છે? આ દૃષ્ટિએ ઊર્મિકાવ્ય - Lyric-નો જ આ એક પ્રકાર છે. દસ જ કડીના સમરૂત 'નેમિનાથ ફાય'માં ઊર્મિની ઉત્કટતાનું કેવું રંગદર્શી આલેખન કવિએ કર્યું છે !

"આંગણિ ગજજી જલહર પરચા વૂઠે મેલ,
જરે નંભૂત નેમિ નાઈ સિઈ, ધાર્ય વલગત છેલ."

ફાય એ ઋતુકાવ્ય છે. આલેખન તરીકે જ્યારે આવું ઋતુકાવ્ય કોઈ કથાને લે છે ત્યારે એ લાંબુ અને છે. પણ કયા એ ફાયનું એક અંગ નથી. લાંબામાં લાંબુ ફાયકાવ્ય ચારસોએક કડીઓનું પણ હોઈ શકે. આવાં લાંબાં કે દૂર્કાં પણ વસ્તુની પ્રતીતિ માટે જેમાં ગૂંથણી કરો હોય તેવાં કાવ્યોને આપણે પ્રયોજાતી જ એણિના નિબદ્ધ કાવ્યો ગણવાં જોઈએ.

આ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં પ્રયોજાતી બાળતમાં શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે કરેલ ચર્ચા આપણને ફાય

૩ : અગાત કવિદૃત 'રાણપુર મંડળ ચતુર્મુખ આદિનાથ ફાય'માં પણ 'ભાષા' નામનો એક વિભાગ છે.

જુઓ 'પ્રા. કા. સં. પૃ. ૮૪, કાવ્યોંક ૧૮.

૧ : જુઓ "પ્રાસન ફાય-સંગ્રહ"માં ૧૨, ૨૩, ૨૪ - સે કાવ્યો.

માટે પણ ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે.^૧ વસ્તુવાળાં નિબદ્ધ (પ્રખંધ કે ક્રાણ કે રાસા). કાવ્યોને વિભાગ વિનાનાં રાખવાની એક પરંપરા આપણે ત્યાં હતી. બીજી તરફથી પ્રખંધોને, વાતોને, રસોને, વગેરેને ખંડો, આદેશો, પ્રશ્ન વાં, સંગો, દલા, અંદા વગેરે વિભાગદશકે રાખી વાપરોને વિભાગો કરવાની રીત હતી. એટલે કે આ ગ્રામ્યમાં કોઈ ચોક્કસ દ્રષ્ટિ પરંપરા જ નથી.^૨ ક્યારેક જંદના નામથી પણ વિભાગો કે આખા કાવ્યો એકબીજા છે. આરંભમાં જ આ વાત આપણે જોઈ ગયા. શ્રી પાંક સાચું જ કહે છે કે “દેશી કડવાજક પ્રખંધોની અપેક્ષાએ આ પ્રખંધો કંઈક શિશિ “એણાં.” આ જ વાત હાંમાં ફાણ કાવ્યો માટે પણ વિચારવા જેવી છે.

“પ્રાચીન ફાણ સંપ્રદ”માંનાં મોટા ભાગના ફાણ કાવ્યોમાં વિભાગો નથી. કેટલાકમાં છે, તે વિભાગદશકે નામ નથી. ત્યાં વિભાગદશક નામ નથી; ત્યાં વિભાગદશક નામો છે ત્યાં એ નામો એકસરખાં નથી. ફાણોમાં ‘કલ્પિ’, ‘ભાસ’, ‘ભાસ’, ‘ભાસ’-આટલાં તે ચોક્કસ રીતે-વિભાગ મુલક સંગવિશેષ તરીકે વપરાયેલાં મળી આવે છે.

અહીં આગમ ‘ચાર ફાણોમાંથી પ્રથમમાં ‘ભાસ’ છે. બીજામાં ને ત્રીજામાં વિભાગો જ નથી એવાં બે થોડા વિચાર કરવા પડે એમ છે.

એમાં ‘કાવ્ય’, ‘રાસક’, ‘અદેક’ અને ‘કાગ’ એ કો આરંભનો એક, એવા સમુદાય આગ કરે છે. આ આરંભના સમુદાયે કાંઈ એક નામ ત્યાં અપાયું નથી. જો કે ‘કાવ્ય’ એ સંજ્ઞાને શાસ્ત્રીયીકૃતિના

પર્યાય તરીકે ન ગણીએ તો એને એક વિભાગ-સંગ તરીકે લઈ શકાય. એ રીતે એ પ્રયોગનો છે. આ કાવ્ય (‘સુરંગામિષ નેમિકાગ’) સિવાય બીજાં કાવ્યોમાં પણ આ શબ્દ પ્રયોગનો છે. જયવંત-ચરિત્ર ‘રઘુસિમ્હ-કાસા પ્રેમવિલાસ ફાગ’ માં એ એ વપરાયો છે. ત્યાં જંદ શાસ્ત્રીય નથી. જો કે એ જ કાવ્યની બીજી એક પ્રતમાં ‘કાવ્ય’ ને રથાને ‘ફદા’ પાંદબેદ છે. એટલે ‘કાવ્ય’ ને લઢીયાની બૂલ ગણીએ તો પ્રશ્ન રહેતો નથી. પણ એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી, કારણ કે આખા વ કાવ્યમાં એ શબ્દ વારંવાર વપરાયેલો છે. બીજા એક કાવ્યમાં પણ ‘કાવ્ય’ આ રીતે વપરાયેલો મળે છે અદારમાં કાવ્યમાં (અગાત્ કવિદૃત ‘રાણુપુરમંડન...

ફાગ’ માં) ‘કાવ્ય’ છે; ત્યાં તેની નીચેનાં શ્લોક શાસ્ત્રીયીકૃતિમાં જ છે. એટલે ચોક્કસ રીતે, ‘કાવ્ય’ ને વિભાગમુલક સંગ ગણી શકીએ એમ નથી. પરંતુ ‘સુરંગામિષ નેમિકાગ’ માં, ‘કાવ્ય’, ‘રાસક’, ‘અદેક’ અને ‘કાગ’-એ આરંભનો એક, એના અગિયાર વિભાગો સ્વાભાવિક રીતે જ, પડી ગય છે. આમાં પ્રથમે વિભાગમાં પણ નિયમજક રીતે થયેલ સંયોજન દેખાય છે. ‘કાવ્ય’ માં એક જ કડી છે. ‘રાસક’ માં અને ‘અદેક’ માં બે બે કડીઓ છે, અને ‘કાગ’ માં ૨ કે ૪ કે ૫ કડીઓ છે.

કાવ્યરંભે ને કાવ્યાન્તે સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રીયીકૃતિમાં રચાયેલ એક એક શ્લોક છે. આ રીતે સંયોજનની દ્રષ્ટિએ ત્યાં કયા વિભાગોની જરૂર પડી ત્યાં એક કે બીજી સંગ્રાથી (કે અનામી રીતે) ફાણ કાવ્યોમાં વિભાગો પાડવામાં આવે છે.

૧ : જુઓ “પ્રાચીન ગુજરાતી જંદો” (આવૃત્તિ પહેલી) પૃ ૧૩૩.

૨ : વિભાગોવાળાં ને વિભાગો વિનાનાં કેટલાં ફાણ કાવ્યો છે એ દ્રષ્ટિએ ‘પ્રાચીન ફાણ સંપ્રદ’માંનાં ફાણોને એવાંથી આ વસ્તુ રપટ ગનશે.

રાકેશ એક સાથે ત્રણ છોકરીઓના પ્રેમમાં પડ્યો છે, એ વાતની જાણ એના મિત્રોને જ નહીં પરંતુ કોલેજના ઘણા બધા બીજા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોને પણ થઈ છે. પરંતુ પ્રોફેસર અને મુજબ વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતમાં કંઈ તથ્ય જણાતું નથી, તેઓ આને ઠંડા પહોરનું ગંધુ માને છે. આનું પણ એક સચોટ કારણ છે અને તે એ કે રાકેશ કદીએ અભ્યાસમાં કાચો કે નિષ્ફળ જણાતો નહોતો, અને ત્યારે કોઈ વાર કોઈક પ્રોફેસર સાથે એને વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ બીજો થતો ત્યારે તે બિલકુલ વિનયપૂર્વક વર્તતો. એના વર્તનમાં કશું નહોતી ઉચ્છ્વેબલતા કે નહોતી ઉદ્વેગતા.

મને આ વાતની જાણ કેવી રીતે થઈ એ પણ એક અજબ કિસ્સો છે. આમ તો હું અને તે (રાકેશ) એક સાથે જ બી.એ.ના છેલ્લા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતા દવા. પરંતુ અમારે બંનેને પ્રત્યક્ષ વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ બીજો થયો નહોતો. એક દિવસ અચાનક તે અભ્યાસ વિષયક વાતચીત કરવા મારી પાસે આગ્યો ત્યારે મને અનકદ આશ્ચર્ય થયું. વાતચીત દરમિયાન મેં પણ સકાય છોકરીને એને પૂછ્યું, “યાર! કહે તો ખરો શી વાત છે? હું પણ કંઈક જાણું તો ખરો.”

“શેની વાત?” એણે મને જ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તું એક સાથે ત્રણ-ત્રણ યુવતીઓના પ્રેમમાં પડ્યો છે. એ જ રતો, એ વિના બીજું શું હોય?”

મારી વાત સાંભળીને એના ચહેરા પર દારૂની દળવી રોશની રેલાઈ ગઈ. એણે ખૂબ જ ધીરજ-પૂર્વક કહ્યું, “પણ એમાં નષાઈ પામવા જેવું શું છે?”

“તો શું આ ખરેખર સાચું છે?” જે વાતને હું બિલકુલ ગંધુ માનતો હતો એ સાચી નીકળતાં મને સાચે જ આશ્ચર્ય થાય છે.

એણે કહ્યું, “સાચું તો છે જ.” આમ કહીને તે જ મોટથી હસી પડ્યો.

મેં મારી શંકા પ્રકટ કરતાં કહ્યું, “પરંતુ હોસ્ત, એકની વાત હોત તો મારી લેત, પરંતુ આ ત્રણ-ત્રણની વાત.....કંઈ સમજમાં નથી આવતી.”

“કાણુ કહે છે કે હું એમના પ્રેમમાં પડ્યો છું?” એણે હાસ્યમાં વ્યંગનો રંગ મેળવી મારા લાણી જિજ્ઞાસાભાવે એતાં કહ્યું.

“ત્યારે!”.....મેં પૂછ્યું.

“એ તો રમકડાં છે. એમની સાથે મન ભરીને રમો. જે રમકડાંથી મન ભરાઈ જાય એને દૂર મૂકી દો.” અને પછી જાણે કોઈ મહત્વની વાત કહેતો હોય એવી રીતે કહેવા લાગ્યો. “જે વિનોદ! તું તો હોશિયાર વિદ્યાર્થી છે. રાત-દિવસ અભ્યાસમાં રમ્યો-પમ્યો રહે છે. આજે પહેલી વાર જ તારી સાથે વાતચીત કરવાનો મોકો મળ્યો છે. શક્ય છે કે મારી વાતો સાંભળીને મારા વિના તારા મનમાં ધૂણાનો ભાવ પેદા થાય; તો પણ એટલું સમજ લે કે આ પણ એક ખાસ્તું બિઝનેસ છે. કલ્ચરલ એક્ટીવિટી, (સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિ) છે. કમાણીનો સવાલ જ નથી અને ગાંડની એક પાછનો પણ ખર્ચો કરવો પડતો નથી.”

“રાકેશ, તારી વાત કંઈ સમજાતી નથી આ ‘બિઝનેસ’, ‘કલ્ચરલ એક્ટીવિટી’ અને ‘રમકડાં’ વાત કંઈક.....”

‘સમજ જમકિ’.....અને પછી કાંંડે બાંધેલી હાથિયાળ લાણી બોલેને બોલ્યો, “મારે અત્યારે... .. મારો મતલબ છે અત્યારે એક ‘એપોઈન્ટમેન્ટ’ છે. બિલકુલ નથી. મારે જતું જોઈએ. જે રવિવારે સાંજે તને ટાઈમ મળે તો મારો રૂમ પર આવજે. હું તને મારા બિઝનેસનો કારોબાર બતાવીશ.

હું તારી રાહ બેઠશ ” કહીને બિન્નો થઈ એ જતો રહ્યો.

રાકેશ જતો રહ્યો. મને એની વાતોએ આશ્ચર્યના ચક્રકર્મા નાંખી દીધાં. આ હુન્ટ-પુન્ટ, ભણેલા-ગણેલા નવયુવકને આ શું સંજયુ છે ? એ દેખાવમાં તો ખૂબ જ રૂપાળો લાગે છે. શક્ય છે કે કેટલીક છોકરીઓ એના પર મરતી હશે પણ...પણ..... આ રીતે એ પતનની ખીણમાં ગયડો બન્યો છે. એ તો.....છોકરીઓ સાથે પ્રેમ કરવામાં એ મોટું ‘મિઝેસ’ ક્યાંતો ગર્વ લે છે. અને ઉપરથી રાકેશ કહે છે કે આ એ એક ‘હૃદયરશ એક્ટ્રીનીટી’

હિલાં મેં વિચાર્યું કે મરવા દો દરામખેરને-એની સાથે શી નિસ્તન ? પરંતુ એની બધી મને આકર્ષતી હતી. ઘણા બધા સંકલ્પ-નું વલોણું મારા મનમાં વસેલાવું. તે પછી કે જ નિષ્વૃથ્થ કયો. અને રવિવારે સંજે હું રૂમ પર ગયો જે રૂમમાં તે રહેતો એ રૂમ ચઢત્ર બહાર એક વિશાળ ખાગરી વચ્ચે એક પારસી સન્નનના મકાનના પાછલા ભાગમાં હતી મારા બાથવામાં આવ્યું છે તે મુજબ પારસી સન્નનની દીકરી પણ રાકેશના ચક્રકર્માં ફસાયેલી. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેં જોયું કે બહાર એક ‘કાર’ ઊભી હતી. ક્યાં જૂલો તો નથી પડ્યો ને એમ વિચારી રાકેશનું સરનામું ગળવામાંથી કાઢ્યું, બે-ત્રણ વાર વાંચ્યું અને પૂરેપૂરી ખાનરી ધમકે આ તે જ સ્થળ છે તે પછી જ અંદર ધૂસ્યો. માળી ખાગમાં કમ કરતો હતો. એ મને કંઈ પૂછ-ગાછ કરે તે પહેલાં મેં જ એને પૂછ્યું, “શું બાઈ ! રાકેશખાણ અહીં જ રહે છે ને ?” મોં પર વિચિત્ર ભાવ લાગી તે અખડો ને “હાં ખાશુહ ! ખંધર હી રહન હૈં. ઉનકો કોન નહીં પદચાનતા ? વો તો દિનરાત છોકરિયાં નચાવન રહતે હૈં. રાકેશ ખાણ બી ખૂબ હૈં. છોકરિયાં ખુદ હી

ખંધર ચલી આકર ડેરા જમાતી હૈ કિ વો લી મોટર લેકર સરસરાતી આતી હૈ કિ ઉનકો કહીં જના હૈ તો મોટર કામગે આવે. હર ઘરકી પરી લગતી હૈ પરી.”

હું પગવારમાં કળી ગયો કે આ મદાશય પણ રાકેશનાં કારસ્તાન બાણે છે ખરા. ધીમે-ધીમે હું મંકાનની પાછળ ગયો. આજ સુધી આવા માતા-વરણમાં આવ્યો નહોતો એટલે કંઈક નવું નવું લાગતું હતું. સાચું કહું તો જિલ્લાસા જ પગલાં ભરતી હતી. નહીં તાર મન તો પાછાં નારી જવા તત્પર થઈ રહ્યું હતું.

પાછળના ભાગમાં પહોંચ્યો ત્યાંજ મેં અવાજ સાંભળ્યો કે કેમ્પ દસે છે. ક્યારેક પુરુષનું હાસ્ય, તો ક્યારેક સ્ત્રીનું. પુરુષ તો બીજો કોઈ નહીં, રાકેશ જ હતો. પરંતુ એનો કંઈ નકામો ફસાવો. વિચાર્યું કે પાછો વળી જઈ. પાછો વળી જવાના જ હતો. ત્યાં તો અચાનક રાકેશનો અવાજ મારે કાતે અથડાયો- “અરે બાઈ ! વિનોદ, એમ ક્યાં બન્યું છે ? અહીં આવ. ટાઈમ આપેલો એથી દશ મિનિટ મોડો આવ્યો છે. મને લાગે છે ત્યાં સુધી જૂલ્યો પડ્યો હતો કેમકે કે પછી વાંચવાનું યાદ આવતાં પાછો જતો હતો અરે ! અહીં બિન્નો બિન્નો શું વિચાર કરે છે ? ચાલ્યો આવ, ઉપર ચાલ્યો આવ. હા આજ સીડી પર થઈને.”

મન થંભાવીને ધીમે-ધીમે પગથિયાં ચડી ગયો. રાકેશ મારી જ પ્રતીક્ષા કરતો હતો એની મને ખાતરી થઈ. સામે જ ટેગલ ઉપર આ નો ત્રણ પ્યાલા ખેડેલા હતા. ફક્ત આ કાઢવાની જ ખાકી હતી. રાકેશ મોઢો ત્ર્યંગ કરતાં કહ્યું “બાઈ વિનોદ ! મારે માટે તો નહીં પણ જિયારી આ આ માટે તો તારે સમય-સર આવવું હતું ને ? દશ મિનિટ થોડી ન કહેવાય.” અને સામે બેઠેલી મુંદરી લાણી સકેત કરી પોતાની વાતનું સમર્થન કરવા કહ્યું, “કેમ માલા ! હું સાચું કહું છું ને ?”

પ્રશ્નનો ઉત્તર તેણે હાસ્યથી જ આપ્યો. હું તો થું બોલું ? ચૂપ-ચાપ મૂકે મોંએ ખુરશી પર બેસી રહ્યો. વાનાવરણને છવંત કરતો હોય તેમ રાફેશ કહ્યું, “વિનોદ ! આ કુમારી માલા ત્રિપિટકર છે. ચહેરાના મુગ્ધસિદ્ધ ઓજિનિયર વામુદેવ ત્રિપિટકરની સુપુત્રી, તે બી. એ. માં અભ્યાસ કરે છે.” અને મારા ભણી આંગળી દર્શાવી તેણે માલાને કહ્યું, “અને મિસ માલા, આ છે મારા છગરી મિત્ર અને સહઅભ્યાસી મિ. વિનોદ, ‘કવાર્ટર ઇટેલીએન્ટ’ એન્ડ ઇનિયસ’.

મેં માલા ભણી બોલું અને મારા હાથ આપો આપ એને નમસ્કરે કરવા બીંચા બિંચા એણે પથ્ય વંદન કર્યાં. એનાં ઉપનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે ફરી એકવાર એનાં ભણી બેઠેઈ લેવાની ધ્રુવિષ્ટા યદ્ય, પરંતુ એમ ન કરી શક્યો તેથી થોડો વિચાર કરીને રાફેશના રૂમનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

મેં તો એવું વિચારું છું કે આ મોઝલા યુવાનની રૂમ હેરફેટીંગ સવુનને પણ શરમાવે તેવી હશે અને દીવાલો ઉપર અરલીલ ચિત્રો ટીંગાતાં હશે. પરંતુ મારી આ ધારણા સગાસર ખોટી નીકળી. રૂમ એકદમ સ્વચ્છ અને શણગારેલો હતો. દીવાલો પર મહાત્મા ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાપુરુષોના મોટા મોટા ફોટા હતા. પુસ્તકો એકઠાં કરીને વ્યવસ્થિત મૂકેલાં હતાં. તેમાં ‘રામચરિત-માનસ’ અને ‘ગીતા’ જેવી કૃતિઓ પણ દેખાતી હતી. મને જરાયે સમજાતું નહોતું કે રાફેશ આવો શિશુનયન છે; આવા ધાર્મિક અને કલાત્મક વિચારો ધરાવે છે, તો પછી આ પ્રેમલીલા ને એ જઈ શું ક્રે ?

મારા વિચારોની શૃંખલા તોડતાં રાફેશે કહ્યું, “લે બાઈ, પહેલાં ચા પી લે. પછી વાતે વળગીશું. અરે વાર ! તું તો મારી રૂમ એવી રીતે ઘુરડી ઘુરડીને વ્હુએ કે નવજે કોઈ ઈન્સ્પેક્ટર પરનો જડતી લેતો ન દોય !

હું આ સાંભળીને બોંકો પડી ગયો અને મારા હાથલાવ છુપાવતાંમેં કહ્યું, “ના, ના, રાફેશ, એવું કંઈ જ નથી.”

આ પી રહ્યા પછી માલા જતી રહી ત્યારે મારો છવ હેઠો બેઠો અને મેં છટકારો અનુભવતાં જિતાસા પૂર્વક રાફેશ ભણી બોલું. તે હસતો હતો અને સમજાતું નહોતું કે એક યુવતીને આટલી નજીક બેઠેલી જોઈને મારી દશા કેમ કંઠોડી જતી ગઈ હતી અને આ રાફેશ તો એવી સાથે કેવો હળો મળીને વાતો કરતો હતો, હસતો હતો અને મજાક કરતો હતો તો પણ એના મનમાં કયાંયે ભય સંક્રાંત્ય કે શરમનું ચિન્હ પણ જણાતું નથી. હું આવી રીતે છોકરીઓ સાથે વાતો કરવાનું સંપૂર્ણ પણે ખરાબ માનું છું ત્યાંજ રાફેશે પૂછ્યું, “કેમ આ છોકરી કેવી લાગી ?”

મારી પાસે એના સવાલ નો જવાબ જ ન હતો. હું શું કહું ? ફક્ત સકેત દારા જ કહ્યું કે સાથે જ હતી તો ખૂબ જ...

વાત પડી મૂકીને રાફેશે કહ્યું, “બેર જવા દે ! એ વાતોને બાલુએ મૂક. ચાલ થોડુંક ફરી ચલીએ.”

મેં કહ્યું, “પહેલાં આપની ‘બિઝનેસ’ વાળી વાત તો હશે મહાશય જેને મારે આપે મને અહીં સુધી બોલાવ્યો છે.”

મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા વિના જ રાફેશ ખુરશી પરથી બેઠો થયો અને કુવાટમાંથી ત્રણ ચાર ફાઈલો કાઢી અને મારી ખુરશી ભણી ફર્યો. મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા વિના એણે ફાઈલો કાઢી એથી હું સમજ્યો કે આ અભ્યાસની વાત કાંદોને મને છેતરશે. છોકરીઓને ફસાવતાં ફસાવતાં મને પણ ફસાવશે. હું ચૂપચાપ એની દિશ્વચાલ નિર્દેશ રહ્યો. એણે એક ફાઈલ ટેબલ પર મૂકી. એના ઉપર મોટા અક્ષરે લખેલું દનું-સન ૫૫. એ જ પ્રમાણે બીજી ત્રીજી અને ચોથી ફાઈલ પર

પણ ક્રમશઃ સન ૫૬, ૫૭, ૫૮, લખેલું મેં જોયું.
મારી પરેશાની કળા જતા રોકેશે કહ્યું,

“દરેક ફાઇલમાં જુદી જુદી ચીજો લખેલી છે.
પ્રત્યેક ફાઇલમાં જુદી જુદી યુવતીઓના પત્રો
સંલગ્ન છે અને મારા પત્રોની નકલ સાથે એમાં
બીજા આવશ્યક માહિતી પણ આપેલી છે.”

તે ચૂપ થઈ ગયો. હું એની આ આંતરણી
વાનો સંભળીને આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. સાદાજીવતા
પૂર્વક મેં ‘સન ૫૫’ ની ફાઇલ હાથમાં લીધી.
ફાઇલ ઉઘાડતાં જ જણાયું કે એમાં મળ્યા-બધા પત્રો
નોડેલા છે. કોમળ-નાનુક હાથે લખાયેલા પ્રેમ-પત્રોના
મોતીના દાણા જેવા સુંદર અક્ષરો ચમકતા હતા.
પહેલા પત્રમાં લખ્યું હતું.

કંચનપુરી,

મુંબઈ - ૧૦,

૧૫ જાન્યુ. ૧૯૫૫.

પ્રિય રાકેશ,

એ દિવસ તો મારાથી કમ બૂલી જવાય ?
તેજ મને ખોટું રસ્તે જતી બચાવી લીધેલી જો હું
એ દગાબાજની વાતોમાં લલચાઈને ઘેરથી નાસ્તી ગઇ
હોત તો આજે હું ક્યાંયની ન રહેત અને મારે
માથે કલંક લાગત. તે જ કલંક હજી છે તે હું
સંભળું છું. એ દિવસથી મારું મન તારી રમૂનિમાં
જ સદા તદ્દલીન રહે છે. મારા દિવસ ભરતાં મુખચેન
અને રાત્રિની નિદ્રા, પ્રિય રાકેશ, તે ઝૂંટતી લીધાં
જો. અને... પછી.....

તારી શીલા,

ત્રણ-ચાર પાનાંના લાંબા આ પત્રોમાં બીજું
પણ બહુ લખ્યું હતું પરંતુ હું તે વાંચી ન
સકયા. પાન એમ હતી કે દરેક પત્રમાં મોટે ભાગે
બધા પ્રેમ-પ્રસંગો જ બધાં હતા. મેં સન ૫૬ ની

ફાઇલ હાથમાં લીધી અને પહેલો જ પત્ર વાંચવા
માંડ્યો.

વિલે પારલે (પશ્ચિમ),

મુંબઈ - ૧૬,

૧૦ માર્ચ ૧૯૫૬.

પ્રાણ પ્યાર રાકેશ,

પણ એ તો કહે કે ક્યાં સુધી મને આમને
આમ હોરાન કરતો રહીશ? પરીક્ષા નજીક આવી
રહી છે. વારંવાર વાંચવાનો પ્રયાસ કરું છું, તો
પણ પુસ્તકનાં પાનાં પર જ તું દેખાય છે. રાત્રિ
મોડે સુધી ઉઘિ નથી આવતી, એથી બધા એમ
માને છે કે હું ખૂબ વાંચું છું. મનની વાત તારા
સિવાય બીજા કોને કહું? અને કોઈને કહું તો
એથી શો લાભ? જ્યારે જ્યારે મેં તારી મુલાકાત
માગી ત્યારે તારો એ જ જવાબ આવે છે કે બસ
હવે બધું ઠીક થઈ જશે. લગભગ એકાદ વર્ષ તો
તેં આમ જ વિતાવી-રીધું છે. શું હું તને પસંદ
પડતો નથી? જો તું મને આહતો જ હોય તો કોઈ
પ્રકારની ચિંતા ન કરીશ. પૈસાની ફિકર કરે છે?
મારા પિતાજી કરોડપતિ છે. મીલ-માલિક છે. ફક્ત
તારો એક ઈશારો જોઈએ, હું ઘેરથી નાસ્તી જઈને
તારી સાથે આવવા તૈયાર છું. હું તારા.....

તારી પાદમાં ખેચેન રહેતી

મુલ્યાલિની...

આ પત્ર અહીં સુધી જ વાંચીને મૂળી દીધો.
કેમકે એમાં આગળ પથ આવી જ હતીકત લખી
હતી જેનાથી મને આનંદ નફરત છે.

સન ૫૭, ૫૮ ની ફાઇલો ક્રમશઃ કમ્પિટી અને
મોલતીની હતી. આ બંને સંપત્તિવાન-વેપારીઓની
સુધુત્રીઓ હતી. લગભગ બધા પત્રોમાં રાકેશના
રૂપની ચર્ચા, એના પ્રેમનાં કીર્તન, ઘેરથી નાસ્તી-
હૂટવાની યોજના અને આજ ભૂતની બીજા પ્રેમ-
પટનાઓ લખી હતી. એક એક ફાઇલમાં આવ્યા

આવા અનેક પત્ર લખેલા હતા. પત્રોમાં છંટકાવેલા અત્તરની મુગધ દળ પળ મહકતી હતી. આ પત્રોના જવાબમાં લખેલા રાકેશના પત્રોની નકલ પણ જોડેલી હતી. મને એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ સમજાઇ ગયું કે રાકેશ પ્રધાને એક જ જાતનો જવાબ આપેો હતો.

પ્રેમ હવેલી, મુંબઈ,
૨૧, જન્યુઆરી '૫૫.

રાણી,

તારા પ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને હું ધન્યતા અનુભવું છું. આમ તો મારો પાસે ફક્ત મન સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. અને તારે એ સિવાય બીજું કંઈ જોઈએ પણ શું? ભગવાને તને ખૂબ દોલત આપી છે. મુળેથી રહે. હું તારી સામે કંઈ જ વિસાતમાં નથી. તે જે કંઈ તારા પત્રમાં લખ્યું છે તે પરથી હું તારા મનોભાવ જાણી શકું છું. હું જે કંઈ કરીશ તેમાં તારું દિલ સમાયેલું જ હશે. મારા ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખજે, અને હા જે પહેલેથી આવી પ્રેમપૂર્ણ વાતો વધારે પ્રમાણમાં ન લખીશ; એથી પ્રેમનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ જાય છે. પ્રેમને તો મનોમન જ મહેત્ત્વા દેવો જોઈએ.

રાકેશ

x-x

અને મેં જોયું કે દરેક ક્ષણમાં રૂપિયા-પૈસાનો દિસાળ મોડેલા હતા મોટે ભાગે ડાઈ ઓકરી પામેથી જે દબ્બર રૂપિયાથી ઓછા ભીંધા નહોતા. એથી વધારે ખરા પણ ઓછા નો નહીં જ નહીં.

મેં ક્ષાઈસો વ્યવસ્થિત ગોઠવતાં કહ્યું કે "દારત! તારો ધંધો તો અનોડ છે. કંઈ પણ મુડી રોકાણ વિના વાર્ષિક બે દબ્બર રૂપિયા આવક મેળવતી એ કંઈ નાની સૂની વાત નથી. પરંતુ દબ્બરે એક વાંત મને સમજતી નથી કે આ રીતે પુરુષાર્થ હીન જાતીને ઓકરીઓના પૈમે માજ-મજા ઉઠાડવો અને આપણા ચારિત્ર્યને કલંક સમાડવું એ કેટલે અંશે ઉચિત ગણી શકાય?"

રાકેશ કંઈ જ જવાબ ન આપેો એટલે મેં પ્રશ્ન બેવડતાં એની સામે જોયું એ વેળા તે ઘણો ગંભીર જણાતો હતો. મેં વિચાર્યું કે મેં બાહ્ય મારી લીધી છે. રાકેશ મારાથી પ્રભાવિત થયો છે. પ્રશ્નનો જવાબ આપવા એણે હતો એટલી બધી શક્તિ બેગી કરીને કહ્યું, "વિનોદ.....તું"

સાચું જ કહે છે, બધા લોકો એવું જ માને છે. પરંતુ મને નથી લાગતું કે હું કોઈ જાતની ભૂલ કરતો હોઈ. તેં કેટલાક પત્રો વાંચ્યા છે. પત્રોમાં એવી એવી વાતો લખી છે કે તું આગળ વાંચી શકયો પણ નહીં. આ બધી કોલેજમાં લાગતી ઉચ્ચ કુળની જ્ઞાનદાન ઓકરીઓ છે. પ્રેમને નામે એમની પાસે કેવળ એવો અભિનવ જ છે, દિલ નથી. તને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે મારા સંપર્કમાં આવ્યા પહેલાં શીલા એક ગુંડા જોડે નારી જવાની હતો મૃણાલિની પતનની અંતિમ સીમા પર પહોંચી ગઈ હતી. માણની છુટાતો હતી અને.....અને આગળ તો હું તને શું કહું?..."

મૃણાલિનો નામ સાંભળીને હું તો ચોંટા જ પડ્યો, પરંતુ તરત જ એવું વિચાર્યું કે એક જ નામની ઘણી ઓકરીઓ હોય છે. મેં કટાક્ષ કરતાં કહ્યું, "અને તું એ બધાનો ઉદ્ધાર કરે છે, એમને ઉત્થાનના સિખર ઉપર પહોંચાડી રહ્યો છે, કેમ?"

એણે કહ્યું, "હા, હું એ જ કરી રહ્યો છું. મેં એમને ખરાબ રસ્તે જતી રોકી છે તું મારામાં વિશ્વાસ રાખ કે મેં કોઈના ચારિત્ર્ય (શીલ) પર જરા સરખી પણ આંધ આવવા દીધી નથી."

મેં કહ્યું, "વાદ રે! વાદ બગ બગત! તો શું આ રીતે એમની પાસેથી પૈસા પડાવોને એમના શીલની રક્ષા કરે છે કેમ?"

"તું કહેવા શું માને છે?"

"આખરે તું પણ બીજાઓની જેમ જ જાણ પાયરીને એમને ફાપી રહ્યો છે. તેં પણ ચાર તે

તો દગો દીધો અને હવે પાંચમી માલાને જળમાં ફેંસાવી છે. સાધ, તું તો જળમાં સ્વાદિષ્ટો છે.”

“ના, ના, તું મારી વાત સમજ્યો નથી. મારી વાતમાં તને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો ફરેક ફાંદલામાં પાછળ ચોડેલા પત્રો વાંચી જો. એથી તને પૂઝી આવી થશે.

મેં આશ્વર્પૂર્વક એક ફાંદલ હાથમાં લીધી અને છેલ્લે ચોડેસો પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો.

કલકલા,

૫, એપ્રિલ ૧૫૭.

હિતૈર્થી લાહરી,

તમે મોકલેલો અભિનંદન-પત્ર મને મળ્યો. એવું લાગે છે કે મારાં લગ્ન કરી નાંખવાની વાત તમે જ મારા પિતાજીને કરી હતી, એક દિવસ એમણે વાત-વાતમાં તમારો ઉલ્લેખ કરેલો. અને પછી હું તમને ધમકાવું કે ફટકારું એ કરના માર્યા તમે એ દિવસોમાં ક્યાંયે બીજો સ્થળે જતા રહેલાં. તમે લંબેલી વાતો વાંચીને મને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. અભિનંદન પત્રમાં તમે મને ‘બહેન’ કહીને સંબોધી છે હવે મને સમજાય છે કે એ દિવસોમાં તમે કેમ મારાથી દૂર ને દૂર રહેતા હતા. હું તમને સમજી શકી ન હતી. બીજાઓની જેમ તમને પણ હું ૩૫ અને ધનના લાલચે સમજતી હતી. આ લોકમાં તમને ફેંસાવીને હું તમારી સાથે આનંદ ભોજનવા ઇચ્છતી હતી પરંતુ એ બધું જ તમે તો ખોટું સાબિત કરી બતાવ્યું. મેં આપેલા બે દળર ફિયા પણ તમે પ્રાણ મોકલ્યા છે. તમે મને પતનની બીજામાંથી દાડીને ઉચ્ચ રથાને બેસાડી છે. સાચેજ તમે કેવા-મહાન છો ! પત્ર અવરખ લખ્યો.

મૃણાલિની.

લગભગ ચારે ફાંદલામાં આવા પત્રો ચોડેલા

હતા. મૃણાલિનીને પંત્ર-વર્ણીને મને એવું લાગ્યું કે જાણે હમ ચક્કર ચક્કર ફરી રહ્યો છે. પંત્ર-નીચેની ધરતી જાણે ખસી જાય છે. મારા ધ્યાનમાં રાકેશે સ્વીચ દળાવીને ટયુબ લાઇટ સળગાવી ત્યારે જ લગ્ન પડ્યો. વીજળીનો પ્રકાશ આખા રૂમમાં અગદગી રહ્યો. મેં ધડિયાળમાં બેસું તો સાત વાગ્યા હતા. મને એવું પણ લાગ નહોતું કે રૂમમાં ‘ક્યારનું અંધારું’ થયું છે. મહા મુસીબતે મેં રાકેશ લાણી બેસું, તે હસતો હતો અને મારા હોડ સુકાતાં હતા. મારા બાવોને છુપાવતાં મેં એને કહ્યું, “રાકેશ, હું તને ખરાબ માનતો હતો. મને ક્ષમા આપ. મેં...”

મારા શબ્દો છીનવી લેતાં એણે કહ્યું. “બસ, બસ વિનોદ ! વધારે ન બોલીશ હું તો એ જ કહું છું જે મારે કરવું જોઈએ. સારું ચાલો હવે બંદાર જઈએ. હજી તો મારે નવ વાગે માલાને ‘મંજવાનું’ છે. દસ વાગે ઘેર આવીને વાંચવાનું છે અને પછી બાર વાગે તો મિલમાં હાજર થઈ જવાનું છે.

“મિલમાં જવું છે ? કેમ ?”

“હા સાધ ! હા ! આ એશઆરામ જાતકમાઈનાં છે. હું પારકાના પૈસાને હાથ પડ્યું અગડતો નથી.”

અને જણા બંદાર આબવા. હું વિચારી રહ્યો કે આ બંદામાં મેળવી ચૂકેલો રાકેશ કેટલો મહાન છે. બંદામાં તો એમની યાંચ છે, જોએ રાકેશને બંદામાં આવે છે. મને પાદ આવે છે કે આ શીલા એજ શીલા છે જેને એક મુઠો નસાડીને લાઇ જવા માગતો હતો. રાકેશ એ નથી જાણતો, પરંતુ હું તો સારી રીતે જાણું છું કે તે બીજું કોઈ નહીં પરંતુ પ્રાદેશર ડિરીટર જ. મૃણાલિનીને પતનને મારે લઈ જનારે બીજું કોઈ નહીં પણ આ ‘ઇટલીજન્ટ’ જીનિયસ વિનોદ જ છે.

(પાન રૂઢિતું અનુસંધાન)

મકરંદ - (પત્ર સામે જોઈ અકરામણ અનુભવતાં)
લાલી !

સુરેશ - શાનો પત્ર છે ?

પુષ્પા - (હસતાં) મકરંદભાઈએ રંજનાને લખ્યો
દશે.

આયુષ - તમે લખેલો એ જ પત્ર આ છે, હો કાકા!

સુરેશ - (પુષ્પાને) ક્યાંથી મળ્યો ? (મકરંદ નીચું
જોઈ બિભો રહે છે.)

પુષ્પા - અત્યારની ટપાલમાં આવ્યો.

આયુષ - કાકાએ લખેલા પત્રની પાછળ જ જવાબ
લખ્યો છે, પિતાજી !

સુરેશ - તું ચૂપ રહે, આયુષ !

મોટીબા - હા, ચૂપ રહે. એને શરમ આવે છે એના
ભાઈની.

સુરેશ - (હસીને) તમે ગમે તેમ કહો, બા, પણ
એથી અમે ભાઈ થોડા મરી જવાના
છીએ ?

આયુષ - કાકા તો મને પણ બહુ વડાલા છે, હો
મોટીબા !

મોટીબા - હું જાણું છું જાણું.

મકરંદ - (ઊંચું જોઈ) લાલી !

પુષ્પા - મકરંદભાઈ !

મકરંદ - મારો પત્ર મને આપી દો.

પુષ્પા - પણ તમને ખબર છે, એણે તમને શું
લખ્યું છે એ ?

મકરંદ - ગમે તે લખ્યું હોય, તમારે શું એમાં ?

મોટીબા - તું અમારો દીકરો થયો છે એ, બોલુ શું ?

મકરંદ - (એની તરફ પીક ફેરવી) હું તમારો
દીકરો નથી.

મોટીબા - (મુસ્સામાં) શું ?

સુરેશ - મકરંદ !

મકરંદ - (એની પાસે જતાં) મોટાભાઈ !

પુષ્પા - ભણા પત્ર લખતાં પહેલાં કોઈને પૂછ
તો હતું.

સુરેશ - હવે પતી ગયું, પુષ્પા !

મકરંદ - (થોડીવારે) એણે શું લખ્યું છે, લાલી

પુષ્પા - (હસી પડતાં) સાંભળવું છે ?

મોટીબા - સંભળાવજે. એ તો નફરત છે, એ
જાજ શી ? શરમ શી ? પાછ !

મકરંદ - ભલે હું પાછ રહો.

પુષ્પા - (પત્ર બિંચી લઈ સુરેશ સામે હસતાં)
સાંભળો ત્યારે.

સુરેશ - (હસતાં) શું લખે છે ?

પુષ્પા - પ્રથમ સંબોધનમાં રંજના તમને લખે છે
(ફરી હસી પડે છે.)

મોટીબા - તું વ ગાંડી થઈ ગયું કે શું પુષ્પા !

પુષ્પા - ના, ના, બા ! જુઓ મકરંદભાઈ, રંજના
લખે છે : ' ચિરંજીવી ભાઈ મકરંદ !

મકરંદ - (અડધ મારી પત્ર ખૂંટી લેતાં -)
લાલી ! (બધા ફસી પડે છે. મકરંદ આં
ફાડી પત્ર સામે જુએ છે.)

પુષ્પા - રંજનાના તમે ચિરંજીવી, મકરંદભાઈ !
(મકરંદ પત્રમાંથી જોએ જુએ છે.)

મોટીબા - જરા શરમા, શરમા ! બેવટ !

મકરંદ - (એકદમ પત્ર ફાડી નાંખતાં)
લાલી ! બા ! મોટ ભાઈ !

આયુષ - પણ ચિરંજીવી એટલે શું, કાકા ?

મકરંદ - (પકડવા દોડતો દોડે તેમ) બિંબો રહે,
બંદમાશ !

આયુષ - (દોડીને મોટીબા પાછળ છૂપાતાં)
ઓ મોટીબા !

Not, avarice, lechery, treachery,

Envy, sloth, gluttony, jealousy, pride :

It was not these that made the Crusades,

But these that unmade them.

T. S. Eliot;

Collected Poems-1909-1935.

પોતે જેને પોતાની 'સર્વોત્તમ કલાકૃતિ' માને છે એ 'પૃથિવીવલ્લભ'માં શ્રી મુનશીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે : "યુવાવસ્થામાં પ્રણય નિઃસ્વાય" ને શુદ્ધ હોય છે; આપેલ વયમાં ક્ષમાશીલ ને હૃદયવૃદ્ધિ હોય છે. ઊતરતી વય તેને માટે નથી." !

હજી તો પોતાના હીરક મહોત્સવને પ્રસંગે પોતાને એમના 'પૃથિવીવલ્લભ' જેવા જ 'રસિક', મહત્વાકાંક્ષી ને યુવાન કહેનાર શ્રી મુનશીના એ શબ્દો શમ્યા નથી; તેમજ એ પ્રસંગે શ્રી મુનશીએ લખ્યું હતું પ્રકારની જે અંજલિ પોતાને આપી છે તેવી જ અંજલિ એમને અર્પનાર તેમના સાક્ષર મિત્રો, પ્રશંસકો ને અનુયાયીઓના શબ્દો પણ વિરમ્યા નથી, અને પોતાના હીરક મહોત્સવ પહેલાં થોડા જ સમયે રાજકોટમાં ભરાયેલ સોળમી સાહિત્ય પરિષદ વખતે "મારો પૃથિવીવલ્લભ, મારો પૃથિવીવલ્લભ"ની બાંગો પોકારનાર શ્રી મુનશી હજી અમારી સ્મરણ સૃષ્ટિમાંથી પૂરા જુસાયા પછી નથી, ત્યારે છેલ્લાં ચારેક વર્ષો થયાં શ્રી મુનશીએ-અને ખાસ તો શ્રીમતિ લીલાવતી મુનશીએ-અવનનં યુગમાં આવી રહેલા અને જોસભર પ્રસંગી રહેલા નૈતિક શિથિલતાના તાંડવ સામે આ શૈતુ ધર્મયુદ્ધ શરૂ કર્યું છે એ અજાણ સમજતું નથી !

આજથી લગભગ અર્ધી સદી પહેલાં યુગરાતી જીવન અને સાહિત્યમાં મહાત્મા ગાંધીજીના આગમના માર્ગે જ શ્રી મુનશીને ન્યારે પ્રવેશ થયો ત્યારે શ્રી મુનશીએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગાંધીયુગ સાથે જ મુનશીયુગ શરૂ થયો અને એ રીતે યુગરાતો જીવનમાં દ્વિવિધ પલટો આવ્યો ને યુગપલટો થયો.

એમ કામ્ય મનાવ્યું હતું તેમાં સંતોષ અંશ હતો અને છે.

ત્યારે મુનશીયુગના એ 'આદર્શો' સામે આજની નૈતિક શિથિલતાઓથી દાઝી ઊઠેલા શ્રી મુનશી યુદ્ધ આદર્શને "ઊતરતી વય તેને માટે નથી" એવા એમની યુવાવસ્થામાં લખાયેલા શબ્દો આવે જીવનને 'પંચોતરમે' સાચા પાડવા મથી રહ્યા છે કે શું ?

એ સિવાય એક વખત ભટ્ટહરિના 'શૃંગારશતક'માં પોતાનાં પાત્રોને રામના બતાવનાર અને એ માટે 'અખૂદ' યુગરાતીએ પાસે પોતાનું શૌરવ ગાનાર શ્રી મુનશી આવે 'કુલપતિના પત્રો' દ્વારા યુવાવસ્થામાં પોતે ભટ્ટહરિના 'વૈરાગ્યશતક'માંથી નીતિ ને સદાચારનાં મન્ત્રો શીખ્યા એમ શા માટે લખી જણાવત ?

કુદરતની કલા અકળ છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પોતે યુવાનહેયું ધરાવે છે. એમ કહેનાર માણસો તેને આકર્ષી અને મૂરખા જ લાગતા હશે; કેમકે એ પોતાની લીલા બગાળર સમજે છે અને એટલે જ દેહની ક્ષીણતા સાથે માણસની સર્વ આકાંક્ષાઓને પણ એ દહાય ગાળી નાંખતી હશે કે શું ?

ગમે તે હોય, પણ યુગરાત આજ મુનશીયુગનો ખીન્ને પલટો ખેંચી રહ્યું છે એ વિવાદાતીત છે. અને આ ખીન્ને પલટો પણ સહિષ્ણુતા, હૃદયપણ, ખીમના વિચારોની શુભાખી અને શ્રી મુનશી પ્રત્યેનો અનન્ય ભક્તિભાવ ને અહોભાવ જેના લોહીમાં દ્રવેશ માટે મળી ગયા છે તેનું નવવહારુ યુગરાત પહેલા

પક્ષતાની જેમજ નિદાણી રહ્યું છે એ પણ તેટલુંજ નિર્વિવાદ છે ! કેમકે ઉત્તર ને સમન્વય-શોખીન ગુજરાતી પ્રજા તેા મુનશીએ જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલા, નીતિ, ધર્મ વગેરે વિશેના પોતાના 'અકસ્મિતા'યુક્ત ને અરાજકતાવાદી વિચારો ફેલાવી પહેલો પક્ષટો આપ્યો ત્યારે પણ એ ચાર અપવાદો સિવાય મૌનવ્રત લઇને એ જ સમયના એક બીજા યુગપ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીની અસ્પષ્ટ રીતે સમજાતી અદિસાનું અક્ષરશઃ પાલન કરી રહી હતી ! અને હવે આજે શ્રી અને શ્રીમતિ મુનશી તરફથી જ્યારે બીજો યુગપક્ષટો શરૂ થઇ ચૂક્યો છે ત્યારે પણ પોતાના ઉપયુક્ત વ્રતોનું એ બિચારી તો બરાબર પાલન કરી રહી છે ને !

આ ઉભય પક્ષટાઓને સમજવા અને સમજાવવા અને સમજાવવા આપણે જરા અવજો કમ લેવો પડશે. ઇ. સ. ૧૯૧૫થી જો પહેલો યુગપક્ષટો ચલ્યો તે જેટલો અગત્યનો અને મહત્વનો છે તેટલું જ કે તેથી પણ અધિક' ઇ. સ. ૧૯૫૮ પછી ચલેલ બીજું યુગપરિવર્તન વધારે અગત્યનું ને મહત્વનું હોવાથી આપણે પહેલાં તેનું અવલોકન અને નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ

ઈ. સ. ૧૯૫૯ના આરંભ પછી મુખ્યમાં હું જ્યારે મારો પીએચ. ડી.નો વિદ્યાભ્યાસ લગભગ પૂરો કરી ચૂક્યો હતો તે દિવસોમાં શ્રીમતિ લીલાવતી મુનશીએ આજની નૈતિક શિથિલતા સામે મોટી ઝૂંબેશ ઉપાડી. અને એમની આ ઝૂંબેશનો મૂખ્ય ઝોક પહેલાં સીનેમાવાળાઓ પ્રત્યે વળ્યો. આજનાં માંદગા ચલચિત્રો હાલની પ્રગતિ, અને ખાસ કરીને આજના સુવક-યુવતીઓને, અઘોગતિને માર્ગે વાળી, અનેક રીતે તેમને બગાડે છે, એ તેમનાં વકતવ્યનો પ્રધાનચર હતો. શ્રીમતિ મુનશીની આ પ્રગતિના સીનેમાસૃષ્ટિમાં આધાત-પ્રત્યાધાતો પાત્ર ઠીક પ્રમાણમાં પડ્યા. ચિત્રસૃષ્ટિના અભિનેતાઓ, અભિનેત્રીઓ, દિગ્દર્શકો અને

નિર્માતાઓ આજથી વર્ષો પહેલાં, શ્રી અને શ્રીમતી મુનશી પોતાની સામે કવચિત્ થતા પ્રહારો અને ટીકા સામે જેટલા બેપરવા અને નીડર હતા, તેટલા બેપરવા ને નીડર ન રહી ચક્યા; નહીં તો સામાન્ય રીતે રૂપેરીસૃષ્ટિના એ મહાનુભાવો પોતાની નિરાળી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં એટલા ગળાબૂડ ને મસ્ત રહેતા હોય છે કે આવી પ્રગતિ સામે એમનું ક્ષણ પણ બેચાલું અસંભવિત હોય છે. પણ સહજાએ એ લોકોએ એક બે સભાઓ પ્રયોજીને તરતજ વળતો ઉત્તર શ્રીમતી મુનશીને આપ્યો, એમણે વાગેલો પ્રત્યુત્તર ધણે અંશે અચ્ચરકારક અને યથાર્થ પણ હતો, તેમ અમારું સ્પષ્ટ રીતે માનવું છે. વિષયાન્તરના ભયથી અહીં આ વિશે આપો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત નથી; છતાં સંક્ષેપમાં તે જોઈ જવું એ અપ્રસ્તુત તો નથી ન.

ચિત્રસૃષ્ટિવાળાઓએ જાહેર કયું કે શ્રીમતી મુનશીના આક્ષેપો લૂકા ને ઘિનપાયાદાર છે. શ્રીમતી મુનશીએ ખાસ કરીને ચિત્રપટોમાં આવતા યુગાર રસ ને પ્રભુપ્રસંગો તેમજ ગુન્હાને લગતાં સીનેવાર્તાઓની ઝાટકણી કાઢી હતી. તેને રદિયો માનજરી શૈલીમાં સીનેતારકો અને દિગ્દર્શકોએ આપતાં જણાવ્યું કે આધુનિક ચિત્રપટોએ ભારતીય જીવનના નીતિનિયમોનું ધરમળથી કદાપિ ઉલ્લંઘન કયું નથી. કાઈપણ ચિત્રમાં ગુન્હેગારીનું, અલગત, નબળ નિરૂપણ કરીને પણ ગુન્હાને તેમજ ગુન્હેગારોને બિરદાવ્યા નથી. આવાં ચિત્રોમાં દર્શેશો કલાન્યાય - Poetic justice - જેવું હોય છે, એટલે કે ગુન્હેગારો દર્શેશો ચિત્રના અન્તમાં શિક્ષા પામી દંડાતા હોય છે, ઈત્યાદિ.

છેક બાલપણથી તે આજસુધી એટલે કે મૂંગી ફિલ્મોના જાનાનાથી માંડીને અલગત 'ટેકનીકલર' અને 'મેલાકલર' સુધી વિકાસ પામેલ ચિત્રો મેં રસપૂર્વક નિદાઝ્યાં હોવાનો અને તેનો સામે અભ્યાસી હોવાનો દાવો નું કરી ચકું છું. આજકાલ

ખૂબ ખૂબ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બનેલા Crime dramas - ગુન્હેગારોને લગતાં ચિત્રો પણ મેં ડીક પ્રમાણમાં નિહાળ્યાં છે. અને મારે પ્રામાણિકપણે કહેવું જોઈએ કે ચિત્રલેખોગતી માનાઈ વ્યક્તિઓએ ગુન્હેગારીને લગતા ચિત્રોનું ઉપયુક્ત બચાવનામું શ્રીમતી મુનશી સમક્ષ પેશ કરેલું તે તદ્દન સાચું અને નિખાલસ છે. "પાપનો ક્ષય અને ગુણનો જય" તેજ આવી ચિત્રવાર્તાઓનો પ્રધાન સૂત્ર હોય છે. ગુન્હેગારી તે અનિષ્ટ છે અને તેને આચરનારના કેવા ભુરા ફાલ થાય છે તે દર્શાવવાનું આવી વાર્તાઓનું મુખ્ય પ્રયોજન હોય છે. આપણે હવે પછી જરા વિસ્તારપૂર્વક જોઈશું એ મુજબ મુનશી સાહિત્યે ધણા વિશાળ ફલક ઉપર દગમખોરો ને ફુટાને જે રીતે ખિરદાવ્યા છે, તેનું આલેખન એકપણ ચિત્રપટમાં મેં નિહાળ્યું નથી ! અલગતા, અલગતા ચિત્રપટમાં નિરૂપાતા શૃંગારરસ અને પ્રભુય પ્રસંગોનો. તો કોઈપણ વ્યક્તિ બચાવ કરી શકે એમ નથીજ. આજના યુવક યુવતીઓ જે ઉદ્ધતાર્થ, આઠાહાર્થ અને વેવલાપણું પ્રદર્શિત કરતા હોય છે તે બધું જાણે ચિત્રપટની આ શૃંગારસૃષ્ટિનું જ પ્રતિબિમ્બ હોય તેમ પણ ઘણીવાર ભાસે છે એટલે આ વિશેની ટીકો ધણી યથાર્થ અને સાચી છે. પરંતુ પ્રશ્ન તો એટલોજ યાય છે કે 'પૃથિવી વલ્લભ'માં મુજ જે પ્રકારનું વિષયી, કહો કે વ્યભિચારી, વર્તન મૂળાલ તરફ આચરે છે અને 'ગુન્દાનતો નય'માં કાકભટ્ટે કમાતું બનીને મંજરી પાછળ દુરાની જેમ જે રીતે ભટકે છે અને સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલી શ્વાનરૂપિણી જે ઘૂણાસ્પદ પ્રદર્શન આ બન્ને પાત્રો કરે છે તેનું શું ? શ્રીમતી મુનશીને આ વિશે કોઈપણ આલેખ

કરવાનો અધિકાર છે ખરો ? અને મને કહેવા દો ઉપયુક્ત બન્ને નવલકથાઓની ઔચિત્યહીન પ્રભુય-કથાઓએ છેક બાલપણમાં મારા મનમાં જે ધૂણા ને ટિરરકારની વૃત્તિ પ્રગટાવેલી તે અલગતા યુગની એકપણ પૂરેપૂરી શૃંગારલક્ષી ચિત્રપટકૃતિ પણ પ્રગટાવી શકી નથી ! સંક્ષેપમાં કહીએ તો શ્રીમતી મુનશીએ સીનેસ્ટ્રી ઉપર કરેલા આલેખો ને પ્રદારો જેટલે અંશે શ્રી મુનશીના સાહિત્યને લાગુ પડી શકે છે તેટલે અંશે ભાગ્યેજ આજની કે.કે. બોલસ કે અશ્લીલ સીનેમાકૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ લાગે છે.

આ વકતવ્ય આપણે સદૃષ્ટાંત સમજાવીને પ્રુષ્ટ કરવું જરૂરી છે. શ્રી મુનશીની લગભગ પ્રત્યેક નવલકથામાંથી અને તેમના દરેક સામાજિક પ્રદર્શન - social comedy-માંથી ઉપયુક્ત વિધાનનાં દૃષ્ટાંતો મળી શકે એમ છે. પણ અહીં માત્ર આપણે તેમની 'સર્વોત્તમકલાકૃતિ', 'પૃથિવીવલ્લભ' માંથી જ એકાદ બે પ્રસંગો લઈશું. કેમકે 'પૃથિવીવલ્લભ' એ જેમ શ્રી મુનશીને મને તેમની 'સર્વોત્તમ કલાત્મક કૃતિ' છે તેમ એ યથાર્થ રીતે અશ્લીલતાની પરાકાષ્ટા પણ છે. અને તે નવલકથાના સત્તરથી સત્તાવીસ પ્રકરણોમાં જે ભારોભાર અનીનિતે દુરાચાર આવિલંબી પામેલાં છે તેનો બચાવ તો શ્રી મુનશી ભૂતકાળમાં કરી શક્યા નથી ને આંજ પણ કરી શકે એમ નથી: જીહટું કલાને માટે સ્વાયત્ત ને સ્વયંભૂ સંજ્ઞાનની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને એમણે 'પૃથિવીવલ્લભ'માં નીતિને મદાચારનો ભોગ આપી દીધો છે. એમ એમણે તો પોતાની આત્મકથા 'સીધાંચંદાણ'માં ખુમારીપૂર્વકે કબૂલ કરેલું છે +

+ એમના 'શબ્દોમાં જ જોઈએ:

"પૃથિવીવલ્લભ' મારા હૃદયની જ્વાલામાંથી સ્પર્ગાયેલ છે ને તેથી જ. તે જ્યંત છે. મારી બધી વાર્તાઓ કરતાં એ વાર્તામાં વધારે કલાત્મકતા છે, એમ, કેટલાક માને છે:..

...આવા માણસોને મન નીતિ પારા જેવી, સહેલાઈથી સરી જાય એવી વસ્તુ છે. અને સાહિત્યમાં

“...જેવી તે બેધિરામાં દાખલ થઈ તેવોજ મુંજનો અવાજ આવ્યો : કેમ આવ્યાં કે ? મેં નહોતું કહ્યું ?”

મૃણાલનું હૃદય ઘેલું બની રહ્યું. એ અવાજમાં રહેલી મોહિનીથી તે બધું વીસરી ગઈ. ગઈરાતે અનુભવો આનંદ ફરીથી વ્યાપી રહ્યો. તેને ક્ષોભ થયો, તે શરમાઈ ગઈ, ને ધન્યતા હાથે એકમેકમાં રાખી તે ઊભી રહી. પણ આગળ ખસવા ના પાડી.

‘મૃણાલવતી !’ હસતે મોઢે મુંજે કહ્યું, ‘હવે એમ શરમાયે કેમ આવશે ! તમારો હવે છૂટકો નથી.’

મૃણાલે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બોલાયું નહિ. વિચાર સ્થિર થયો નહિ, સ્વસ્થતા આવી નહિ. તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો, અને સ્વસ્થતા આણવા કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

નયન તેજના સુદર્શનચક્રથી મૃણાલનું રક્ષણ કરેતો ધરણીધર સમેા પૃથિવી-વલ્લભ પાસે આવી ઊભો.

‘ગભરાઓ છો શું ? અત્યાર સુધી પ્રેત હતો-હવે સજીવન થયા’, કહી તેણે હાથ પહોળા કર્યા.

મૃણાલ ક્ષોભમાં પણ ચમકી અને પાછી હટી. મુંજે હાથ લંબાવી જોરથી આનાકાની કરતી મૃણાલને બાથમાં ભીડી-ચગદી નાખી.

મૃણાલ વૃદ્ધાવસ્થાને આરે ઊભેલો ઉમ નાપમી, તરફતો ધ્રુવતી, નારસી જવાની ઈચ્છાથી કાંપતી, આનંદની અવધિ અનુભવતી - ઊભી રહી મુંજે નીચા વગી સુખન કહ્યું.

આનંદના મદમાં, પશ્ચાતાપના કોષમાં, ક્ષોભની અનિશ્ચિતામાં, તેણે જોરથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો,

પણ જાણે તે નાનું બાળક હોય તેમ હસતો હસતો મુંજ આથમાં પકડી રહ્યો.

‘આ શું કરો છો ?’ આખરે મૃણાલે કહ્યું.

‘મૃણાલવતી ! આનંદ અનુભવુ છું તે તેનો અનુભવ કરાવું છું’, કહી તે હસ્યો.

આને આનંદ કહેવો કે અધમતા ? રસિકતા કહેવી કે બક્ષાતકાર ? પ્રણય કહેવો કે વ્યભિચાર ! હજી જરા આગળ ઉપર આ ‘રસનિષ્પત્તિ’ નિહાળીએ :

‘મૃણાલે જોરથી તરફડ્યાં માયાં, અને મુંજે તેને છોડી. તે ફરીને આવી ઊભી રહી.

‘તમે મને કલંકિત કરો છો-મને બ્રષ્ટ કરો છો; મારાં તપ પર પાણી ફેરવી નાખો છો, કપાટાજંધ શ્વાસ લેતાં અડધા અક્ષરે મૃણાલે કહ્યું.

મૃણાલવતી ! પાછો ઢોંગ કર્યો ? કલંક પાપી-એને હોય, બ્રષ્ટ અથુદ્ધ હોય તે થાય, નિર્જાળ હોય તેનાં તપ પર પાણી ફેરે. આનંદ સમાધિ અનુભવતાં કદીયે કલંક હોય નહિ કે બ્રષ્ટ થવાય નહિ. એનો તપની મહાસિદ્ધિ ! આનંદની જે અરુચિ તેનું નામ રોગ. હવે તમે રોગથી મુક્ત થયાં-આજ સુધી નહોતાં. બોલો કની આવું મુખ અનુભવ્યું હતું ?”*

તમે કેમ જાણ્યું ?

મુંજ હસ્યો.

‘રોગથી મુક્ત હોય તે તરત નીરોગીને પારખે, મૃણાલવતી ! કણ્ઠસ્થર છવનમાં આનંદ અનુભવ્યા-સિવાય બીજાને મારે સમય નથી. મને જોયો, પારખ્યો ત્યારે એ તમે સમજ્યાં.’

(અનુસંધાન પાન ઉપર)

* આ આખો પરિચ્છેદ કવિશ્રી ન્હનાલાલે ‘જયાજયંત’માં વામાચાર્યના મુખમાં મૂકેલી

રસ દિલસુધીને ધણો-મળતો નથી આવતો ! ફેર માત્ર એટલોજ છે કે કવિએ વામાચાર્યને ‘વિવધી લંપટ, ને અમમતાના અવનાર જેવો આલેખી તેના પર પ્રકારો કર્યો છે, ન્યારે અહીં શ્રી મુનશીએ એજ પ્રકારની ફિતસફી ધરાવનાર મુંજને ‘પૃથિવી-વલ્લભ’ ગણીને તેનાં પર પોતાનો અટોલાય વ્યક્ત કર્યો છે !

રવિ-પ્રસાદ

રજા !

મૂળ કવિ : રવીન્દ્રનાથ
અનુ-ક

આજ મેઘને જોળે તાપ હસે છે !

વાદળાં ગયાં ફાટી !

આજ અમારે છુટ્ટી રે ભાઈ !

આજ તો છુટ્ટી છુટ્ટી !

શું કરવું ? કાં સૂઝે ના કાંઈ !

કયે વન, મૂકી મારગ, બર્ષ ?

મોકળે મેદાન ભેડે ભેળાં કયાં

મૂકીએ દોટ' દોટી ?- રે ભાઈ !

આજ તો છુટ્ટી છુટ્ટી !

કેવડિયાનાં પાનની હોડી,

સળવીશું ફૂલે;

તાડ-તળાવે મૂકશું વહેતી

ચાલે ઝૂલે ડાલે !

ગોપાળોની સંગે ધેનુ

ચારશું વગાડી વેણ;

અંપાય અંગે ફૂલની રેણ

ચમ્પાને વન આળોટી ! ભાઈ !-

આજ તો છુટ્ટી છુટ્ટી !

વિ દા ય

મૂળ કવિ : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
અનુવાદક : નર્સિન રાવળ

વિદાય તેં નયનનાં જલ થકી દીધી જેને

હવે તેને પાછો તું વાળીશ કયા ખંડાને ?

આજ મધુ સમીરણે નિશીથે કુસુમવને

દે આવી ગઈ યાદ એની બકુલતલે ?

જેય દિને પ્રાણો મહીં મળી ગઈ હતી મધુ નિશા

મુસુમના દલ થકી મુકુલિત હતી દશે દિશા

જેહાગની કાનો કાનો મહીં યદિ હોત થઈ કયા

ગળે તારા ખેરાવી બે હોત એણે ભાલા

હવે તેને પાછો તું વાળીશ કયા ખંડાને ?

પૂર્ણિમાની મધુ રાત્રિ ફરી આવે વાર વાર

આદ્યું ગયું એક જણ નહીં આવે વાર વાર

અનુકૂલ હતી ઘડી, ભૂલ કાળ ક્ષણની રે

ચિર દિન તપાકુલ પ્રાણ જલે

હવે તેને પાછો તું વાળીશ કયા ખંડાને ?

શિશિરની સવારે*

(મિત્ર)

વાતા ઝપાટાબર વાયુ ઠંડા
 દિગંતથી સસવતા કુંકાયા
 ભાગી નિશા પૂંઠ ફરી ન જોયું
 સવાર આવી હળવા ડંગેથી.
 ચાંદો દિસે આભ વિશે પડેલો
 મુખે ય ત્યાહા સમ કો નિશાની
 વાસી થયેલા અખબાર જેવો
 મનાવટી પોકળ કોઈ સિકકો.
 તારા ગયા, સરજ સ્નાનતાથી
 ધરા વને ખીકણુ શ્વાન જેવો
 આકાશમાં રાજ જમાવવાને
 જતો યથા હામ ગયેલ રાજ.
 પાણી, વિહંગો, ધર, ધાતુ, ફૂલો
 જનો, ધરા, આભ, દિશા, મહેલો,
 પ્રાણી, તળાવો, સરિતા, વનો સો
 શું બાથમાં શીતળના તણી હા,
 ના હાલતા, કંપ થતો જરા તો
 શરીર રોમે ચર્રાટ થતો,
 ધ્રુવે રહેવા બસ ફર કાણે
 ગયેલ આશા જન એકલો શો.
 થીને અરે શીતળતા ય બતે
 વહે સમીરો સમ તીર તીણું
 શોભા પડી ચોગમ, કો ન માણે
 અને બિચારી સમ એવ કંપે

— મધુરમ

મને શાંતિ ગમે છે !

મને શાંતિ ગમે છે !

નહિ પણ એવી કે

કોઈ પ્રબળ શાસન તળે

રીળાયલી-કચકાયલી હીણી પ્રબળ

છ, હા ! છ, હા ! કરીને બિઠાવી બોલ ને
 છવી રહેલી હોય તેવી અર્ધમૃત !

પણ ચહું છું :

સહુ એ પ્રબળજન

સમવાય તંત્રતળે ભલા શાસન તણી

એવી ધૂરા ને છવતા આનંદથી !

ને રાજ્ય તો

બસ હોય કેવળ વાડ થી રક્ષા કરી રહેલું !

સહુને મળે હીરસો,

ને શે' લહે એ વ્હાણુ છવતની સહુ ?-

બસ એટલું જોવા સરીખા રાજ્ય ને

સુખચેતથી છવી રહેલ પ્રબળજનો

શાંતિને મીઠો અનુભવ જે કરે :

એવી શાંતિની મને છે કામના !

નામ એને ઘો પછી ઉત્કાંતિનું !

અનુપસિંહજી પરમાર 'કોકિલ'

* આકાશવાણીના અમદાવાદ મથકેથી કર્તાએ રજૂ કરેલ. આકાશવાણીના સોન-પથી.

“હું તમારો ગણપતિ છું. પ્રાંત મેં ક્યો છે તમે તેને વિકસાવો” આ હતા શબ્દો કાકાસાહેબના. સિંધી સાહિત્ય સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરવા પધારેલા શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરને મળવા અમે ભુખારી ગયા. અને અમેને મળેલા હસ્તપ્રતોની તેમને વાન કરી, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું, “હું કચ્છમાં આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં આવેલો તે વખતે મારી એક શિષ્યા આહુબેન સાલકાકાને ત્યાં ઉતરેલો ગામમાં એક શાસ્ત્રીને અમે મળવા ગયા જ્યાં દાદરા પર ચક્ર ત્યાં તો નીચે એક બાળક કોષ્ટક પોથી લઈ રમતું હતું. હું તરતજ નીચે તે બાળક પાસે ગયો અને તેની પાસેથી પોથી માંગી લીધી. એ પોથી મેં વાંચી તે દિન્દી સાહિત્યની એક અમુલ્ય કૃતિ હતી. મેં તરતજ તે “નાગડી પ્રચારિણી સલા, કાશી”ને મોકલી આપી. આજે પણ તે હસ્તપ્રત ત્યાં સચવાયેલા પડી છે. આમ તમારાં કાર્ય તો ગણપતિ હું બન્યો છું. હવે તમે તેને વિકસાવો નહિંતર દેશનું આ અમુલ્ય ધન વેડફાઈ જશે” આ શબ્દોથી પ્રેરિતસાહિત્ય ધર્મ અમે બેવડા જોશથી અમારું કાર્ય આગળ ધપાવવા લાગ્યા.

પણ પ્રશ્ન એ થશે કે અમારું કાર્ય શું અને શા માટે? વર્ષો પહેલાં જ્યારે હાપખાનાં ન હતાં ત્યારે પણ સાહિત્યનો રચાતોજ હતું. આપણાં અમુલ્ય સાહિત્યનું સર્જન તો સેંકડો વર્ષો જૂનું છે પણ તે સચવાતું કઈ રીતે? એ સાહિત્ય એ ગીતે સચવાતું કેટલુંક લોકકંઠે અને કેટલુંક લલિયા એને હાથે લખાયેલા હસ્ત પ્રતોમાં-પોથીમાં તે વખતે નહોતા. અ.વા.ક.ગ.ગ. કે નહોતી આજના જેવી થાંભી પણ છતાં એ કાર્ય એટલા બધી સુંદર રીતે થયું છે કે આજે પણ તે અત્યેક છે. સેંકડો વર્ષો જૂની આ પોથીઓનાં પાનાં હાથે તે બોજ પત્રનાં હોલ કે તાડપત્રનાં પણ તદ્દન સુરક્ષિત છે અને તેની શાહી એ તો જાણે આજે દમણનાં લખ્યું ન હોય તેની તાજ અને ચકચકિત દેખાય છે! અને અક્ષરે તો જાણે મોતીના દાણા, સુંદર

વળાંકો વાળા એકજ શરખી રીતે લખાયેલા આ સુડોળ અક્ષરે જોઇને આપણને એમજ માય કે હાપખાનું પણ આટલું મોહક નહીં હોય.

હાપખાનું આવતાં સગવડોતો વધી પણ જે મોટી અગવડો વધી પડી. એકતો આપણું સ્મૃતિતંત્ર નબળું પડ્યું. હજારો પંક્તિઓ મોઢે રાખતા તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં ને આજે મુખપાઠની પદ્ધતિસ લીંટી પણ યાદ ન કરી શકનારા આજના વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં! આપણે તદ્દન પુસ્તકાવલંબી બની ગયા છોએ. પરિણામે કંઈક જોવી કોઈ વસ્તુ રહી નથી. બધું લખેલું મેઢે કાંઈ નહિ. અને બીજું, હસ્તલિખિત સાહિત્યથી આપણે તદ્દન અપરિચિત બન્યા. આજે કોઈના હાથના અક્ષર વાંચવા આપણને અધરા લાગશે કારણકે આપણને ટેવ પડી છે હાપેલું વાંચવાની એટલેજ આજે જૂની હસ્તપ્રતો મળે તો પણ તેને વાંચવા માટે આપણી પાસે શક્તિ નથી.

આવી હસ્તપ્રતો જેમાં અમુલ્ય સાહિત્યનો ખજાનો ભર્યો છે તેનો નાશ થતો અટકાવવાનો વિચાર ભૂજના એક પ્રાધ્યાપક શ્રી કનુભાઈ જાનની આગ્યો. તેમણે દુઃખ સાથે જોયું કે આવી સાહિત્ય કૃતિઓથી સમૃદ્ધ કચ્છ રોજ રોજ ગરીબ બનતું જાય છે કારણકે કચ્છના લોકો આની કિંમત જાણતા નથી. જ્યારે કચ્છ બહારથી કેટલાય લોકો એ લઈ જઈ રહ્યાં છે. આથી એ વિચાર તેમણે ફેલાવ્યો અને તેનું ફળ તે આ “સાહિત્ય સંશોધન મંડળ, કચ્છ.”

કચ્છમાં ઠેર ઠેર આવી હસ્તપ્રતો પડેલી છે અને એમાંજ કચ્છની સાર્વજનિક સમૃદ્ધિ પડેલી છે. તેને પરિપૂર થતી અટકાવવાની પ્રત્યેક કચ્છીની ફરજ છે. એ માટે ‘સાહિત્ય સંશોધન મંડળ, કચ્છ’ સ્થપાયું છે. એ આવી હસ્તપ્રતો એકત્ર કરી કચ્છમાંજ સચવાય તે માટે પ્રયત્ન શીલ છે. એ હસ્તપ્રતો અહીં સચવાય એના લાભ જે કોઈને લેવા હોય

તે લે અને એ રીતે એ અમૂલ્ય ધનનો સદુપયોગ થાય એ ભાવના આ મંડળ પાછળ છે હવે મંડળ પાસે નથી પોતાનું મકાન, કે નથી પોતાનું કોઈ ભંડોળ. આસા એ છે કે આવા પ્રયત્નો વડેજ કોઈને લાગશે કે આ કાર્યો કરવા જેવું છે, ચાલો આપણે પણ મદદ કરીએ. આ મંડળને મદદ કરનાર અવશ્ય મળશે એમાં શંકા નથી, કારણ કે આ કાર્યની કિંમત સમગ્રશે કે તરતજ એ મારે તન, મન, ધન રેડવા સૌ કોઈ તત્પર બનશે એવું આ કાર્ય છે. આ મંડળ પાસે અત્યારે બસએક નેટલી હસ્તપ્રતો છે. તેને ઉકેલવાનું મહાન કાર્ય કરનાર વ્યક્તિઓની પણ મંડળને જરૂર છે, કારણ કે હવે મુશ્કેલી તો માત્ર ૫૦ ૬૦ હસ્તપ્રતોજ વર્ગીકૃત કરી ચકાઈ છે એ હસ્તપ્રતોમાં નાનાં બાળકોના વાચન યોગ્ય “બાળાવબોધો” પણ છે. સર્વસીપી જેવી રમત પણ છે અને અધ્યાત્મ શાખાણુ કે ગીતગોવિંદ પરની ટીકા જેવી આધ્યાત્મિક વસ્તુ પણ ભરેલી છે એમાં હિન્દી છે, ગુજરાતી છે, અને સંસ્કૃતિની પોથીઓ પણ છે

સંસ્કૃતિ, કાવ્ય, નાટક, વ્યાકરણ વગેરે ઉપરાંત ગુજરાતીમાં જૈન ધર્મનું, પૈદઠનું, જ્યોતિષનું જ્ઞાન આપે તેવી અનેક પોથીઓ છે કચ્છના ઇતિહાસ વિશે પણ થોડું છે. આખાહરણ છે. અને અખેગીતા પણ છે અને વૈતાલ પંચવિંશતિ પણ છે.

વિષયોની વિવિધતા તો ભારે છે એટલુંજ નહીં પણ સમયની વિવિધતા પણ છે.

આ મંડળને મદદરૂપ થવા પ્રત્યેકને અમારી અપીલ છે આ સાહિત્યનો લાભ લેવા કચ્છનાર પ્રત્યેકને અમારું આમંત્રણ છે આપણું સાહિત્ય આ મંડળને મેળવી આપનાર યા એટ સ્વરૂપે આપનારને અમારું દાર્દિક આમંત્રણ છે. આ પોથીઓમાંથી અંગ્રેજોને દ્વારકાજાહરમાં કેવી રીતે દારવું પડ્યું હતું તેનો ચિતાર આપણું વજાબાણું એક કાવ્ય આપી મારો આ લેખ પૂરો કરું છું.

“જયજય દારિકાનાથ, શંખ ચક્ર ધરે હાથ ત્રિકમજ કે તેજ આગે, એંગ્રેજ ચક્રે આપો હે। બડે બડે જિહાજ લે, એટયોર દારિકામે ગલોજા કે મેદ માનો, ભરખાં ભરસાયો હે। પશુ-પંખી. જીવજંત, કાઉકુંત લગી ચોટ ટન્દ(૧)કાની અમે(અલય)ઓટ, સંબહી સુખ પાયો હે। મૂંડપીટ લાંજ ગયો, જેજે કાર જુગમે ભયો ઉઝાં(જીજાં) મોતિનું નિરખ કે, ચેહી જસ ગાયો હે (૧) એક હી ગલોલોં સૌં અંગ્રેજ ભયનીત ભયો નંગ નાતા રીક કાટ લાંજ છોડ દીયો હે। માર્યો હે કપિતાન, (કેપ્ટન) ગાર્યો હે અભિમાન હોર હોર જિહાજમે રાયબો ભયો હે। દિલ્લીદખત પ્રાગપટન, બંગાલો મુઝબાર લીની, શંખો દાર આય કે ગર્વ સખ ગમાયો હે। દારિકા બચાયે લીની; મુંબઈ જલાઈ દીની ભકતન કી રક્ષા કાની, કૌતક દેખાયો હે (૨) ચડયો હે અંગ્રેજ કોપ જોગસોં જિહાજ લોકે મુંબઈ કો વાસી, એટ શંખો દાર ચઢિ આયો હે। છૂટી હે ગ્રામકનાર, ગલોજા દશો હમર ફૂલન કે મેદ માનોં ઈન્દ્ર હી બરસાયો હે। એક જો ગલોલો હો દો, મંત્રિ કી બાંત હોર દેવકી કેં ચંદવામે લટક લટક લટકાયો હે। તુરત મર્યો કપિતાન, રોવત હે જાંગલાજ એક કાગ મરત માંનો દુઃખ બડોત પાયો હે (૩)

(કુદ્દા)

મુંબઈ મદિગા ચૌ જલ્લી

જયો હોરી જલ જય

દિકમ - દુગ્ગર અંગ્રેજ કે

ન ચડ્યો દારિકા માંલ.

આ તો એક વાનગી આપી છે પણ આ દ્વાર કચ્છની આવી આગવી સંપત્તિને બચાવવા, તે સમ્રદ કરવા અને તેનો સદુપયોગ થાય તેવા કરવા સૌ સાહિત્ય રસિકોને અમારી આમંત્રણ વિનંતિ છે.

“ફરે...ફરે ! ફરે...ફરે !”

ગામના અબ્દુલમિયાનો ફરે એના જિંયા સાથે પ્રસાતિયાં ગાવાં લાગ્યો. અને સતત આલખેલ પોકારતો ગામની વસ્તીને કહેવા લાગ્યો, “જાહેર !... જાહેર !... જાહેર !” અને સાચેજ એ આલખેલથી ગામ ભગી ગયું. ગામની સ્ત્રીઓએ પોત પોતાનાં ઘરનાં બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં અને ગાય બેંસનું દૂગાણું આરંભાયું. એસરી રહેલા અધિકારની મૌન શાંતિમાં સ્થળે સ્થળે તાંબડીઓની સરંગમ ગૂંજવા લાગી. એમાંથી જાહેરો રાગ દળ મુઠ્ઠી કેલ સંગીતકાર પાંડખી શક્યો નથી; તેનું નોટશન બાંધી શક્યો નથી અને છતાં એ રાગ નથી એમ પણ કહી શક્યો નથી. શબ્દ વિનાની એ લયબદ્ધ સ્વરાવલિ વાતાવરણમાં ઊઝાડ કરવા લાગી. જેટલોએ વાડીખેતરે જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેમના સાથીઓએ જળદોને પિંખાવે તેડી જવા માંડ્યાં, અને કેટલાક ઘરોમાં વધોણું આરંભાયું. ધમ...ધમ ધમ...ધમ...મહી નાની મોટી મટ્ટકીઓમાં વલોવાવા મંડયું. અને વલોણું વલોવનારીઓનાં દાયનાં કંઠે મુખપુર ખેનિ કંઠવા લાગ્યાં વાતાવરણ આમ રંગ ધારણ કરતું હતું ત્યારે પૂર્વમાં અલણું પ્રભાત ઊઘ્યું. સુલાયમ રવિ દિશિઓ ધીમે ધીમે પૂર્વની પર પથરાવા લાગ્યાં થોડીક ઠાણે પછી સર્વત્ર પ્રકાશ ઊભરાવા લાગ્યો.

બારીની તારમાંથી એકાદ કિરાણું ઝોરડામાં આવીને મુખપર પડ્યું ત્યારે ખચુરિયો જાગ્યો અને આળસ મરડતાં એકાદ જખામું પણ ખાઈ લીધું. બિચાનું તરત વીટી લઈ એણે બારી બાંધ્યાં બોલ્યાં અને તાજગી ભરી પ્રકૃતિલત દવા આંદર ધરી આવી; અર્થને ભક્તિપૂર્વક વંદન કરીને તે પોતાનાં કામમાં લાગી ગયો. દાતણપાણીથી પડવાયો ત્યાં ગામને ગજલો વાળદ તેની શબ્દોએ. બારણે બેઠો દોતો. એટલે તેની પાસે દાદી નવી કરાવી તેની દરરોજની આ ટેવ હતી. જે દિવસે તેની દાદી

નવી ન થાય તે દિવસે તેને અમુખ યર્ષ આવે. તે દિવસે વારંવાર અડીસામાં બેઠેને તે નિસાસા નાખે અને મોં ઝુંદર દેખાવું નથી એમ વિચારી દુઃખ અનુભવે. ગગલો વાળદ પણ તેની આ મનોદશા સમજી ગયેલો એટલે તે ક્યારેય પણ ચૂકતો નહીં. અને આમ ખચુરીઆની દાદી રોજ નવી ચતી. પછીતો નાહીધોઈ પરવારી તે બદાર નીકળ્યો.

ક્યા વિચારોમાં હોય તેમ તે ધીમે ધીમે ચાલતો રહ્યો. થોડીક ઠાણે પછી તેના પગ એક મંદિર પામે એટલેક્યા મંદિરમાં આવી તેણે મારેથી ઘટનેા ટકારે વગાડ્યો અને પછી નિજ મંદિરના દાર પાસે માથેથી ટોપી ઉતારી જમીન પર મૂકી અને માયું નમાવી આપત ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં તેની લાગણી ભરી દષ્ટિ દાકારણની મૂર્તિ પર મંડાઇ શ્વેત આરસની કંડારેલ મુરલી મનોહરની ઝુંદર પ્રતિમા સાચેજ સ્મિત વેસ્ટી હતી તેના દાઢમાં રહેલી મુરલી જળે મુગ્ધ રહી હતી. અને બાલુમાં જોલેલી સ્નેહબીની રાધિકા મુગ્ધભાગે તે નીરખી રહી હતી. તેણે એકામતાથી એ પ્રતિમા સામે જોયા કર્યું...જોયાજ, કર્યું અને એમ કરતાં તેની આંખો બીની ખની ગઈ. તેણે ધીમા ગદ્ ગદ્ કંઠે પ્રાર્થના કરી: “પ્રભુ ! મુરલી મનોહર ! દણ્ય તને મારી દયા ના આવી ! આજ વળેથી તને વિનવ્યા કરું છું, વળેથી તારી ચરણ રજ માથે ચડાવું છું, માનતા માનું છું, ધરમ ધ્યાન કરું છું...મને એમકે તું મારી ચરજ સાંભળશે પણ તને ક્યાં મારી પડી છે ? તું પોતે રાધા કને લટકાં મટકાં કરી કર એટલે બસ ! તારી કને મારે દવે શું ચરજ કરવી ? તોય તને કહું છું મારા બ્દાલા ! કે દયા આવે ને જોગ લાગે તો મારા સામું બેજે...આ પિસ્તાલીસમું તો વધું જાય છે...”

વળા થોડીક ઠાણે મૌન વ્યાપી રહ્યું પૂજારી એટલી વારમાં જોયાર આંટા મારી ગયો એની સ્નેહ દષ્ટિ આ નિત્યના ભાવિક પર ફરી ગઈ

શ્લોકમાં પુનઃ મંદિરમાં એકાન્ત વ્યાપી મધુ અજુ-
રિયાની આમુખીની આંખો અરધી બિડાઈ. મનોમન
એ પ્રાર્થવા લાગ્યો, “મધુ! તું તો અંતર્યામી છે
...માણસના મનની વાત જાણનારો છે અને...અને
...લક્ષ્મીની પીડા ટાળનારો છે...મહેતા નરસિંયાને
બીડ પછી તેંયે તું કેવો દોડ્યો? તો નાનાં? ને મારા
માથે આ રીસ? જાગને જાલવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા!
મારી વિનંતિ ધ્યાનમાંલે. નને ક્યાં તોટા છે? ગોરી
રાધિકાનું રૂપ જ્યાં થોડુંક ઊતર્યું હોય તેવી, ગોરી
ગોરીને સોજ વરસની કાઈ...કોઈ હા, કોઈક
માખણના પીંડલા જેવી...મારા માટે...”

તેની વિચાર ધારા અટકી. આંખો લૂછી માથે
ટાપી પહેરી લઈ તે ડોડ્યો બાળુના ખંડમાંથી
પૂનર્ગી પાછો આવ્યો. અજુરિયાના કપાલે ચંદનનો
ચાંદલો કયો અને પ્રસાદ આપ્યો.

મથકાતે મુખે તેણે પૂછ્યું, “કાં ભગન કેમ ક્રો?”

“મજામાં બાપા!”

“આજ ઉદાસ કેમ લાગે છે! છેતો બધું
એમ કુશળને?”

“પ્રભુની કિરપા છે બાપા!”

અને એક આનો ઊંમરે મૂળને તે મંદિરની
બદાર નીકળી ગયો.

મુધુ દવે ઉંચે આવી ગયો હતો. લેકોની
અરજજવરથી માર્ગો ગાજવા કરે છે, નાનાં નાનાં
પાળકો રોરીઓમાં નાચકદ કરે છે, ત્યારે અજુરિયાએ
આવીને પોતાની નાની દુકાન ખોલી. સાફસુદ કરી,
વ્યવસ્થિત ગેટરી તે યજ્ઞ પર આવીને બેઠો કાકોરજની
અને લક્ષ્મીજીની હાથીને અગરજતી ધરાવી અને
શુકનમાં સવા રપિયો જુદો તારવી રાખ્યો. ધીમેધીમે
ધરાકોની બીડ જામી અને અજુરિયાના મનને
વિવાદ ઓસરી ગયો ધીમી ગતિએ પ્રજ્વલિ ચાલતી
રવી ગ્રામના વડીલોની સાથે રામ રામ વિધિ થતી
રવી અને ભાષ્યાંધ દોસ્તોને બીડીની મિજબાનીનું

આમંત્રણ મળતું રહ્યું. આંતો તેનો નિત્યનો કમ
હતો. બપોરે જ્યારે તે નવરો પડ્યો ત્યારે ફરીથી
તેની દષ્ટિ સમક્ષ પ્રસંગોની ઘટમાળ ફરવા લાગી
વરસોની એની સાધનાનો ઇતિહાસ તાદશ બનવા
લાગ્યો...

આજ ગામમાં તે તેનાં માબાપ સાથે રહેતો
હતો. મુરલી મનોહરના મંડિરના ઓટલે તે મિત્રો
સાથે રમતો, ધોંગામસ્તી કરતો. ગામની શાળામાં
બચવા જતો અને ક્યારેક ગામની સીમમાં રખડવા
આવ્યો જતો. એનું એ રમતિયાળ બાળપણ! કેવા
સુખમય હતા એ દિવસો! માબાપનો તે એકનો એક
પુત્ર હતો એટલે તેમના પ્રેમના ખારેમેષ તેના પર
વરસતા. ઘણી ઘણી માનતાઓ માન્યા પછી તે
જન્મો તેથી તેના માબાપે તેને ત્રાજ્જામાં ખજૂર
બરાબર તોલ્યો અને એ ખજૂર ગરીબમુરખોઓમાં
વહેંચી આપી તે ખર્ચા તેનું નામ પણ રાખ્યું
‘અજુરિયા’ દિવસો વીતતા ગયા. તે નવેક વર્ષનો
થયો ત્યારે તેના બાપને મુંબઈમાં ટ્રેનનો અકસ્માત
નડ્યો, અને તે કપાઈને મૃત્યુ પામ્યો. તેની માતા
આ આઘાતથી વ્યાકુલ બની ગઈ અને એકાદ
માસમાં જ સંપ્રદણીની બીમારીમાં રીયાઈને મૃત્યુ
પામી. નવેક વર્ષનો અજુરિયા નિઃધાર બની ગયો.
તેની જિંદગીના સુખમય સોનેરી દિવસો સરી ગયા.
તેની દૂરનો કાકોએ તેને આશ્રય આપ્યો ભગવતરને
છોડીને તે નોકરીનાં ત્રેવડમાં પડ્યો. રાત્ર સરમાંતો
તે ખોનીના કામે રોજિંદા પગારે જવા લાગ્યો.
મહેનત મજૂરી કાવામાં તેણે ક્યારેય પાછું વાળ્યું
જેમું નહીં, કામમાંથી ક્યારેય તેણે મન ચોડ્યું
નહીં અને ખોટા અસતોષમાં ક્યારેય એણે કરો
વિવાદ કયો નહીં અને ત્યારેય પોતાની જિંદગીથી
સંતોષ હતો.

એમ કરતાં તે વીસેક વર્ષનો થયો હતો તે
ગ્રીષ્મી મઝાનાં મૂઠ રખાવતો થયો હતો બરેલાં
ગાજોથી તેનું સરીર સપ્રમાણ લાગતું. ધરને જાને

ખૂણે તે ક્યારેક ચરીસામાં પોતાને જોઈ લેતો, ધરાધને જોઈ લેતો અને ત્યારે તેનું મન અવશ્ય કહેતું કે તે એક દેખાવડો જુવાન હતો. અને ત્યારે ? ત્યારે પ્રથમ વખત જ અસંતોષે તેની જિંદગીમાં પ્રવેશ કર્યો. પથ્થરની નાનકડી કાંઠરી પડે અને સરોવરનાં શાન્ત જલ ખળભળી ઊઠે તેમ તેની જિંદગીનાં શાન્ત જલ ખળભળી ઊઠ્યાં. તેને લાગ્યું કે તેની જિંદગી પહેલાં જેટલી રસમય નથી, સંતોષકારક નથી, એના વહેતા પ્રવાહમાં કશુંક હજી ખૂટે છે...! ક્યારેક તો તેની પાંપણે હવે સપનાં ડાકાવા લાગ્યાં અને તે પંખુ કેવાં અવનવાં અને રંગભર્યાં ! સપનાંની એ દુનિયામાં તેનાં અંતરની અનુષ્ઠા અંખના, સોળ વરસની સુંદરીનું રૂપ ધરીને આવતી; પગનાં ઝાંઝર રણકી ઊઠતાં અને નૃત્યના તાલેતાલે તેની દુનિયા ડાલવા લાગતી. કેવું રમણીય અને સ્વર્ગીય એવું રૂપ ! જેમ જેમ જુઓ તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે સફેદ દેખાય તેની ચામડી, ચુલાખ જેવા હોઠ, ભરૂં જાંઘી પાંપણો અને સોનેરી કેશલટ ! કેમડાંનાં ફૂલોની માળા અને હાથમાં ડોલરની કળીઓનો વીંજણો ! ખૂલે અંદીને તે ખૂલતી, ત્યારે તેનું હૈયું હાથ ન રહેતું અને ઘેરીને તે તેનો હાથ પકડવા મથતો. તરત જ ચતુરાઈથી તે વીંજણીની ડડેપે સરકી જતી અને તેનો હાથ પછડાતો... તરત જ આંખો ખૂલી જતી અને ત્યારે એને ભાન આવતું કે એ તો સપનું હતું. સ્વપ્નની એ અનુભૂતિને તે ચંચળ જ વાગેલાવ્યા કરતો અને ત્યારે મનોમન તેનાંથી કહેવાઈ જતું, “વાહ ! કેવાં રૂપ ધોળ્યાં છે એણે ! જાણે ગોરી ગોરી માખણના પીંડલા જેવી...” અને ત્યારે એને જીવનમાં પહેલી જ વખત કેંક ખૂટતું લાગ્યું. અન્ય કોઈની હાજરીની જરૂર એને સમજાઈ અને તે ભાવિ પત્નીના સુંદર સ્વપ્નમાં મહાલવા લાગ્યો.

તેનાં વૈવિશાળની વાતો ઉપડી ન ઉપડી ને દબાઈ ગઈ. એની દૂરની કાકીનું અચાનક અવસાન થયું અને ફરીથી તે નિરાધાર બન્યો. પરંતુ હવે

તે નાનો ન હતો. પોતાનાં બળે ઊભા રહેવાની તેની શક્તિ હતી. પરંતુ એક વાતની તેને ત્યારે ખોટ પડી. તેનાં વૈવિશાળની વાત કોણે ઉપાડે ? તેનું પોતાનું અંગત કહેવાય તેનું આપ્તજન ગામમાં કોઈ હતું નહીં. ખીજાઓ તેના પ્રત્યે બેપરવાહ હતા. તેણે બેચાર જણને વિનંતિ કરી; “કાકા ! તમે મારા સગપણની વાત કરો ને... હવે તો હું ઉંમર લાયક થયો ગણાઉં...”

“ના ભાઈ ! આપણાથી એ પંચાત ના આવડ,” જવાબ મળતો, “ને છોકરીઓની ક્યાં અજીત છે ? સારા છોકરા હોય તો સામે હાલીને આવે છે...”

તે મનોમન વિચારતો. પણ અનુભવે એ જોઈ શકતો કે કોઈ માણ એના માટે હજી આવ્યું નહોતું. શું એનામાં કોઈ ખોટ હતી ? કોઈ એજ હતી ? ના, કશું જ નહીં. એ દેખાવડો જુવાન હતો. કમાઈને શુભરાત અલાવતો. એને કોઈ વ્યસન નહોતું છતાં એનામાં એવું શું હતું કે કોઈ તેને પોતાની દીકરી નહોતું આપતું ? એકદમ વખત તો એણે પોતે જ હિંમત કરીને છોકરીના બાપ પાસે વાત મૂકેલી, “હ...અ... કાકા ! તમે તો જાણે સંમત શકો છો કે હું ઉંમર લાયક ગણાઉં... વેંવાર સાચવું તેવા હું... પ્રભુની કિરપાથી રોટલાની તાણુ નથી... તી તમે...તમે તમારે પણ દીકરી...” અને એ સંક્રાન્તે કારણે વાક્ય પૂરું કરે ત્યાં તો ગાળોનો વરસાદ વરસવા માડે. પુષ્પકોપની અગ્નિ વાળાઓથી દાંડોતો તે મુઠીઓ લાળીને નાસે અને ધરને ખૂણે આવી રડી પડે. તેનાથી વધે નાના અને બાપને પેસે તાજડીના દરનાર અને લાખળીઓને તેણે નજર સામે પરણી જતા જોયાં. મવાંલી જેવા કેટલાંક જુવાનોને તેણે લગ્નને માંડવે મહાલતા દીક્ષા અને તેને પોતાની જાત પ્રત્યે જ અણગમો પેદા થયો. ત્યારથી એ દરરોજ અગ્નિ-તપમાં બેસીને પોતાના અવશ્ય શોધવા મથતો, એ એને સુધારવા પ્રયત્ન કરતો અને મનોમન પાંખો કે

તેનું સગપણ થઇ જાય, કોઈકનો મેંદી રંગો
ત્રય તેના હાથમાં મુકાય !

ત્યારથી એણે એક વેપારી પાસે કરગરીને
તાકરી મેળવી લીધી અને શક્ય તેટલી ટાપટીપ
ર ખ્યાન આપવા લાગ્યો. આ બધા પાછળ એને
શેમ હતું કે આથી લોકો પર સારી અસર પડશે
અને વખતે કોઈ તેને પોતાની દીકરી આપે, વખતે
.ાઈ એની ભલામણ કરે ! આશાના ઝીણા તાંતણા
ર જિંદગી વરસો મુધી દાવ રમતી રહી. એણે
પોતાના દરના સગા દોય તેવા પણ ધણા લોકોને
ભલામણ કરી રાખેલી. ત્યારથી એ દરરોજ વહેણે
ઝેડીને દાદી નવી કરાવતો, વાળ ગોઠવીને ફીકફીક
ઝાળતો અને અનન્ય ભક્તિભાવે મુરશી-મનોહરના
મંદિરમાં જઈ તેને મનોમન વીનવતો ત્યારે મુરશી-
ધર અને રાધા તેની દૃષ્ટિમાં સમાઈ જતાં અને
વતોને તે વ્રજની ભૂમિ પર નિહાળતો. પણ આ
બધું એકાદ ક્ષણના આશ્વાસન રૂપ નીવડતું.

વર્ષા ઋતુ દરમ્યાન હિમાલયની ગોદમાંથી
ફૂદકો ભારીને બહાર મેદાનોમાં દોડી જવા નીકળેલી,
ધસમસતાં નીરને આમતેમ ઊછાળતી રમતિયાળ
ઘસપુરાની પેડે તેની જિંદગીની સરિતા વહેતી
આતી. એની ઝંખનાની તૃપ્તિ દૂર દૂર ધકેલાતી
ગર્જ. અને તેમ તેમ તેની અનુપ્રાપ્તિની વેદના અને
જીવનની એકલતાની વેદના વધારે ને વધારે તીવ્ર
બનતી ગઈ. તેણે કોશિયો કરી, ઘણા રૂપિયા
વાપર્યા, ઘણી મુસાફરીઓ કરી, પરંતુ બધાનું
પરિણામ શન્યમાં આવ્યું. કોઈકનો મેંદી રંગો
હાથ તેના હાથમાં ન આવ્યા તે નજ આવ્યો.
દેખીતું કોઈ કારણ તેની નજરમાં આવતું નહીં
અને લોકોનું વલણ સમજતું નહીં. એણે બિડતી
વાન સાંભળેલી કે તેની ગેરદાજરીમાં લોકો તેને
છેલ્લજાડ કહેતા. ગામના કેટલાક દીખળી લોકો
તેને કેસલાવતા. પોતાના સગાઓમાં કે કોઈ ઝાળ-
ખીતામાં કન્યા દોવાની વાન કરતા. પોતે સાથે

રહીને તેનું વેવિધાળ કરાવી દેશે તેવી ખાતરી
આપતા. થોડીક મુસાફરી એ બહાને કરતા અને
ખર્ચના નામે પૈસા પડાવતા. આમ ખર્ચશીલા
પૈસાનું પાણી થતું પણ એ લોકોને મન તો દીવાળી
જ હતી. આખરે તેનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. તેણે
બંધી દોડધામ છોડી દીધી. એ પૈસા બચાવીને એક
નાનેકડી દુકાન શરૂ કરી અને મુરશીમનોહરને
મનોમન પ્રાર્થના કરતો રહ્યો. આશાનો તાંતણો
હજી લાંબો હતો, ખૂબ લાંબો હતો અને આજે
પિસ્તાલીસમે વર્ષેય હજી તેને એમ હતું કે તેને
એની મનગમતી કળાની મૂર્તિ મળી જશે. આશાના
આ એકમાત્ર તાંતણાના આધારે તેની જિંદગી
લટકતી હતી...

કોઈ ઘરાક આવ્યો ને તેની તંદ્રા તૂટી. જીત-
કાળનો પરદો સંજેલાઈ ગયો. બપોર થવા આવ્યા
હતા. અને મુરશીમનોહરના મંદિરે રજગોગની
આરતી થતી હતી. ઝાલર રણકતી હતી.

ઝોડેક દિવસ એમ વીતી ગયા. એક દિવસ
સાંજે ગોડેથી દુકાન બંધ કરી, વળતાં મુરશી
મનોહરનાં દર્શન કરી તે ઘેર આવ્યો અને જમી-
પરવારી આરામ કરવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં
અચાનક તેના બારણે ટંગારા પડ્યા...ટક...ટક...
ટક ! પ્રથમ તો તે ગભરાયો અત્યારે રાતના સમયે
કોણ દશે ? એને ત્યાં આવે તેનું કોઈ તેની
રમૂનિમાં આવ્યું નહીં. આવી રીતે મહેમાન ઘરને
આવ્યું હોય તેનું કોઈ શંક ન આવ્યું. જરા
આશ્ચર્ય પણ થયું. આખરે દિવસ કરીને ફાનસ
હાથમાં લીધું અને ખુલ્લે ખાંચરે પડેલી ઝાંઝ
કમાડની પાછળ સંતાડીને તેણે ડેલી ઉઘાડી. ફાનસ
જીંચું ક્યું અને તેના પ્રકાશમાં આગનું કમા
અંદરને ઝાળખવા પ્રયત્ન કરતાં પડ્યું.

“કેમ ભાઈ ! કેનું કામ છે ?”

“તમે...તમે...” આગનું કમા અચાનક બોલ્યો.

“હા, હું ખતુરિયો...”

“રામરામ !” આગ-તુકે હાથ નેડ્યા, “અને તમારે ત્યાંજ આપ્યા છીએ...”

“ખુશીથી. આવો અંદર !”

જનને મહેમાનોને ધરમાં તેડી આવીને આદરથી બેસાડ્યા. તેમનો સામાન ગાડાં પરથી ઉતરાવી લીધો અને ગાડાવાળાને બળદોને નીરણુ માટે સગવડ કરી આપી. ફરીથી રસોઈ બનાવી જનને મહેમાનોને જમાડ્યા અને પછી નિરાંતે બિહાનાં પાથરીને બધા વાતોએ વળગ્યા. આવનારામાંથી એક તેનો દૂર દૂરનો સંબંધી નીકળ્યો અને ખીન્ને તેની સાથે જ આપ્યો હતો. અલકમલકની વાતો નીકળી. ઘણા વર્ષોના ફલક પર તેમની રમૂતિ દોડી રહી અને બધા ખૂબ ખૂબ હસતા રહ્યા.

“લાઇ ! એક વાત પૂછું ?” આવનાર સંબંધીએ કહ્યું, “તમે લખ કેમ કરતા નથી ?”

“હું લખ નથી કરતો ?” ખતુરિયાને આશ્ચર્ય થયું, “શું વાત કરો છો કાનજીલાઇ ! ખરું તો છ કે મને કાંઈ પોતાની દીકરી નથી હતું.”

“શું કામ ન દે ? છોકરીઓનો ક્યાં તોડો છે મારાલાઇ ! અને તેમાં વળી તમારું ધર...”

“મારી એક વાત માનશે ?”

“શું ?”

“મારી જાણમાં એક ફેલાણું છે અને હું તેનું નક્કી કરીને આપ્યો છું,” કાનજીએ કહ્યું.

“એમ ? તો...તો...”

“જુઓ, વિચાર કરવાનો સમયો નથી,” કાનજી બોલ્યો, “આ મારી સાથે આપ્યા છે ગોવિંદલાલ, તે ક્યાના સામા છે અને બધી એમના હાથની વાત છે...એટલે જ તો હું એમને સાથે લેતો આપ્યો...”

“લલે આપ્યા...લલે આપ્યા...” ખતુરિયાના મુખે સ્મિત ફરક્યું.

“જુઓ લાઇ !” ગોવિંદલાલ વાતોમાં ભળતાં બોલ્યો, “છોકરી મારી લાણેજ છે. એના શુભના હું વખાણ કરું તે સારું ના કેવાય. પણ તમારે યોગ્ય છે...”

“હ...અ...! પણ...”

“પણ બધું જેવું કે નથી, અમારા પર વિશ્વાસ રાખો. તમને ઠીક લાગે તો જ વાત સોળ આના, બસ !”

“લલે...લલે...! છોકરી કેવડીક હશે ?”

“વીસ વરસની છે હો લાઇ !” ગોવિંદલાલે કહ્યું, “અને શું ચાલાક છે, કામમાં તો ભારે હુશિયાર. ધરને તો જાણે ચરીસા જેવું રાખે.”

“અને ભીંત પાસે બેલી હોયને,” કાનજી બોલી બોલ્યો, “તો જાણે ચારસની પુતળી લાગે હો !”

“આ જુઓને એનો ફોટો !” ગોવિંદલાલે એક ફોટો તેના હાથમાં મૂક્યો, “છે કાંઈ મજા. મારા શેઠ ?”

“લાગે તો રૂપાળી છે...”

“અરે ! રૂપની તે શી વાત કરવી મારાલાઇ,” ગોવિંદલાલે ટુંકો કથો, “જાણે સ્વર્ગની અપ્સરા બેઠા અપ્સરા ! અને કાંઈ શેબે...કાંઈ શેબે...જાણે માખણના પીંગલામાંથી ધડેલી...”

“શું કહો છો ?” ખતુરિયાના મુખેથી આનંદનો ઉદ્ગાર સરી ગયો, “તેમ તો હવે કરો કંકેનાં.”

“બસ, હું પણ એજ કે તો તો !” કાનજીએ કહ્યું, “અને જુઓ લાઇ ! તમે તો સમજૂ માણસ છો, આ આપણા ગોવિંદલાલને લખનું ખરય તો લાગેને ?”

“હા, સમજૂ એ, એ ખરય આપણા ઉપર, બસ ?”

“બસ... બસ, જાણું નથી. માત્ર પાંચેક સો રૂપિયા...” કાનજીએ કહ્યું, “એમને આજે જ દબને વિદાય કરીએ એટલે વાત થાય પાછી. સારા કામમાં પાછાં સો વિધન !”

પછીતો વાતોએ અનોખો રંગ ધારણ કર્યો. ત્રણે જણા પહેલાં કરતાં વધારે મુક્ત રીતે વાતો કરતા થયા હતા. સિન્નતાની આછી પાતળી દિવાલ નષ્ટ થઈ હતી અને તેમનાં દિલ પરસ્પરની સમીપ આવ્યાં હતાં. પાંચસો રૂપિયા લઈને ગોવિંદલાલ વિદાય થયો અને બીજો દિવસે સવારમાં તો ગામમા વાત ફેલાઈ ગઈ. બધા તાલુબીથી જોઈ રહ્યા અને ખચકિયાના ભાલે કંકુનો ચાંદલો દેખાયો. મોંમાં સાકર અપાઈ. બરાબર ચાર મહિના પછી તેમનાં લગ્ન પણ ધામધૂમથી ઉજવાયાં. તેણે આખા ગામને પોનાના લગ્નનું તેડું આપેલું. અને ખૂબ વૈભવ ઉડાવ્યા. વરસોની તપશ્ચર્યા આખરે ફરી અને મુરલી-મનોહરની કૃપાથી રૂપાનો મેદી રંગે દાઢ. તેના દાઢમાં મુંઝવો. અગ્નિની સાક્ષીએ બને ચાર મંગલ કર્યા અને દોલ શરણાર્ધના ચૂર દરેકે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં પડવા પાડવા લાગ્યા.

આનંદ અને ઉલ્લાસલભ્યાં વાતાવરણમાં તળવેથી દિવસે આકર્યો અને રળિયામણી રાત ઝીંગી. આકાશમાં તારામટયો ચંદરેવો બધાયો અને ચર્ચચંદ્રનું કાનસ ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશ વેરવા લાગ્યું. નેસ નવાજે જળ જંખાં, પશુ પક્ષીઓ જંખાં અને મનુષ્યો પણ નિદ્રાને ખોજે આજોટવા લાગ્યાં પણ આજ નવોરાની મહોલાને સોળ શણ-માર ચળ્યા હતા. રૂપાના ખંડને સજવવામાં કાંઈ ઉણપ રખાઈ નહોતી. દોલિયા પર ઘૂંઘટમાં મુખ છુપાવીને એ નવોરા રૂપાં સજાયાઈને બેઠી હતી, એના વડાલમની પ્રતીક્ષામાં. એ આવ્યો. અને દોલિયાની બીજી પાતળીએ એડો. તેની રસબીની ચંચળ આંખો એ ઘૂંઘટની પાછળ સંતાયલા મુખને તીર-ખવા મચી. મેદી રંગના દાઢો પર દષ્ટિ ફરી

વળી અને કણેક માટે એ પરદાનશીન મુખની મુંઢરતા તેની સમક્ષ કલ્પનામાં ઉપરિચત થઈ. એને લાગ્યું કે વર્ષો મુધી એણે સેવેલી અખના સજા બની હતી. મુંડેલીમનોહરને કરેલી પ્રાર્થના લેખે લાગી હતી અને રાધા જેવી જ. એની રૂપાં ગોરાંદે બનીને આજ એના ઘરને શેષભાવતી હતી. સહસા જ તેને ગોવિંદલાલના શબ્દો યાદ આવ્યા અને રમ્મતિપટે ચુંગન કરવા લાગ્યા, “રૂપની તે શી વાત કરવી મારા ભાઈ ! અવગની આસરા નેષ લ્યો આસરા ! બાણે માખણના પીંડલામાંથી ઘડેલી...” અને તેનાથી મનોમન કહેવાઈ ગયું, “વાત તો સાવ સાચી, સોના મહેર જેવી ! સાચેજ, હુંય નશીબદાર તો ખરો જ.” શું મારા વહાલાની લીલા છે ?”

સમયની ઝાંઝરમાંથી કણોની ઘૂંઘરીઓ એક પછી એક ખરવા લાગી. અચુરિયે એની સ્વપ્ન સ્મૃતિમાંથી ઝળચે. અને પૂનમના ચાંદનાં દર્શન કરવા તળવેથી ઘૂંઘટ હસેલ્યો, એની ચંચળ દષ્ટિ ઝિંચે મંદિર અને એની ગોરાંદેના મુખ પર જડાઈ રહી...બસ, જડાઈ જ રહી. વાદ, શી રૂપની પૂનમ ત્યાં ખીલી હતી ? એ દેડકું ઉપસેલું, કપાળ, ભરાવદાર હોઠ, આખાય ચંદરાંપર તારક ગણોનાં મૂમખાં જેવાં શીળાનાં ટપકાં, પરવાળાં જેવી એક આંખ અને રિચત પ્રત ખ્યાનીની પેડે સદાય મોંઆવલી રહેતી પેલી બીજી આંખ ! નાદનો કલામય મંગડ અને કોયલનેય પામી ભરાવે તેવી રંગ શોભના ખરેખર, ચઢ્યાએ તેને કુરસે ધડી હતી !

બાણે માખણના પીંડલા જેવી !

નવોરાના મુખે શરમના શેરડા પડ્યા હતા. અને નજર નીચે નમી હતી. થોડીવાર પછી તેણે ઝિંચે નેચું અને એના વહાલમને આવી એકામતાથી પોનાની સામે તાકી રહેલો નેષને તેની લાગણીઓ ઉછાળા મારવા લાગી. પ્રેમનીના ધીમા સાદે ને

(અનુસંધાન પાન ૭૦ ઉપર)

‘પૃથિક’ ના સૌથી વયોગ્રધ લેખક શ્રી ધીરસિંહજીલાલ ને વાચકો સારી રીતે પિજાને છે. તેઓ ગામડાઓમાં ખૂબ ફર્કા છે. લોક જીવનના ઉંડીથી અભ્યાસ કર્યો છે. નામાંકિત સાહિત્યકારના પણ તેઓ પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પણ ગ્રામજીવનની માહિતી મોકલના હતા. આ ગ્રામજીવનમાં તેમણે જે કંઈ જોયું છે, વિચાર્યું છે અને અનુભવ્યું છે તેની તેઓ ‘ગ્રામ્યસંસ્કૃતિમાં વિવિધ શિક્ષણ’ ના શીર્ષક હેઠળ અહીં પિજાન કરાવે છે. અહીં રજૂ થતા લેખમાં અસુક, અનુભવે તો એવા છે કે તે વાચકને માટે અદિતી. અને આશ્ચર્યજનક જ બની રહેશે. —તંત્રી

ભારતમાં ૭૦-૮૦ વર્ષથી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ શરૂ થયેલ શિક્ષણ સંસ્થાઓ અત્યારે ઘણી આગળ વધેલી છે. શાળા, કોલેજો ઉપરાંત ધંધા-ઉદ્યોગ, કળા-કૌશલ્ય, વિજ્ઞાન વગેરેનું શિક્ષણ સ્વતંત્રતા પાંચી ધણું વધ્યું છે. પ્રથમ પરદેશ ખાતે જે જે શિક્ષણ સેવા જનું પડતું તે પૈકીનું કેટલુંક શિક્ષણ ભારતમાં આપવાનું શરૂ થયું છે. હુન્નર, ઉદ્યોગ આગળ વધતા જાય છે.

આ બધા ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે આધુનિક શિક્ષણનું નામ નિશાન ભારતમાં નહોતું ત્યારે પણ કળા-કૌશલ્ય, હુન્નર ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, યુદ્ધકળા વગેરે આ દેશોમાં ખોલેલાં હતાં. બ્રિટિશરો કોલેજ ન હોવા છતાં ચતુર્ગણિયો સેનાની વિપુલતા હતી. શસ્ત્રજ્ઞાન એટલું બધું વધ્યું હતું કે ઉત્તરીય ભાતનાં રાજ્યોમાં ભારતીયો પૂરા નિખળતા હતા. શાસ્ત્રોમાં મનાઈ કરી હોવાથી તોપો બંદૂકો વગેરે દારૂ-ગોળાના શસ્ત્રો વાપરતા નહિ. શુક્રનીતિ, વશિષ્ઠ ધનુર્વેદ વગેરેમાં આવી શસ્ત્રોનું વર્ણન આરે છે. શાસ્ત્રોની ના હોવાના કારણે જ આ શસ્ત્ર-વિજ્ઞાન વિકાસ પામતું અટકી ગયું હશે એવાં અનુમાન પર આવી શકાય છે.

આપણે એમ માનતા થયા છીએ કે અત્યારે જે વિજ્ઞાન ટાંચે પહોંચ્યું છે તે પાશ્ચાત્યોએ શોધ્યું જ, આપણી પાસે નહોતું. આમ કહેવું કે માનવું ખરાબર નથી. આપણા દેશનો ખાસ સ્વભાવ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો હોવાથી અને તે ભૌતિકજ્ઞાને ધણીક માનતો હોવાથી ભૌતિક કરતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ધણું આગળ વધ્યું હતું. છતાં, ભૌતિક જ્ઞાન

પણ ઓછું નહોતું તેનાં પ્રમાણો અત્યારે પણ મળી રહેલા અવશેષો આપે છે.

નહ, બગલિયા, વાની વગેરે જેલ કરવાવાળા ગામગામ જેલ કરવા નીકળે છે. બધાયની અભ્યુષી વચ્ચે પાંચ જ મિનિટમાં આંખો ઉઘાડે છે, અને ચણાં ચણાં જેવડી ફેરીઓ પણ હોય છે. ત્રણ મિનિટમાં મેથી ઉઘાડે છે, લુગારના છાંડ ઉઘાડે છે, મોઢામાંથી અગ્નિજ્વાલા કાઢે છે એ બધુએ વિજ્ઞાનથી જ થાય છે-જે અવશેષ રહે છે.

આપણાં શરીરમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ વહન કરે છે એ જ્ઞાન આપણને પાશ્ચાત્યોએ આપ્યું એમ માની લઈએ છીએ. પણ શરીરમાંથી વહન થતા વીજળી પ્રવાહનું જ્ઞાન તો આપણાં બાળકોમાં પણ છે. ચોમાસાની શરૂઆતમાં વિવિધરંગી કાંટા • ફૂટી છે અને તેને બાળકો ડોક (પોતાનો ગણે છે) છે. પોતાને ડોકલાં કાંટાને કાઢને સીધી આંગળી ન ચીધે તેની કાગજ રાખે છે. જો સીધી આંગળી ચીધે તો કાંટા બળી જાય-માટે આંગળી વાળીને ચીધે છે. શરીરમાંથી વીજળીના પ્રવાહ વહન કરે છે અને તે નખ વગેરે વગેરે દ્વારા વધારે પ્રમાણમાં જાય છે, આ જ્ઞાન બાળકોમાં ક્યાંથી આવ્યું?

ચોમાસામાં વીજળી પડતાની ભીત વધારે હોય છે અત્યરનું વિજ્ઞાન કહે છે. કે લાકડાંની સ્પર્શ કરવાથી વીજળી અસર કરતી નથી. આ વાત ભારતીયોથી અજાણી નહોતી. ચોમાસામાં લોકો લાકડાંની અખડીઓ વાપરતા અને કહેતા કે લાકડાંની અખડીઓ પહેરવાથી વીજળી ન નડે.

બોધા જેવો હોવાથી બોધો નામ પડ્યું ગયું. બોધો સાવ અભણ. કોઈ વેદકના મથેનો અભ્યાસ નહિ છતાં નાડી વેચ તો હતો જ, પણ તેથી જે વધુ માણસને બોધને જ નિદાન કરતો. એક ખેડૂન કપાસ વાવવા જતો હતો. માથે કપાસિયાની ગાંસડી. વાવણીની સાંતી લઈને જતો હતો તેને બોધા સુતારે કહ્યું કે “તું” પાછો વળ. પાદરે પહોંચીશ ત્યાં તારું મૃત્યુ થશે” આ સાંભળી ખેડૂતે કહ્યું કે “જે રોટલા ખાઈને નીકળ્યો છું. મને નખમાંય રોજ નથી. તમે હવે ધરડા થયા તેથી તમારી છુદિ પણ ધરડી થઈ છે” આમ કહી ખેડૂત પાદર પહોંચ્યો ત્યાં ચકકર આવતાં પડી ગયો અને મૃત્યુ પામ્યો.

આવી અજબ જેવી વાત બાણી બીજાઓએ બોધા સુતારને પૂછ્યું કે તમે નાડી જોઈ નહિ ને તમારી પાસેથી તે નીકળ્યો તેમાં તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા કે પાદર જતાં મૃત્યુ થશે ? જવાબમાં બોધા સુતારે કહ્યું કે “તેના આલવામાં રત્નિપાત હતો. આવ્યા સન્નિપાતવાળા માણસો અચૂક ડગલાં ચાલે કે તરત જ મૃત્યુ પામે” આ વાત અનુભવની છે.

બોધો સુતાર માત્રા-ભરમો તરેરે વાપરતો નહિ. જેટલું જ નહિ પણ દવા ય રાખતો નહિ. કબ્જાદિક દવા ઉતારી દે તે સીમમાંથી કે વાણિયાની દુકાનેથી લાવીને કલા પ્રમાણે ઉપયોગ દહીં કરે ને આરામ થાય. એવા જ એક ગોપાલજી સોની હતા જેમનું નિદાન પ્રખ્યાત વેઘી કબૂલ રાખતા.

દાડવૈડું પણ એવું જ હતું. વગર સાધને વૈડું કરતા, આવા એક ભાઈ હતા. કોઈ જોને આડુ આપ્યું હોય અને પ્રસૂતિ ન થતી હોય તો આંખે પાટા બાંધી આંખોની મદદથી આડું ભાંગી પ્રસૂતિ કરાવતા. કદાચ ગર્ભમાં બાળક મરી ગયું હોય તો તેમાં અસ્ત્રાની મદદથી બાળકનો અંગચેદ કરી સગમાં નીને બચાવતા.

એક ગામમાં ગરામદાર દરબાર હતા. વગર ચિકિત્સા લીધે ભાંગેલાં દાડ સાજા કરતા. તેમાં એક

આચાર્ય આમવા જેવી વાત છે.

સાંજને વખતે એક સગલાં ત્રી પાણી ભરવાં નીકળી સમા મહિના આલતાં હતા. માથે પાણીની હેઠ લઈને આવતી હતી. સાંજને સમયે જો વર્ગ પાણી ભરવા નીકળે અને ઢોરને પાણી પાવા છોડે એ રીત હતી ગામડામાં ચાલે છે.

બાપ પાણી ભરીને માથે હેલ લઈને આવતી હતી. ઢોરને પાણી પાવા છોડ્યાં હતાં તેમાં એક તીણું શીંગડાવાળો ખૂંટિયો બાપની પડખે ઘસીને નીકળ્યો. ખૂંટિયાના ચલાવ પ્રમાણે બાપને શીંગડું માધું. આ શીંગડું બાઈની કૂખમાં વાગ્યું કે ખચીરાઈ ગઈ ને ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો હાથની કાણી બહાર નીકળી આવી. બાપ બેલાન ઘસીને પડી ગઈ. મામે ચોરામાં દાડવૈડામાં નિષ્ણાત દરબાર બેઠા બેઠા હોડા પીતા હતા. તેમણે આ બતાવ જોયો અને દોડી જઈ બાપ પાસે પહોંચ્યા. હોક ની ચલમ ઉતારી પાસેના બીજાના થડે હોડા મૂક્યો. સમય કોચકરીના હતો. રહેજ પણ સમય જાય તો બાપ મૃત્યુ પામે એવી સ્થિતિ હતી.

પ્રથમ તો દરબાર બાળકના હાથની કાણી જે બહાર નીકળેલી તેને અંદર લઈ જવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં સફળતા ન મળી તરત જ હોક ની ચલમ જે પીનગત વાગ્યો બધેથી હતો તે વાગાને જલ્દીથી ઉભેડી, તેની કુંડડી કરી, ચલમમાં ભરેલા દેવતા ઉપર તપાવી ને બાળકની કાણી ઉપર ચાંપી. ગર્ભમાં બાળકે તગત જ કાણી અંદર લઈ લીધી એટલે શીઘ્રતાથી ચીરાઈ ગયેલી કૂખને હાથની મુદ્રીથી ભેગી કરી, એક હાથ ખાલી રહ્યો. હોક “લેવાનું” કાંઈ સાંધન હતું નહિ. બીજાનું “કાડા” બાળકમાં જ હતું. તેના થડમાં મકોડાનું દર હતું. દરબારે હોકાનું પાણી એ દરમાં રેડ્યું. દરમાંથી મકોડા બહાર આવવા લાગ્યા. તેમાંથી મોટો મોટા મકોડા પકડી તેને કુંડક મારીને દરબાર બીજાને પછી તેનું કૂખના ચીરા પર મોડું મૂકે. બીજાને બેઠો મકોડો અટકે કારે

એક ઊભું પાવૈસ્તાન કરો !

શ્રી. મૂળરાજ અંબારિયા

ઓ પંડિતજી !

ઓ નહેરૂજી !

અમ લાગણીએ મંજૂર કરો,

અમ માગણીએ મંજૂર કરો,

એક નજરથી સહુ કોને,

તમે જુઓ છે પંડિતજી,

તો લઘુમતિઓના ઓ ત્રાતા,

લઘુમતિઓના ઓ ખ્રાતા,

ના અમને દિલથી દૂર કરો,

પંડિત જવાહરલાલ,

આ માગણીએ મંજૂર કરો.

—*—

અમે બ્રહ્મ-નલાના વંશ છીએ,

વ્યાપક ઇતિહાસ અમારો છે,

અમેજ પુરાતન ભારતમાં,

ભીષ્મપિતામહ માર્યા છે,

સહુ કોષ-વ્યાકરણ ક્ષેત્રો,

તો જાતિ નાન્યતર દેખાશે,

સહુએ સ્વતંત્ર અમ અસ્તિત્વ,

સર્વત્ર જુદું 'સ્વીકાયું' છે.

—*—

અમ ગણના નારી વર્ગે નહીં,

ના પુરુષોમાં શકતા પેસી,

અમે ગણતા હિન્દુ નહિ,

ના મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે પારસી,

છે વર્ગ અમારો જુદો,

જાતિ પણ અલગ,

ન ભાષા મળતી છે,

તો કહો કયા કારણ સર જુદું,

પાવૈસ્તાન ન મળે અમને ?

—*—

તો ઓ પંડિતજી !

ઓ નહેરૂજી !

તમે સોચ-સમજ વિચાર કરો !

અમ જેવી સાચી લઘુમતિના,

દાવાને તુર્ત સ્વીકાર કરો,

ઈચ્છા અરમાન અમારાં સો,

ના પાડી ના વિચ્છિન્ન કરો,

હિન્દે એક હિન્દીસ્તાન કરી,

સ્વપ્નાં અમ સાકાર કરો !

—*—

છે લિન્ન અમારો ધર્મ,

ન લગ્ન કરી બાળક જણતા,

સંતતિનિયોજન કરી અમે,

સરકાર સંગે સહકાર કરતા,

છે લિન્ન અમારાં કર્મ,

ના બનતા વરવહુ કોનાયે,

ભગવાન અમર રાખે નિશ્ચિન,

અમ ઢોલક, તાલ મંજૂરાંના !

—*—

અમ સંખ્યા દીસે છે નાની,

પણ વ્યાપક ક્ષેત્ર અમારું છે;

નેતા ચૂંટાયેલ નીરખી થયો;

એની કાર્ય પ્રણાલિ નીરખી થયો,

શું ના પ્રભાવ એ પર અમ છે ?

તો વચન વાંચિયા નીરખી થયો !

—*—

રાજભક્ત વિશ્વાસપાત્ર હોધ,

અમે રાજ-હેલમાં રહેતા'તા,

મુગલોના જમાને હરમોમાં,

મુખના દિવસો અમ વહેતા'તા,

ગઈ કાલની વાત જો કરીએ તો,

વા જી દ અ લી ના દરખાદે,

દિવાન અમે સરદાર અમે,
નારી-નરનો સંગ કર્યો લલે ના,
શસ્ત્રોનો સંગ કરેલો છે,
શસ્ત્રોયે હાથ ધરેલાં છે,

પંડિત જવાહરલાલ,
અમ માગણીઓ મંજૂર કરો.

—*—

અમને આહવાન આપી જુઓ,
ને જુઓ કે કેવું પાણી ચહે !
પછી ચીન-પાક-કે પોર્ટુગીઝ,
સહુથી મચાવીએ પાણીપત !
બંદુકનું ના કંઈ કામ પડે,
અમે સ્વયં એટમ સમ યોગ્ય છીએ,
જ્યાં બજાયા અમારા તાબોટા,
કે શત્રુ રકુચક થઈ જાય,
બસ, એટલે જ કહીએ તમને,
આમ માગણીઓ મંજૂર કરો,
આમ લાગણીઓ મંજૂર કરો,

પંડિત જવાહરલાલ.

—*—

અય તારાસિંગ, અય ફતોસિંગ,
સુલેહ કરી શું ચૂપ બેઠા !
આવીને અમ ટોળે બેસો,
તાબોટા તાલ લગાવી દ્યો,
ને જુઓ પંજાબી સુઓ તમ,
આવે છે કે નહિ ઘર બેઠાં ?

—*—

જો માગણીઓ અમ ફેંકાઈ ગઈ,
તો ચેતવણી,
અરે અદ્દીમેટમ,
ઈઈ દમ્પએ છીએ પંડિતજી

કે પાવૈયાથી પાનો છે !
આજ ચડયો અમોને પાનો છે !

પંડિત જવાહરલાલ,
અમ માગણીઓ મંજૂર કરો.

—*—

ના માનીએ સત્ય-અહિંસામાં,
ના ગાંધીવાદ અસર કરતો,
આમ તાબોટાનો તાલે તાલે,
અહીં હિંદુકાવાદ પ્રસર ચાતો,
અમે ચોર-ચોટે નાચીશું,
અમે સૂત્ર બધે પરચારી શું,
છે લોકશાહી આ દેશ મહીં,
અમને ના કો' રોકી શકશે,
અમને ના કો' ટોકી શકશે.

—*—

માટે હે પંડિતજી !
હે નહેરુજી !

તમે સોચ-સમજ વિચારી દ્યો,
અમ માગણીઓ સ્વીકારી દ્યો,
અમ લાગણીઓ સ્વીકારી દ્યો,
અમને ના અબ અન્યાય કરો,
ના ચૂર અમ અરમાન કયો,
સ્વપ્નાં અમ સાકાર કરો.

ઉમેદવાર અમ ચૂટીને,
અમને પણ અબ અધિકાર ધરો,
અમને પણ અબ પરધાન કરો,
અમ આ વિનંતિ ધ્યાન ધરી,
પંડિત જવાહરલાલ,
જુઠું અમારું સ્થાન કરો,
એક બિલું પાવેસ્તાન કરો !

* * *

રતનપોળમાં આંત્રે મેં ફરીથી એને જોયું.
‘ઓહ!’ મારા દિલમાં એક ઠંડી આહ લરાઈ ગઈ,
એ નગ્નત દેખીને લગ્નમણીનો છોડ, એ મરત ચાલ,
જાણે કોઈ નાગણુ ડસીને આવી ન જતી હોય? એ માર-
કણી આંખો, જાણે અમૃતની બે પ્યાલી, એ દૂધે ઘોઈ
આંદની સમા સાગના સોટા જેવા દેહ પર પંખખી
પોશાક અને નાયલોનની ઓટણી. શી અદા!!
ચંચલ ન્તયનો સાથે મારી નજર લડી ગઈ અને
મારું મોળું હૈયું ધવાયું.

“કાણુ હશે એ?” ઘર આવતાં સુધી મારા
દિમાગમાંથી એના રૂપનો નશો ઊતર્યો ન હતો.
હું પલંગમાં પડ્યો પડ્યો એના જ વિચાર કરતો
હતો એટલામાં પોસ્ટમેન આવ્યો. કવર પર
અપરિચિત અક્ષરો હતા. મેં પત્ર વાંચવા માંડ્યો.

પ્રિય મિત્ર અધીર, મુળદ

આશા છે તું મને જુદી તો નહિ જ ગયો
હોય. આપણે જન્મે પોળમાં સાથે રમતા, સ્કુલમાં
પણ એક બેન્ચ પર બેસતા, યાદ છે ને?

આપણે જન્મે એક જ હંમરના છીએ છતાં
તું આજે એક લેખક તરીકે પ્રસિધ્ધ થઈ ચૂક્યો
છે એટલે સામાજિક પરિસ્થિતિનો તને વિશેષ
ખ્યાલ હોય, તે માટે તારી સલાહ લેવા માટે આ
પત્ર લખી રહ્યો છું.

તને યાદ હશે કે પાંચ વર્ષ પહેલાં પિતાજીએ
તેમના લોહ મિત્રની પુત્રી સાથે મારા, વિવાહ, મને
પૃથ્વી વગર અને મારો સખત વિશેષ દોષા છતાં
નકકી કરેલા. એ છોકરીને મેં જોયું પણ નથી અને
તેનું નામ પણ હું નથી જાણતો. અને એ વિષય
પર અમારા ઘરમાં કંકાસ-ચર્ચા પડ્યો અને હું ઘર
છોડીને અહીં આવી ગયો. પિતાજીએ તો મારી
તપાસ પણ ન કરી, એટલે પત્રવ્યવહાર તો શી
રીતે શક્ય હોય! આમ હું મારા પરિવારથી સાવ
અલગ થઈ ગયો છું. મુળદ આવીને મેં એક
હાઈસ્કુલમાં ક્લાઈની નોટરી મેળની લીધી અને

સાથે-સાથે એકસ્ટર્નલ અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો.
તું જાણીને ખુશ થયે કે મેં ગઈ સાલ બી. એ.
પાસ કરેલ છે.

મહત્વની વાત એ છે કે અમારી સ્કુલની એસ.
એસ. સી.ની એક વિદ્યાર્થીની મીના સાથે મને પ્રેમ થઈ
ગયો છે. એ પણ આમ તો અમદાવાદની જ છે
પરંતુ અમુક કારણોસર એ અહીં એના મામાને
ત્યાં રહી અભ્યાસ કરે છે.

એ પણ મને યાદ છે. અમે એક બીજાને
પરણવાનું વચન આપી ચૂક્યાં છીએ. મીના પણ તેના
પિતાની સંમતિ મેળવી શકે તેમ નથી, અને તેથી
જ મીના તેના પિતાનું નામ કે સરનામું કંઈ
આપતી જ નથી. મીનાના મામાને અમારા પ્રણયની
જાણ થતાં એ દિવાળી વેકેશનના બહાને મીનાને
ફરજિયાત અમદાવાદ લઈ ગયા છે. મને ડર છે
મીનાને જળજળરીથી ત્યાં પરણાવી દેવામાં આવશે.
તો શું કરવું? આ કામ બચપણની મિત્રતાના દાયે
હું તને સુપ્રત કરું છું. મહેરબાની કરી ગમે તેમ
મીનાનો પત્તો મેળવી અને તેને બચાવજે. જરૂર
પડે તો કાયદાનો આશ્રય લેજે. મીનાના મામાનું
નામ મનહરલાલ છે. કદાચ મારા પિતાજી તેને
જોળખતા પણ હોય.

મને આશા છે, પિતાજીને તું તેમણે કરેલ
મારા વિવાહ ફેક કરાવવા બાબત સમજાવી શકશે જ.

બહુતી ત્વરણે પત્ર લખજે.

તારો

હરેશ. (હંમત)

પત્ર પૂરો કરી હું વિચારમાં પડી ગયો.

બીજે દિવસે હું હરેશના પિતાને મળવા ગયો,
પરંતુ હરેશના ઘરના દરવાજામાં ફરીને એ મળી
ગઈ. ફરીને એજ પ્રશ્ન ઊઠ્યો. “કાણુ હશે એ?”

મેં સાવચેતીપૂર્વક હરેશના પિતાજી સાથે
વાત શરૂ કરી.

વાર્તા-સાહિત્ય તો ખુબ પુરાણું છે; પણ નવલિકાનું સ્વરૂપ અને તેનું સાહિત્ય આધુનિક છે. આપણે ત્યાં 'પૃથ્વીકથા', 'કથા સરિત્ સાગર', 'પંચતંત્ર', 'મહાભારત' આદિ વાર્તાના પ્રકારો છે. શ્રી. રા. વિ. પાંડે કહ્યું છે : 'જીવને રસ વાર્તાનો.' નાના બાળકથી માંડી વૃદ્ધ માણસ સુધી વાર્તાને એક યા બીજા પ્રકારે વહે છે.

અદારસોગ્રીસની આસપાસ અમેરિકામાં આધુનિક ટુંકી વાર્તાનો ઉદભવ થયો. તેની શરૂઆત કરનાર એડગર એલન પો અને હેથર્ન હતા. ત્યારપછી રશિયામાં તેની શરૂઆત ગોગોલ નામના લેખકે કરી. ગુજરાતમાં ૧૮૫૦ પછી ગદ્યનો વિકાસ થાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર નીચે ગુજરાત આવે છે. અને આ સંપર્કને પરિણામે ગુજરાતમાં નવા નવા સાહિત્ય પ્રકારોનો જન્મ થાય છે. નવલ-કથા નાટકની સાથે સાથે પાછળથી ટુંકી-વાર્તાના સાહિત્યનો પણ જન્મ થાય છે. આમ ગુજરાતનું ટૂંકી-વાર્તાનું સાહિત્ય એના વિકાસ માટે પશ્ચિમના સાહિત્યનું ઋણી છે, સંસ્કૃત સાહિત્યનું નહિ એની નોંધ લેવાની જાણ.

ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યનો પિતા અને આદ્ય લેખક નર્મદે ટૂંકી-વાર્તાના સ્વરૂપ અંગે કંઈ અખતાર કરતો નથી. ટૂંકી-વાર્તા લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ દલપતરામે 'તાર્કિક બોધ' નામના વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા કરેલો છે. એમાં જૂની પદ્ધતિની બોધકવાર્તાઓ આપવામાં આવેલી છે. રજીછાડબાઈ ઉદયરામે પણ 'પ્રાસ્તાવિક કથાસમાજ'માં આ પ્રકારની બોધક ટૂંકી-વાર્તાઓ આપી છે. ટૂંકી-વાર્તાના કલાવિધાનના નિયમો અનુરૂપ વાર્તાઓ લખવાનો સહાન પ્રયત્ન કરનાર, કાળેસના સહકારથી દલપતરામે પ્રસિદ્ધ કરેલ 'ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાના કર્ના પારસી લેખક ફરામજી ખમનજી છે. આ ઉપરાંત પણ તેમણે 'રાજવીર કથા' અને 'સ્ત્રી ચંત્ર' એમ બે સંગ્રહો આપ્યા છે. ગુજરાતમાં

આમ વાર્તાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ વિશેષ પ્રચલિત બનતું ગયું તેમ 'સુન્દરી સુભાષ', 'વાર્તા વારિધિ', 'સાહિત્ય' જેવાં સામયિકો વાર્તાને વિશેષ સ્થાન આપવા લાગ્યાં. મૌલિક, અર્ધમૌલિક, રૂપાંતરિત અને અનુદિત વાર્તાઓનો જુવાળો ગુજરાતમાં વધવા લાગ્યો. આના ફલસ્વરૂપે પ્રગટેલો વાર્તાસંગ્રહ 'વાર્તા-લહરી' આપણી ટૂંકી-વાર્તાના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને હાથે-થયેલું એક વિશિષ્ટ પ્રચારન ગણાય છે. તે કે આ વાર્તાઓ પણ બોધપ્રધાનજી છે, જતાં એ જમાનામાં ત્યારે અંગ્રેજી કેળવણીનો નિદિવત પ્રચાર સ્ત્રીઓમાં થયેલો ત્યારે એ કાળની બહેનોએ સંસ્કાર સુધારાની ઉમદા લાવનાથી યોરાઈને આ વાર્તાઓ લખી છે, તે બલ-ધન્યવાદ થઈ છે. અને એ વસ્તુ એતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. જિલ્લો અખંડઆનંદ દ્વારા સંચાલિત 'સરત સાહિત્ય' દ્વારા દિન્દી, બંગાળી, મરાઠી, રશિયન વર્તમાના અનુવાદો પ્રગટ થતા હતા. બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં લાયાન્તર કરનાર લેખકમંડળમાં નારાયણ હેમચંદ્ર મોખરે હતાં. તેમનાં લાયાન્તરોં આજે કદાચ અધકચરું લાગે ખરાં, છતાં ટૂંકી-વાર્તાના સાહિત્યની સેવા આ અનુવાદો દ્વારા અમણે ખૂબજી છે. અમૃતલાલ પરિયારે 'સ્વર્ગનું વિમાન' 'સ્વર્ગની ટૂંકી' વગેરે વાર્તાસંગ્રહો દ્વારા પ્રભુમેવા, સદાચાર, સ્વાશ્રય આદિ વિષયોને સ્પર્શતી લખી કથાઓ આપી છે. 'કથામંજરી' ભાગ ૧ થી ૭માં અનુવાદો, રૂપાંતરો, ટૂંકીવાર્તાનાં મૌલિક સર્જનો સંપ્રદાયેલાં છે. આ સંગ્રહો દ્વારા અપણે સંદર્શકર પંડ્યા, લલિત મોદન બાધી, કેશવપ્રસદ દેસાઈ, વગેરે ઉત્સાહી લેખકોનો પરિચય થાય છે. આ લેખકો સંસ્કારોના સુધારા લક્ષી ખ્યાલ આપે છે. આરબ-કાળની મર્મદાઓથી એમનું વાર્તાસર્જન પ્રસર થયેલું છે, પરંતુ આ સૌ લેખકોએ ટૂંકી-વાર્તાના વિકાસની યોગ્ય ભૂમિકા બોંધી આપી એ ચોક્કસ.

ટૂંકી-વાર્તાના સાહિત્યમાં એક નવું લેખકમંડળ હવે અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ નવા લેખકમંડળમાં

રમણભાઈ નીલકંઠનું આગમન ૨૫૪૮ રીતે પાશ્ચાત્ય વાર્તા પ્રકારનું સૂચક છે. એમની 'બોમિયાની બ્રહ્મ-યાપ', 'ચિટ્ટી', 'ચતુર્થ' જેવી વાર્તાઓમાં કલાત્મક વસ્તુવિધાન, રસબોધક પ્રસંગ, સંવાદની પાત્રોચિત ભાષા, આકર્ષક કથનકલા ઇત્યાદિ લક્ષણો દેખાય છે. એમના જ સમકાલીન રણજિતરામ મહેતા પોતાની વાર્તાઓમાં પરંપરા પ્રાપ્ત સમાજસુધારાના પુરસ્કર્તા બને છે. 'નંદનવન', 'હીરા' જેવી મહેતાની વાર્તાઓમાં દિન-દુસમાજની દૈનિક ઘટનાઓમાં રહેલી વિષમતાને ઉપસાવવામાં આવી છે. તેમની વાર્તાઓમાં જીવન કલાવિધાન જોવા મળતું નથી તો પંજ એમને શુદ્ધ, સંસ્કારી, પ્રૌઢ અને ગંભીર ભાષા શૈલીનો આગ્રહ એમની કૃતિઓને રુચિર બનાવે છે. આમ સુધારક શૈલીના વાર્તા પ્રવાહનું છેલ્લું ચિહ્ન રણજિતરામ ગણાય. શુદ્ધ, કલાત્મક પાશ્ચાત્ય શૈલીની ટુંકી-વાર્તા તરફ વળીએ તે પહેલાં સંક્રાંતિકાળના એક વિશિષ્ટ લેખક, 'સાહિત્ય' માસિકના તંત્રી સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળા - 'નારદ' - આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પોતાના માસિકના પ્રચારાર્થ જનતાને ગમી જાય એવી શૃંગાર અને અદ્ભુત રસયુક્ત વાર્તાઓ સ્વ. મટુ-ભાઈએ આપેલ છે. તેમની વાર્તાઓમાં ટુંકી વાર્તાની 'જૂની સ્કુલનો અસ્ત' અને 'નવી સ્કુલનો ઉદય' બન્ને એકી સાથે થતાં દેખાય છે. સંસાર સુધારાની વાર્તાઓ લખતાં લખતાં મટુભાઈએ પાશ્ચાત્ય નવલિકાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે.

ટુંકી વાર્તાના સાહિત્યના વિકાસમાં એક મંદસ્વનું સીમચિહ્ન છે. 'વીસમી સદી'નો ઉદય અને તેના તંત્રી હાજી મહમ્મદનું ગ્રાસાહન "યુજરાતીમાં ટુંકી-વાર્તા 'વીસમી સદી'નું સંતાન છે" એ જો વિધાન કરવામાં આવે છે તે તેના ઉભય અર્થમાં આમ સાર્યક કરે છે મલયાનિલ, મુનશી, ધનસુખલાલ મહેતા, ધૂમેતુ વગેરે અનેક લેખકો 'વીસમી સદી'માં લખતા હતા. તેમની

વાર્તાઓ દ્વારા ટુંકીવાર્તાની અનેકવિધ શક્યતાઓનો ઉદભવ થયો. આ નવા લેખકમંડળમાં અગ્રચાનના અધિકારી સ્વ. ક'ચનલાલ વાસુદેવ મહેતા-મલયાનિલ હતા. મલયાનિલનો આમ તો. અર્થ થાય છે. મલય પર્વતની સૌરભ લાવતો દક્ષિણનો વાયુ પરંતુ યુજરાતી નવલિકાક્ષેત્રે દક્ષિણને બદલે પશ્ચિમની વાર્તાની સૌરભ સ્વ. મલયાનિલે આણી! પાશ્ચાત્ય ટુંકી-વાર્તા કલાનો કલામય, આવિર્ભાવ મલયાનિલની મુઘ્ધ પ્રણયની કથાઓમાં દર્શિગોચર થાય છે. તેમની ખીજ વાર્તાઓ ભલે સાધારણ કલાની હોય પણ એક માત્ર 'ગોવાલણી' વાર્તા દ્વારા ઉદાત્ત વાર્તાકલાનું કૌશલ મલયાનિલે દાખવ્યું છે. અર્વાચીન ટુંકી-વાર્તાના પ્રથમ સર્જક અને આદ્યશ્રેણી તરીકે સ્વ. મલયાનિલનું સ્થાન નિશ્ચિત છે. તેમની સાથે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરનાર મુનશીને મન નવલિકા એ કંઈક ગીણુ પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. નવલિકા એ જ મુનશીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. તેમણે નાટક, નવલિકા, પ્રહસન વગેરેમાં કલા અને કલાક્ષેત્રો સમન્વય સાધ્યો છે. નવલિકામાં મુનશીએ માત્ર કલાક્ષેત્રે કેન્દ્રમાં રાખેલ છે. પ્રાચીન રૂઢિચુસ્તના બંધનો અને અર્વાચીન યુવાનનાં સ્પર્શનોની ઝુલિઓ એ એ વિષયો મુનશીની નવલિકાઓમાં નાજુક પ્રસંગો દ્વારા, છટાદાર તેમજ રસાળ શૈલી દ્વારા 'મરી કમળાને ખીજ વાર્તા'માં રજૂ થયેલ છે. કલાની દૃષ્ટિએ નહીં તો પણ સમકાલીન યુવાન માનસના પ્રતિબિંબરૂપે પણ મુનશીની નવલિકાઓ આપણને યાદ રહેશે. 'વીસમી સદી'ના લેખકમંડળમાં ધનસુખલાલ મહેતાએ દાસ્તખાન અને કરુણસની વાર્તાઓ આપી નવી ભાત પાડી છે. કાળદૃષ્ટિએ ધનસુખલાલ મલયાનિલનો પહેલાં આવે. તેમની પહેલી નવલિકા 'પ્રતિબિંબ અને છાયા' છે. એમનું સર્જન મૌલિક કરતાં વધુ અંશે રૂપાંતરિત છે. વિગતવાર કહેવાનો લેખકનો મોહ અછતો રહેતો નથી. સૂચકત્વ એમની વાર્તાઓમાં ક્યારેક ઝાણું રહે છે. આમ હોવા છતાં પણ 'બા' જેવી ઉત્તમ

વાર્તાઓ રચી જાય છે. બુદ્ધિમાન ઉમરવાડિયાએ પણ ગ્રેન્યુએટ નામિકાવાળી કહેરીજીવનના વિષયોને સ્પર્શતી વાર્તાઓનો એકસંગ્રહ 'નાતોનું વન' નામે આપ્યો છે બ. ક. કાકોરે 'દર્શનિયુ' નામે વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો છે.

ગુજરાતી નવલિકાને આજ લગી અનુપ્રેરણા એવા નવલિકા સર્જનનો વિશાળ રાજમાર્ગ શ્રી. ધૂમકેતુ દર્શાવે છે. ગાંધીજીની સાહિત્ય પર અસર થઈ. તે અમરનો નવલિકા ક્ષેત્રે પ્રથમ પડ્યો 'તણખા'ના ચાર ભાગોમાં પાડે છે. શ્રી ધૂમકેતુ તેમની નવલિકાઓમાં ગ્રામજીવનનું આલેખન જેવા મળે છે. ગ્રામજીવનની કુલ્યતા, વિષમતા, બીવણતા કે રંગદર્શિતાનાં જીવંતચિત્રો તેઓ દોરે છે. નરસિંહરાવે ગાયું છે : 'આ વાઘને કુલ્યગાન વિશેષ ભાવે' તેમ શ્રી ધૂમકેતુનો કુલ્ય, ગંભીર આલેખન તરફ વિશેષ ઝોક રહેલ છે. કલાકારનાં સ્વપ્ને, ધૂનીપાનો, આદર્શના વળગાડનાં નિરૂપણ તેમને વિશેષ ગમે છે. કાવ્યમય વર્ણનો અને હૃદયસ્પર્શી સંવાદો તેમની નવલિકાઓનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તેઓ ધણુબધુ કામ પ્રતીકો કે પ્લનિ દ્વારા લે છે. દૂંકો-વાર્તાની સમૃદ્ધિમાં કદાચ સૌથી વિશેષ ફાળો ધૂમકેતુનો છે. પંદરેક જેટલા વાર્તા સંગ્રહો, ધૂમકેતુની કલાસૃષ્ટિ કેટલી આપક, ભવ્ય અને પ્રદુર્લભ છે તે બતાવે છે. ધૂમકેતુ આજે વાર્તા સર્જનની તણખાકાલની ટોચ જળતી ચક્રવા નથી. તેમની આજે લખાતી વાર્તાઓમાં જૂના તણખાનું તેજ નથી રહ્યું.

ગ્રેષ્મણીએ પ્રેમ અને શૌંધ્યી ભરેલી, સોરઠી જીવનને લમતી નવલિકાઓ આપી છે, "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર" ના છુદા છુદા ભાગોમાં તેમજ બીજી નવલિકાઓમાં, જે રસાળ દોષા છતાં તેમાં કલાકારનું નાનરસ જળવાનું નથી. સામાજિક વિષયોનું નિરૂપણ કરતી નવલિકામાં તેમની મુઘ રાલક્ષિતા અજીની રહેતા નથી. દિવેક પોતાની દેગુલસી અને જુદિદાસ પ્રધાન નવલિકાઓ જીવનનાં મૂળનાં સોજોને રપકે છે.

ધૂમકેતુથી જુદા જ પ્રકારની નવલિકાઓનું તેઓ સર્જન કરે છે. ભિમિ કરતાં જુદી પ્રધાનપણે તેમની વાર્તાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. થાય છે. માનસશાસ્ત્રીય આલેખન રેતી નવલિકાઓમાં કેટલીકવાર ઉત્કટ સર્જનવેગ જેવા નથી મળતો, પરંતુ તેને બદલે એક ફિલસૂફીની વેધકદ્રષ્ટિ વિશેષ વરતાય છે. આમ છતાં 'મુકુંદરાય' 'જોગી' જેવી તેમની વાર્તાઓ ચિરંજીવી રહેવાની જ ધૂમકેતુ પછી આમ ગુજરાતી નવલિકાક્ષેત્રે દિવેકની વાર્તાઓ એક બીજી સીમાચિહ્ન બની રહે છે. યુ. વ. શાહ એક શક્તિશાળી વાર્તાકાર છે. ધૂમકેતુ અને દિવેક બંનેનો સમન્વય તેઓ વાર્તામાં સાધે છે, આમ તે સમન્વયનો માર્ગ સ્વીકારે છે. 'જાકળ' 'પકળ' 'ધૂમકતાં દેખાં' આદિના લેખક સ્વ. ર. વ. દેસાઈએ કહેરી જીવનનું મુખ્યત્વે નિરૂપણ કર્યું છે. આદર્શ તરફ તેમનો વિશેષ ઝોક રહેલો છે જીવંત પાતાલેખન, શિષ્ટ પ્રાસાદિક શૈલી તેમની વાર્તાઓને બિજામો છે. કલાપીનાં કાવ્યોની માફક વચ્ચેમાં આવતી ચિંતનકણ્ઠિકાઓ ક્યારેક વાર્તા પ્રવાહને રખસિત કરે છે.

લાંબુ આયુષ્ય બોગતી ચક્ર એવી દૂંકો-વાર્તા કલાપીનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો પૂરી પાડતી વાર્તાઓના સર્જક તરફે સુદરમ જળણીતા છે. ભોંકર કહે છે તેમ 'સુદરમ અ-સાધારણ કલાસંયમથી જાતીય-રસિનું પ્રદર્શન અને નિતાંત વસ્તુવદ્ધી નિરૂપણ કરે છે 'તેમણે 'જોલકી અને 'નાગરિકા' 'પિપાસી' 'દોરાકણી' અને 'ઉત્તયન' જેવા વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે નગ્ન વાસ્તવિકતા અને આદર્શ રસિકતાનું નિરૂપણ તેઓ કરે છે. હૃદયસ્પર્શી સમગ્રપ્રભાવ, (Totality of effect) 'સુદરમ નિરૂપણ' વસ્તુનું કુદરત-પ્રેરક આલેખન, રસપ્રમય અને છતાં પૂરા વાસ્તવિક ભાગે તેવા પ્રસંગો તેમની વાર્તાઓમાં જેવા મળે છે. મહાવાનિજ, ધૂમકેતુ, દિવેક પછીના મંદરવતના વાર્તાકાર કવિ 'સુદરમ' બની રહે છે. 'આવળી મેળો' 'વિમાળો' જેવા વાર્તા સંગ્રહોમાં શ્રી ઉમાશંકરે ગ્રામ જીવનની બીવણતા 'વિષમતા' કહ્યુતાનું સમગ્ર વપુરક વાસ્તવિક આલેખન કર્યું.

છે આમ ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં આ અને કવિ વાર્તાકારો જુદા જ તરી આવે છે.

આમજીવનને નિરૂપતી વાર્તાઓ પન્નાલાલે પણ આપી છે. આમજીવનની પદ્ધતિ અને અંદુલત સર્જન-શક્તિ પન્નાલાલ પાસે છે. વાસ્તવિક જીવનના નિરૂપણમાં એમની વાર્તાઓમાં વ્યાપક માનવતા દલિત થાય છે, અને તે તો તેમની નવલકથાઓમાં પણ ક્યાં નથી ખતનું ? શાંત પ્રકારનો હાર્ય ઉત્થાન કરવાની શક્તિ હજી મોટા પ્રમાણમાં તેમની પાસે છે. વાચકના હૃદયને બીજવી જાતી ઉપમાઓ તે પ્રયોજે છે. ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી જેવી શક્તિ, ગ્રેરણ અને આંતરદાન આ સાહજિક પ્રતિભાશક્તિવાળા લેખકને વરદ છે. પ્રણયની સંકુલ માનસશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા, પ્રણયનાં તીવ્ર સંવેદનો, અંતઃકવિષ લાગણીઓના અને આવેશોના સંધર્ષો, એ પ્રણયના કોટાળામાર્ગની કારખી દારુણ-વ્યથા, આ ખંધાનાં ચિત્રો સરળ તળપદી શૈલીમાં પન્નાલાલ આપી શકે છે જીવનનું દર્શન અને તેને નિરૂપવાની શબ્દશાકી ઉભય પન્નાલાલને સહજસિદ્ધ છે. ‘વાત્રકને કડિ’, ‘પાનેતરના રંગ’, ‘સુખ દુઃખનાં સાથી’, ‘મનના મેરલા’, ‘લખ ચોરાશી’, ‘પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ આદિ તેમના વાર્તાપ્રેષ છે.

સ્નેહરશ્મિ કવિવપૂર્ણ રંગશિતાવાળી વાર્તાઓ આપે છે જોદર જાતીયજીવનનાં પ્રશ્નોને શિષ્ટ, પ્રાસાદિક શૈલીનાં મૃત સ્વરૂપ આપે છે. એકાદ જીર્મિ કે માનસપ્રધિનો આધાર ગાખીને એની

આસપાસ તેઓ વાર્તા ગૂંચે છે. જ્યંતિ દસાલ વાર્તાના રસ કે તેની આસપાસ ચમત્કૃતિપૂર્ણ વિચાર ગોઠવી આકર્ષક પ્રસંગ ચિત્રણ કરે છે. પેટલીકર, રોજબરોજના જીવાદા જીવનનું તાદૃશ્ય તથા વાસ્તવિક ચિત્ર આપી શકે છે. સ્વ. દેસાઈ જેવાં શિષ્ટ વાચનરસ તેમની નવલિકાઓ ખૂબ પાડે છે. સુધારાલક્ષિતા તેમની વાર્તાઓમાં અછતી રહેતી નથી. મડિયાની વાર્તાશૈલીમાં મેધાશ્લીલું બળ અને ઓજસ છે. ટૂંકી-વાર્તાના કલા સ્વરૂપનો ઉત્તમ રિનિયોગ એમનામાં દેખાય છે. વસ્તુને બળ આપતા જઈ ઉપર એકાદ જીર્મિ કે વિચારને ઉત્કટરૂપમાં, પણ છુદિને પરિતોષ આપે તે રીતે તેઓ દલિત કરે છે. પીતાંબર પટેલ આમજીવનની સ્પર્શતી નવલિકાઓ આપે છે. ટૂંકી વાર્તાનાં માસિક ‘આરામ’ના તેઓ સંપાદક છે. એટલે પરોક્ષરૂપે પણ નવલિકાના વિકાસમાં મદદ કરે છે. સુરેશ જોશી નવાં નવાં સ્વરૂપો યોજે છે. એટલે તેમની વાર્તાઓમાં આકારનું રમણીય વૈવિધ્ય રહેલું છે. આ સિવાય પુઝર અંદરવાકર, ગુણવંતરાય આચાર્ય, અશોક હર્ષ, સ્વ. કેતન મુનશી, સ્વ. બકુલેશ, વિનોદિની નીલકંઠ, ધીરુબહેન પારૂખ, દુર્ગેશ શુક્લ, મોહનલાલ પટેલ, જ્યંતિ, ખત્રી, ગાલાલાઇ પટેલ, લક્ષ્મીકાંત ભટ્ટ, શનાલ.ઇ પટેલ, દેવચંદ્ર મહેતા, જિતુભાઈ મહેતા, ગુજરાતના એક આચારપદ નવલિકા લેખક અંદકાન્ત બક્ષી આદિ ગુજરાતના વાની-નવલિકા-સર્જકો છે ગુજરાતી નવલિકાના વિકાસપથ કે તેના ભાવિ મારે નિરાશ રવાની જરૂર નથી.

કેવો અળખ છે.

“થોડો છે સારો, ને ઘણો ખરાબ છે,

સાફીને માથે આ કેવો અળખ છે!

છલકામી દે એને અશુભારી - ભરીને,

થોડો છે જામ ને થોડો સરાખ છે!”

અળખ-દંડ. સમ, શિક્ષા.

-ગુલામરસુલ શેખ

વિજ્ઞાનનું આકર્ષક તત્ત્વ કયું હશે ? એવો પ્રશ્ન બહુ જ સ્વાભાવિક છે. સૌથી પ્રથમ, વિજ્ઞાનનું આકર્ષક તત્ત્વ બાણુવા માટે કેટલીક પૂર્વ તૈયારી અને કેટલીક સમજ જરૂરી છે. આ માટે પ્રાદ્ય-ઐતિહાસિક કાળથી માંડી આજ પર્્યંતનું એક રેખાચિત્ર દોરવું આવશ્યક છે.

સૌથી પહેલાં માનવીથી માંડીને આજ સુધીના માનવીની જીવનશીલાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે. વૃક્ષની જાલના વલ્કલ ધારણ કરતા માનવીથી માંડીને આજના 'ચેમ્પીયન'ના વસ્ત્ર પરિધાન કરતો માનવી; કાચાં ફળ અને માંસ ખાતા માનવીથી માંડી આજનો બગીચા બોજન આરોગતા માનવી; દંડીથી ભયવા અધારી ગુલાના આશ્રય શોધતા માનવીથી માંડી આજની ગગનચૂંબી ઇમારતોમાં ઇમારતોમાં મદાલતો માનવી, અને આ બે સિમા-ચિહ્નોની વચ્ચેમાં આલેખાયેલી આખી માનવશીલાના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય છે.

સૌથી પ્રથમ વિભાગને બાળપણ કહી શકાય, તે પછીના સમયને ધર્મયુગ અને છેલ્લે વિજ્ઞાનયુગ. આવા વિભાગીકરણ પાછળ કેાઈ ઇતિહાસના સંશોધનકારની દૃષ્ટિ કે બળ નથી. એક યુગ ક્ષત્ર સાલથી શરૂ કરી ક્યાં એનો અંત આવે છે એ નિશ્ચિત નથી. પણ વિજ્ઞાનના આકર્ષક તત્ત્વને સમજવા ઉપયોગી થઈ પડે એ માટે આ વિભાગો દરમિયાનમાં આવે છે.

એક લક્ષીકૃત આપણી આગળ જોવા છે. અને તે એ છે કે ધર્મયુગની માનવમન ઉપરથી પકડ લીધી પડતી ભય છે અને વિજ્ઞાનયુગની પકડ મજબૂત બનતી ભય છે.

આજનો યુગ વિજ્ઞાનનો છે એ સ્વીકાર્યા વગર છટો નથી. એટલે આના ઉપરથી બે લક્ષીકૃતો ફિલન થાય છે; એક તો ધર્મયુગ નગણ પડતો ગયા હોય, એનાં એનિપ્ટ નત્ત્વો પ્રધાન્ય બોગવનાં

ગયાં હોય, એનામાં જરૂરતા પ્રવેશની જતી એવ, અથવા વિજ્ઞાનયુગનું બળ વધારે હોય, એનું આકર્ષણ અધિક હોય.

એક વાત યોક્ષ્ય છે કે ધર્મયુગની અસરો વધારે જિંદી હતી. અહીં ધર્મનો અર્થ જરા જુદો કરવાનો છે. જે નિયમો, આચારો, મુસનો કે આચારો કે મંત્રો, આપણા આચારને, આપણા વિચારને જિંદી સપાટી ઉપર લઈ જાય; આપણા જીવનને પોષક હોય એ ધર્મ, અહીં ધર્મનો સૂક્ષ્મ અર્થ પણ લેવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ સમજ લેવાનું કે એ મુસનો, એ મંત્રો કે આચારોની કોઈ પ્રયોગાત્મક સાબિતી નહોતી. જુદીની કસોટી ઉપર એની કસોટી નહોતી. હૃદયની. લાગણીની અને શ્રદ્ધાની વાત હતી.

વળી આ ધર્મયુગની માનવમન ઉપર કેટલી અસરો હતી તેના બેત્રણ દ્રષ્ટાંતો જોઈએ.

એરિસ્ટોટલ પશ્ચિમનો તત્ત્વજ્ઞાની હતો. એણે એક લક્ષીકૃત ગ્રંથ સમક્ષ મુકી હતી કે ભારે પદાર્થ હલકા પદાર્થ કરતાં નીચે પહેંચે પડે. આ લક્ષીકૃત સત્યથી વેગળા છે. પ્રયોગાત્મક સાબિતી આ વિધાનથી જિંદી છે છતાં લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ સુધી આ લક્ષીકૃતને સત્ય માનવામાં આવી.

એલિસિયોની દશા તો સર્વવિદિત છે. ત્યાં પણ સત્ય અને માન્યતા વચ્ચેનું ધર્ષણ હતું. એ કાળમાં પ્રયોગાત્મક સાબિતી ઉપર શ્રદ્ધા અને માન્યતાનો વિજય હતો.

એલિસિયોએ એના ટેલીસ્કોપ મારફત કુશલેશ્વર ચંદ્રશંકર માનવા કોઈ તૈયાર નહોતું. કારણ એમણે દરેકેસો ચન્દ્ર એમાં નહોતો દેખાતો.

આપણું વૈજ્ઞાનિકો-સત્યના શોધકો-એમ થાકે એવા નહોતા. એમણે પ્રયોગો આણુ રાખ્યા એમાં એમને સફળતા મળતી ગઈ અને આમ જેમ જેમ પ્રયાગ સિધ્ધિ મળતી ગઈ, તેમ તેમ જૂની શંકાઓ,

‘પુરુષાર્થ’ના ‘અભાવે જનમેલી અધશ્રધ્ધા વટતી ગઈ’ એક યુગ આચમતો ગયો, બીજો યુગ ગિગંતો ગયો.

હવે વિજ્ઞાનનાં પરમ આકર્ષક તત્ત્વ વિષે વિચાર કરતા પહેલાં પ્રાકૃત-આંતરિક માનવી વિષે જરા વિચાર કરી લઈએ.

માનવજાતક પહેલી આંખ બિઘાડે છે, અને એને પ્રકાશ લાવે છે. પણ એને ખબર નથી કે આ પ્રકાશ સંદેહ છે. આ સૂર્યનો સંદેહ પ્રકાશ તો સાત રંગોનો બનેલો છે. એની આજુ બાજુની સંપ્તિ એને પ્રકાશમાં દેખાય છે. એટલું જાણી લેવું જરૂરી છે કે પ્રકાશ જ પદાર્થની રેખાએ રેખાને ઉપસાવે છે, સ્પષ્ટ કરે છે, સાકાર આપે છે અને માનવ આંખને દ્રષ્ટિગોચર કરાવે છે.

આમ માનવી સંપ્તિમાં મળતા અનેકવિધ આકારને જુએ છે. એ રૂપ છે. પછી એ રૂપને નામ આપે છે. પણ એ રૂપને જોતાં જોતાં એનામાં માનવ સહજ કુતૂહલવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. એનું મન એને પ્રશ્ન કરે છે, “આ શું છે ? સાચી છે ? ક્યાંથી આવ્યું ? અને ક્યાં જવાનું છે ?” આમ એનું મન એની કુતૂહલવૃત્તિથી દોરાઈ પ્રશ્ન પરંપરા બિંબી કરે છે.

માનવીએ પ્રકાશ પારખ્યો. પણ વખત જતાં એ પ્રકાશ પણ ઝાંસરી જાય છે. આ શું ! પ્રકાશ ક્યાં ગયો ? એનું મન પોકારી બેઠે છે. એ પ્રકાશના મળ તરફ નજર મારે છે. એ જોઈ શકે છે કે એક દિશામાં ગિગેલો તેજપૂર્ણ એની સામેની દિશામાં અદ્રશ્ય બની જાય છે. એના અદ્રશ્ય બનવાની સાથે પ્રકાશ પણ અદ્રશ્ય બની જાય છે. પણ પછી ? પછી સંપૂર્ણ અધકાર તો નથી જ પ્રસરતો. ક્યાંકથી આજુ આજુ અજ્ઞાણ આવે છે. એ ક્યાંથી આવે છે ? એ ફરી પૂછે છે. આજુબાજુ નજર નાંખે છે. હાં, નાનકડો તેજ દુકડો ક્ષિતિજ પર દેખાયો. છે તો સંદેહ. પણ થોડી વારમાંજ આજુ આકાશ આવા પણ નાં તેજ ક્ષોધી

લેરાઈ જાય છે. એજ પ્રકાશ આપતા હશે ? એનું મન શંકાશીલ બને છે. “નાં નાં, એમ ન હોય. પેલો ગોળ, મોટો, તેજપૂર્ણ તો કેવો ચળકતો હતો. એતો સંદેહ હતો.. એની સામે તો આંખ પણ નહોતી મંડાતી. પૃથ્વી પાસે ઉપર આવતો હોય કે દરિયાના પાણીમાં ડૂબી જતો હોય ત્યારે જ નજર મંડાય. પણ એતો પીળો દેખાય, લાલ પણ દેખાય. અને આ ! એના અદ્રશ્ય બની ગયા પછીનાં તેજકળો ! કેટલાં નાનાં ! અને વળી સંદેહ ભૂરાશ પડતા. અને સામી નજર પણ મંડાય. બિલટાનું ઘડીલર જેવું ગમે. શું કોઈએ પેલા તેજગોળાના ભાંગીને જૂકા કર્યા હશે ! અને એતો જૂકો આકાશમાં ઉડાડ્યો હશે ! તો આકાશ શું હશે ? કોઈ પાત્ર હશે ? કે કાંઈ, નાંખીએતો ચોંટી જાય એવા પદાર્થની છત્તર હાયા હશે ? માનવમન મંડાય છે. મંડાય એ સ્વાભાવિક છે. એની કુતૂહલ-વૃત્તિ અને એમાં ભગેલી વિસ્મયતા એને જાણીને ખેસવા દે એમ નથી.

માનવી રોજ, સવાર અને સાંજ આ બધું જોયા કરે છે. દરેક વસ્તુને ઝોળખવા એ નામ આપે છે. કાંઈ નિશાની આપે છે. કાંઈ સંજા આપે છે. પણ આ બધાંનું કારણ એને સમજાતું નથી.

જ્ઞાન મેળવવા માટે જે સાધના જોઈએ, જે તૈયારી જોઈએ, તે ઝોછી છે. એની દ્રષ્ટિ હજી ઉઘડી નથી. એટલે એ કાંઈ દૈવી શક્તિનો આશરો લે છે. શ્રદ્ધા એની મદદે આવે છે. કામ ચલાઉ, માનવી સાંત્વના મેળવે છે. આજુ બાજુ બનતી ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓને એ દૈવી શક્તિનો પરચો માની લે છે. વખત જતાં શ્રદ્ધા, જેની માનવમન ઉપર સત્તા જામી ગઈ-હોય છે, તે અધ શ્રધ્ધા બની જાય છે. અને એનાં માથાં પરિણામે માનવજાત આજ પણ ભોગવે છે.

આમ એ માનવીમાં માનવમનને સહજ જે (અનુસંધાન પાન ૯૦ પર)

બહુ જ સામાન્ય લાગતો આ વિષય આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ધોળો જ ઉપયોગી છે. આપણા જીવનમાં નિદ્રાનું મહત્ત્વ એટલું છે કે લગભગ અરધી જિંદગી નિદ્રામાં પસાર થાય છે. ભૂતકાલે કહ્યું છે કે ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યમાંથી અર્ધું આયુષ્ય રાત્રિમાં નિદ્રામાં પસાર થાય છે. એવા કેટલાય દુઃખી લોકો જેમને ધીમે કે જેમને નિદ્રા આવતી નથી હોતી અથવા તો સ્વપ્નમાં જ રાત્રિ પસાર થાય છે. અથવા બહુ જ યોડી નિદ્રા આવે છે. વળી એવા પણ લોકો જેવા મળે છે કે જેઓ નિદ્રા ક્યાં કરે છે. બીજા પ્રકારના માણસો દુઃખી હોય છે એટલે આ લેખ આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ નિદ્રાનું સ્વરૂપ શું છે. તથા નિદ્રા ન આવતી હોય તો શું કરવું એ વિષય સ્પષ્ટ કરવા માટે છે. વિસ્તારપૂર્વક લખીએ તો નિદ્રા વિષય ઉપર એક મહાનિષ્ઠ લખી શકાય. અહીં તો ફક્ત માર્ગ-દર્શનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આદાર વિષેના મારા લેખમાં મેં ત્રણ ઉપસ્તરનો ખતાવ્યા છે. જેવી રીતે ધરને ટકાવી રાખતા ચાંલકાની જરૂર પડે છે તેવી જ રીતે શરીરને ટકાવી રાખતા ત્રણ ચાંલકા-ઉપસ્તરોની જરૂર રહે છે. આદાર, નિદ્રા, 'અન્નચય' એ ત્રણ ઉપસ્તરો છે. આદાર વિષે વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઈ ગયું છે. હવે નિદ્રા વિષે વિચાર કરીશું. 'નિદ્રાનું મહત્ત્વ માણસના અથવા પ્રાણીમાનસના જીવનમાં કેટલું છે એ જાણવું હોય તો જોને નિદ્રા ન આવતી હોય એવા માણસને જુઓ અથવા ફક્ત પ્રયોગ ખાતર ૨૪ કે ૪૮ કલાક નિદ્રા ન લે તો તે જાણી શકાશે. ટૂંકમાં નિદ્રાને ઉપસ્તરો ગણે છે તે અરક મહર્ષિએ બહુ જ વિચાર પૂર્વક લખ્યું છે.

વેદ, ઉપનિષદ કે પુરાણમાં અને આયુર્વેદમાં પણ નિદ્રાને વિષ્ણુની શક્તિ માની છે. અંડીપદ:- દુર્ગાસમયનીમાં નિદ્રાને વિષ્ણુના લેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માની છે. તેને વિશ્વ ઉપરની અધિપતિ

દેવી, જગદાત્રી અને રિયતિ તથા સંહાર કરનારી પણ માની છે. દરેક વિશેષણ સમજ પૂર્વક લગાવવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. દિનુ ધર્મમાં ત્રણ પ્રધાન દેવો માન્યા છે. જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર બ્રહ્મા, જગતને ચિથર રાખનાર દેવ વિષ્ણુ અને જગતને સંહાર કરતો મહાદેવ વિષ્ણુના અંશ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિનું કામ પણ જગતને ચિથર કરવાનું જ હોય છે. એટલે કે જો નિદ્રા આવે તો જ શાન્તિથી જીવી શકાય. અને તો જ જગતમાં વ્યવહાર પણ ચલાવી શકાય. જો નિદ્રા ન આવે તો પ્રાણી માનવો નાશ અથવા સંહાર થાય, એટલે નિદ્રાને સ્થિતિ-સંહારકારી બતાવવામાં આવી છે. જગદારી વિશેષણ પણ લગાડવામાં આવ્યું છે. આયુર્વેદમાં જૂનવારી શબ્દ વાપર્યો છે. ભૂત-પ્રાણી અને ધાત્રી એટલે પોષણ આપનારી જેવી રીતે ધાત્ર અથવા માતા બાળકને પોષણ આપી બાળકનું શરીર વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેવી જ રીતે નિદ્રા પણ પોષણ આપી શરીરને વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

નિદ્રાને આપણા આચાર્યોએ સ્વાભાવિક ગ્રાધી ગણે છે. જેવી દીતે બૂખ, તરસ, તૃષારત્યા, મૃત્યુ વગેરે એક પ્રકારનું દુઃખ આવે છે, ચતા, પચ એના સ્વભાવ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય જ છે અને અટકાવી પણ શકાતાં નથી, તેથી જ તેને સ્વાભાવિક ગ્રાધી માને છે. મદતવાકાંક્ષી, જ્ઞાનપિપસુ અને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર માણસને એટલો સમય નકામો જાય એ મનનું નથી હોતું, જતાં પણ તેથી નિદ્રાનું મહત્ત્વ એકદમ ઘટી નથી, કારણ કે એટલા આરામ દિવાલ સિદ્ધિ મેળવવી અશક્ય છે. નિદ્રાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે. આખા દિવસના પરિશ્રમથી થસારેલા ધાતુઓ ફરીથી બંધાય છે. માનસિક શાન્તિ મળે છે અને ફરીથી શરીર પોતાનું કાર્ય વિશેષ સૂચિથી ચક્ર કરી શકે છે.

નિદ્રાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં મહર્ષિ ચરક કહે છે કે-ન્યારે મન યાકી જાય છે, જાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો યાકી જમને પોતાના વિષયોનું પ્રદક્ષ કરી શકતી નથી ત્યારે નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે.

ચરકનું આ વાક્ય નિદ્રા ઉપર ધણો પ્રકાશ પાડે છે એમાં ‘મનનો’ યાક પ્રથમ ભૂતાવવામાં આવ્યો છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં અત્યાર સુધી એમ મનાયું કે ન્યારે શારિરીક યાક લાગે ત્યારે નિદ્રા વધારે આવે છે; પણ અનેક પ્રયોગોને અંતે પૂરવાર થયું છે કે નિદ્રામાં શારિરીક યાક કરતાં માનસિક યાક વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે જ્યાં સુધી યાક ન લાગે ત્યાં સુધી ગાદ નિદ્રા ન આવે અને તો ઇન્દ્રિયો તેમજ મનને આરામ ન મળે અને તો ઇન્દ્રિયો કામ ન કરી શકે. આમ પણ નિદ્રાને જગ-દાત્રી કે જૂનધાત્રી કહી શકાય.

નિદ્રાના પ્રકાર:-નિદ્રા સાત કારણોથી આવે છે (૧) રાત્રિના સ્વભાવે ઉત્પન્ન થતી નિદ્રા (૨) તમો ગુણથી થતી (૩) ક્ષ પ્રકોપથી થતી (૪) મનના યાકથી (૫) શરીરના યાકથી (૬) વ્યાધિને કારણે થતી નિદ્રા (૭) અજનુકી નિદ્રા.

ઉપર જે સાત પ્રકારની નિદ્રા જતાવી છે તેમાંથી પહેલી રાત્રિ સ્વભાવથી થતી નિદ્રા વિષ્વેશ્વરી, જગ-દાત્રી છે. સ્વભાવિક રીતે જ રાત્રે નિદ્રા આવે છે. અને તેનાથી શરીરનું પોષણ થાય છે. આ સ્વાભાવિક નિદ્રા છે. પ્રયોગો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે ખૂન:સ્પંધારા આરડામાં સુષ્ક જુઓ-દિવસ દશે તો પણ અધારામાં નિદ્રા આવશે.

તમો ગુણથી થતી નિદ્રા:- મનના જે દોષ છે; રજો ગુણ અને તમો ગુણ. સત્વગુણ શુદ્ધ હોવાથી તેને દોષ માનવામાં આવતો નથી ન્યારે તમો ગુણ તાત્પર્ય વધે ત્યારે આગસકે નિદ્રા આવે છે પણ ન્યારે તમો ગુણ સાથે સાથે રજો ગુણ ભણે છે ત્યારે ગાદ નિદ્રા ન આવતાં સ્વપ્નાં આવે છે. રત્નશાસ્ત્ર ઉપર

પણ એક જુદોજ લેખ લખી શકાય પણ એની અચ્છા અહીં ન કરતાં ફક્ત એટલું જ કહેશું કે તમો ગુણ સાથે રજો ગુણ ભણે ત્યારે સ્વપ્નો આવે છે, વધારે સ્પષ્ટતા કરતી હોય તો મનમાં શરીરનું નિયંત્રણ કરનાર, સ્મૃતિ અપાવનાર વગેરે અલગ અલગ કેન્દ્રો રહેલાં છે નિદ્રામાં એ કેન્દ્રો તમો ગુણના પ્રભાવથી કામ કરતાં અટકી જાય છે પણ ન્યારે નિદ્રા ગાદ ન હોય ત્યારે સ્મૃતિકેન્દ્ર કામ કરે છે અને જુનાં સ્મરણો સ્મૃતિ કેન્દ્ર ઉપર પ્રભાવ ભૂતાવે છે એટલે સ્વપ્ન આવે છે. આને (Sub Conscious) અવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

કે પ્રકોપથી થતી નિદ્રા:- ભારે ભોજન વગેરે કરવાથી ન્યારે મન તેમજ શરીરનાં જોતો કંઈકે દર્ધાઈ જાય ત્યારે નિદ્રા આવે છે. આવી અવસ્થામાં મગજમાં લોહી ન જતાં. જોરાકના પાચન માટે પેટ તરફ લોહીનો ધસારો થાય છે મગજમાં લેહી એછું પહોંચવાથી નિદ્રા આવે છે. આને અચ્છેમિયા (Temporary Ischemia) એટલે સ્થૂંક રક્તસ્પતા કહેવામાં આવે છે.

મન તથા શરીરના યાકથી ઉત્પન્ન થતી નિદ્રા:- આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. કે ન્યારે કાર્ષ્ણ્ય અવધવ યાકી જાય છે ત્યારે તેને કાર્ષ્ણીક કંવા માટે આરામની જરૂર રહે છે. આરામ માટે જ મહત્વ છે. તે એટલે સુધી કે ઝાડ જેવાં નિર્જીવ લાગતાં પદાર્થો પણ નિદ્રા લે છે. ઝાડ જોઈ મહત્વ છે, નિર્જીવ નથી. (શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે પ્રયોગકરીને જતાવી આપ્યું છે કે ઝાડ સજીવ છે મહત્તરતમાં પણ ઝાડને સજીવ માન્યું છે તેના શ્લોકો તેની સજીવતા પૂરવાર કંવા માટે ઘણાજ મહત્વનાં છે, કે સજીવ પદાર્થોને મન તેમજ શરીરનો યાક લાગે ત્યારે આરામ માટે નિદ્રાની જરૂર છે.

આધિયો થતી નિદ્રા:- કેટલાક વ્યાધિઓ એવા છે કે જેમાં નિદ્રા વધારે આવે છે. - દા. ત. અજી-

જુમાં કે કેટલાક તાવમાં નિદ્રા વધારે આવે છે. એવી નિદ્રાને વ્યાધિજન્ય નિદ્રા કહેવાય છે.

આગ-નુકી નિદ્રા:- આ પ્રકારની નિદ્રા, ખાસ કરીને મરણ્યમુલક નિદ્રા છે તે પાપમુલક હોય છે અને તેથી જ પુત્રજન્મમાં પહેલા જન્મનું કંઈજ યાદ રહેતું નથી. કુદરતી મરણ્ય વખતે નિદ્રા કે થેન રહે છે એ ન રહે તો પણ તે દુઃખદાયક અને છે.

નિદ્રાનાં સ્વાભાવિક તથા વૈકારિક સ્વરૂપો ઉપર બતાવ્યા છે. સ્વાભાવિક સ્વરૂપની નિદ્રા શ્રેષ્ઠ સુખ-દાયક છે ત્યારે વૈકારિક નિદ્રા દુઃખદાયક છે.

નિદ્રાનું પ્રમાણ:- દરેક વ્યક્તિમાં નિદ્રાનું પ્રમાણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોઈ શકે. ઉંમર, કામ વગેરે ઉપર તે આધાર રાખે છે. તરતનાં જન્મેલાં બાળકમાં તેનું પ્રમાણ ૧૯-૨૦ કલાક હોય છે બાલ્યાવસ્થામાં ૧૨ થી ૧૪ કલાક હોય બાલ્યપણમાં શરીર વધવું જોઈએ અને નિદ્રાથી શરીર વધે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ બાળકમાં ઉંઘ વધારે હોય જ. યુવાનીમાં ૯ થી ૮ કલાક હોય અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ૫ થી ૭ કલાક ઉંઘ હોવી જોઈએ પણ આ તો સરેરાશ પ્રમાણ છે દરેક વ્યક્તિમાં તેમાં ફેરફાર હોઈ શકે જેમ શરીરને પરિશ્રમ વધારે તેમ નિદ્રાનું પ્રમાણ પણ વધારે હોય છે.

કેટલાક વીદ્વાનેનું માનવું છે કે ૩-૪ કલાકથી વધારે નિદ્રાની જરૂર રહેતી નથી એનાથી વધારે જોઆ સૂઈ રહે છે તેઓ ફક્ત માનસિક સુખને માટે જ સૂએ છે. આ વીધવમાં અનેક પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયું છે કે શરીરમાંના ત્રણેક કલાક જન નિદ્રા રોગ છે ત્યારે બાકી ગાદતા ઓછી થતી જાય છે પરિણામે થોડા કારણે પણ નિદ્રા ભંગ થાય છે. બીજું એ પણ સિદ્ધ થયું છે કે બીજા માનેદ્રિયોની સરખામણીમાં કાનની શબ્દ મદ્દણ ચકિત સૌથી હેલ્થી નાચ પામે છે અને સૌથી પહેલી પ્રાપ્ત થાય છે, એ બાબત આપે છે કે

૩-૪ કલાકની ગાદનિદ્રાના સમય પછીની નિદ્રા ખાસ કરીને માનસિક સુખ માટે જ હોય છે. જો કે એટલું સાચું છે કે સુખના અનુભવ માટેની નિદ્રાજ શરીર વધારનાર અને આરામદાયક હોય છે.

કેટલાક માણસોને દિવસે પણ સૂતાની ટેવ હોય છે. આયુર્વેદના મતે પ્રીષ્મન્નતુ એટલે ઉતાળા સિવાય બીજાં ક્ષત્રીમાં દિવસે સૂવું ન જોઈએ દિવસે સૂવાથી કફનો પ્રકોપ થાય છે અને રાત્રે જાગરણ કરવાથી વાતનો પ્રકોપ થાય છે અને શરીર રૂક્ષ બને છે. દિવસે સૂવાથી કફનો પ્રકોપ અને તમેંચેણુ વધવાથી બીજું કંઈ પણ કાર્ય યથ શક્ય નથી, જોઆ રાત્રે જાગતા હોય કે બહુ મહેનત કરતા હોય તેઓ બપોરે થોડી નિદ્રા લઇને શરીર તેમજ મનને આરામ આપે તે નુકશાન કારક નથી બાકી બપોરે ત્રણ-ચાર કલાક બૂંડની પેઠે સૂઈ રહેનાર માણસનું મન પણ બૂંડ જોવું નિષ્ક્રિય બની જાય તો નવાઈ જોવું નથી બપોરે રાત્રિ આરામ માટે જ ઉત્પન્ન કરી છે અને દિવસ પરિશ્રમ માટે કહેલું છે. મારે દિવસે બંન તેટલું ઓછું સૂવું જોઈએ દિવાસ્પર્શના તો મિલકુલ જાંવીજ છે. છતાં પણ દમેશની ટેવ પાડવાથી થોડું સુવામાં વાંધો નથી. ખાસ કરીને જોઆ રાત્રે જાગરણ કરતા હોય તેમણે જેટલા કલાક રાત્રે જાગ્યા હોય તેનાથી અર્ધો સમય દિવસે સૂવું જોઈએ અને તે દાનિકારક પણ નથી.

દિવસે સૂતાથી કફ વધે છે, ક્યારેક ત્રણેય દોષો પ્રકોપ પામે છે. અને તેથી શરદી, સળેખમ, ખાંસી, શ્વાસ, અંગ વૃદ્ધિ, શિરોગોરવ, અચ્ચિ, અગ્નિમાન્ન વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે મારે રાત્રે જાગવું તબી તેમજ દિવસે સૂવું પણ ન જોઈએ.

નિદ્રાથી શરીરમાં થતા ફેરફાર:- નિદ્રા આવે ત્યારે મન શાન્તિ અનુભવે છે. હિન્દ્રિયો શાન્ત થાય છે. રક્તચાર (Blood Pressure) ઓછું થાય છે, માનુષ્યમાં કાંઈનુટ ઓછી થઈને શાન્તિ

પ્રતિધાય છે અથવા પોષણ મળે છે શ્વાસોચ્ચાસ પ્રમાણમાં ઓછા થાય છે, પરિણામે પ્રાણની શક્તિ વધે છે. લોહીમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, ગુરુદાદારા શરીરની અચ્છતા બહાર નીકળે છે. અને શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે.

નિદ્રામાં મગજમાં લોહીનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને (Cerebral anaemia) અથવા મસ્તિશ્કગત રક્તાછેદતા ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી હાથપગ પ્રેશર વાળાઓને નિદ્રા એક ચિકિત્સાના રૂપે કામ આપે છે અને જેઓ માનસિક પરિશ્રમ વધારે કરતા હોય તેને નિદ્રાની આવશ્યકતા રહે છે કેટલાક આને નિદ્રાનું કાચુ માને છે, ત્યારે કેટલાક કાર્ય માને છે. કાર્ય કે કારણ ગમે તે હોય પણ તેનાથી મનને શાન્તિ તો મળે જ છે મગજનાં જુદાં જુદાં કેન્દ્રો શાન્તિ અનુભવે છે તેથી શરિર અને ઈન્દ્રિયો વધારે સ્ફુર્તિ અનુભવે છે.

ત્રીજું મહત્વ એ છે કે મસ પેશીઓ શિથિલ બને છે અને તેથી જ સંપૂર્ણ નિદ્રાથી માંસ પેશીઓની સંયોજન શક્તિ (Co-ordination) સરખી રીતે થાય છે.

નિદ્રા સેવનના નિયમો:- જેનાથી શરીર તાઝી અનુભવે કાર્યશક્તિ વધે અને નવું જીવન આપે અથવા જેમાં આપણી અધીર્જાની પસાર થતાં હોય તેની બાબતમાં નિયમ પૂર્વક વર્તન કરવું ધણું જ મહત્વનું છે.

આપુર્વે દના નિયમ પ્રમાણે નિદ્રા રાતે જ લેવી જોઈએ અને સવારે બ્રહ્મ મુહૂર્તે વહેલા ઊઠવું જોઈએ. આ લોભાકિત પણ અનુભવે આપવામાં આવી છે કે

રાત્રે વહેલા સૂઈ રહે, વહેલા ઊઠી વીર, ખલ, શુદ્ધિ, બહુ ધન વધે, મુખે વધે શરીર

દસ-સાડા દસ વાગે સૂઈ રહી સવારે વહેલા ચાર-પાંચ વાગે ઊઠવાથી ખલ અને શુદ્ધિ તો વધે

જ છે, અને શરીર પણ વધે છે. જો કાર્યશક્તિ વધે તો ધન વધે એ સંભવ છે. આઠકાલ રાત્રે નાટક-સિનેમા વગેરે જોઈ રાત્રે મોડા સવામાં અને મોડા ઊઠવામાં ગૌરવ અનુભવતા લોકો, ઘણા હોય હોય છે. પણ તેમની શારીરિક તંદુરસ્તી જુઓ-કે માનસિક અસ્વસ્થતા જુઓ તો ખ્યાલ આવશે કે તેમનું ગૌરવ કેટલો વખત ટકે છે. મારી પાસે એવા કેટલાક રોગીઓ આવ્યા છે, જેમની શરીર તંદુરસ્તી કેવળ ઉપરનાં કારણથી બગડી હોય અને હું તેમને ઉપરના વાક્યને અક્ષરશ અનુસરવાની સલાહ પણ આપું છું.

સૂતી વખતે હાથ પગ ધોઈને સરખી રીતે લૂંછી નાખી, ધ્રુશરનું નામ લેતાં લેતાં સૂવું જોઈએ. શરીરને સંપૂર્ણ શિથિલ અથવા ઢીલું કરી નાખવું જોઈએ. જો આવડતું હોય તો શ્વાસન કરીને સૂવું જોઈએ જેથી ધસધસાટ નિદ્રા આવી જાય છે.

નિદ્રાનાશનાં કારણો અને ઉપાયો:-અનેક કારણોથી નિદ્રાનાશ થાય છે. ચિન્તા વગેરે માનસિક કારણો, વાચુ તથા પિત્તનો પ્રકોપ તથા કેટલાક શારીરિક રોગો મુખ્ય છે. સૌથી વધારે મહત્વનો રોગ રક્તચાપનું વધવું (High blood pressure) છે તેનાં ચાર કારણો છે. ચિન્તા, માનસિક ઉપાધિવાળાં કામ, મદ્યપાન અને સ્ત્રીસંગની અતિ ધ્રુજા. જો એ ચારેયને કાબુમાં રાખી શકાય તો એ રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ આજના અણબુગમાં એ ચારેયનો ત્યાગ કરવો ઈષ્ટ છે.

સામાન્ય રીતે નિદ્રા ન આવતી હોય ત્યારે નીચેના નિયમોનું પાલન કરવાથી નિદ્રા શાન્તિપૂર્વક આવી જાય છે પણ ત્રણ ચાર કલાક ધસધસાટ નિદ્રા આવતી હોય તો ચિન્તા કરવાની જરાય જરૂર નથી તેઓએ પોતાનો બાજીનો સમય યોગ્ય પરિશ્રમ કે સિદ્ધિમાં ગાળવો જોઈએ.

જે કારણે નિદ્રા ન આવતી હોય તે કારણને દૂર કરવું. દા. ત. ચિન્તાથી નિદ્રા નાશ હોય તો

ચિન્તાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. “ ચિન્તા ચિતા સમાન ” એ કહેવત યાદ કરવાથી કામ સિદ્ધ થતું નથી. કામ સિદ્ધ સખ્ત પરિશ્રમની જરૂર રહે છે અને પરિશ્રમથી નિદ્રા આવે છે એવી જ રીતે ખોળા કાષ્ટ કારણેથી નિદ્રાનાશ થાય તો તે કારણ દૂર કરવું.

શરીર ઉપર અને ખાસ કરીને માથામાં પગનાં તળિયામાં રાત્રે સૂતિ જખતે ધી અથવા તેજ ધસતું નેપ્થએ આને અભ્યંગ કહેવામાં આવે છે અભ્યંગ કયાં પછી સ્નાન કરતું નેપ્થએ અથવા હાથ-પગ-મેં, ધોવા નેપ્થએ તેનાથી પણ પછી નિદ્રા બહુ સારી આવે છે આને આપણે આપણાં દાદીમાએ બતાવેલા રાહને જૂઠતા જઠએ છીએ. જેવી રીતે નાનાં ધાવણા બાળકોને તેની માતા કે દાદીના પ્રેમથી શરીરે તેજ યોળી નવરાવીને સુવાડે છે અને બાળક પણ કેટલું ત્રસાયેલા હોય છે ! એના ઉપર દ્રષ્ટિ કરી આપણે વર્તીએ તો નિદ્રા ન આવવાનું કંઈ જ કારણ નથી. ઘી-ચોખ્ખું વાપરતું, પણ જો તે ન મળે તો ઘરમાં બનાવેલું ધૂણે તેજ અથવા એરડિયું તેજ પણ વાપરી શકાય. તેનો ખર્ચ પણ નથી અને આરોગ્ય માટે પણ કાયદાકારક છે સુગંધી તેજ ન વાપરતું નેપ્થએ, કેમકે તેમાં સ્પીરીટવાળાં એસેન્સ દોષ છે.

રાત્રે સૂતી જખતે પીપરી મૂળના ગંડાકાનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ વાહ ૧ પાલા દૂધ સાથે પીવામાં આવી તો પણ સારી રીતે જોષ આવી જાય છે, પાચન શક્તિ મુધરે છે, શરીર થતી નથી, શરીરના

ગાનગંતુઓને બળ મળે છે, હૃદયને પણ તુકસાન થતું નથી ઉલટું હૃદયને બળ વધે છે અને શરીરમાં શક્તિ આવે છે દુઃખની વાત એ છે કે આવા સારા અને કાયદાકારક ઉપાયો લેનાં ન આપણે સોનેરીજ, નોવાદહન, એરથોગન, અંદોણ ભાંખ જેવા શરીરનું અને હૃદયને તુકસાન કરતા ઔષધો લઈએ જાંએ પણ શરીરને કાયદાકારક સારા ઉપાયો કરતા નથો નિત્ય ઘેનતી દવા લેનારની અખો -રફ જુઓ આખો ભારે લાગશે, માનુસ મૂરખ અને ઉત્સહહીન લાગશે થોડા કામથી પણ થાકી જાય છે, શરીર ધુજળું હોય છે લાંબે વખતે હૃદયરોગ કે લકવાનો ભાગ બને છે આવી દવાઓનો ઉપયોગ ન કરતાં સારાં ઔષધોથી લાભ થતો હોય તો તેનાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો વધારે દિનકાગી છે.

વ્યાયામ:- નિત્ય થોડો થોડો વ્યાયામ કરવો નેપ્થએ શીર્ષાસન કે સૂર્યનમસ્કાર કરવા નેપ્થએ એનાથી જોષ પણ સારી આવે છે દરરોજ સવાળ સાંજ વ્યાયામ કરવો નેપ્થએ.

પૌષ્ટિક આહાર સરખાં રીતે પચી જાય તેવા છતાં પોષણ આપે એવો ખારાક (દૂધ, ચી, વગેરે) લેવો સારો છે.

અંતમાં, જોષ જો વધુ ચારે કલાક સારી રીતે આવતી હોય તો બહુ ચિન્તા ન કરતાં આકોળ સમયનો સફળયોગ કરવામાં દીર્ઘા યત્ન છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે, માટે તેમ વર્તવા પ્રયત્ન કરવો નેપ્થએ.

જે રહેલી કરણીમાં સ્વચ્છ હોય છે તેને કાઢીને ડર નથી. ધોળીના હાથે પત્થર ઉપર ઝીંકવાનો બંધ મલિન વસ્ત્રોને રહે છે, સ્વચ્છને નહીં. -શેખસાદીકૃત મુલિસ્તાન

જ્યોતિષ જગતમાં વરાહમિહિરનું નામ અનોખું છે. તેમનાં પુત્ર પૃથુવશ અને શિષ્ય ઉત્પલ્લ લઢ પણ એ વિષયમાં નામાંકિત બન્યા છે. લઢોત્પલ્લ પ્રાચીન સંહિતા ગ્રંથોના બેંડા અભ્યાસી હતા. પ્રથ વિદ્યા ઉપર તેમણે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે. આ વિદ્યા સંબંધમાં અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે અમુક જુદા જુદા પુરતકો ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પરંતુ ઉત્પલ્લ લઢે લખેલ સંસ્કૃત ગ્રંથના મૂળ શ્લોક ઉપરથી ગુજરાતીમાં રજૂઆત થઈ નથી જે “પથિક” માં પહેલવહેલી થાય છે. “પથિક” ના દિવાળી અંકમાં પાન ૧૨૨ ઉપર જે શ્રી શાંડિલ્ય રાજકોટીને પ્રશ્નજ્ઞાન વિષેનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના અનુસંધાનમાં આ લેખમાળા ચાલુ થાય છે.

તંત્રી

હવે પછીના એ શ્લોકમાં શ્રી ઉત્પલ્લ, પ્રથ પૂજવાના રથળ વિષે તથા પૂજનાર વિષે ચર્ચા કરે છે. “રમ્યતરે ભૂમાગે, સંપૂજ્ય મહુગણું સનક્ષત્રમ” પ્રશ્નાત પ્રશ્ન વિધાન, કૃષ્ણેના પુયાતિસદમ” (૩) પ્રશ્ના મણિકનકયુતિ, ક્ષેત્રકુમ્ભૈઃ રાશિચક્રમન્યમ્ય પૃમ્હેધયાભિલપિત, ભકત્યા વિનયાન્વિતઃ પ્રશ્નમ” (૪)

પ્રશ્ન પૂજવાના રથળ વિષે પ્રથમ ચર્ચા કરે છે. જે પૂજવાનું રથાન મુંદર હોય તો માનસિક શાંતિ જળવાતાં વિચાર વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે. બહુ સાંકડી જગ્યામાં કે અતિશય ગડબડ થતી હોય તેવા ધમાલિયા રથજે જે જગ્યા આપવા માટે મળવાનું થાય તો બાલવાતાવરણની અશાંતિ જગ્યા આપનારને પણ અસર કરે છે. બાલવાતાવરણ તેની વિચારમાળાના મણકામાં વારંવાર વિક્ષેપ નાખે છે. એ વિક્ષેપ જગ્યા આપવાની માનસિક પ્રક્રિયામાં અસર કરે છે.

શાંત વાતાવરણમાં કે મોટા ઓરડામાં જ્યારે ચર્ચા વિચારણા થાય છે, ત્યારે વાતાવરણની વિશેષ સારી અસર થાય છે, એથી મન પ્રકૃષ્ણિત બને છે અને પ્રકૃષ્ણિત મન અણઉકેલ કોમડાને ઉકેલ વધારે અડપંથી અને વધારે સરળ રીતે કાઢી શકે છે સાંકડી જગ્યામાં મન પણ સાંકડું થઈ જાય છે અને તેથી તેના વિચાર પણ સાંકડા થઈ જાય છે.

જ્યોતિષ અંગેના જગ્યાના જીવનને અસર કરનારા છે. સામાના મન અને આચરણને તેની

અસર થવાની છે તેથી તેવા જગ્યા આપવા માટે પૂરી તૈયારી કરવી ખૂબજ જરૂરી છે તેમ આ શ્લોકથી તે કહેવા માગે છે એ તૈયારી માટે રથળની પસંદગી પણ એક મહત્વનું અંગ છે તેમ સૂચવે છે.

આવા રથળની પસંદગી માટે વરાહમિહિર એક જ શ્લોકમાં બૃહત્સંહિતામાં સંક્ષિપ્તમાં સૂચના આપે છે તે વિશેષ સહાયક નીવડે તેમ હોઈ તેની અહીં નોંધ લઈએ.

- (૧) જ્યાં પુષ્પોની સુવાસ મધમધતી હોય.
- (૨) જ્યાં ફળફળાદિક ખૂબ હોય.
- (૩) જ્યાં મુંદર વૃક્ષોની ઘટામાંથી પક્ષીઓના મધુર કલરવ આવતા હોય.
- (૪) જ્યાં દેવ, ઋષિ કે પવિત્ર વ્યક્તિનું રથાન હોય.
- (૫) પાસે મીઠું નિર્મળ જળ હોય.
- (૬) પાસે હરિયાળી ધરતી હોય કે લાવણી થયા પછી લીલા અંકુરો ફૂટ્યા હોય.

આવા રથાને જગ્યા આપવા માટે એસવામાં આવે તો જગ્યા વધારે સારા મળી શકે છે અને વધારે શાંતિથી વિચાર થઈ શકે છે તેમ વરાહમિહિર કહે છે.

લઢોત્પલ્લ કહે છે કે જગ્યા માટેનું રથાન પસંદ કરવામાં આવે તે પ્રાચ્ય રથજોમાં વધારેમાં વધારે રમ્ય હોવું જોઈએ. આગળ કહેલી બધી વાત આ રમ્ય શબ્દમાં આવી જાય છે. કારણ કે તે શ્લોકે ગુરુપરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે.

ત્યાર પછી તે દૈવત માટે ખીજ વાત કહે છે કે સારું મધન, સારું રાચરચીયું કે આકર્ષક રચન એજ જવાબ આપવા માટેનું સર્વસ્વ નથી. જ્યોતિષીને ઋદ અને નક્ષત્રમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. નાસ્તિક માણસ સારા જવાબો આપી શકે નહિ કારણ કે તેને પોતાને તે વિષયમાં શ્રદ્ધા નથી. આપેલા ઉત્તરો તેના હૃદયમાંથી નીકળતા નથી અને તેથી તે સામાના હૃદય સુધી પહોંચતા નથી. દૈવને ઋદ, નક્ષત્ર નથા કંઈ દેવમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ અને ઋદ નથા નક્ષત્રની સારી અર્થતા કરીને પછીજ જવાબ આપવા માટે તેણે તૈયાર થવું જોઈએ.

ત્યાર પછી યીજ વાત કહે છે કે રચન અને કંઈ પૂજન પછી તેણે જવાબ આપવાની પૂર્વ તૈયારી વિચારવી જોઈએ. કેષપજી પ્રસંગ માટે તે પ્રસંગને સંગોપાંગ પાર પાડ્યા માટે માનસિક અને ભૌતિક રીતે બધી પૂર્વ તૈયારીઓ કરવી પડે છે. તે પૂર્વ તૈયારી અપૂર્ણ હોય તો કાર્ય સારી રીતે પાર પાડી શકે નહિ. અહીં ઉત્પલ ધ્યાન ખેંચે છે કે કુંડલી માટેની પૂર્વ તૈયારી પણ તેની પાસે હોવી જોઈએ.

ગૌણત્વથી કે ખીજ પદ્ધતિથી તેણે કુંડલી દોરવા પડે તે અંગેની પૂર્વ તૈયારી તેણે કરી છે કે નહિ તે તેણે વિચારી લેવું જોઈએ. જે તૈયારી પૂર્ણ ન હોય તો પ્રશ્ન પૂછાય તે પહેલાં તે સાધન વગેરે મેળવી લેવાં જોઈએ.

આ રીતે યોગ સ્તોત્રમાં જ્યોતિષી માટે ત્રણ બાબતો કહેવામાં આવી.

(૧) રચ રચના પસંદ કરવું (૨) ઋદ, નક્ષત્ર અને કંઈકેયનું આશયન કરવું (૩) પ્રશ્નના જવાબ દેવા માટે કુંડલી વગેરે દોરવાનાં સાધનની પૂર્વ તૈયારી કરવી.

સાચા સ્તોત્રમાં જોડિત ઉત્પલ પ્રશ્ન પૂછનાર માટે કહે છે. એ હાય વગર નાજી પડે નહિ. માત્ર જ્યોતિષી જ સુપૂર્ણ હોય એટલું જણ નથી.

પરંતુ પૂછનાર પણ અમુક લક્ષણોથી સુકત હોવો જોઈએ એમ આ સ્તોત્રમાં તે કહે છે.

(૧) પૂછનારે ખાલી હાથે ન જવું જોઈએ. આ દેવપૂજનનું કાર્ય છે. જેમ અન્ય દેવપૂજનમાં, પણ નિર્દોશ છે કે “ સિખ્તવાળી મા ત્રજો ” ખાલી હાથે ન જવું. તેમ અહીં પણ હાથમાં કંઈક લઈને જવા કહે છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કંઈક લઈ જવા કહે છે. મણિ, સોનું, દ્રવ્ય, ફળ કે ફૂલ તેમાંથી જે શક્ય હોય તે તેણે હાથમાં રાખીને ભાવપૂર્વક વંદન કરવું જોઈએ.

(૨) તેણે કુંડલીની પૂજા કરવી જોઈએ અને પ્રભુ-સ્મરણ કરીને તે ફળફૂલ વગેરે ત્યાં મૂકવાં જોઈએ.

આ સ્તોત્રમાંથી ઉત્પલ એમ કહેવા માગે છે કે જે પૂછનાર નાસ્તિક હશે તો પણ ધારેલું પરિણામ નહિ આવે. નસ્તિકના પ્રશ્નો શ્રદ્ધાના નથી તે તો માત્ર કુતલ ખાતર પ્રશ્નો પૂછે છે એથી એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ એવા જ આવે. એવા પ્રશ્નોના જવાબ દેવામાં સમય ખરબાદ કરવો ન પડે એટલા માટે આ શરત મૂકી છે તેની કુંડલી પૂજા તેની કેવી શ્રદ્ધા છે તે મૂલવશે.

જ્યોતિષી સાચો છે કે નહિ ? આ વિદ્યા સાચી છે કે નહિ એવું જાણવા ખાતર જ આ વિદ્યાના ઉપ-યાગ કરવો તે યોગ્ય નથી. તેમ કરવાથી તેનું યોગ્ય ફળ આવતું નથી આ જ્ઞાનજ્ઞાન તો સાચી જરૂરત માટે છે. પાખંડીનાં પાખંડને પોપવા માટે નથી.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત નિષ્ઠિત હવનાય પૂજીક વિશે ખાસ ગુણોના એક સ્તોત્ર આપે છે. તે કહે છે કે પૂછનાર વ્યક્તિ શાંત, વિવેકી શુદ્ધ, ધન અને ફળફૂલ સાથે આવેલ, જ્યોતિષી તરફ પ્રેમભાવ રાખીને પૂજન કરવા તમર હોવો જોઈએ.

આ વાતને શ્રી ઉત્પલ ટૂંકમાં નીચે મુજબ કહે છે.

(૧) તેણે ફળ, ફૂલ, સુવર્ણથી સાચિયકની પૂજા

કરવી જોઇએ.

(૨) તેણે ભક્તિ પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવો.

(૩) તેણે વિનંતી રહેવું.

આ ત્રણ ગુણો કેળવીને પંચી પ્રશ્ન પૂછવા.
રાશિપૂજન માટે પ્રશ્નચાસ્ર ખાસ ભાર મૂકે છે
જે પૂછવા આવે છે તેની સ્થિતિ, તેની બેઠક, તેનાં
શબ્દોચાર વગેરે ઉપરથી નિર્ણય થતા હોય છે. ઘણી
વખત લખનુ ગણિત કરવાને બદલે પૂછનારની દિશા કે
તૈયાર ચક્રો ખાસ ઉપયોગ કરે છે અને તેવા
ઉપયોગમાં દેવ શ્રદ્ધા એક મહત્વનું અંગ બની રહે
એ સમગ્ર તરીકે વાત છે. આ રાશિપસંદર્શીની રીત
પણ જુદા જુદા અંશકારોએ આપી હોય છે.

પ્રશ્નના જવાબ દેવા માટેની કુંડલીની ત્રણ રીત છે
(૧) ગણિતથી કુંડલી દોરવી (૨) વસિષ્ઠ પદ્ધતિ
(૩) શક્તિકા પદ્ધતિ.

(૧) ગણિત પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિનો આધાર ગણિત ઉપર છે પ્રશ્નનો
સમય જાણીને તે વખતે આકાશમાં જે રાશિ ઉગતી
હોય તેને લગન ગણવામાં આવે છે. આવાં તૈયાર
લગન પણ આધુનિક પંચાંગમાં મળે છે લગન કેમ
કાઢવું તે જન્મભૂમિ પંચાંગ કે સદાશ્રવ પ્રત્યક્ષ
પંચાંગ વગેરેમાં વિસ્તારથી સમજાવેલ હોય છે. તે
રીતે ગણિતનો આધાર લખીને લગનની રાશિમૂક્ટીને
પંચી તેમાં પ્રહો મૂકવામાં આવે છે. કુંડલીનાં ભુવનો
વગેરેની વાત આપણે આગલા લેખમાં ચર્ચા કરી
છીએ તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

(૨) વસિષ્ઠ પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિને આશ્રય લગન પદ્ધતિ પણ કહે છે.
આ પદ્ધતિ વસિષ્ઠ ઋષિની અંતર્યામી હોઈ તેને
વસિષ્ઠ પદ્ધતિ એમ આપણે નામ આપ્યું છે તે
વધારે ચોક્કસ થશે.

પ્રશ્ન પૂછનાર કઈ દિશામાં છે તે જાણી લે

તે જે દિશાએ ખુણામાં હોય તે કઈ રાશિ સૂચવે છે
તે જાણીને તેને લગન માની લે.

એક ચોરસ દોરી તેમાં ચાર ખુણે ચાર
રાશિ મૂકો. ઈશાન ખુણામાં મીનરાશિ, અગ્નિ
ખુણામાં મિથુન રાશિ, નૈઋત્ય ખુણામાં કન્યા રાશિ
અને વાયવ્ય ખુણામાં મીન રાશિ મૂકો. હવે ચાર
દિશા બાકી રહી. પૂર્વ દિશામાં મેષ અને વૃષભરાશિ,
દક્ષિણ દિશામાં કર્ક અને સિંહ રાશિ પશ્ચિમ
દિશામાં તુલા અને શુક્ર રાશિ અને ઉત્તર દિશામાં
મકર અને કુંભ રાશિ મૂકવી. એક દિશામાં બે રાશિ
મૂકવાની છે ત્યાં રાશિના બે અર્ધા ભાગમાં - પ્રથમ
રાશિ અને ઉત્તરાર્ધમાં બીજી રાશિ મૂકવી.

આજ વાત બીજી રીતે કહીએ તો ઇસ્લામ
ખુણામાં મીન રાશિ લખીને ત્યાંથી કમિક રીતે
દરેક અરધી દિશામાં એક રાશિ અને દરેક ખુણામાં
એક રાશિ લખતાં જતાં આ રાશિચક્ર આપોઆપ
તૈયાર થઈ જશે.

પૂછનાર દિશા કે ખુણામાંથી પ્રશ્ન પૂછશે.
દિશામાં કઈ તરફના ભાગનાં છે તે જાણી લેવું
અને તે દિશા કે ખુણામાં જે રાશિ લખી હોય
તે રાશિ આશ્રય લગન રાશિ ગણાય. અને તે રાશિ
લગનમાં લખી કુંડલીની બારે રાશિઓ લખી
નાખવાથી પ્રશ્નકુંડલી તૈયાર થઈ જશે.

બીજી રીતે શલાકાની રીત છે. આ રીતમાં
બારે રાશિ લંબેણુ એક ચક્ર તૈયાર રાખવામાં
આવે છે. અને તે ચક્ર ઉપરથી પૂછનાર પોતે જ
પોતાનું લગન શોધી આપે છે.

પૂછનાર હૃદયરતુ જ્ઞાન ધરીને સેનાની કે
તાંજાની સળીથી અથવા આંગળીથી કોઈ એક
રાશિ ઉપર આંગળી મૂકે છે. જે રાશિ ઉપર
સળી કે આંગળી મૂકે તે રાશિ લગન ગણાય છે.
તેને લગનમાં લખીને બાકીની રાશિઓ કુંડલીમાં
પૂરવી. અને કોઈ મૂકીને કુંડલી તૈયાર કરવી.

પ્રજ્ઞ વિદ્યાની આ ત્રણ રીતની આપણે અહીં ચર્ચા કરી. ગણિતની રીત આકાશની સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે અને તે વધારે શાસ્ત્રીય છે. બીજી વસિષ્ઠ પદ્ધતિ પૃથ્વીની બેઠક ઉપર આધાર રાખે છે અને તે ઉપરથી જ્યોતિષી લગ્ન નક્ષી કરે છે. પહેલી પદ્ધતિમાં નક્ષત્ર સ્થિતિ ઉપરથી જ્યોતિષી લગ્ન નક્ષી કરે છે. અને બીજી પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધાને બદલે પૃથ્વીનારની સ્થિતિ ઉપરથી લગ્ન નક્ષી થાય છે. ત્રીજી પદ્ધતિમાં પૃથ્વીનાર પોતે જ પોતાનું લગ્ન નક્ષી કરી આપે છે. તેમાં જ્યોતિષી માત્ર સાધન જ પૂરું પાડે છે. પૃથ્વીનારનું મન તે નક્ષી કરવામાં કારણભૂત બને છે.

ત્રણે રીતમાં ગણિત, વસિષ્ઠ અને શલાકા એ રીતે, કુમિક રીતે વાપરવી વધારે યોગ્ય ગણાયે. જો ગણિતની રીત વાપરી શકાય તો બીજી પદ્ધતિ વાપરવી યોગ્ય નથી. જો ગણિતની રીત વાપરી ન શકાય તોજ બાકીની બે પદ્ધતિ વાપરવી.

આ ત્રણેય રીતના લગ્નમાં શ્રદ્ધા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોતાના હૃદય દેવ તેને પ્રેરણા આપે છે. હૃદયેચ્છા ન હોય તો ઘણી હજી હોવા છતાંય તેની મુલાકાત થઈ શકતી નથી. આંગણી મંત્રવામાં કે સામે મહેલા આસનો પસંદ કરવામાં પણ તેનું દૈવ કારણભૂત બને છે.

દેવજને પ્રાન પૃથ્વીમાં આવે ત્યારે ઘણી વખત એક સાથે બે ત્રણ પ્રજા પૃથ્વી નાખે છે. અથવા એક પ્રજા પૃથ્વી ત્યાર પછી બીજી પ્રજા પુછે છે. ઘણી વખતના કાળીને બે ત્રણ પ્રજા એક સાથે પુછે છે. આવે વખતે બધા પ્રાણી પૃથ્વી વખતે અમુક મિનિટનું અંતર હોય છે અને તેટલી મિનિટનું વનું ગણિત ગણીએ તો પણ ઘણી વખત લગ્નનો એવું એજ આવવાનું તેની બેઠક નો નેજ લગે. એટલે આગ લગ્નમાં પણ નક્ષીદ થવાની. તે આવે વખતે શું કરવું ?

વિદ્વાનોના અનુભવ આ માટે ખાંસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પ્રજા વિદ્યાના નિષ્ણાત શ્રી ચૈતન્યવરનો મત મારી દૃષ્ટિથી વધારે ઉપયોગી હોઈ વ્યવહારમાં કામ લાગે તેવો છે. તે કહે છે કે પહેલાં પ્રજાના જવાબનો નિર્ણય પ્રજા લગ્નની કુંડલીનાં લગ્ન ઉપરથી કરવો. બીજા પ્રજાનો નિર્ણય પ્રજાકુંડલીમાં ચંદ્ર ન્યાં પડ્યો હોય તેને લગ્ન માનીને કરવો. પ્રજાકુંડલીમાં સૂર્ય ન્યાં પડ્યો હોય તેને લગ્ન માનીને ત્રીજા પ્રજાના જવાબનો નિર્ણય કરવો. પ્રજાકુંડલીમાં જે ભુવનમાં શુક્ર પડ્યો હોય તેને લગ્નમાનીને ચોથા પ્રજાના જવાબનો નિર્ણય કરવો. લગ્ન કુંડલીમાં બુધ અને શુક્રમાંથી જે બળવાન હોય તે જે ભુવનમાં હોય તેને લગ્નમાનીને પાંચમા પ્રજાના જવાબનો નિર્ણય કરવો.

આ રીતે પાંચ પ્રજા મુદ્દીના નિર્ણય ચંદ્રશ્રે આપ્યો છે તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

પૃથ્વીનાર અને જવાબ દેનાર વિષેની આટલી લંકીત જાણ્યા પછી આપણે આ બે પ્રશ્નોના સ્પષ્ટાર્થ કરીએ.

પ્રજાશાસ્ત્રમાં સિદ્ધિ હજીનાર દેવને શ્રદ્ધા અને નક્ષત્રનાં પૂજન કરીને રચયતર રચનામાં બેસીને પ્રજાકુંડલી દોરવી. (૩)

લકિત અને વિનયવડે, સુવર્ણ ફળાફલ વગેરેથી શશિચક્રની પુજા કરીને, દેવજને પૃથ્વીકે પ્રજો શ્રદ્ધાપુર્વક પુછવા. (૪)

—ક્રમશઃ

ક્યારેક એની યાદની ચિત્રગારી, જૂતકાળનાં પડેદાઓ ચીરીને મારા અંતરને. સળગાવી મૂકે છે, હવે તો ફક્ત પશ્ચાતાપ જ તેની રમૂતિને જાણે જાળવી રહ્યો હોય એમ લાગ્યાં કરે છે. તેના છેલ્લા શબ્દો તેના એકએક અક્ષર, મારી સામે તેનાં મૃત્યુનું તાંકામતનાંમું પોકારતો હોય, એમ મને વિહવળ બનાવી મૂકે છે...

મારા મિત્ર ગોપાલના ઘણાં દિવસના એકધારા આશ્રદેને વશ થઇને હું તેના ગામ-નવસારી આવ્યો. હોવાથી, મારા માટે વાતાવરણ તદ્દન નવું હતું. પરંતુ થોડા દિવસમાં જ હું એમનાં 'કિલ્લોલતા' કુટુંબમાં એક કુટુંબીની જેમ ભળી ગયો.

એક દિવસ હું અને ગોપાલ ચૂરત આવ્યા. તે દિવસે રવિવાર હતો. રાત્રે છેલ્લા ગોમાં 'અદાલત' ચિત્ર જોવાનું નક્કી કર્યું.

ચિત્ર જોઇને અમે બહાર નીકળ્યા 'અદાલત' એ 'તિરસ્કૃત' દુનિયામાં ફસાયેલી એક આશાલરી યુવતીની કથણ કહાણી છે. ચિત્રનું એક એક દ્રશ્ય મારી આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું. વર્ષો સુધી કેદી જેની હાલતમાં પુરાયેલી નાચિકાના પેલા શબ્દો, "જન્મ દીવા જલના હૈ તળ, હી મૈ જનતી-હું કિ શામ હુઈ ઓર દીવા જુઝ જતા હૈ તળ સુખહ..." કેટલુંદદ છે એ શબ્દોમાં... આંસુને અંતરમાં ધરબીને, જાણે પરાણે તે જીવી રહી છે! મહેફિલમાં રસ-પિપાસુઓથી વીંટળાયેલી તે, નતમરતકે ગાઈ રહી છે, "ઉનકો પે શિશયત્ત હ કિ હમ કુછ નહીં કહતે..." તેના અહેસાસ પર જવાયેલી બેબસી જાણે મૂગી યાચના કરી રહી છે. ખાખરે એક દિવસ પ્રિયતમ ત્યાં આવે છે...

ત્યાં ગોપાલે મને એક ગલી તરફ વાળ્યો. અને વિચારત-કાં વટી ગઇ.

અમે અટક્યા. એટલામાં "આધરે બાબુજી, નયા પછી હૈ" એક ટ્રેસીએ એમને બોલાવતાં

કહ્યું.

મેં ગોપાલ સામે પ્રશ્ન સૂચક નજરે જોયું. એ હુમ્મુ હસી રહ્યો હતો.

મેં એનો ખબો હલાવ્યો કહ્યું 'ગોપાલ, મને આવી ખબર નહોતી કે તું...'

પણ મને વચ્ચે જ અટકાવી, મોં પર આંગળી રાખી સિસકારો કરી એ બોલ્યો, 'જવા દે એ બધી વાતો... ચૂપચાપ આવ મારી સાથે...'

અને મારો હાથ ખેંચી એ મને હાંપર ખેંચી ગયો.

ટ્રેસી પણ પાછળ પાછળ આવી. અંદરનાં ઓરડા તરફ આંગળી ચીંધી એ પાછી વળી ગઇ.

ગોપાલ તરફ ફરતા મેં કહ્યું; 'ગોપાલ, મને તું...'

પણ હું કાઢ પૂરું બોલું એ પહેલાં એણે હસતાં હસતાં જ મને આરડામાં ધકેલી દીધો અને બહારથી નકૂઓ, બંધ થયાનો અવાજ આવ્યો.

ઓરડામાં મેં ચારે બાજુ જોયું. સામે જ પલંગ પર એ બેઠી હતી. બારણું બંધ થયાનો અવાજ થતાં ચમકીને એણે મારા સામે જોયું. પછી ફરીથી હતી એમ જ બેસી રહી.

એણે રંગીન ઇબર અને કુરતું પહેધાં હતાં. ખભે વીંટળાઈ સફેદ કુપટ્ટો પલંગ પર લટકતો હતો. વાળ અસ્તવ્યસ્ત હતા. પહેરવશ પરથી એ મુસ્લિમ બન્યાતી હતી.

એની પાસે જઈ મેં ધીમેથી એનું મોં જોયું કહ્યું. પણ જણ્યો કરી, "તમે તે શયતાન છે કે ઇન્સાન...?" હતી એ ફસાઈ ભરવા લાગી.

મેં એને સમજાવતાં કહ્યું કે હું એને પરેશાન કરવા માગતો નથી. પછી એનું નામ પૂછ્યું.

એણે માથું ઝીચક્યું. કાનમાં પહેરેલાં શંકુ આકારનાં એરીંગ જુલવા લાગ્યાં ઉંમર માંડ. સોળ

વરસની હશે. એનાં ગોરા, મુખ પર વ્યગ્રતા અને અને કુણા છવાઈ ગઈ હતી. હોહ ધુણ રવા હતી. રડી રડીને આંખો લાલવૃમ બની ગઈ હોય એમ લાગતું હતું.

થોડી વાર પછી એ અનિમિષપણે મારી સામે નોંધ રડી.

મેં ફરીથી પૂછ્યું, “તારું નામ શું છે?”

એનાં હોહ ફરડ્યા, “રોશન;.....”

“તું રહે છે શા માટે? અને અહીં ક્યાંથી આવી છે?” કહી હું પલંગ પર બેઠો.

“આજે સાંજે જ આ ડોસી મને ફસાવીને અહીં ઉપાડી લાવી છે...” કહી એણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને આંખોમાથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

એની સાથેની વિશેષ વાતચીત પરથી હું જાણી શક્યો કે એ સૌરાષ્ટ્રનાં એક પ્રખ્યાત શહેરમાં રહેતા એક ખાનદાન મેમળું કુટુંબની છોકરી હતી. એના દરના સગા રસૂલના બહેનવવાથી એ બહેન અને એને સિનેમાનાં નટી બનવાની લગની લાગી. આખરે એક દિવસ નક્કી કરી એ રસૂલ સાથે ભાગી નકળી. વચ્ચે અમદાવાદની એક ધર્મશાળામાં શ્રીતર્કા અને રેમ રાખી. એ જ રાતે આંદેક વાગે રમુલે એના પર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ જેમ તેમ કરીને એ ત્યાંથી ભાગી છૂટી. રોશને આવી મુબંબઈ તરફ જતી જનતા એક્સપ્રેસ ટ્રેન તૈયાર હતી એમાં બેસી ગઈ. સુરત રોશને વગર ટિકિટ મુસાફરી કરતાં પકડાઈ ગઈ ત્યાં પેલી ડોસીએ એની ટિકિટના પૈસા ભરપાઈ કરી આપ્યા. પછી એને પોતાની સાથે લઈ આવી.

“તું તને અહીંથી છોડાવું તો તું મારી સાથે આવવા તૈયાર છે?” મેં એને પૂછ્યું.

એની આંખોમાં રોશની ચમકી. સ્વસ્થ થઈ એ બોલી, “હા, તો જિંદગીભર તું તમારું આંસુન

નહિ. બહુ...”

મેં વચન આપતાં કહ્યું, “જો આવતી કાલે સોમવાર છે. પરમ દિવસે મંગળવારે. રાત્રે બરાબર સાડા દશ વાગે હું અથવા મારો મિત્ર ગોપાલ, જે અત્યારે બહાર બેઠો છે એ એમ બન્નેમાંથી ગમે તે એક એ સમયે અચૂક અહીં આવી પહોંચીશું.”

પછી કેવી રીતે ઝડપી જવું વગેરે-મેં એને વિસ્તારથી સમજાવ્યું.

હું બિભો થયો. એને અચાવવા હું ગમે તે સાહસ કરવા તૈયાર હતો.

થોડી વારે મારો હાથ પકડતાં એ બોલી “જરૂર આવશે ને...?”

“હા; જરૂર, જરૂર...” કહી હું સહે જ નમ્યો અને મારા હોહ એનાં ગાલને સ્પર્શ્યા...

મેં બારણું ખોલ્યું. ગોપાલને અંદર બોલાવ્યો અને ટૂંકમાં રોશનનો આખો કિસ્સો એને સમજાવ્યો. અને રોશનને છોડાવવાની મારી યોજનામાં ગોપાલ પણ તરત જ સંમત થયો.

મારી પાસેના કુલ અદાર રૂપિયામાંથી મેં દશની નોટ એને આપી. પણ નોટ પાછી આપતાં એણે કહ્યું, “મારે શા-જરૂર છે?”

“સવિધ્વર્ગ કલેન્ડર ટિકિટ લેવાના કમમાં આવશે...” કહી હું દરમ્યો. એ પણ સંતોષ દર્શી. મેં એને પૈસા લઈ લેવા સમજાવતાં એણે લીધા. અને ધીમે ધીમે એની નાખુશી દૂર થતી જતી હોય એમ અમન લાગ્યું.

અમે ઘેર આવ્યા તો સવારની ટપાલમાં બાપુજીનો પત્ર હતો કે બા મુબંબઈ તરફ જતાં હોવાથી મને મળવા માટે મંગળવારે સાંજે નવસારી રોકાશે.

પત્ર વાંચી હું વિચારમાં પડી ગયો.

ગોપાલને પાત્ર કરી. એણે કહ્યું, “હું આવતી

કાલે બપોરે જિપડી જઈશ. પછી તું સાંજની ગાડીમાં આવજો. રેશન પર હું તારી રાહ જોઈશ.”

બા અચ્ચાં. ખગરઅંતર પૂછવા. સાંજે જમી પરવારીને સૌ જોડાં. રેશનના વિચારો મને અકળાવી મૂકતા હતા. પણ નહોતો મારે જેસવું પડ્યું.

ઘડિયાળમાં જોયું તો ગાડીનો સમય થઈ ગયો હતો. હવે ગાડી મજે એમ જ નહોતું. મને ધ્રાસકો પડ્યો. મારા અંતરમાં નિરાશા ફેલાઈ ગઈ. એક એક મિનિટ અત્યારે એક એક કલાક જેટલી કિંમત હતી.

હું સ્વસ્થ થયો. જાને ‘જરૂરી કામ છે’ કહી સાયકલ લઈ રવાના થયો. મારા જીવનમાં પહેલી જ વાર રાતના સમયે આજે આટલી લાંબી સફર કરતો હતો.

સૂરતના ટિવા અળહવા લાગ્યા. હું પરસેવે રેબરેબ થઈ ગયો હતો. ઘડિયાળમાં જોયું તો ૧૧-૩૫ થય્યા હતા.

ગાડીમાં આવી મકાનનો દાદર ચડતાં કંઈક અરપટ થોંધાટ, અલગાવા લાગ્યા. ધડકતે હૃદયે હું ઉપર ચડ્યો.

જોયું તો પોલિસ અને બીજા કેટલાંક માણસો યાત્રુ વર્ગીને ટ્રાલાં હતાં. ગોપાલ પણ એમાં સામેલ હતો.

સામે જ એક લાશ પડી હતી.

ઠોસીએ મને ઝાળખી બતાવ્યા. પોલિસે મારા તરફ એક ક્વર ધર્યું. જેનાં પર મારું નામ હતું. મરતી વખતે રેશન એ મૂકી ગઈ હતી.

ગોપાલે મને કહ્યું કે પોતે રેશન પર રાહ જોઈ જોઈને યાકચો પછી અહીં આવ્યો એટલામાં આ યાત્રુ બની ગયું....

રેશનનો પત્ર ફોડતાં એમથી એજે મને

સંબોધીને લખેલો એક પત્ર અને પાંચ રૂપિયાની એક નોટ નીકળ્યાં. આ રહ્યો એ પત્ર.

“અત્રીઝ સ્વામીશાસુ,

તમારી રાહ જોઈ જોઈને હવે તો થાકી. સાડા દસ તો કચારના ચંદ્ર ગયા છે. અગિયાર પણ વાગવા આવ્યા છે. વારે વારે મારી આંખો બારણાં તરફ દોડી જાય છે. પણ તમારો તો જાણે ક્યાંય પતો જ નથી! છેવટે અકળાઈને આ પત્ર લખવા બેઠી છું.

“આ નરકમાંથી છૂટવા હું ઘણાંએ કાંઈ મારી રહી છું. પણ કોઈજ રસ્તો મળતો નથી... મારાં અમ્મા અને અમ્માજીનની પ્યારી હું અત્યારે કેવી વિચિત્ર વસતિમાં લરાઈ પડી છું...! તેઓ મારી આવી હાલત જાણશે તો એમને કેટલું દુઃખ થશે... આ સાથે હું એમનું સરનામું લખું છું. કદાચ તેઓ તમને મજે તો મારા પતી આશ્વાસન આપશે.”

“જે દિવસે મને ઠોસી અહીં લઈ આવી એજ રાત્રે તમે આવ્યા, મને છોડાવવાનું વચન આપ્યું, એ યાત્રુ કેવું વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક બની ગયું! મને તમારાં વચનો પર લોચસો હતો કે એક નેક આદમી તરીકે પણ તમે મને જરૂર ઉગારશો... હું તો તમને એક ફરિયાદ ધારી બેઠી પરંતુ તમે પણ આખરે એક ઈન્સાન જ નીકળ્યા અને વચન બૂલ્યા... ખેર, એમાં તમારોય શું કમર... મારું કિરમત જ એવું હતું...

“છેલ્લે મારા તરફ તમે જે માલામ વર્નાવ રાખ્યો છે એ બદલ હું તમારો જેટલો ઉપકાર માતું એટલો જોછો છે. તમે આપેલા દસ રૂપિયા માંથી ત્રણ રૂપિયા જે ઠોસીને આપ્યા છે, પાંચ રૂપિયા આ સાથે ક્વરમાં તમને પાછા મોકલું છું અને યાત્રીનાં કામમાં લઈને હું મારા માર્ગે જઈ છું...”

—રેશનજીવનના પુલાહારી.

(પાત ૮૧નું અનુસંધાન)

વૃત્તિઓ દશે, એક વિસ્મય અને બીજી કુતૂહલ વૃત્તિ.

એણે સૂર્યને ઊગતો અને અત્યમતો જોયો દશે. એણે પક્ષીને ઊડતાં જોયાં દશે અને પોતે એમ કરવા ઊડવા કે તરવા પ્રયત્ન કરવા જતા નિષ્ફળ જાય છે એનું એને ભાન થયું દશે...

સ્વાભાવિક જ એનામાં રહેલી કુતૂહલવૃત્તિ જગી દશે. એણે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો દશે, “આમ શાથી ? શા માટે ?”

પણ એટલું સમજી લેવું આવશ્યક છે કે માત્ર આ પ્રથમ માનવીને જ આ પ્રશ્નોએ મૂગવ્યો નહોતો. એરિસ્ટોટલ, ગેલિલિયો, કોપરનિકસ, ન્યૂટન,

આઈન્સ્ટાઇન વગેરે ને પણ આ પ્રશ્ને મૂગવ્યા છે. માનવીના મનમાં રહેલી કુતૂહલવૃત્તિ. આવા પ્રશ્ન ઊભા કરે છે. આ પ્રશ્નો જવાબ માગે છે. ગણકારે એ પ્રશ્નોએ જવાબ માગ્યા હતા; અને આજે પણ એ જ પ્રશ્નો ઉત્તર માગે છે. એનો જવાબ સેળવવા માનવી એની જિંદગી વેડફે છે. એને એમાંથી વિજ્ઞાન જન્મે છે.

માનવમનમાં ત્યાં સુધી કુતૂહલવૃત્તિ છે ત્યાંસુધી આ પ્રશ્નો રહેવાના છે અને ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ને રહેશે ત્યાં મુઘી એ જૂઠ્ઠા વરુની માફક તૃપ્તિ માગશે, આ તૃપ્તિ માત્ર જ્ઞાન-વિજ્ઞાન જ આપ શકે છે અને વિજ્ઞાનમાં રહેલી આ શક્તિ જ એનું પરમ આકર્ષક તત્ત્વ છે.

—કુમરશ:

કફન વેચનારી !

ચાંદીના દુકડે ચમત વેચનારી,
મન વેચનારી ને તન વેચનારી,
દુનિયા છે તારી, આ કેવી નહારી !
જનાળા ખરીદી કફન વેચનારી !

—ગુલામરમુલ શેખ

અંગાર શોધું છું.

“રહું છું ચમતમાં, ને ખાર શોધું છું !
જલન લઈને દિલમાં, અંગાર શોધું છું !
મને જીવવું છે પણ બદનામ થઈને,
અને એટલે જ હું ખાર શોધું છું !”

—ગુલામરમુલ શેખ.

વહેપારી બાઇઓ તથા ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને
પોતાની બનાવટોની ઉત્તમ બહેરાત માટે

— સાઈન બોર્ડ

— સિનેમા સ્લાઈડ

— ફોટો પેઇન્ટિંગ

— બ્લોક લિઝાઈન

ના

આકર્ષક, કલાત્મક અને સર્વોત્તમ

કામ માટે મળે :-

પેટર્સ શોપ

(સાઈનબોર્ડ સ્પેશિયાલીસ્ટ એન્ડ ફીગરીંગ આર્ટિસ્ટ)

હાથાણુ ભાગોળ.....નડિયાદ

A Leading & Honest Medical Store in Kutch

STOCKISTS DISTRIBUTORS FOR KUTCH

Messers Pfizer Private Limited (Dumex/Pfizer Items)

„ Rallid India Limited (T. C. F. Items)

„ Unichem Laboratories.

„ Himalaya Drug Co.

„ Standard Pharmaceuticals Works Ltd. Calcutta.

„ Cadila Laboratories Ahmedabad.

„ Franco Indian Pharmaceuticals Ltd.

(Roussel / Franco Indian / Grimaud Ltd.)

„ Alembic Chemical Works Co. Limited, Baroda.

„ Hoechst Pharmaceuticals Limited Bombay.

Purushotam Tulsidas Ramji

CHEMISTS & DRUGGISTS

MANDVI - KUTCH

Grams:

Office : 34

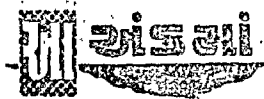
Residence : 34-A

नवी, मुद्रा - प्रसार : मासिक/मासिक मी. मार,

प्रकाशन स्थान : पथिक प्रकाशन, प्रकाशन/प्रकाशन मार, प्रकाशन - २

प्रकाशन : मार प्रकाशन, प्रकाशन/प्रकाशन मार, प्रकाशन/प्रकाशन-प्रकाशन

“पथिक” कार्यालय,
प्रेम दरबार अद्वार,
अमरवाह-२

वापिक लेवान/म
देशमा ३१. ७-५०
विदेशमा थि. १८.
छटक नकल : ३१. ०-७५

(१) आभार-अभिनंदन	तंत्री.	६
(२) मातृममि-प्रायना	श्री. दि. वे.	११
(३) पथिकने (काव्य)	श्री. अविनाश भडेटा “अन्य”	१२
(४) भारत की ज्ञान-विरासत का विश्वकोष महाभारत	श्री. दिलीप वेदांतकर	१३
(५) पञ्चायानी शोधमां (काव्य)	श्री. नखिन रावण	१६
(६) शमशुानी दुनिया (काव्य)	श्री. अनुपसिंह परमार “कोटिल”	१६
(७) जगनो दीपक अनन्ते (काव्य)	श्री. आचार्य यशोदाश्विन परमार	१६
(८) ठीक प्रवासी ! (काव्य)	श्री. धीरेन्द्र भडेटा	१७
(९) रोजुं पथुं ! (काव्य)	श्री. “यातक”	१७
(१०) गुलाब (काव्य)	श्री. अमृत “घायल”	१७
(११) साप्ती कृष्ण (काव्य)	प्रा. भधुरम	१८
(१२) छेड (काव्य)	श्री. अविनाश मुनशी	१८
(१३) लोकशाही-लोकीनां आधिक्य	श्री. जयलक्ष्मण	१८
(१४) निराशा	प्रा. केतुलार्ध ज्ञानी	२२
(१५) धन्य-धन्य गुजरात (काव्य)	श्री. अविनाश भडेटा “अन्य”	२६
(१६) भारत देशनो वेदकाण	श्री. सुरसिंह ज्ञानेन	२७
(१७) दीपज्योतिः नमोऽस्तु ते ।	प्रा. भधुर राधिरिया	३७
(१८) विक्रमादित्य	श्री धीरसिंह गोहिल	३२
(१९) कविनो प्रथम काव्योत्सव	डा. हसमधु देशी	३६
(२०) मध्यकावीन गुजराती साहित्यमां गुंजार	प्रा. जयंत परेल	४३
(२१) शिक्षण प्रथाः अमेरिकानी अने भारतनी	ड. आनंदीश्विन भडेट	५०
(२२) गुजरातना पुरातत्व क्षेत्रे कच्छनी ऐतिहासिक भेट	श्री जयेंद्रकुमार नाथुचरी	५६
(२३) शिक्षाक्षेत्र (पद्योक्त)		५६/१
(२४) कच्छनो नक्षी-विगत-समज्य	तंत्री	५६/२
(२५) मीरानी सोदाग रात (नाटक)	आचार्य कुलीनयंद्रलार्ध देसाई	५८
(२६) मानवने...! (काव्य)	श्री प्रह्लाद शुक्ल	६२
(२६) गुरु-दक्षिणा (वाता)	प्रा. भोगीदास पंड्या	६३
(१७) शिशु (काव्य)	प्रा. अरविन्द नेशी	७०
(२८) महाकवि निराला के प्रति (काव्य)	प्रा. भद्रकुमार आनंद	७०
(२९) “दक्षिणायन” एक अवलोकन	प्रा. दिवाकरसिंह ज्ञानेन	७१

(૩૦) ચૈતતા રેન્ને (નાટક)	શ્રી. લિખુભાઈ ગોહિલ	૭૭
(૩૧) એકાદી અને ત્રીજી પંચવર્ષિય યોજના	પ્રો. જિતેન્દ્ર ધોળકિયા	૯૧
(૩૨) એર તો પીમાં છે...! (વાર્તા)	શ્રી દોલત ભટ્ટ	૯૨
(૩૩) પ્રકૃતિ વિધાત	શ્રી ચંદ્રકાન્ત શુક્લ	૯૭
(૩૪) બીજનો આંદ (વાર્તા)	કે. મંજુલામહેન દેસાઈ	૧૦૧
(૩૫) ખેતી વિકાસ	પ્રો. વસંતભાઈ ચાવડા	૧૦૬
(૩૬) દિવાળી એટલે ? (કટાક્ષ)	શ્રી. જયંત દવે 'કાકા'	૧૦૮
(૩૭) સ્વ. બ.ક. દાહરનાં ત્રેમવિષયક સૌનેટે	શ્રી. મગનભાઈ પરેલ	૧૧૧
(૩૮) કચ્છના લોકસાહિત્યની સરવાણી	શ્રી પ્રીતમલાલ કવિ	૧૧૩
(૩૯) મારી પહેલી વડીલાત (વાર્તા)	પ્રા. મદનકુમાર આનંદ	૧૧૬
(૪૦) પ્રશ્નગાન (ન્યોતિય)	શ્રી. શાંડિય રાજકોટી	૧૨૨
(૪૧) ગાંધીજીની ધર્મભાવના	પ્રા. નરોત્તમ વાળંદ	૧૨૬
(૪૨) હાકર	શ્રી. પૃથ્વીસિંહ ઝાંલા	૧૨૮
(૪૩) વપરપતિ વિદ્યાન	શ્રી વાઘજીભાઈ વંચ	૧૩૧
(૪૪) મુજરાતી માધ્યમ અને તત્ત્વીય શિક્ષણ	શ્રી કાન્તિલાલ શાહ	૧૩૪
(૪૫) શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ (કાવ્ય)	શ્રી પ્રજ્ઞરામ રાવળ	૧૩૫
(૪૬) હૃદયને કેમ થરથરવું પડ્યું (કાવ્ય)	શ્રી શેખ પેન્ટર	૧૩૬

‘પાથિક’-વિવિધતા

“પાથિક”માં ચાલુ વિભાગો “રવિ-પ્રસાદ” “તથા સાહિત્ય : પરિચય અને પરખ” છે. ત્રીજા અંકથી તેમાં વધારો થશે. સામાજિક નવલકથા, નાટક, જૂના પુસ્તકોને આધારે ન્યોતિયની લેખમાળા, હમણા મુદ્દી જે વિષયને કોઈએ સ્પર્શ પણ કર્યો નથી તે આશ્રય રમતો-રહેસ્યની લેખમાળા, વૈદકના જૂના સંવત ૧૭૦૦ ના હસ્ત લિખિત ગ્રંથગાંધી વૈદ્યો તથા વાચકોને ઉપયોગી અવતરણો, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો રજૂ થતા બનશે તેની વાચકો નોંધ લે.

શિષ્ટ સમાજનું ગુજરાતી માસિક

નવમીઆવસંમત વારક.

વર્ષ : ૧ : અંક ૨ : આસો વદ ૧૨ રવિવાર, ૨૦૧૭ : ૫ નવેમ્બર ૧૯૨૧

આભાર-અભિનંદન

“પૃથિક” નો દીપોત્સવી અંક આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગયે મહિને પહેલો અંક બહાર પડ્યો અને આ ખીખ અંકને દિવાળી અંક બનાવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. રિયલિટી એવી અલ્પધારી ઉભી થઈ કે રોકેલો માણસ માંદો પડ્યો. એકઠે હાથે આ અંક તૈયાર કરવાનો બોલો આવી પડ્યો. સ્થેજ ચિંતાં પણ પ્રગટી. અધુ સંગોપાંગ પાર ઉતર્યું. આ સંજોગોમાં ‘દીપોત્સવી અંક’ ને વાચકોના હાથમાં મૂકતાં સ્વાભાવિક રીતે જ અમને આનંદ થાય છે.

અહીં પોત-પોતાનો પ્રસાદ વાચકોને ચળાવવાને માટે જે લેખકો ઉપસ્થિત થયા છે તેમાં સૌથી નાની-૨૧ વર્ષની ઉંમરના શ્રી મગનભાઈ પટેલ છે જ્યારે ૭૭ વર્ષની મોટી ઉંમરના શ્રી ધીરસિંહજી ભાઈ ગોહિલ છે.

દિવાળીના પર્વ અને નૂતન વર્ષ સાથે જે મહાપુરુષનું નામ સંકળાયેલું છે તે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનાં ઇતિહાસને શ્રી ધીરસિંહજીભાઈ ગોહિલ રચ્યુ કરે છે, શ્રી મધુકર રાદેરિયા દીપજ્યોતિની ફિલસૂફી સાથે ઉપસ્થિત થાય છે જ્યારે શ્રી જયંત દવે “કાકા” કદાચ કૃતિમાં દિવાળી તેજ લઈ આવે છે.

શ્રી સુરસિંહજી જાડેજા ભારતના વેદકાળને સંભારે છે. માતૃભૂમિને પ્રાર્થના કરતા શ્રી દિલીપ પેદાલંકાર, મહાભારત કેમ અને શા માટે વિશ્વકોપ છે તે પોતાની દ્રષ્ટિએ સમજાવે છે.

પુરાતત્વ ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનમાં જે હોલો શિલાલેખ કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે તેને કચ્છની ઐતિહાસિક મેટ ગણાવતા ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વ વડા શ્રી જયેન્દ્રકુમાર નાણાવટી-ચિલાલેખ સાથે ઉપસ્થિત થાય છે.

શ્રી જયલિખ્તુ લોકશાહીના ઉગમથી પ્રારંભ કરી જવલે જ પ્રાપ્ત થતી ગાંધીજીની નેતાગીરીને પોતાની આગવી શૈલીથી બિરદાવે છે. જ્યારે અર્થશાસ્ત્રી શ્રી હતેન્દ્રભાઈ ધોળકિયા પંચવર્ષીય યોજના તથા શ્રી વસંતભાઈ ચાવડા ખેતી વિકાસના મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર કરે છે.

ડૉ. હસમુખ દોશી કવિ ન્હાનાલાલ પર આકરીને બને છે. ઉચ્ચ ગણાતા શૃંગાર રસનો સ્વાદ અધ્યાપક શ્રી જયંતભાઈ પટેલ ચખાડે છે જ્યારે સાક્ષરી ભાષાશૈલીથી પ્રાધ્યાપક શ્રી દિલાવરસિંહજી જાડેજા ‘દક્ષિણાવન’ ને અવલોકે છે. સ્વ. બ. દાહરનાં પ્રેમ વિષયક સોનેટોનો રસદર્શી પરિચય કરાવતા શ્રી મગનભાઈ પટેલ નાની ઉંમરને કારણે જુદા તરી આવે છે.

સ્વ. હિન્દી કવિ નિરાજાજીનાં જીવન અને સાહિત્યસેવાની પિછાન પ્રાધ્યાપક શ્રી કમુભાઈ જાની કરાવે છે તેા મોડે મોડે અધ્યાપક શ્રી નરોત્તમ વાળદે ગાંધીજીની ધર્મભાવના પર દષ્ટિ કરતા બને છે.

કુ. આનંદીઅહેન મન્હર અમેગિકા અને ભારતની શિક્ષણ પ્રધાની સરખામણી કરે છે અને શ્રી કાન્તિલાલ શાહ પત્રકીયીથી શુભરાતી માફતમની ચર્ચા કરે છે.

શ્રી શાંતિ દેવ રાજગોષ્ઠી જ્યોતિષ સાથે, શ્રી ચંદ્રકાન્તભઈ શુક્લ આયુર્વેદના પ્રકૃતિવિધાત સાથે અને શ્રી વાલ્મીકીભઈ સોલંકી વૈદ્ય વનસ્પતિ વિજ્ઞાન સાથે ઉપરિચિત થાય છે.

આચાર્યશ્રી કૃત્તીનચંદ્રભાઈ દેસાઈ શીરોની સોહામ રાતના નાટક તથા શ્રી ભિષ્મભાઈ ગોહિલ ચેતતા રેન્જેના નાટક સાથે ખડા રહે છે, વાર્તાઓમાં પ્રા. ભોગીલાલભાઈ પંડ્યા-‘યુરુ દક્ષિણ’, કુ. મંજુલાઅહેન દેસાઈ ‘બીજનો ચાંદ’ પ્રા. મદનકુમાર આનંદ ‘મારી પહેલી વજીલાત’ શ્રી દોશભાઈ ભટ્ટ ‘ઝેર તો પીધો છે’ સાથે તથા કવિ પ્રીતમલાલ લોકસાદિત્યના એક અર્ચુ સાથે ઉપરિચિત થાય છે, શ્રી પૃથ્વીસિંહ ઝાલા કટાક્ષમાં ‘ટોકર’ ને લઈ આવે છે.

શ્રી નસિન રાવળ, અનુપસિંહજી પરમાર, કુ. યશોદાઅહેન પરમાર, ધીરેન્દ્ર મહેતા, ચાતક, કવિ અમૃત ‘ધાયલ’ પ્રા. મધુરમ, ડો. અવિનાશ મુનશી, અવિનાશ મહેતા ‘અજ્ય’ શેખ પેન્ટર, પ્રહલાદ શુક્લ, પ્રા. અરવિન્દ જોશી, પ્રા. મદનકુમાર આનંદ, શ્રી પ્રજ્ઞરામ રાવળનાં કાવ્યો દીપોત્સવી અંકને લલિત બનાવવામાં મુંઠર ફાળો આવે છે.

આ સૌ ભાઈ-બહેનો-મુરખીઓએ આવેલ સાય-સહકાર માટે અમે આભાર માનીએ છીએ. પ્રકૃતિમાં ગળાડૂબ હોવા છતાં મુક તપાસવામાં ભાઈશ્રી. મહેન્દ્રકુમાર મહેતાનો ફાળો મોટો છે. શ્રી ખડાયતો મુદ્દણુ કલા મહિરના માલિક શ્રી. ઝલાલાઈ વિષે શું કહેવું? આ અંકને તૈયાર કરનાર જ. તેઓ છે. તેમનો કયા શબ્દોમાં આભાર માનવો? પ્રેસના કમ્પોઝીટરો વગેરેએ અંકને ઝડપથી તૈયાર કરી આપવા માટે તેમના આભારી છીએ. ટાઈટલ પેજના ચિત્રકાર શ્રી. લાલજી સોની તથા બ્લોક બનાવનાર ભારત પ્રોસેસ રટુડીએ તથા ટાઈટલને ઝડપથી તથા મુંઠર છાપી આપવા બદલ ઇમ્પ્રિન્ટિયસ પ્રિન્ટરીના પંજુ તેટલા જ આભારી છીએ. અંકની આર્થિક ખાતુમાં વતેર ખર્ચ આપી મદદગાર થનારાઓનો પણ અમારે ખાસ આભાર માનવો જ રહ્યો.

અંક ઝડપથી તૈયાર થવાને કારણે મુદ્દણુદોષો રહી ગયા છે તે માટે દિલગીર છીએ. પાન ૫૮ ઉપરની પિછાનમાં- હિંમતલાલ દેસાઈ “ભાઈ” થાય એમ છપાયું છે. આ ભાઈની જગ્યાએ “પિતા” જોઈએ. આ રૂઢી ગયેલી ભૂલ માટે ખુબ દિલગીર છીએ.

અંતે, હરીથી સૌને આભાર માનીએ છીએ અને નૂતન વર્ષાભિનંદન સાથે સૌ લેખકો તથા વાચકોને નવું વર્ષ સર્વોગી ઉન્નતિકર નીવડે એવી હાર્દિક શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

—માનસંગજી ખારડ.

WITH COMPLIMENTS OF

Gram : Ironhoops.

Phone : 71548

KHIMJI VELJI & CO;

62, DONTED STREET BOMBAY-9

DEALING IN

* BALING HOOPS * HESSIAN * MATINGS *

* TARPULINS * TIMBER *

TARPULINS CAN BE AVAILABLE ON HIRE BASIS
OR MADE TO ORDER

राष्ट्र के लोग न निर्धन रहें न विलासी बनें

ये गन्धर्वा अत्तरसो ये चारायाः किमीदिनः ।

पिशाचान्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥ ॥ १२।१।५० अथर्व ॥

अर्थ—(ये) जो (गन्धर्वाः) विलासी पुरुष, और (अत्तरसः) विलासिनी स्त्रियाँ हैं (च) और (ये) जो (चारायाः) निर्धन (किमीदिनः) दूसरों की चीजों की ओर कामनापूर्ण दृष्टि डालने वाले लोग हैं उनको (पिशाचान्) मांसाहारियों को (सर्वा) सब प्रकार के (रक्षांसि) राक्षस-वृत्ति के पुरुषों को (तान्) उन सब को (भूमे) हे हमारी मातृभूमि ! (अस्मद्) हम से (यावय) परे कर दे ।

हे मातृभूमि ! तू गन्धर्व प्रवृत्ति के लोगों को हम से दूर रख जो लोग सदा आमोद-प्रमोद ही में पड़े रहते हैं । हमारे राष्ट्र में कोई किमीदी अर्थात् दूसरों की चीजों की ओर लालचभरी दृष्टि से देखने वाला निर्धन व्यक्ति भी न रहने पाए । हमारे राष्ट्र में कोई भी मांसाहारी न हो । सब सात्त्विक निरामिष भोजन करने वाले ही हों ।

हमारे राष्ट्र में कोई निर्धन न रहे जिस से कि उसे दूसरों के पदार्थों की ओर लालच की दृष्टि से देखने का विवश होना पड़े । सब के पास पर्याप्त धन सम्पत्ति हो जिस से उनकी सब आवश्यकताएं सुखपूर्वक पूरी हो सकें । परन्तु राष्ट्र का कोई भी नर-नारी धन ऐश्वर्य में लिप्त होकर विलासी न होने पाये । शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक चैतन्य और आत्मिक पवित्रता की रक्षा करते हुए तप और सादगी पूर्वक रहकर धन-सम्पत्ति का संग्रह किया जाना चाहिए । हाँ, जहाँ निर्धनता से बचना आवश्यक है वहाँ विलासिता से बचना भी आवश्यक है । राष्ट्रवासियों की विलासिता राष्ट्र को दुर्बल बना देती है ।

मातृभूमि से की गई प्रार्थना द्वारा वेद ने यह उपदेश दिया है कि राष्ट्र का प्रबंध ऐसा उत्तम होना चाहिए कि उसमें कोई भी व्यक्ति निर्धन तथा विलासी न रहे । और यदि विलासी तथा राक्षसी वृत्ति के लोग कमी उत्पन्न हो जाये तो उन्हें दण्डित किया जाये । दि. वे.

हे मातृभूमि : हे छोटा सदाय आभोग-प्रभोगी विलासी जनता २२५।५२५। रहेता होय और छोड़ने तु आभारही दूर राब. और छोड़ा पथ आभारा राष्ट्रमां रहेवा न पागे के भीमानी यीने उपर, निर्धनता के छोड़े लास्यु दुष्टि करे. आभारा राष्ट्रमां छोड़ पथ मांसाहारी न होय पथ सत्यपूर्व शासदारी भोजन करना न गनी रहे

आभारा राष्ट्रमां और छोड़ और न होय के के भीमानी करछे अन्यता पदार्थो उपर लास्यु नजर करतो थाय. पोतानी आवश्यकताओ सुखपूर्वक पूरी थो तेंदता पूरती धन-संपत्ति अधानी पासे गनी रहे; पथ राष्ट्रमां छोड़ पथ नर-नारी, धन-संपत्तिनी साडेगीमां अत्रां सपशर्ध न गय के ते विलासी बनवा पागे. शारीरिक तंदुरस्ती, मानसिक ताजगी अने पवित्र आत्मानी रक्षा भाटे संयम तथा साधर्ममां रही धन-संपत्तिना संग्रह करता रहेतुं न्नेधये. हा, केम निर्धनता टाणती जरूरी छे तेम विलासितायी अयतुं पथ आवश्यक छे. कारण, राष्ट्रवासीओनी विलासिता राष्ट्रने निर्भय बनाती देखे.

मातृभूमिनी प्रार्थना मारहेते वेद और उपदेश आपे छे, के राष्ट्रनी व्यवस्था और तो उत्तम होय न्नेधये के देशमां छोड़ पथ व्यक्ति निर्धन तथा विलासी बनवा न पागे. अने छतां के कर्वायत विलासी तथा राक्षसवृत्तिना छोड़ा पैदा थाय तो तेमने शिक्षा करती न्नेधये.

== પથિકને ==

પથિક, તારે પગલે પગલે પ્રગટાવી દે પ્રાણ !
તારી કૃપા કદમ પર ગાળે માનવનાં યશોગાન.

જગજલધિનું મંથન કરી તું લાવજે મોઘા મોતી
તુજ ચેતનની વ્યોતિ બનશે દિવ્ય મણિ શીર સ્ફોટી
વિશ્વવિધાયક તુજ જે લેશે ગૌરવ ને અભિમાન
પથિક, તારે પગલે પગલે પ્રગટાવી દે પ્રાણ !

વસુધાનાં બહાલાં-દવલાંની તું સદાયે સંગે રહેજે
આકૃત આંધી અપાર આવે પ્રસન્ન મુખે રહેજે
નવરચનાની રાહે તુજને વિભુનું હો વરદાન
પથિક, તારે પગલે પગલે પ્રગટાવી દે પ્રાણ !

જન કાજ-રાજને તાજને હિત તું જેકળે ખાંડાધારે
અવનિના અંગાર પરે તું વરસી જશે મુશળધારે
નવયુગની મંજિલ જે . તુજ હોલે નવ પ્રસ્થાન
પથિક, તારે પગલે પગલે પ્રગટાવી દે પ્રાણ !

પથિક, તારે પગલે પગલે પ્રગટાવી દે પ્રાણ !
તારી કૃપા કદમ જે હોલે માનવનાં યશોગાન

અવિનાશ મહેતા- " અજય "

भारत की ज्ञान-विरासत का विश्वकोष महाभारत

दिलीप वेदाङ्कार

२५ वर्षों का 'आनन्दवानसु' पूरे नाम हिंदीपसिद्ध आशाबाई मंडीडा, अपने भूत वतन आखिरे ताड़कानुं आम भोगर, गुजरातना आ युवानने विश्व विद्यालय 'गुरुकुल कांगड़ी'मांथी गडी साधे ७ 'वेदाङ्कार'नी पदवी अर्पणु यथे छे, प्रसिद्ध गुरुकुल पत्रिका (हिन्दी)ना तेजो सङ्कायक संपादक अने लेखक छे, भारतना नामाङ्कित विद्वान स्व. प्रो. छन्दना सङ्कायक लेखक तरीके पणु तेमणु काम क्युं छे, उमर नानी छवां हिन्दीना अच्छा लेखक तरीके नामना भेजनी छे, तेजो अपिस भारत ढोंकी हुनमिन्टना मंत्री पणु जनी गुरुया छे, वस्तुतः इरीशध तथा अन्य सांस्कृतिक संभवनामांथी तेमने अनेक पुरस्कार तेम ७ सेनानो खां पणु प्राप्त यथे छे, दास तेजो हिन्दी विश्वविद्यालयना गुजराती छात्रमंडलना उपमंत्री तेमज तेज संस्थाना संस्कृत परिषदना मंत्री छे, अडी आ साहित्य उपासकनी, "महाभारत" परना अध्ययननी कृति रत्न थार छे.

—तंत्री

यदि विश्व की ज्ञान-विरासत के विश्वकोष के उच्चासन पर विश्व के प्राचीनतम ग्रन्थ 'वेदो' को बिठाया जा सकता है तो दूसरा स्थान 'महाभारत' को अवश्य दिया जा सकता है* । भारत के ज्ञानमना महा-भन-स्त्रियों द्वारा युगयुगों से सुचिन्तित जीवन की सर्वांगीण व्याख्या का एक मात्र प्रतिनिधि-ग्रन्थ महाभारत है । इस जगत के जो चार या पांच अत्यन्त उदात्त और रमणीय महाकाव्य हैं, उनमें व्यासजीका यह आर्ष महाकाव्य सबसे अधिक श्रेष्ठ कोटिका है । यदि समस्त महाभारत का तात्पर्य किसी एक श्लोकाधर्म में कहा जाए तो वह यही श्लोक हो सकता है कि—'धर्मे वा धीयतां बुद्धिर्मनो वो महद्गुणः च' अर्थात् तुम्हारी बुद्धि धर्मावर्णन पर स्थिर रहे, और तुम्हारे मन संकुचित न होकर विराल हों ।

भारत वर्ष के प्राचीन ग्रन्थों में वेदों के उपरान्त ऐतिहासिक दृष्टि से महाभारत का महत्त्व बहुत अधिक है । वस्तुतः महाभारत ग्रन्थ लौकिक संस्कृति-भाषा में बहुत कुछ सुगम है । प्राचीन ऐतिहासिक, कथाओं एवं उपाख्यानों के अतिरिक्त महाभारत में स्थान-स्थान पर तत्त्वज्ञान, व्यवहार, राजनीति आदि बातों के सम्बन्ध में इतना विस्तृत विवेचन किया गया है कि वह एक धर्मग्रन्थ या राजनीति-ग्रन्थ से भी बढ़कर हो गया है । पश्चात्त्य विद्वानों में वेबर, मैकडोनेल्ड, हाकमैन

आदि ने ऐतिहासिक दृष्टि से इसका अच्छा परिशीलन किया है । इसी प्रकार लोकमान्य तिलक, धीक्षित, ऐय्यर, चिन्तामणि वैद्य आदि प्राच्य विद्वानों ने भी इसका ऐतिहासिक दृष्टि से गहन्यन किया है ।

वस्तुतः यह एक ऐसा महासागर है, जिसमें अतृण्य ज्ञान-सरिताएं मिलकर ऐसी एकप्राण हो चुकी हैं, जिससे, यह मानना पड़ता है कि—

धर्मे चाधे च कामे च मोक्षे च पुरुषर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नहास्ति न तत् कवचित् ॥

सचमुच—जो कुछ इसमें नहीं है, वह इस धरती भर में कहीं नहीं है ।

यह भारत वृक्ष समस्त कवियों के लिए एक आधार स्तम्भ है । इस दिव्य वृक्ष की सहायता से भूतल के रसिक और ज्ञानसम्पन्न भोगों का अखण्डित निर्बाध होता चला जाएगा और इस अलौकिक वृक्ष पर धर्मरूप तथा मोक्षरूप मधुर फल-पुष्पों की बढ़ार सदैव बनी रहेगी । सारांश, अनेक कवि-रूपना तरंगों के और नीतिशास्त्र की उत्तम शिक्षा देनेवाले चित्ताकर्षक प्रसंग, तथा अतृण्य आत्माओं को शान्ति एवं सुख, देने वाले तत्त्वज्ञान के उदात्त विचार इस ग्रन्थ में प्रथित हैं । निस्सन्देह महाभारत हाथी के शरीर के समान बहुत बड़ा है, परन्तु वह हाथी जैसा ही सुन्दर, सुलिय

*संभव है इसके कोई सहमत न हों । यह लेखक की अपनी सम्मति है ।

और सुख भी है। सनातन धर्म के विरोध-रहित उपदेशों के साथ आनुवंशिक रीति से सनातन, इतिहास, राजधर्म, नीति आदि जीवन के सर्वांगी विषयों का समावेश उस में किया है। उदाहरणार्थ, यदि भूगोल विषयक और भारतवर्ष के विभिन्न देशों तथा नदियों की 'जानकारी' 'भीमपर्वा' के आरंभ में उपलब्ध होती है तो ज्योतिष-सम्बन्धी बात 'वनपर्वा' और 'शान्तिर्वा' में दी गई है। कवित्व की दृष्टि से देखने पर ज्ञात होता है कि महाभारत एक उत्तम महाकाव्य भी है। सौति की कवित्व शक्ति कितनी ऊँचे दर्जे की थी इसका परिज्ञान 'विराटपर्वा' में पाए जाने वाले अनेक मनोहर वर्णनों से सिद्ध है।

न केवल संस्कृति भाषा के प्रायः सुप्रसिद्ध काव्यो एवं महाकाव्यों के निर्माण का मूलस्रोत महाभारत है किन्तु समस्त भारतीय भाषाओं के महत्वपूर्ण साहित्य के उगम स्थान का श्रेय इस विश्वकोष को प्राप्त है। भारवी का 'विराटसुनीय', माघ का 'शिशुपाल वध' और 'भैषज्य' इस महाग्रन्थ की भित्ति पर ही टिके हुए हैं। इनके कथानक इस महत् ग्रन्थसे ही लिए गए हैं।

महाभारत में वर्णित व्यक्तियों के चरित्र अत्यन्त उदात्त हैं। युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, कर्ण, द्रोण और सर्वभूष भीम के चरित्रों से, धर्म और चरित्र के सम्बन्ध में यह आदर्श शिक्षा मिलती है कि नीतिके आचरणके सामने जीवन की भी कुछ परवाह नहीं होनी चाहिए। सचमुच इस शिक्षा को भारतभिक्षाजी आर्जुनके हृदयों पर प्रतिबिम्बित करा देनेमें, ये चरित्र आज हजारों वर्षों से समर्थ हो रहे हैं। योगेश्वर कृष्ण का चरित्र तो एक आदर्श मापदण्ड बना हुआ है। महाभारतमें वर्णित चरित्रों 'होमर' के सुप्रसिद्ध महाकाव्य 'इलियड' में वर्णित चरित्रों की अपेक्षा, बहुत ही ऊँचे दर्जे की है। हेलेन-ट्रोयरी के महाग्राम की भी समता नहीं कर सकती। उसका धैर्यसम्पन्न और गम्भीर स्वभाव, उसका पातिव्रत्य, उसकी एहदसत्ता और क्षात्राय भारतीय नारी के लिए सैकड़ों वर्षों से मार्गदर्शन प्रदान कर रहा है।

महाभारत की वर्णन शैली ऊँचे दर्जे की है। उसमें दिए हुए वर्णन 'होमर' अपना मित्रन से

किसी भी प्रकार शक्ति में कम नहीं है। शब्द सरल और जोरदार होते हैं तथा दृश्यों के वर्णन, स्त्री पुरुषों के स्वरूप और स्वभाव एवं पहनावे के वर्णन हृष्य और मनोहर होते हैं। महाभारत में दोनों ही गुण हैं प्रौढ़ता और सरलता। महाभारत के युद्ध प्रसंगों की कथाओं को सुनकर वीर रस उत्पन्न हुए बिना नहीं रहता है। यह बात सर्वविदित है कि महाभारत के श्रवणसे ही शिवाजी के समान वीरों के हृदय में शूरता की स्फूर्ति हुई थी। समस्त संस्कृत साहित्य में भाषा की दृष्टिसे, सरलता और सरलता की दृष्टि से समानता करने वाले कोई ग्रन्थ नहीं है। वस्तुतः गीताकर्म योग, कर्तव्य-कर्तव्य और धर्माधर्म का प्रतिपादन करने वाला एक अद्वितीय ग्रन्थ-रत्न है। सरलता, शब्द रचना की शुद्धता, वाक्यों की श्रुतिमनोहरता और गम्भीर ध्वनि आदि गीता की भाषा के अद्भुत गुण हैं। इसका प्रत्येक शब्द और वाक्य सुवर्णमय है; क्योंकि ये सचमुच सुवर्ण के समान ही छोटे, वजनदार और तेजस्वी हैं।

किसी भी प्रसंग का वर्णन करते समय महाभारतमें व्यासजी के नेत्रों के सामने धर्म ही एक व्यापक हेतु उपस्थित रहा करता। समस्त महाभारत ग्रन्थ में धर्म की महिमा कूट-कूट कर भरी हुई है। किसी प्रसंग को ले ले इसी तत्व की जय ध्वनि सुन पड़ेगी कि—“यतो धर्मस्ततो जयः।” इसप्रकार धर्म और नीति का प्रधान हेतु रखने का प्रयास पूर्व और पश्चिमके और किसी महाकाव्य में नहीं किया गया है। महाभारत के अन्त में व्यासजी ने घोषणा की है कि—

“उद्ध्वं बाहुर्विरोम्भेय न च कश्चिच्छृणोति मे।”
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेच्यते॥

यही उनका हार्दिक उपदेश। इस ग्रन्थ का परम तात्पर्य है और इससे शारे संसार में इस ग्रन्थ की प्रेरणा प्रस्थापित होती है।

इस प्रकार के इस सार्वभौमिक महत्त्व को न हो हम इसे वैदिक ग्रन्थ ही कह सकते हैं, न पुराण की, न इतिहास ही, न महाकाव्य ही, न एक धर्मग्रन्थ ही और न केवल सामाजिक सांस्कृतिक चेतना का प्रति-

निधि-ग्रन्थ ही । वस्तुतः यह एक वृहद् राष्ट्र का ज्ञान-सर्वस्व होने के कारण आप ग्रन्थ भी है और इतिहास-पुराण भी हैं, महाकाव्य भी है और धर्मग्रन्थ भी है—एक शब्द में यह विश्वेश ही हैं । इसके हर-पदलु में आकाश को स्पर्श करने जितना उत्कर्ष विद्यमान है । ‘महाभारत’ भारत की उज्ज्वल ज्ञान-परम्परा का एक मात्र अमर स्मारक है ।

‘महाभारत’ से सामान्यतया कौरव-पांडवों के सुप्रसिद्ध महायुद्ध या मारकांड, रक्तपात का आभास होता है, किन्तु ‘महाभारत’ का वास्तविक उद्देश्य है—मनुष्य ज्ञान को भौतिक जीवन की निश्चरता को दिखाकर, उसे मोक्षमार्ग पर निर्दिष्ट करना ही है । महाभारत के महात्म्य को बताते हुए उसके रचयिता ने स्पष्ट किया है कि ।

‘यो विद्याच्चतुरो वेदान्साहोपनिषदो द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्याज्ञैव स स्याद्विचक्षणः ॥ ८२

अथशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिनी ॥ ८३
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन् रोचते ।
पुंस्कोक्तिगिरिं श्रुत्वा रूक्षा ध्वांक्षस्य चागिव ॥ ८४

(आदिपर्व-अ, २.)

अर्थात्—जो मनुष्य चारों वेद, उसे अंग और उपनिषद विद्या का भले ही पंडित हो, किन्तु इस आख्यान को नहीं जानता, वह विचक्षण नहीं कहा जा सकता है । क्यों कि यह महान् आख्यान एक साथ ही अधराष्ट्र धर्मशास्त्र और काव्यशास्त्र भी है । इसलिए जिस भी व्यक्ति को यह आख्यान रूच गया

उसकी दृष्टि में दूसरे आख्यान वैसे ही सूखे-नीरस हैं जैसे कोकिल की मधुरवाणी के आगे कौए के कर्कराश बोला ।

उक्त श्लोकों के अतिरिक्त महाभारत के उपाख्यानों में जो त्याग, योग्य, क्षमा, दया, दाक्षिण्य, कठणा, उदारता, पशु-पक्षों, देव-दानव, भुत-प्रेत और साधू-संतों से संबंधित दूसरी बातें मिलती हैं उनका भी स्वतंत्र महत्त्व है । वस्तुतः असामान्य विशेषताओं और अपने गुण बाहुल्य के कारण ‘महाभारत’ को ‘पंचम वेद’ के रूप में याद किया जाता है । महासागर स्वल्प इम ‘महाभारत’ के गर्भ से ही ‘गीता’, विष्णुसहस्रनाम, अनुगीता, ‘भीष्मस्तवराज’ और ‘गजेन्द्रमोक्ष’ नमिक पंचरत्नों की सृष्टि हुई है । यह संस्कृत-साहित्य के अनेकों काव्यों, महाकाव्यों, नाटकों और कथाकृतियों का जन्मदाता है । इसमें कवि-बुद्धि की प्रेरणा देनेवाले तत्त्व प्रचुरमात्रा में विद्यमान हैं । इसी दृष्टि से पारचात्य विद्वानों ने इसे (महाभारत को) ‘epic within epic’ (महाकाव्य के भीतर महाकाव्य) कहकर संबोधित किया है ।

सक्षेपमें सभी विषयों के बीज ‘महाभारत’ में विखरे हैं । यही कारण है कि कृष्ण द्वैपायन वेदव्यासने गौरव के साथ कहा है कि—“यन्नेहास्ति न त्वत् क्वचिन् ।” वस्तुतः ‘महाभारत’ की श्रेष्ठता का यह प्रसंग भी उसके महत्त्व को द्विगुणित कर देता है कि—जैसे, दही में नवनीत, मनुष्यों में ब्राह्मण, वैदिक साहित्य में आख्यक, औपधियों में अमृत, जलाशयों में समुद्र और ननुषादों में गौ धेष्ट हैं, उसी प्रकार समस्त इतिहासों में यह भारत (महाभारत) श्रेष्ठ है ।

ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ ଶୋଧମା

ସିଧାଜାଣା ତରଫାରେ ଶିତରା ଆ ଆସ ନୀତି
 ଅଢ଼ାଅଢ଼ି ହସି ରହାଁ ବାସରାଣୀ ଡାକି ରହା ବୃକ୍ଷ ତଳେ
 ଗିରୋ ଗିରୋ (ଆଞ୍ଚଳିକେ ଆଞ୍ଚ ମଣି ଭେମ ଗଣ୍ଡେ)
 କେତା କୁଟୁ

କେତା ଘାଟ ମଞ୍ଚାନମା ଶିଶୁ ଭେକ ଗେଣି ରହୁ
 କେଣି ସାଥୀ ?

ଭେକଣୁ ଭେକଣୁ କେତା ଟଙ୍କା ଟଙ୍କା ପଗ ସାଥ
 ଦୋରୀ ଦୋରୀ

ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ ପଢ଼େ ତେନେ ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ କରି ରହୁ
 ବଞ୍ଚି ବଞ୍ଚି

ପୋତାନୋ କେ ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ ପଢ଼େ ତେନେ ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ
 ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ

ଆଦାମାନୀ ଗଢ଼ାର ଗଢ଼ାର

ଆଞ୍ଚଳିକେ ଗଢ଼ାର ଗଢ଼ାର

କେତା ଘାଟ ମଞ୍ଚାନମାନୀ ଗଢ଼ାର ଗଢ଼ାର

ଭେକାଭେକ

ଶିଶୁ କ୍ୟାକ ଆସୁ ଗୟୁ.

—ନାହିନ ରାବଣ—ଅମରାବାହ.

ଶମଶାନ୍ତି ଦୁନିଆ

ଶମଶାନ୍ତି ଆ ଦୁନିଆ ଖାଣ୍ଡ,
 କୋଣ ମାଣ୍ଡେ ଦୋଳ ବେଳେ ନେ ଅଣ୍ଟି କୋଣେ
 ଦେଖେ ଲାବ

କୋଣେ ମଧ୍ୟମଧ୍ୟ ଅନ୍ତରରେ ଛାନ୍ଦ କୋଣେ କୃତନାଦାବ ।
 ଶମଶାନ୍ତି ଆ ଦୁନିଆ ଖାଣ୍ଡ ।

କୋଣେ ଗଣେ ମଧ୍ୟମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତି, ଦେଶମନ୍ତ ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ
 କୋଣେ ସାଥ ପଢ଼ାଧ୍ୟାୟୀ ସାଥ ଲାଗୁ ନେ ଅନୁକୃଷ୍ଣ ।
 ଶମଶାନ୍ତି ଆ ଦୁନିଆ ଖାଣ୍ଡ ।

ହେମ ଛିଡ଼ାରେ ଭେଣିନେ କୋଣ ଦେଶାଧ୍ୟାୟୀ ଧର୍ମ ଛାଣ୍ଡ,
 ଆଞ୍ଚଳିକେ ନେ କେତା କୋଣେ ଆତ୍ମଗୀତେ ମହାଶୂଳ ।
 ଶମଶାନ୍ତି ଆ ଦୁନିଆ ଖାଣ୍ଡ ।

କୋଣେ କୁଣ୍ଡେ ବୈଶାଖୀ ନେ ଶାନ୍ତି ଶାନ୍ତି ମାନସାନ,
 କୋଣେ ବିରାଗୀ ଲଭୁତ ଶାନ୍ତି ଟଙ୍କେଲନା ରାତ-ରମଣାନ ।
 ଶମଶାନ୍ତି ଆ ଦୁନିଆ ଖାଣ୍ଡ ।

—ଅନୁପମାଦେଶ୍ଵର ପରମାର
 'କୋକିଳ'

ଜଗନୋ ଦୀପକ ଉତ୍ତର

ଜଗନୋ ଦୀପକ ଉତ୍ତର,

ମାନବ ! ଜଗନୋ ଦୀପକ ଉତ୍ତର

ଆଧାରୀ ପରବରକେ, ଦେଶ,

ଆଧାରୀ ପରବରକେ—ଜଗନୋ.

ଅନ୍ୟନେ କାଳେ କେତେ ସଞ୍ଜଗବା

କେତେ ଶାନ୍ତି ତୁ ବରକେ;

କେତା ଲଗି ସଞ୍ଜଗେ ଉତ୍ତର ଗାଆଁ

ଭେକାଭେକା ତୁ କରକେ,

ମାନବ ! ଅନ୍ୟନେ ତୁ କରକେ.—ଜଗନୋ.

ଭୂତା—ମହାକାୟା ଅଧିଷ୍ଠାନୋ,

ଆଦେଶ ସହାୟକ ଥାକେ;

ଦିବାହାଣ୍ଡି ସମ ମାରଗ ଶାନ୍ତି,

ଉତ୍ତର—ନାବ ନାଗରକେ

ମାନବ ! ଜଗ-ଘାଟେ ନାଗରକେ—ଜଗନୋ.

ଦିବାହାଣ୍ଡି ଦୀପକ ଗୋଟି,

ଘର ଘର କେତା ଗୋଟି,

ଜଗ-ମନ୍ଦିରନା ଶୋକ ଉତ୍ତରୀ

ପ୍ରବନ୍ଧ—ତେଜ ପାଦରକେ

ମାନବ ! ଆଧାରୀ ପରବରକେ—ଜଗନୋ.

—କୃ. ପରୋପାଧିନନ ପରମାର
 ଆଧାରୀ—ବରୋପାଧିନ.

પ્રથિક

ઊઠ પ્રવાસી !

આ વિશ્રામનું ના ટાણું;

ઊઠ પ્રવાસી ! વાયું બહાણું

મંજિલ પર સેવેલા તે કંઈ રમ્ય સપન,
૬ । આમ બેસી રહી એનું કરે કાં દૃશન ?

ગાઈલે તું મનમાન્યું કે ગાણું,

ઊઠ પ્રવાસી ! વાયું બહાણું,

સોઠ તાંણી સૂતા રસ્તા તવ પગરવે જાગે,
દિલ ધડકનના સ્પંદનથી વાયુની વેણ વાગે.

અંતર તેજ રસનું લહાણું,

ઊઠ પ્રવાસી વાયું બહાણું:

સૂની નિતિએ ચાહે લેવા તુજ પયગામ,
આ રે અભાગી ! પ્રાણ તારો લે કેમ આરામ !

તુજને લેવા આવે જો લાતુ !

ઊઠ પ્રવાસી ! વાયું બહાણું.

—ધીરેન્દ્ર મહેતા

લૂજ (કચ્છ)

ગુલાલ

શતના પૂન ઠીક છે, દિવસે ધમાલ ઠીક છે;
ભેઈ રહ્યો છું જિન્દગી, તારાય તાલ ઠીક છે !

રાખે જે મસ્ત-આપણે કાજ એ હાલ ઠીક છે;
ખોટો નથી જરાય દિલ, તારો ખ્યાલ ઠીક છે !

વરસી બતાવ આંખડી ચોહું વહાલ ઠીક છે.
આપે નહીં જવાબ હો, સીધો સવાલ ઠીક છે.

સંભવ છે કે રૂપ લે હાસ્ય વધીને હાણતું;
હિરતો રહે પ્રમાણમાં તો જ શુભાલ ઠીક છે.

ત્યાગીને ભોગવાય ના : ભોગવી ત્યાગી દે જગત;
એય મેળનો છે કસબ, એય કમાલ ઠીક છે.

રોવું પડ્યું !

(ગચ્છ)

પ્યાર પર રોવું પડ્યું, ધિક્કાર પર રોવું પડ્યું,

લાગણીના સર્વ આવિષ્કાર પર રોવું પડ્યું.

આ દુઃખ મહેકી જતું તું પુષ્પના પમરાટથી,

આજ એને ખુશબૂના પલ્લુ લાર પર રોવું પડ્યું.

ધડકનો દિલની વધી હમેશા પગરવ સાંભળી,

આરમ્બને તો હરેક ધબકાર પર રોવું પડ્યું !

‘હા’ અને ‘ના’ બે જ શબ્દોની હતી તકરાર, પલ્લ

જિંદગીભર એટલી તકરાર પર રોવું પડ્યું.

એક આરસની પ્રતિમાની કરી આરાધના—

ખંદગીને આખરે દંતબાર પર રોવું પડ્યું.

ધુન્ન-ધુન્ન-ઝાંઝાનું માત્ર સુંદર માળખું,

મોતને પલ્લ આ જીવનના સાર પર રોવું પડ્યું.

બેજ બિંદુની લઇને પ્યાસ આંખો દ્વાર પર

તોય ‘ચાતક’ ને તમારા ચાર પર રોવું પડ્યું.

‘ચાતક’ નહિયાદ.

મુજબેય બોલ ચાલની ઝાંઝી તમા ત્રણી રહી;

બોલ ન બોલ ઠીક છે ચાલ ન ચાલ ઠીક છે.

જીવતાં આવડે યદિ ચીજ છે કોઈ જિન્દગી;

વાત ચક્રાસી જો જરી વાતમાં માલ ઠીક છે.

પૂર્ણ પ્રતીતિ છે મને એ જ જીવન ઉત્ખણે;

દીપ પ્રદીપ ના ખપે, દિલની મશાલ ઠીક છે.

‘ધાયલ’ જેમ તેંય કયાં કંઠેલો ઝળ્યો કાળનો;

છોડ ફિસાદ, તુંય પલ્લ અમૃતલાલ ઠીક છે !

—અમૃત ‘ધાયલ’, લૂજ

સાચી કળા *

(મિશ્ર)

સાંજે ચિતારો લઈ ચિત્ર આંચો
કને વિનોબા, હરખાઈ બોલ્યો :

“રંગીન આ ચિત્ર મહી’ મને તો

થયો ઘણો શ્રમ અને રુપૈયા

પચાસ, સાથે મનભાવ ઊંચા,

વળી જુઓ રંગ ગુલાબ સચ્ચા

કેવા ખીલ્યા આલ અલોક સાચે,

મળે ય નો વેચું ખસો રુપૈયા,

સાથે વખાણો શુરુ વાણુ એવી,

અનેક ચિત્રો મહી’ દીપશે એ.”

બોલ્યા વિનોબા કંઈ ધીર વાણી

‘ગમે મને આમ અનેક ચિત્રો

વિચાર તો ચે મુજ ચિત્ત ધૂમે

પચાસનો ખર્ચ થયો રુપૈયા

તમે જુઓ ગામ તણી પછીતે

ને છાપરા હેઠળ બાળ નાનો

શરીર, હોઠો કંઈ ગાલ શીક્ષા

ખાદી વણુ એ, નવ કો ખરીદે,

નિભાવ કાળે ન મળે મજૂરી,

ના દૂધ પીવા, ન અનાજ ખાવા,

ન ગાલ લાલો મુજ દેશમાં આ

મરે કળા આ ભગવાનની ત્યાં

બનાવટી કાગળની કળામાં

‘મને નથી કો રસ ને મળ્યે.

છતાં ખરીદાય જ માલ એનો

ખાઈ શકે દૂધ મળી શકે નો

છોડ

એક કુમળો છોડ હતો.

એની આજુબાજુ ચોર હતો

એની પાસે ડામર રોડ હતો-૧

એ છોડની ઉપર ફૂલ હતું

એની નીચે કાતિલ શૂલ હતું-૨

ફૂલ પાંડડીમાંથ પરાગ હતો

પતંગિયાને રાગ હતો

પરદેશી મુસાફર જેવો

વાયુને ય વિરાગ હતો

લલલલાને મોહિત કરતો

એવો અંગ મરોડ હતો-૩

નભમાં વાદળ સેજ હતી

મહી’ સપનાની વેલ હતી-૪

છોડને એનું ગીત હતું

ફૂલને એનું સ્મિત હતું

નયનેમાં ન્યાં સ્વપ્ન હતું

પણ સામે નક્કર જીવન હતું

લલલલાને મૂર્છિત કરતો

એવો એનો તોડ હતો-૫

હા. અવિનાશ મુનશી.

રાજકોટ.

હસી રહે ગાલ અને ચહેરો

લાલી દીસે સુદરતા અનોખી

કળા ખીલે ચોર ખુશી મને તો

બૂલ્યા કળા આ ભગવાનની ને,

બનાવટી વાત મહી’ કહ્યા રે ! ”

—મધુરમ.

નડિયાદ.

* વિનોબાજીના લેખસંગ્રહ “મધુર” નો

એક પ્રસંગ કાવ્યસ્વરૂપે.

[જેઓ 'નવલિખણ'ના તખલ્લુસથી ખ્યાતનામ બન્યા છે. તેમનું 'ખરું' નામ છે; શ્રી ખાલાલાઈ વીરવંદ દેસાઈ. મૂળ વતન સાયલા (સીરાખ્ત). ઉ. વ. ૫૪. તેઓ અંગ્રેજ, હિંદી, ઉર્દૂ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયારી છે અને 'ન્યાયતીથ' તથા 'તર્કભૂષણ'ની ઉપાધ્યોયો તેમને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૧૯૩૩ થી આજ સુધીમાં તેમના અનેક પુસ્તકો-પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન થયું છે, જેમાં ખાલસાહિત્ય, નવલકથા, ચરિત્રો, નવલિકા, સાહસકથા વગેરેના સમાવેશ થાય છે. અત્યુક્ત કૃતિઓને અનેકવાર ભારત સંસ્કારનું તથા ગુજરાત સંસ્કારનું ઈનામ પણ પ્રાપ્ત થયું છે. મોહક લોકીના આ સિદ્ધહસ્ત લેખક અને સર્જકની, ગુજરાત સમાચારમાં રત્ન થતી 'ઈંટ ઈમારત'ની કાલમને વાંચકો હોશિ હોંશિ વાંચે છે. અહીં તેઓ આધુનિક લોકશાહીના ઉગમ, વહેણ અને વળાંકોને મોંઘે છે અને રાજકારણને જવલે જ મળતી ગાંધીજીની નેતાગીરીને બિરદાવે છે.]

—તંત્રી.

લોકશાહી વરદાન છે. મહાભોળા મહાદેવનું એ વરદાન છે. એ કોઇવાર આશીર્વાદ છે: વિપરીત ભાવમાં થાય પણ છે !

એના ઉપાસકો ભરમામુર હોય તો એ શેષમાં ભરમ રાખે છે. તેના સંચાલકો કામદેવ જેવા કર્તાવ્ય-નિષ્ઠ હોય તો-પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારે છે !

આજની-અદ્યતન લોકશાહીનો અસ્થોદાય થયો યુરોપની બુમિ પર ક્રાંસમાં.

લોકશાહીને ગર્ભમાં ધારણ કરી ક્રાંસની ધરતીએ અને ફ્રેન્ચ ભાતાએ એને જન્મ આપી પથપાન કરાવ્યાં. અલખત, એ પથપાન નહોતું. પણ નિજનાં રક્તદાન હતાં.

એ લોકશાહી લોકીનાં ધાવણ ધાવિને પ્રકુલ્લી. એ વખતે ક્રાંસના સિંહાસને રાજ લૂંટ પંદરમે રાજ કરતો હતો.

વિલાસિતા બધે વ્યાપી ગઈ હતી. સામંતો અને પાદરીઓ પ્રથુના પહેલા ખોળાના દીકરા બની બેઠા હતા. અને જ્યારે પાદરી અને સામંતો પ્રથુના પહેલા ખોળાના દીકરા હોય ત્યારે રાજ પુલ પ્રથુ જ હોય ને !

રાજ પોતાને પ્રથુ લેખતો.

પોતાને પ્રથુ સિવાય કોઈને જવાબદાર ન લેખતો. એની પાયગામાં ફક્ત એ નેચદવા બે હજાર કીમતી ધોડા અને બસો બગીચો હાજર રહેતી.

ધોડાઓને નેટલું સારું ને પૂરતું ખાવાનું મળતું એટલું પ્રજાના આમવર્ગને ન મળતું. દરેક માણસમાં

અંતર્યામીનો અવાજ હોય છે. એમ ભયંકર વિલાસિતામાં આબોહતો રાજ લૂંટ (૧૫ મો) કહેતો કે મારા મૃત્યુ બાદ પ્રલય આવશે.

લૂંટ પંદરમે ગૂંચરી ગયો.

લૂંટ રોળમે ગાદીએ આબો.

વિલાસ અને વૈભવ એવાં છે કે એમાં રૂબી ગયેલો માણસ તાણ અનુભવવા છતાં તીરે નીકળી શકતો નથી. ક્રાંસમાં બેઠારી, બેઠાલી, ને ભૂખંમરો ભયંકર રૂપમાં હતાં. પણ પ્રજાના અવાજને ધર્મચુરુ-ઓ ધર્મથી, સામંતો શસ્ત્રથી ને રાજ કાંપદાથી રુધી નાખતા. પ્રજા રોટલો માગવા જતી અને ખંડખોર દરી મોત પામતી.

રાજના કાંપદાઓ પણ આટા-પાટાની રમત જેવા બન્યા હતા. એ વખતનો પ્રસિદ્ધ લેખક વોલ્ટર કહેતો કે ટપાલના ધોડાની જેમ આંતરે દહોડે કાંપદા બદલાય છે. કાંપદાથી, કરથી, જહાતથી પ્રજાના ધરમાં બચેલી છેલ્લી પાઇ તિન્નેરીમાં તાણી લાવવામાં આવતી, ને એ કરોડો પાઈ રાજ-રાણીની અથશક્તી એક રાત કે એક જલસામાં ખર્ચાઈ જતી !

આ વખતે દખાઈને, અંપાઈને સહુ બેઠા હતા. પણ નવયુગના પ્રતિદારીઓ જેવા લેખકો ને કવિઓ પોતાની ઝાલરી વગાડતા હતા. ઇંગ્લેન્ડના મથદર લેખક જોન લોકે (ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૭૦૭) સહુ પ્રથમ રાજાઓના દેવી હકની વિચારસરણીને પડકારી. એણે પડકાર કર્યો, માનવ માત્ર સમાન !

એ બૂકંપના આંચકાથી ય વધુ ભયંકર વાત હતી. માનવ માત્ર કેમ સમાન ! રાજ-પ્રજા કેમ સમાન !

ક્રાન્સના વિચારક મેતિસ્કે એકદંત્ર શાસનને જંગલી શાસન ક્ષેપવ્યું. વોલ્ટેરે એમાં સુર પુરાવ્યો. રૂસોએ શોધિતોના સાદ બુદ્ધિ કર્યો. આ પ્રતિહારી-ઓએ પ્રજાશાસનના અરુણોદયને શક્ય કર્યો.

ક્રાન્સનો રાજ પોતાની મરતીમાં રાજને રાખ કરતો ચાલ્યો.

અમેરિકાની સ્વતંત્રતાની લડાઈને એણે મદદ કરી. ધરનાં છોકરાં ધંદી ચાટે ઉપાધીઆને આટો. રાષ્ટ્રીય નાણુનો ભાર વધી ગયો. કરવેરા વધી ગયા: કરવેરા-માંથી પાદરીઓ ને અમીરો ચાલાકીથી છટકી જતા. આમ જનતા વધુ ને વધુ કચડાતી ચાલી.

બિલાડી જમારે ચારે તરફથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે વરુનુ રૂપ લે છે. આખરે આમ જનતા હુકાર કરીને મેદાને પડી. તેઓએ પાદરી, અમીર ને રાજ-ત્રણેના સ્થાપિત હક્કો સામે બળવો પોકાર્યો. આપણા ભારતના ૧૮૫૭ ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની બરાબર ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં આ ઘટના ઘટી.

ક્રાન્સની આમ જનતાએ 'રાષ્ટ્રીય સભા' સ્થાપી. આ સભા પ્રજાના હક માટે લડવા લાગી, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય માટે પોકાર કરવા લાગી.

રાજ પોતાની તાકાત ચાલે ત્યાં તેને નમાવતો, ન ચાલતી ત્યાં ખુદ નમી જતો. આખરે રાષ્ટ્રીય સભા કંટાળી.

પેરીસમાં એકાએક બળવો ફાટી નીકળ્યો.

મેરટાઇલ નામનો રાજકીય ટેદીઓને રાખવાનો મજબૂત કિલ્લો રાષ્ટ્રીય સેનાએ કબ્જો કર્યો. લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો. જ્યાં જ્યાં ખબર પહોંચ્યાં ત્યાં રાજશાહી ને સામંતશાહી સામે બળવો થયો. રાષ્ટ્રીય સેના સ્થાપવામાં આવી. ૧૪ મી જુલાઈ ક્રાન્સનો સ્વાતંત્ર્ય દિન બન્યો.

તા. ૪ થી ઓગસ્ટે રાષ્ટ્રીય સભા મળી. એક ઉમરાવે પોતાના હક્કોને તિલાંજલિ આપી. બીજાએ

પણ તેમ જ કયું. સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો, પણ રાજની દાનત ખૂરી હતી.

લોકોએ ફરી વર્ષાઈલના મહેલ પર હલ્લો કર્યો. રાજ-રાણીને પકડીને પેરીસમાં લાવ્યા. ક્રાન્સ દુકાઝા-ઓમાં વહેંચાયેલું હતું તેને એક કયું. અમીરોનાં ઘર બાળ્યાં. જાગીર પ્રથા ઉઠાવી દીધી.

રાષ્ટ્રીય સભાએ માનવ હક્કોનું અતપત્ર તૈયાર કર્યું. આ અતપત્ર એટલે રાજ, ધર્મશુર ને અમીરોનો મૃત્યુદંડ. અમીરો દેશ છોડીને અસહ્યમત સાથે અન્ય દેશોમાં ચાલ્યા જવા લાગ્યા અને બીજા દેશોને ક્રાન્સ પર ચઢી જવા સમજાવવા લાગ્યા. દેશદોહ કરનારાં માધવ દરેક દેશમાં સરખી રીતે જન્મ લે છે. રાજ પણ શુભ રીતે એમાં મદદ કરવા લાગ્યો. પાદરીઓ લોકોને ધર્મને નામે વર્તમાન શાસન સામે ઉરકેરવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાજ-રાણીએ વેશપલટો કર્યો, લાગ્યાં. તેઓની નેમ બહાર નીકળી જઈ, બહારની મદદ લાવી પ્રજાશાસનને કચડી નાખવાની હતી. પણ આખરે જનતાના હાથમાં પકડાઈ ગયાં. ટેદી બનીને પાછાં આવ્યાં. પ્રજાને રાજમાંથી સાવ શ્રદ્ધા ચાલી ગઈ ને એવું લાગ્યું કે રાજની હસ્તી પ્રજાશાસન માટે હિતકર નથી, બલકે ખતરનાક છે.

રાજ સામે પ્રજાની અદાલતમાં કામ ચાલ્યું. રાજ લૂંપને ફાંસીની સજા થઈ.

રાજ લૂંપને જે ચણતરા પર એના પિતાની લવ્ય મૂર્તિ હતી, ત્યાં જ ફાંસી આપવામાં આવી. એ દિવસે એને લાગ્યું કે અન્યપ્રતિ અત્યાચાર ને અન્યાય આચરનારને એ ચક્રવર્તિ બાળ સાથે પાછો મળે છે.

કુદાડાના એક ધાંધી રાજનું મરતક બુંદું કરવામાં આવ્યું. એ કપાયેલું મરતક પ્રચંડ માનવ મેદનીને 'પ્રજાતંત્ર ચિરંજીવ હો' ના જળનાદ સાથે ખતાવવામાં આવ્યું ને. જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ન્યાયાનુસાર ક્રાન્સનો સમ્રાટ મર્યો છે. પ્રજાતંત્ર કાયમ થયું છે.

એ દિવસે સમ્રાટનું મોત સામાન્ય માણસની દેશને પણ પાત્ર ન હતું. ક્રાન્સમાં માણસો તો શું કૃતરે / પણ ન રડ્યું. એ દિવસ ઇ. સ. ૧૭૬૩ નાં ૨૧ મી જાન્યુઆરી ને સોમવાર !

રાજા લૂઈના મૃત્યુ સાથે આખું યુરોપ ક્રાન્સની સામે આવીને ખડું થયું. ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, સ્પેન, હોલેન્ડ, જર્મન રાજ્યો, ઇટાલી, પ્રશિયા સહુને પોતપોતાની પીડ હતી. ક્રાન્સ એવી રીતે જતું બનતું હતું હતું. કચડાયેલી પ્રજાઓ નવા અરમાન સાથે જાગતી જતી હતી.

સત્તા ખૂરી બધા છે. એ ઢેરી ખીર છે. જેને પચી એને પચી. આમ જનતાના નેતાઓ હવે સત્તા પામી ઘેલા બન્યા. એમના હાથ રક્તપાત ભણી વળ્યા. જરા પણ દોહી જાણવા મળ્યો કે ફ્રાંસી.

બજવાખોરામાં પણ બે પક્ષ મોજાવ હતા. એક શાંતિથી રાજપલટો ચાલનારો પક્ષ હતો. બીજા રક્તપાત દ્વારા રાજપલટો ચાલનારો હતો.

પહેલો પક્ષ નમ્રજો પડ્યો. બીજા પક્ષનું ચઢી વાગ્યું.

બીજા પક્ષના નેતા રોબેરિપયરે રાણી પર પણ રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો, ને કેસ ચલાવી ફ્રાંસીની સજા કરી.

જે રથને કુદાડાથી રાજનું માથું કપાયું હતું ત્યાં જ રાણીનું સુકોમળ મરતક કુદાડાના ધાથી ઉડાવી દેવામાં આવ્યું. કપાયેલું મરતક પ્રજા સમક્ષ રજૂ થયું ત્યારે સહુએ કહ્યું:

‘પ્રજાતંત્ર ચિરંજીવ હો.’

દેશમાંથી રાજશક્તિ ચાલી ગઈ, પણ હવે પ્રજાના બે પક્ષ આપસ-આપસમાં લડવા લાગ્યા.

એક પક્ષે બીજા પક્ષની સત્તા આંચકી લીધી, ને જે સ્વાધીનતાના પૂજારીઓ હતા, તેઓના પર જ રાજદ્રોહનો કેસ ચાલ્યો. યુનો એ હતો કે આ બધા રક્તપાતના શોખીન નહોતા, શાંતિમાં માનતા.

૨૨ જાણી સામે આરોપ ધડાયો, એક જણે ત્યાં જ એર ખાંઈને મરી ગયા.

પ્રજાસનની ઝાલરો વગાડનાર મહાન વક્તાને આજે યુનેગાર હરાવ્યો. બર્નિયોએ ત્યાં પોતાનું અંતિમ લાપણું આપ્યું. એણે કહ્યું કે મારા સાથીની જેમ મારી પાસે પણ એર છે, પણ એ રીતે મોતની સજા માંથી છટકી જવું કાયરતા છે.

૨૨ જાણને ફ્રાંસીની સજા થઈ. કેદીઓએ પ્રજાતંત્રનો જય પોકાર્યો. જેઓ રાજા લૂઈની સત્તાને દૂર કરવામાં અચ્છગણ્ય હતા, તેઓને અદાલતે ફ્રાંસી ફરમાવી. ફ્રાંસી જનારા ક્રાંતિના જન્મદાતા હતા. તેઓના મત હતો કે વધુ રક્તપાત ક્રાંતિને હાનિ કરશે.

૨૧ ક્રાંતિકારીઓનાં મરતકો ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં. એર ખાંઈને મરનાર બાવીસમા ક્રાંતિકારના નિર્જીવ શય પરથી પણ મરતક ઉતારી સેવામાં આવ્યું ! એક પક્ષ ખતમ થયો.

રોબેરિપયર અને તેનો પક્ષ રાજકર્તા બન્યો. સ્વતંત્રતાને નામે લોહીની નદીઓ વહી ! રોબેરિપયરનો મિત્ર દાંતો હતો, પણ હવે એની ભાવના પલટાતી હતી, એ પણ શાંતિ સ્થાપનાનો હિમાયતી બન્યો.

મૃત્યુનું ચક્ર તેના પર પણ આવ્યું. લોકોએ દાંતોને નાસી જવા કહ્યું. દાંતોએ કહ્યું, ‘શું હું મારી માતૃભૂમિને મારી સાથે લઈ જઈ શકીશ ?’

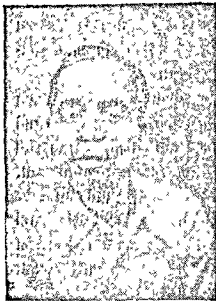
૩૧ મી માર્ચ, ૧૭૮૪ ના દિવસે જ્ઞાન્તિના આત્મારૂપ દાંતો અને તેના મિત્રોને પકડવામાં આવ્યા, ને અદાલતી નાટક બાદ તેમને ફ્રાંસી થઈ !

લોકચાહીમાં લોહીની પ્રતિષ્ઠા માગનાર પક્ષ પર પણ પ્રતિહિંસાનું ચક્કર ફરતું ફરતું ધીરે ધીરે રોબેરિપયર પાસે આવ્યું. એણે હજારોને ફ્રાંસી આપી હતી. મોટા ભાગનાં લોકો એનાં દુશ્મન બન્યા હતા. આખરે એસેમ્બલીમાં વિદ્રોહ ફાટી નીકળ્યો. રોબેરિપયર અને એના મિત્રો પકડાઈ ગયા. તેઓને ન્યાયનું નાટક ભજવી, વિના વિલંબે ફ્રાંસીના તખ્તા પર ચઢાવી દેવામાં આવ્યા.

જે રસ્તેથી રાજા લૂઈની સમયાનયાત્રા નીકળી હતી, જે રસ્તેથી રાણી અને શાંતિચાહક નેતાઓના (અનુસંધાન પાન ૨૫ ઉપર)

નિરાસા

લે. કનુભાઈ બની.

૩૬ વર્ષના શ્રી કનુભાઈનું મૂળ વતન વીરમગામ. શ્રી હોદાસાલ બની- બી. એ., બી. ડી., એસ. ડી. સી.-વીરમગામની એમ. જે. હાઈસ્કૂલમાં બેંચો આચાર્યપદે છે તે શ્રી કનુભાઈના પિતા થાય. શ્રી કનુભાઈએ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ વીરમગામમાં પૂરો કરી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો, ગુજરાતીને મુખ્ય અને સંસ્કૃતને ગોણું વિષય તરીકે રાખી તેઓ ૧૯૪૭માં બી. એ. (એનર્સ) માં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા. ૧૯૪૯માં એ જ વિષયો સાથે એ. જે. વિદ્યાલવનના વિદ્યાર્થી તરીકે એમ. એ. માં બીજા વર્ગમાં આવ્યા. પિતા એક સફળ શિક્ષક અને સાહિત્યના અભ્યાસોની હોવાથી એ ક્ષેત્રે શ્રી કનુભાઈનું ધ્યાતર ધરમાંથી જ થયેલું હતું. સંલેગવસાત સરકારી નોકરીમાં નોકરાયા પછી ભવિષ્યની-મેહમતથી તકોને જતી કરી માધ્યમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અંતર્યામી. રેલ્વે કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક નીમણા પછી રાજકોટની પ્રિન્સિપલ હોદ્દા કોલેજમાં અને ત્યાંથી નમનગરની ડી. કે. વી. કોલેજમાં અને પછી ભૂજ (કચ્છ)ની લાલન કોલેજમાં ગયા. હાલ નમનગરની ડી. કે. વી. કોલેજમાં ગુજરાતીના મુખ્ય અધ્યાપક છે. હિન્દીમાં 'સાહિત્ય રત્ન'ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી છે. એમણે રેલ્વે છટક વિવેચન, લેખો, કાવ્યો

વગેરે લખ્યાં છે. હાલ તેઓ પીએચ. ડી. મટે મહાનિષ્ઠાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, અને તે માટેના વિષય છે : 'સ્વ અવેરય દ્વ મેયાણી' 'પથિક'ના પ્રથમાંકમાં 'રવિ-પ્રસાદ'ની વાનગી એમણે રજૂ કરી છે. અત્રે મહાકવિ નિરાસાની ઇવનઅરમર અને સાહિત્યસેવાની તેઓ પિજ્ઞાન કરાવે છે.

—વંત્રી

'નિરાસાઈ ગંગાના કિનારે દારાગંજમાં એક નાનકડી કોટડીમાં પરમહંસની અવરથામાં પડ્યા પડ્યા મૃત્યુનું આહવાહન કરે છે.'—આ સમાચાર શ્રી. ગયાપ્રસાદ શુક્લે લખ્યા. એમની મુલાકાતનો અહેવાલ પણ અપાયા. સમગ્ર હિન્દી સાહિત્યરસિકો માટે એમની તખ્તિયત એક ચિન્તાનો વિષય બની, હિન્દુ-સ્તાન સામાજિકના સમ્પાદકે સરકાર આગળ બે નાની માગણી કરી; એક તો એ કે સમગ્ર રાષ્ટ્રને માટે વગ્દાનરૂપ બનેલ આ સાહિત્યકારને સર્વોત્તમ પ્રકારની સારવાર મળે—જેવી કોઈ રાષ્ટ્રપતિ કે કોઈ પ્રધાનની માંદગી વખતે એમને મળે છે એવી, અને બીજી માગણી એ કે એમનું યથોચિત સન્માન થાય

'તો' તો આજસે નહીં' વર્ષોસે મહાકાલ ઔર મહાકાલી દોનો કા આહવાહન કર રહા હું. કાઈ

પણ...આ માગણી સામે મંદી પહોંચે તે પહેલાં જ નિરાસાઈ ગયા! એક સાહિત્યકાર જે રીતે બાપ એ રીતે જ એ ગયા. એમણે ન કોઈ માગણી કરી, ન કોઈ અંગત ફરિયાદ કરી. મૃત્યુ માટે તો એ તૈયાર થઈને વર્ષોથી બેઠેલા જ હતા. 'એ હંદલા દિવસો દરમિયાન એમણે જ કહ્યું છે:

ઔર વેદના સાહે જિતની પાઉ, મેરા તો જન્મ હી સંધોસે દુઆ હે.'

અને જીવંત ગમે એવું વાતાવરણ પણ ક્યાં છે ? એમની આપણા આજના ગૃહજીવન માટેની ફરિયાદ કેટલી વેદનાભરી છે !—

‘દેખો, મેં’ મરના ચાહતા હું, ઓર લોગ મુઝે મરને વી દેના નહીં ચાહતે ! મેં કિસ લિએ જીજી ? આજ ભાષા ઓર સાહિત્ય તો રાજનીતિ કે અસ્ત-સ્થ અન ગયે હૈં. હિન્દી કી ને દુર્દશા હો રહી હે, હસે મેં અખ ઓર નહીં દેખ સકતા, અંગ્રેજ હો આજ સર્વ-પ્રિય ભાષા બની હુઇ હૈ. જનતા સમજે વા ન સમજે પર વહી જનકલ્યાણી સમઝી જતી હૈ. ...સંસ્કૃત તો આજ અપને હો ધરમે’ મૃતક લાખા કહો, સુની ઓર માની જતી હે...હો સકે તો મેરે મરનેકી દુઆ કરે. મેં અખ જના નહીં ચાહતા.’

જગતની મહાસત્તાને કાને જાણે કે આ અવાજ પડી ગયો. આઠમી ઓક્ટોબરે તો હજી કંઈ આ ફરિયાદ કરતાં, મૃત્યુને નિમંત્રે છે એવા ખખર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને ઓક્ટોબરની ૧૫ મી એ પ્રાતઃકાળમાં તો કવિ પંચતંત્રે પામે છે, હિન્દી સાહિત્યની સેવા સમભગ અર્ધાં સદી સુધી કરનાર સાહિત્યકાર એ હતા. જીવનના ૧૬-૧૭ મા વર્ષથી છેક ૬૪ મા વર્ષ સુધી, મૃત્યુ સુધી, એમણે ગદ્ય ને પદ્ય બન્નેમાં કલ્પમ ચલાવી અને કવિતા, નવલકથા, નવલિકા, રેખાચિત્ર, ચરિત્ર, નિબંધ, અનુવાદ—વગેરે બધા પ્રકારોને ખેડ્યા. એમનાં આ બધાં પુસ્તકોને સંખ્યા દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો યે એમના સાહિત્યજીવનના પ્રત્યેક વર્ષને ફાળે સરેરાશ એક પુસ્તક તો આવે જ, એટલાં પુસ્તકો એમને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. ‘સમન્વય’ ‘મતવાક્ષા’ વગેરે સામયિકોના સંપાદક તરીકે ય તેઓ જાણીતા હતા. એ રીતે હિન્દી પત્રકારત્વના વિકાસમાં પણ એમનો ફાળો ગણાય. ને કે એમણે ઝાઝાં વર્ષો એમાં પસાર કર્યાં નથી. છતાં એક એક બખબે વર્ષમાં પણ એમણે પોતાની શક્તિઓનો સારો પરિચય એ બન્ને પત્રો દ્વારા કરાવ્યો છે. ‘મતવાક્ષા’ને અંગ અને હાસ્યનું પ્રમુખ પત્ર બનાવવામાં અને

એને અત્યંત લોકપ્રિય બનાવવામાં એમણે આપેલ ફાળો વિસરાશે નહિ. છતાં નિરાશા અમર છે તે તો કવિ તરીકે જ. નિરાલાલનું ગાન આત્મ્ય છે સંઘર્ષ-માંથી માર્ગ કરીને, વિરોધો વચ્ચેથી, અવરોધોને અવગણીને. એમણે સહન કર્યાં છે એટલા વિરોધો ભાગ્યે જ ઠોઈ કવિ સહન કરી શકે. એમણે વિધિ-દત્તને સસારદત્ત ને ને દુઃખો જેવો રીતે સજ્જા છે તેવી રીતે આવાં દુઃખો ભાગ્યે જ ઠોઈ કવિ સહન કરી શકે. અને એમણે આર્થિક સંકટામય છતાં જેવી આદશાહો બતાવી છે એવી આદશાહો ભાગ્યે જ ઠોઈ બતાવી શકે. ભારતે માત્ર એક મહા કવિ જ શુભાવ્યો નથી, સંઘર્ષોનો સામનો કરનાર એક વીગ પુરુષ જ શુભાવ્યો નથી; એક આત્માનો અમીર શુભાવ્યો છે, એક કપીર આદશાહ શુભાવ્યો છે, એક ગરીબ દાની શુભાવ્યો છે, એક અનુપમ સંન્યાસી શુભાવ્યો છે.

એમણે કરેલ દાનના કેટલાય પાવક પ્રસંગો જાણીતા છે. મહિનાઓની કમાઈ રૂપે ઠોઈ પ્રકાશક તરફથી હમણાં જ પૈસા પામીને, એની દુકાનની બહાર પગ ચૂકતા નિરાલાની નજર એક દુર્બલકાય ગરીબ ડોસી પર પડી, ને ડોસીએ એનો તરફ હાથ લંબાવી આટલું જ કહ્યું, “જેટા, મને કુંઈક આપીશ ?” ને નિરાલા મનોમય બોલી ઊઠ્યા, “આ મને ‘જેટા’ કહે છે ?...મારી મા મારી પામે આમ માગે !...એની આ હાલત હોય !” અને મનની ભાષા પૂરી થાય તે પહેલાં જ એમનો હાથ ખિરસામાં જાય છે, ને પોતાને મજેલ બધી જ મૂડી પેલી ડોસીનાં હાથમાં પડે છે ! નહિ કેમ અહેસાન, નહિ ઠોઈ જાહેરાત ! પોતે સિવડાવેલ નવાં કપડાં, કે મજેલ નવી શાલો વગેરે એમણે, આ રીતે આપી દીધાના દાખલા તો અસંખ્ય છે.

‘નિરાલા’નું વ્યક્તિત્વ એવું બહુરંગી હતું કે એમાં બધાં જ પાસાંનો પરિચય એક લેખમાં કરાવવો શક્ય નથી. જરૂરી પણ નથી. આજે તો, એમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં એમના જીવનની જે થોડીક વિગતો અસ્ત-

અસ્તરીતે, યાદ આપે છે તે દપકવીને જ વિરમીએ
આજે માત્ર સ્મરણનો જ પ્રસંગ જ છે ને ?

એમના સમગ્ર જીવન પર નજર નાખતાં લાગે છે
કે એ મૃત્યુ અને માનવી વચ્ચેના સનાતન સંઘર્ષનું
જ અનેકું હતું. લાગ્યને ખંડિત કરતો વિધિ કવિનો
માર્ગ રોકતો હરહાલે ખડો થતો, ને કવિ ભવિષ્યનો
આશા-ક્ષિતિજ પર મીટ માંડતો વિધિનો સામનો
કરી આગળ વધતો. કવિ જ કહે છે,

‘ખંડિત કરનેકે લાગ્ય-અંક
દેખા ભવિષ્ય કે પ્રતિ અશંક.’

પણ એ લાગ્યઅંકને કવિ ખંડિત ન કરી શક્યા !
માનવીની દશાની આ જ નથી કરુણકથા ? પરિણામે-

“દુઃખ હી જીવન છી કથા રહી;
કયા કહું આજ, એ નહીં કહી!”

કવિજીવનની કથા પણ “દુઃખપ્રધાન સુખ અદ્વ-
યકી ભરેલી” છે. જન્મ તો થયો સુ-દર દિવસે-
વસન્તપંચમીને દિવસે, સંવત ૧૯૫૩ના માધ માસમાં.
કવિનું વતન છે અવધના ઉનાવ ગિદલામાંનું એક
નાનકડું મહિષાસુર રાજ્યમાંનું મેદનીપુર ગામ. મેદની-
પુરમાં એમના પિતા પં. રામસહાય ત્રિપાઠી પોલીસ
અધિકારી હતા.

આલક ‘નિરાલા’- એટલે કે એમના મૂળ નામે
પ્રમાણે તો સૂર્યકાન્ત ત્રિપાઠી-માત્ર ત્રણ જ વર્ષના
હતા, ને માતા મૃત્યુ પામી. પિતાએ ‘બીજુ’ લગ્ન ન
કયું, ને લગભગ સત્તર વર્ષ સુધીની વિધુરાવસ્થા
સહન કરી એ નોંધપાત્ર છે, પણ એમના આ એક
માત્ર સંતાન પર, એમની સ્વભાવની રુદ્ધતાને કારણે,
ક્યારેક તો આગળની તોફાની વૃત્તિને કારણે; ક્યારેક
સૌતમ વરસાના પ્રસંગે પણ નોંધાયા છે. ? અંગ્રેજી
પ્રમાણે કાગળને ગદ્યે રીંગણાનું પાન વાપરીને
પોતાની જાતે સફાર્ષ પતાવી દેનાર આગળના આ
કૃત્ય અદ્વ એને પગથી પકડી, જાંધે સાથે જ છેક
તળાવ સુધી લઈ જઈ, એમને એમ જ ઢૂંખીએ
અવરાવતાં એને સાફ કરવામાં આવેલો ! ભોજે ભાવે

એકવાર એણે પિતાને પૂછી લીધું, “હું, આપણ,
તમારા પાસે આટલા બધા સિપાઈઓ છે, તો તમે
રાજાને જ કેમ નથી લૂંટી લેતા ?” આ પ્રશ્ન આગળ-
ને કાંઈક શિખવાડયો જ હોવો જોઈએ એમ માનીને
એ ‘કાંઈક’નું નામ કઠાવવા એને મૂઠ માર મારવામાં
આવેલો.

સૂર્યકાન્તને શાળાનું શિક્ષણ મળ્યું તે તો માત્ર
નવમા ધોરણ સુધીનું જ, પણ ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, ફરતી,
ને ધોડેરવારી એણે શીખી લીધાં ને ખડતલ બન્યો.
રાજ્યમાંના સંગીતાચાર્યોના લાભ પણ એણે ઉઠાવ્યો.
‘ગીતિકા’નો આ કવિ, સંગીતનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન
પામેલો. એનાં લગ્ન પણ ૧૩મે વર્ષે જ થઈ ગયાં.
સહસાગ્રે એમનાં પત્ની મનોહરાદેવી વિદુષી હતાં.
મનોહરા મળતાં કવિજીવનમાં પણ સુખનો સંચાર
થયો. પણ એ ટક્યો નહિ !

એમના પિતાનું મૃત્યુ થયું તે પછી કાકાનું
પણ મૃત્યુ થયું. સૂર્યકાન્ત ત્રિપાઠી ૨૧ વર્ષના થયા
ત્યાં સુધીમાં તો એમનાં પોતાનાં બે સંતાનો ને
ચાર ભત્રીજાઓ-એટલાંના નિર્વાહનો લાર એમને
માથે પડ્યો. પિતાના જ રાજ્ય-મહિષાસુરમાં નોકરી
કર્થે નભાવ થાય તેમ નહોતો. આ મૂંઝવણ ને
સંક્રામણ હતી એ જ વખતે, એમની માની પુત્રી
માત્ર સવા જ વર્ષની હતી, ત્યારે એમનાં પત્ની
મૃત્યુ પામ્યાં. ‘નિરાલા’નું જીવન પલટાયું. આર્થિક
સ્થિતિનો સામનો તીવ્ર બન્યો. નોકરીની જોજ પણ
કામગી બની ! નોકરી પર રાખનાર પહેલો પ્રશ્ન એ-
જ પૂછે છે, ‘કેટલું લવ્યા છે ?’

એ વખતે પં. મહાવીરપ્રસાદ દિવેદીજીનું બ્યાન
નિરાલા તરફ ગયેલું. એમણે એમને નોકરી અધા-
વવા મહેનત કરી. કવિનાં સાસુએ એમના દુઃખમાં
જે સેવા ને સહાય કર્યાં છે તેય નોંધપાત્ર છે. એમની
પુત્રી સરોજના ઉછેર વખતે, પત્નીનાં મૃત્યુ વખતે,
ને તે બાદ પણ તેઓ એમની પાછે જ રહ્યાં.
નિરાલાને રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી ચાલતા ‘સમ-
ન્યય’ પત્રના સંપાદનનું કામ, સૌથી પહેલાં મળ્યું.

અદૈત આઠ પ્રત્યે એક, સેવાવૃત્તિ, કરુણાભરી દષ્ટિ, સ્વામી વિવેકાનંદ ને સ્વામી શારદાનંદ પ્રત્યે ભક્તિ વગેરેના કામથી રંગ કવિચિત્ત પર લાગેલા દેખાવ છે તે આને કારણે. 'સમન્વય' કલકતામાં છપાતું. એકાદ વર્ષ પછી, શેઠ મહાદેવપ્રસાદ દ્વારા નવીન હિન્દી સાપ્તાહિક-પત્ર 'મતવાલા' નીકળ્યું, ને નિરાલા લખી ગયા. ત્યાંથી પોતાને ગામ ગયા, ને ત્યાંથી પાછા લખતી આવીને સ્થાયી થવા ઇચ્છ્યું, પણ તે બાદ પ્રયાગ એમને વધુ પસંદ પડ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૩માં 'મતવાલા'ના ત્રીજા અંક પર એક કવિતા—'ગયે રૂપ પદ્મચાન' છપાઈ છે. એ કાવ્યની નીચે સૌથી પ્રથમવાર જ એમનું તખલ્લુસ 'નિરાલા' છપાયું છે. એ જ સપ્તાહના ૧૮માં અંકમાં એમનું 'જૂહુ કી કલી' છપાયું છે—જે કવિનું એક અવિસ્મરણીય કાવ્ય બન્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૨૭ સુધીમાં તો 'નિરાલા' એમની અહાંસ નવીન ઢબની કવિતાથી એટલા પંકાઈ ગયેલા કે એમનો વિરોધ કરનારમાંના એક પિદ્ધાનને પણ, નિરાલાને 'પ્રમાણપત્ર આપતાં લખવું પડેલું કે, 'આપકે નિરાલે ઢંગ કે પલોને હિન્દી સંસારમે' મુગાન્ટર-સા ઉપરિચત કર દિવા દે.'

૧૯૨૬ થી ૧૯૨૮ સુધીનો કાળ કવિજીવનમાં વધારેમાં વધારે દુઃખનો કાળ બન્યો. શરીર દુર્બળ ને રોગગ્રસ્ત થયું. છતાં એમની સાહિત્યસાધના વણથભી રહી. તનના રોગની અસર વચમાં મન પર પણ પડતી રહી. ૧૯૨૯ સુધી ગ્રંથરૂપે એમની રચના પ્રસિદ્ધ થઈ શકી જ નહિ. તે પછી જ એક પછી એક રચનાઓ પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. કાવ્યમાં 'પરિમલ' 'ગીતકા' 'તુલસીદાસ', 'નગેમતો', 'કુકુરમતા' વગેરે પુસ્તકો પ્રગટીતાં. એમનાં વધુનાત્મક કથાકાવ્યોમાં 'તુલસીદા' અને 'રામજી શક્તિપૂજા' શ્રેષ્ઠ છે, તો ઊર્ગિકાવ્યોમાં એમનાં ગીતો એ હિન્દી સાહિત્યનો એક વિશેષપરિધિ છે. એમની એકમાત્ર પુત્રી સરોજના આવસાન-બાદ 'સરોજવૃત્તિ'ની સ્મરણસંમિતા રચીને હિન્દીકાવ્યમાં વરતાતી 'એલેણ' (કરુણપ્રચરિત) ની ખેટ પૂરનાર તરીકે પણ એ અમર રહેશે. અહાંદસ રચનાનો આ પ્રગર્ભવર્તક કવિ, લયમધુર ગીતોનો હિન્દી સાહિત્ય

પૂરતો તો એક અદિતીય કાવ બની ગયો. 'પરિમલ' એમની કવિ-શક્તિઓનો સૌથી વધુ પ્રતિનિધિત્વ દાખવતો સંગ્રહ ગણાય, પરંપરાની સામે સફળ વિરોધ કરનાર પ્રયોગકાર તરીકે નિરાલાએ દાખવેલ શક્તિઓ હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અમર આંકર્ષક પ્રકરણ છે. નિરાલાનું સમગ્ર જીવન જોઈએ તો એ જ કહેવાતું મન થાય. "બહુ ઉસી સ્વરમે સદિયોંકા દાનુણ હાહાકાર સંચરિત કર નૂતન અનુરાગ"

(અનુસંધાન પાન ૨૧૯ ચાલુ)

શબો ગયાં હતાં, તેજ રસતા પરથી અત્યાચારી પક્ષના નેતા રોળેરિખરની પણ સ્મશાનયાત્રા નીકળી.

આમ ક્રાંસનું પ્રજાશાસનરૂપી બાળકનું પારણું યાદવાસ્થળી અને યુરોપિય વિગ્રહ વચ્ચે ઝૂકી રહ્યું હતું. ત્યારે ક્રાન્સને નેપોલીઅન નામનો નેતા મળ્યો !

નેપોલીઅને ક્રાન્સ જાળવી રાખ્યું ! એ ૪૦ યુદ્ધો લડ્યો ને જીત્યો. એ જેવા યોદ્ધો હતા એવા કાયદાશાસ્ત્રી હતા. એણે જગતમાં રાષ્ટ્રવાદ રચાવ્યો ! અમીરોની સત્તા ખલાસ કરી. વર્ષ વર્ષ વચ્ચેના ભેદ ટાળ્યા. માણસની શક્તિ ને લાયકાતને મહત્ત્વ મળ્યું.

એણે વરાળ જેવા ધર્મ ગએલા ધર્મને રાખી લીધો. એણે કહ્યું, 'રાજકારણમાં ધર્મની અગત્ય છે. રાજનીતિ માટે ધર્મ સાધનરૂપ છે. રાજના કાચમાં ભણે ધર્મ જીવે !'

દસ વર્ષમાં નેપોલીઅને ક્રાન્સને અન્નેડ સરનું, પણ સત્તા સ્થાને ચીટકી રહેવાની વૃત્તિએ ફરી નેખમ ઊભું કર્યું. પણ એ ઇતિહાસ સાથે નિસ્ખત નથી ! લોકશાહી હમેશાં લોહીનાં આંધણ માગે છે.

આધુનિક પ્રજાશાસનનું આ પહેલું પ્રભાત ! સરખામણી કરવી હોય એ કરે આપણા પ્રજાશાસનના પ્રભાત સાથે. નેપોલિઅન જેવા વીરોનું નેતૃત્વ રાજકારણને અનેકવાર મળ્યું છે, પણ ગાંધીજી જેવા મહાત્માનું નેતૃત્વ જવદોજ રાજકારણને સાંપડે છે ! પાંડ માનીએ મહાત્માજીનો ! સાગી શકાત એ વર્ષો. ગીતા ધર્મ એમણે અદા કર્યો. આપણે આગળી કપાવીને સહીદ બન્યા ને સરવૃં સ્વરાજ લાઇ આપ્યા !

આઝાદી અમર હો !

ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત ! *

પુલકિત ધન્યાં છે પ્રાણ પુષ્પ સૌ,
મન—મંજરીઓ મહેકાતી
ભારતભાતાના મુગટ મણિ રી,
ગુર્જરી આજ સુહાતી

ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત આજ છે ધન્ય ધન્ય ગુજરાતી.....

પથ ભૂલ્યા પેખ્યા તા પુત્રો
આ પ સ માં અ થ ડા તા
નિજ નેમ તેમ વળી કુશળ ક્ષેત્રને
શુભ ચરણે ધરતા

નીરખી તી ગુજરાત માતને જલ્લર તે દિ જકડાતી
ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત આજ છે ધન્ય ધન્ય ગુજરાતી.....

નંદન વન ગુજરાત ગવાહી
આપે છે અતિત તખાહીની
એ કલંક કથાઓ કપૂતોની
આલેખતી લેખિની શાહીની

નૂતનયુગ પારસ સ્પર્શે શો વસતી વેળ ભૂલાતી
ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત આજ છે ધન્ય ધન્ય ગુજરાતી.....

શ્રી કૃષ્ણ, દયાનંદ, નરસિંહ કેરી
ગરવી ગુર્જર માતા
મનમોહન બેસી મોહનની
ગુર્જર ભાગ્ય વિધાતા

આજ માત કવિ પ્રેમ, દયાની આનંદ વિભોર મલકાતી
ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત આજ છે ધન્ય ધન્ય ગુજરાતી.....

વતરાજ વીરતું શિલ્પ આજ
પુનઃ પ્રસ્થાપિત ઘનતું સોહે
મહાશિલાપ મૂળરાજ કેરા
જન જનના મન મોહે

સિદ્ધરાજ સિદ્ધ કીર્તિ—કળશની આજ પ્રભા પથરાતી
ધન્ય-ધન્ય ગુજરાત આજ છે ધન્ય ધન્ય ગુજરાતી.

અવિનાશ મહેતા “અન્ય”

અંજાર (૧૯૭૭)

કાવ્યશૈલી છે. કેટલીય કવિતા છંદોબદ્ધ હોય છે, છતાં તેમાં સાચું કાવ્યત્વ હોતું નથી. કેવળ versification છંદ જ હોય છે, જ્યારે ડોલનશૈલીમાં છંદ ન હોવા છતાં સાચું કવિત્વ વિવસી રહ્યું હોય છે. ન્હાનાલાલે રચેલાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો ડોલનશૈલીના હૃદયવગર કદાચ રચાયાં જ ન હોત એમ પણ ધૃષ્ટીવાર લાગે છે.

: ૨ :

તેવું એક કાવ્ય એ ન્હાનાલાલની આરંભની કૃતિ 'વસન્તોત્સવ' ડોલનશૈલી વગર 'વસન્તોત્સવ'ની રચના બીજા કાર્ષ્વપણ કાવ્યશૈલીમાં આટલી હૃદયસ્પર્શી બની શકી હોત કે કેમ એ વિશે થંકા રહે છે.

'વસન્તોત્સવ' ડોલનશૈલીનું પહેલું પ્રમાણ છે. જગતના ધણખરા ઉત્તમ કવિઓની પણ પ્રથમ કૃતિઓ અપરિપક્વ અને વિકાસદશામાં હોય એમ દેખાઈ આવતું હોય છે, પરન્તુ 'વસન્તોત્સવ' એમાં અપવાદરૂપ લાગે છે. કાવ્યની શરૂઆતથી માંડીને તેના અન્ત સુધી એકધારી પ્રસન્નમધુર ગતિએ આ કાવ્ય વહ્યું જાય છે. 'યુગપદ્ધતો', 'ઝોજ અને અગર' કે 'દારિકા પ્રલય' વગેરે કૃતિઓનું બારીકાઈથી અને ઝીણવટપૂર્વક અધ્યયન કરતાં પણ એમ નહીં કહી શકીએ કે 'વસન્તોત્સવ' એ ડોલનશૈલીનો પ્રથમ પરિપાક છે. જે ભાવભરતી, ઊર્મિઆહુત્ય, ભાષાવૈભવ તેમ જ વાદ્વપાટવ ઉપરોક્ત ગ્રન્થોમાં નિહાળી શકાય છે એ બધું 'વસન્તોત્સવ' માં પણ તેટલા જ આદ્ય લાદ્યથી અનુભવી શકાય છે. અને એ હકીકત શું સિદ્ધ કરે છે ? ડોલનશૈલીની રચના પાછળ કવિને કશો પ્રયાસ કે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નથી; પણ એ સહજ રીતે સ્વયંભૂ કવિહૃદયમાં પ્રગટેલી છે, તેમ જ કવિ-હૃદયના ભવ્ય અને સુકુમાર ભાવોદ્ગ્રેકનું અપૂર્વ વાહન બનેલી છે. 'વસન્તોત્સવ'નું પ્રકૃતિચર્ચન આ વિધાનની સાક્ષી પૂરે એમ છે. પ્રકૃતિ સૌન્દર્યનું અનવલક દર્શન કરાવવામાં ન્હાનાલાલે પોતાના તપતા મધ્યાહન કાળના સર્ગભોગમાં જે કીચક દાખવ્યું છે એથી જરા પણ ઓછું કીચક 'વસન્તોત્સવ'માં દાખવ્યું નથી.

'વસન્તોત્સવ', 'યુગપદ્ધતો', 'ઝોજ અને અગર' કે 'દારિકા પ્રલય' વગેરે કૃતિઓને કાર્ષ્વ નવો જ અભ્યારી અનુક્રમે ન વાંચે તો એ ભાગ્યે જ કહી શકશે કે એ બધામાં કવિનું પ્રથમ સર્જન કયું છે. ડોલનશૈલી પ્રથમથી જ એના ગાઢ ઘડતરની ને સ્વયંભૂ ઉત્પત્તિની મનોહર અને દૃઢ છાપ પાડે છે, સાથે સાથે ન્હાનાલાલના જન્મસિદ્ધ ઉત્તમ કવિત્વને પણ એ સિદ્ધ કરે છે.

: ૩ :

એક વાર હું મુંબઈ જઈ રહ્યો હતો ત્યારે અમદાવાદથી યુજરાતીના એક વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક આગગાડીમાં ભેગા થઈ ગયા, એમને હું પૂછ્યો ને મુરખી ગણ્યો હતો ને આજ પણ ગણું છું. એમણે વાતચીતમાં જરા રોષ દાલવીને મને કહ્યું: "આ તારા નાનાલાલ ! બેકામ શબ્દાંજર માટે તો પંકાયેલા છે જ, પણ 'વસન્તોત્સવ' માં એણે પ્રેમીઓનાં શરીરનું અદ્વૈત આલેખીને તો પોતાની બેકામ બેવકૂફી પણ પ્રગટ કરી છે. દેહનો દૈત તો જીવનની એક નક્કર હકીકત છે, એટલે જી પુરુષનું યુગલ-એમાંથી એકના સ્વયં પછી તૃટવાનું જ અને એ રીતે દેહના દૈત થવાના જ."

એ સમયે 'વસન્તોત્સવ'ની ઝીણીઝીણી વિગતો મને યાદ નહોતી; કહે કે ઘણાં સમય પહેલાં એ કાવ્ય મેં વાંચેલું એટલે તેના મુખ્ય ધ્વનિ, અને ઉદ્વેગ સિવાય ઘણું ખરું બૃલાષ ગયેલું. વળી ન્હાનાલાલ એટલા સમર્થ કલ્પનાશીલ કવિ છે કે કેટલીકવાર એ જીવનસમગ્રને પણ વીસરી જતા લાગે છે. એ જાણ્યો તો હોવાથી એ સમયે તો રિમત કરીને હું ચૂપ રહ્યો. પણ એ પ્રસંગ પછી મારા મનમાં ઉપરોક્ત વાતનું તથ્ય સમજવા સતત જિજ્ઞાસા રહ્યા કરતી. એટલે 'વસન્તોત્સવ'ની એક નવી નકલ મેળવીને મેં પ્રેમના અદ્વૈતની એ દિલસહી તેમાંથી બોળી કાઢી, સૌભાગ્યવન્દ વિલસુને કહે છે:

"સરલાણે! પ્રભુનું ધામ, પ્રભુનું પ્રેમનું પરમ મંદિર છે,

ત્યાં એકલદશા કેવી ?
ત્યાં સૌ બેઠીઓ વિદરે છે.
નથી ત્યાં કીમારના કરમાય,
કે નથી વૈધવ્યની વિરપતા.
રસ સૌન્દર્યનાં શાસોપજ્જવાસ
પ્રાણુને પ્રસન્ને છે ત્યાં."

પણ એ પછી પણ સૌભાગ્યચન્દ્ર વિલસુને
કહે છે કે:

"જગતે સુંદરીસંધ જે વિધના છે;
સરિતાને આરા તો જે જ હોય;
સ્નેહને આ તીરે ડૂબે સ્નેહની પાર,
કુમારિકા અને લક્ષ્મવતિની.
'વિધના' એ શબ્દ ભ્રમ છે,
વસ્તુસ્થિતિનો વિપર્યય છે."

"પ્રભુનું ધામ" એટલે સ્વર્ગ એમ ન્હાનાલાલને
હિંદુ નથી એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. પૃથ્વીને પણ
એ "પ્રભુનું ધામ" જ માને છે. એટલે સ્વર્ગમાં તો
ત્રેમીઓનું અદ્વૈત કલ્પી શકાય, પણ ન્હાનાલાલે અહીં
પૃથ્વી ઉપર ત્રેમીઓનું અદ્વૈત આલેખેલું છે. જે સ્ત્રી
પુરુષ સાચા, પુનિત અને ઉન્નત પ્રેમભાવથી ભોગ્યા
એમનું ક્ષેત્રમાં અદ્વૈત જ હોય છે. એવાં સ્ત્રીપુરુષ-
માંથી કોઈપણ એકનું મૃત્યુ થતાં દૈત થતું નથી.
એકના દેહ વિલયથી ત્રેમી યુગલનું સ્થૂલ ઐક્ય
જરૂર તૂટે છે, પણ આત્માનું ઐક્ય તૂટતું નથી.
પરિણામે જે ત્રેમી પૃથ્વી ઉપર જીવંત હોય છે એ
પોતાના મૃત્યુ પામેલા ત્રેમીના સંસ્મરણમાં જ
પોતાના શેષ જીવનને પૂર્ણ કરે છે. એને પછી
બીજા ત્રેમીના કે લક્ષ્મીના વિચાર સુદાં આવતો નથી
એટલે ધનિષ્ઠ અને ઉત્કટ પ્રેમ પ્રથમ પ્રેમસંબંધથી
એ ત્રેમીએ પ્રાપ્ત કરી લીધો હોય છે. એટલે એકના
મૃત્યુથી દેહનું અદ્વૈત ભણે તૂટતું હોય પણ પ્રણય
સ્મરણો રૂપી આનંદનું અને જીવન માધુર્યનું અદ્વૈત
તો અખંડિત જ રહે છે અને પરિણામે તેને એકલ
દશા લાગતી જ નથી, કે વૈધવ્યની વિપમતા તેને

સ્પર્શતી નથી. સ્નેહલક્ષ્મીની વિધવા પણ આ હિંદુએ
લક્ષ્મવતિની અખંડ સૌભાગ્યવંતી જ રહે છે. એક
ત્રેમીનું મૃત્યુ થતાં બીજા ત્રેમીનું આધાતથી મૃત્યુ
થતું જ નોંધ્યે તો જ ત્રેમીની પરાકાષ્ટા કે પ્રજ્વલતા
પ્રાપ્ત થાય એમ પણ ન્હાનાલાલના કહેવાનો અહીં
ઉદ્દેશ નથી એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. એકના મૃત્યુ
પછી બીજાનું સદેહે પણ બેઠી રૂપે જ રહી શકે છે.
ને ત્રેમીની ઉત્કટ ભૂમિકાને એ ત્રેમીઓ સ્પર્શી
શક્યાં હોય તો.

એટલે 'વસન્તોત્સવ' માં ન્હાનાલાલે ત્રેમીઓના
દેહનું અદ્વૈત આલેખ્યું જ નથી એ સહેજે સમજ
શકાય છે. એમને જે હિંદુ છે એ તો પૂર્વજીવનના
મધુર સંસ્મરણો દ્વારા શેષ જીવનનું પૂર્વજીવન સાથેનું
મહાઅદ્વૈત.

આ ઉપરથી એક બીજાત પશુ સફટ થાય છે.
અને તે એ કે ન્હાનાલાલ એક સાચા લક્ષ્મી જેમ
એક જ સાચા ત્રેમીમાં માને છે. સાચો પ્રેમ એક
વ્યક્તિની સાથે જ હોઈ શકે, પણ એ વ્યક્તિ પરમ
પ્રેમભાવનાથી પાવન અને પુનિત થયેલી હોવી
જોઈએ. અને આ માટે ન્હાનાલાલ જેને પોતાના
સમર્થ પૂર્વાચાર્ય માને છે એવા ગોવર્ધનનારામની પણ
દીકા કરતાં અચકાયા નથી. એક: જગ્યાએ એમણે
આ પ્રકારના સૂક્ષ્મ ત્રેમીની દીકા કરતાં લખ્યું પણ
છે; "...પણ એ નવલકથાનું (સરસ્વતીચન્દ્રનું)
અંતિમ વાર્તા વિધાન-કે ચક્રાનું કૃમ્લને ને પરણતું
કૃમ્લને એ તો ગોવર્ધનનારામની આદર્શ ભાવના નથી
ભાસતી. સંસારમાં વારંવાર બને છે એવું સંસાર
સાધાગૃહ સંસાર ચિત્ર છે." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે
ફલિત થાય છે કે ન્હાનાલાલ લક્ષ્મી માફક એકજ
પ્રેમમાં માને છે. જે લોકો પરણીને પ્રેમ બીજો
રધાને કરે છે એમની સાથે ન્હાનાલાલની જવાબજ
સદાનુજીત નથી. અને માટે જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં
જ પરણતું જોઈએ તે ન્હાનાલાલનો આદર્શ મન
લાગે છે. આજના લૌકિક વાદના જમાનામાં જ્યાં

જુઓ ત્યાં ખોટા Platonic love નો મૈત્રીને નામે અને સૂક્ષ્મ પ્રેમને નામે જે બહિષ્કાર ચાલી રહ્યો છે ત્યારે ન્હાનાલાલે આજથી વરસો પૂર્વે ઉઘડ્યા રેલ આ મહામંત્ર ધણો સમર્થ લાગ્યા વગર રહેતો નથી. અને દાલની પરિસ્થિતિ નિહાળતાં તો આ પ્રકારનો Platonic love સૂક્ષ્મ પ્રેમભાવ પણ દૂષિત અને ધણે ભાગે કલંકિત ભાસે છે. શેલીએ તો સ્પષ્ટ રીતે આવા પ્રેમનો પુરસ્કાર કરતાં પોતાના વિશ્વવિખ્યાત કાવ્ય Epipsyehidion માં લખ્યું પણ છે;

True love in this differs from gold
and caly,
That to divide is not to take away.
I never was attached to that great sect
whose doctrine is, that each one
should select
Out of the crowd, a mistress or a friend
And all the rest, though fair and
wise, commend
To cold oblivion.

શેલીના જાંઝ અબ્યાસી અને તેની નાટ્યશેલીના અનન્ય આશક હોવા છતાં ન્હાનાલાલે શેલીના વિચારોનો વિરોધ ‘વસન્તોત્સવ’ની પ્રણયભાવના દ્વારા જે રીતે કરેલો છે એ સૂચક બની રહે છે. શેલીનો આ પ્રણય આદર્શ (!) પ્રેમ વિસ્તારની તેની ભાવનાના કારણે સૌ કોઈને આ જગતમાં તો જરૂર ગમી જાય એમ છે ! પણ ન્હાનાલાલે પોતાની મૌલિકતાને અને પોતાના ભાવનાસ્વાતંત્ર્યને શેલી કે ગોર્ડન-રાનના વિરાટ વ્યક્તિત્વ નામે છુંદી ન નાંખતાં જે રીતે એને પોતાની રીતે જ બદલાવ્યા છે એ નોંધ-પાત્ર ખીના બની રહે છે. અને આજના નક્કર ભૌતિકવાદ પાછળ આંધળો દોટ સૂકી રહેલા મથાર્થ પાદી જગતને એ ઘપ્પડ પણ મારી જાય છે. કેમ કે એક વ્યક્તિને પ્રેમભાવથી પરણીને પ્રેમ ખીણ વ્યક્તિ ઉપર રાખવો એમાં માનવતા નથી જ; બલકે

એ અમાનુષી છે. તેથી પરણનાર વ્યક્તિને માણસ ઘોર અન્યાય કરી રહ્યો હોય છે. ‘વસન્તોત્સવ’ કવિની આખી ઉદાત્ત ને માનવતાવાદી ભાવના માટેનો એક અપૂર્વ કાવ્યસ્તંભ છે, એમ નોંધ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. ન્હાનાલાલને એક ને એક વિચારો ને ભાવનાઓ વાગોળવાની સામાન્ય રીતે ટેવ છે, પણ એક પ્રેમવ્રતની તેમની આ ભાવના ‘વસન્તોત્સવ’ સિવાય એમના ખીજા ગ્રંથોમાં બહુધા દષ્ટિગોચર થતી નથી એ વળી તેની વિશેષતા છે.

‘વસન્તોત્સવ’માં જે વસ્તુ ખટકે છે એ તો લગ્ન અને લગ્નસંસ્થાની ઉપેક્ષા છે. જે ન્હાનાલાલે લગ્નને એક પવિત્ર ભાવના તરીકે લોકહૃદયમાં અંકિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે એ ન્હાનાલાલને આવું કેમ સૂઝ્યું હશે એમ સહજ પ્રશ્ન પણ થાય છે. કાવ્યની પાર્શ્વભૂમિ, તેનું વસ્તુ, તેનું પાત્રાલેખન, તેનું વાતાવરણ વગેરે કવિની કૌતુકપ્રિય-Romantic પ્રકૃતિના આવિર્ભાવ રૂપ છે તેની ના ના નહીં, મથાર્થ દર્શી હોવાનો ન્હાનાલાલે કદાચ બહુ દાવો કર્યો નથી. એ પણ સાચું, પરંતુ એ છતાં સાહિત્યની કે કલાની કોઈપણ કૃતિ જ્યારે અક્ષર દેહે સમાજમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે સમાજની કેટલીક મર્યાદાઓનું પાલન કર્યા વગર એને ચાલતું નથી, કવિની કદપતાભૂમિના યુવક-યુવતીઓ નિર્દોષ ને નિષ્પાપ પ્રણયમરત્તો જરૂર માણી શકે, અને ન્હાનાલાલે યુવક-યુવતીઓના પ્રણય નિરૂપણમાં જે શારીરિક છૂટછાટો સૂકી છે એ નિર્દોષ અને નિષ્પાપ છે-જાતીય આકર્ષણની કેવળ પાપરમતો નથી એ પણ ચોક્કસ છે છતાં કોઈપણ કાદવનિક આમના યુવક-યુવતીઓ પણ વગર લગ્ન સંસારી બની ગૃહસ્થજીવનને હલાવે લે તે વસ્તુ ધૃણાસ્પદ જ લેખાવી નેહજો. સમાજની કોઈપણ વ્યવસ્થા પદ્ધતી શકાય, એને ઓગંગી શકાય, પણ એને કોઈ કાળે દફનાવી તો શકાય જ નહીં. કાવ્યનો લગલગ જ્યારે અનંત આવે છે ત્યારે રમણ મુનિગને કહે :

“પ્રિયે ! દસખાર દિવસમાં

ખાણુ—આવશે :

ત્વમારાં તે વિલસુ બહેનનાં

પ્રભુ મન્દિરે—

ત્યારે સુલગા કહે છે :

“પણ, પ્રાણનાથ !

ત્હમારું લય કહારે થશે ?

મ્હારે તો તે—જોતું—છે.”

વગેરે વાક્યોમાં રસસાગરની પાળોને પુણ્યની સાંકળથી હંમેશાં બાંધી રાખવાની સતત ચિંતા સેવનાર કવિએ ઘણો વિરોધાભાસ બ્યક્ત કર્યો હોય છે.

જ્યાં તીવ્ર પ્રેમ છે, સાચો ભાવ છે, હૃદયોત્પરમ અદ્વૈત છે ત્યાં લગનની વિધિની જરૂર નથી એવો સ્વર ન્હાનાલાલ કાઢે છે અને એ સચોટ ને હૃદય-સ્પર્શી છે તેના ના નહીં, પણ વગરુલગને પ્રત્યેક સુધી પહોંચવાની રીતને ઉત્કટ ભાવના ધરાવી શકાય નહીં એ પણ સ્વીકારવું જ રહે છે. આપણે બાણીએ છીએ કે કવિ જેવા ઉન્નત આત્માનો ઉદ્દેશ સમાજને સ્વચ્છંદી કે સ્વૈરાચારી બનાવવાનો ન જ હોય, પરંતુ કેવળ સાધ્યની શુદ્ધિ આવી બાબતોમાં ચાલી શકતી નથી; સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. ઉપરાંત યુવક-યુવતીઓ વચ્ચે ચાલતી પ્રણયગોષ્ઠિઓમાં સુખનો તથા આલિંગનોના અતિરેકનો જે ઉત્સવ ઉજવાય છે એ કલાદૃષ્ટિએ પણ ખુબ ઔચિત્ય પૂર્ણ હોવું જોઈએ.

: ૪ :

‘વસન્તોત્સવ’માં ન્હાનાલાલે આલેખેલી ભૂમિ સ્વપ્નભૂમિ Utopia જેવી ભાસે છે. તેની ભાવના શીલીના ચડોલપક્ષી જેવી ઉન્નત બ્રૂ અને ગગનગામી છે, તેનાં પાત્રો, ન્હાનાલાલ માટે હંમેશાં બન્યું છે તેમ ભાવનાનાં પ્રતીકો છે, આ છતાં ‘વસન્તોત્સવ’માં કેટલીક સદૃશ્યતાને સ્વાભાવિકતાનું મનભર દર્શન થઈ શકે છે એ પણ કહેવું જ પડે છે.

સુલગા જ્યારે રમણને આંખાની ડાળ નીચે મળે છે ત્યારે એ સ્ત્રીસુલભ લગ્નભાવ નિરૂપીને પોતાના સાથની કૌર સંકારે છે ! ન્હાનાલાલ કવિની નાયિકાઓ સામાન્ય રીતે પુરુષ સમોવદી અથવા તો પુરુષના પણ શરૂ જેવી હોય છે. પણ અહીં સુલગાની

પ્રણયચેષ્ટા તેના લગ્નભાવ અને ક્ષોભ ઝોથે છૂપાતી હોય છે. ગુજરાતી યુવતીનું મર્યાદાશીલ વસ્ત્રપરિધાન તેને અનાયાસે સાડીનો પાલવ સંકારવા કાંઈ ગૌરવાન્વિત પુરુષની હાજરીમાં દોરવું હોય છે. ન્હાનાલાલે એ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અહીં ખરાબર આલેખેલી છે. એ જ પ્રમાણે રમણ સુલગાને જ્યારે એમના ખાલપણના સંભારણાઓનું સ્મરણ કરાવે છે ત્યારે ઘણો ઋણુભાવી બની જઈ જે શબ્દો બોલે છે તે પણ ઘણા સ્વાભાવિક હોય છે:

“ત્હમે ન્હાનાં હતાં, સુલગા !

એક દિવસ ત્હમારી ફૂલવાડીમાં

ત્હમે અને વિલસુ બંહેન

ફૂલ પરીવર્તા રમતાં,

ને મ્હને ન્હોતાં રમાડતાં.

એક ડમરા પાછળ

હું આંસુ ઢાળતો હતો.

જાઈના મધ્યિયન્દક

ત્હમારી રેશમી સોનેરી લટોમાં

વિલસુએ ગૂંચ્યા, મ્હેં, જોયા.

સુવાસ ન્હોતયો દોડી આવી

ત્હમારી પુષ્પિતા વેણી લતામાં

મ્હેં શીષ ઢાંક્યું,

ફૂલ ફૂલની પાંખડીએ

ત્હમે મ્હારાં આંસુ દહોયાં :

ન્હાનકડા જીજ બન્ધે

મ્હેં ત્હમને વીંટી લીધાં.

x

+

તે ચીર સ્મરણીય દિવસે

ત્હમારી સુમન શય્યાગારી લટો

આ નર્તન્તી મંજરીઓ સમી હતી.

ત્હમને કંઈ સાંભરે છે ? સુલગા !”

“ત્હમે નાનાં હતાં”ની યાદ દેવડાની “તમને કાંઈ સાંભરે છે ? સુલગા !” કહીને એ યાદ પૂરી કરાવતાં સુધીના રમણના શબ્દો ઘણાં સ્વાભાવિક અને પ્રસંગોચિત હોય છે. ન્હાનાલાલનું ભાવનિરૂપણ

અને ડોલન શૈલી દ્વારા બોલાતા સંવાદો ઘણીવાર અસ્વાભાવિકતા અને કૃત્રિમતાનો આભાસ કરાવતા હોય છે, એવા એના આલેખો જાણીતા છે. તેમાં થોડું તથ્ય પણ છે, પણ અહીં પૂરેપૂરી સ્વાભાવિકતા જોવા મળે છે. વળી આગળ જતાં રમણ પ્રેમમાં લગભગ પરચ જોવા જતી જઈને જ્યારે સુભગા પાસે પ્રેમની બીક્ષા માંગતો હોય છે. ત્યારે તેના એ ટાપકાને સહન ન કરી શકતી હોય તેમ સુભગા હસી ઊઠે છે. અને રમણ પાસે પ્રેમોચિત લજ્જાની અપેક્ષા રાખનાર એ પ્રથમ મુઠ્ઠા રમણી કહે છે:

“રમણલાલ !

વસન્ત ડંથી કે કોકિલા

આવા મધુરા લિક્ષામન્ત

કર્યાં લાણી આવ્યા ?

એક વેળા ત્હમે લાજતા

ને ગુલાબ જેવા દર્શન દેતા;

હવે કહારે ફરી એવું લાજશે ? ”

સુસંસ્કૃત, સંસ્કારી ને ઉન્નતી યુવતી પોતાના પ્રેમી પાસેની પણ પ્રેમની બીક્ષાની તો અપેક્ષા રાખતી જ નથી. એથી એ પોતે લજવાઈ મરે છે. પોતાના પ્રેમી પાસે પણ આવી રમણી તો પ્રેમની સાથે ઉન્નત પૌરુષની જે આજ્ઞા રાખતી હોય છે તે અહીં ન્હાનાલાલે સુભગાના શબ્દો દ્વારા સચોટ રીતે આલેખી છે. અને સ્વાભાવિકતાની આ ખરી પરાકાષ્ટા તો જ્યારે સૌભાગ્યચન્દ્ર દીન જતીને દેહ લમની વિધવા વિલસુ પાસે પોતાનો પ્રેમ પરિમલ પાથરે છે ત્યારે આવે છે. વિલસુ જેવી પ્રેમવિક્ષોલ યુવતીને અનુકૂળ થવા—એટલે કે તેના જેવા ઉન્નત પ્રણયી થવા—સૌભાગ્યચન્દ્ર પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. વિલસુ સૂક્ષ્મ પ્રેમના સ્વપ્નમાંથી જાગૃત જતીને સૌભાગ્ય ચન્દ્રના અપરદહને સુખન હઈ તરત તેનાથી અગગી અને છે અને કહે છે :

“સૌભાગ્યચન્દ્ર ! ક્ષમા કરને.

હૃદયનાં પૂર ધમધમે

ત્યાં અજાણું થું બળ ?

રનેદહીનતા ત્હમારી ન સહી શકી.”

પોતે દેહલગ્નની પણ વિધવા હતી. તેણે જે છૂટછાટ લીધી હતી તે બદલ એ જેદ અનુભવે છે. અને માનવસહજ નિર્જળતાથી ઘણે પડી હોવાનું કહે છે. સંયમને જીવનમાં સર્વસ્વ માનનાર ન્હાનાલાલે અહીં એક વિધવાહૃદયની સૂકમાર ઊર્મિઓને ખરાખર સમજીને આલેખેલી છે જે મૃત્યુક લાગે છે, સાથે સાથે એ ન્હાનાલાલ જેવી ઉન્નતગામી વ્યક્તિ માટે જરી અજુગતું પણ લાગે છે, નહીં ? પરન્તુ નહીં ! વિલસુ પોતાની નિર્જળતા ક્યૂં છે જરૂર, પણ સાથે સાથે ઉમેરે છે : ‘રનેદહીનતા ત્હમારી ન સહી શકી !’ પોતે નિર્જળતા તો જરૂર ખતાવી, પણ તેની પાછળ પોતાના હૃદયના ધસમસતા યૌવન પૂર કરતાં પણ વધારે તો પોતાના પ્રેમીની દીનતા જવાબદાર હતી તેવા એ ઉલ્લેખ કરે છે ! માનવ-સહજ નિર્જળતાનાં સ્વાભાવિક આલેખન સાથે આમ ન્હાનાલાલે પોતાના ઊર્ધ્વગામી વિચારોને પણ ઊડપા નથી. ને કેવળ યૌવનસહજ નિર્જળતાને થય થઈને વિલસુએ સુખન ક્યું હોત તો તેમાં સ્વાભાવિકતા જરૂર આવત, પણ ન્હાનાલાલ સંયમની જે જાવનાને પોતાના જીવનનો એક મન્ત્ર માનતા, એનો વિરોધ અહીં વ્યક્ત થઈ ગયો હોત. પરન્તુ ન્હાનાલાલે વિલસુના મુખમાં છેલ્લી પંક્તિ મૂકીને સ્વાભાવિકતા સાથે પોતાના ઉન્નતગામી માનસને પણ કૌશલપૂર્વક વ્યક્ત ક્યું છે. ઉપરાંત અન્ય માણસની લાગણીને ખરાખર સમજવાની ઉદારતાને સહાનુભૂતિ તેમનાં પાત્રો ધરાવે છે અને એ રીતે તેઓ માનવતાવાદી છે એ પણ જાણે દર્શાવી આપ્યું છે.

: ૫ :

ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ‘વસન્તોત્સવ’ માં નિષ્કટક જીવનની પ્રસન્નતા વ્યાપેલી લાગે છે. વિધ્વંસી ઉત્તમે-તમ સુખાન્ત કૃતિઓ પણ થોડાધણા કરજીવસથી રસાયેલી હોય છે. ખુદ ન્હાનાલાલ કવિતી પણ ઘણી ખરી કૃતિઓ સુખાન્ત હોવા છતાં તેની વચ્ચે વચ્ચે તો પાત્રોને જીવનની ડાકારો ખાઈને કરજીવની ગતીમાં થોડા સમય માટે તો ધકેલાવું પડતું હોય

છે. પરંતુ ઘણાને ‘વસન્તોત્સવ’ તેમાં અપવાદ રૂપ લાગશે. કેમકે, આદિથી અન્તસુધી તેમાં જીવનનો ઉદ્વાસ, ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા જોવા મળે છે. તેમાં નિરૂપાયેલ માનવજીવન-પ્રકૃતિ સાથે અપૂર્વ તાદાત્મ્ય સાધીને આનંદ સમાધિમાં મગ્ન રહેતું લાગે છે. પણ ખરી-રીતે તેમ નથી. માનવજીવન ગમે તેટલું સુખી અને નિષ્કંટક હોય તથાપિ જીવનનો એકદા અન્ત તો મૃત્યુથી આવવાનો જ છે ! હર્ષભાવો જીવનને પણ મૃત્યુને વથ થઈ કરણીનો ઘેરો ઝોળો પૃથ્વી ઉપર પાથરવો પડે છે. કવિને જીવનનું આ કરણ રહસ્ય બરાબર અવગત છે. જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ દરમિયાન જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની વચ્ચે કેટલાંક સુખી મનુષ્યો જીવનનો આનંદ પૂરેપૂરો ઘૂંટી શકે છે, પરંતુ એકદા એવા સુખ સહર સુખાત્માઓ અને રસાત્માઓને પણ પૃથ્વીની રસાળ સુખકુંજને ટોડીને અન્તે જીવનની છેલ્લી મહાસફરે ચાલ્યા જવું પડે છે. અને એ દૃષ્ટિએ ‘વસન્તોત્સવ’માં નિષ્કંટક પણે વહું જતું માનવજીવન પણ કરણગર્ભ જ છે. આજની પૃથ્વી ઉપર જેટલા માણસો વસે છે એ આદિકાળથી વસતા નથી, અથવા તો પૃથ્વી ઉપર માનવજીવનની આજથી શરૂઆત થતી નથી, પણ અનાદિ કાળથી મનુષ્યજીવન પૃથ્વી ઉપર ધમકતું આવ્યું છે. આજની સુખ કુંજોમાં અને આજના રમ્ય પ્રકૃતિધામોમાં આ પહેલાં અસંખ્ય સુખી મનુષ્યો-રમણને સુભગા જેવા આવીને અન્તે ચાલી નીકળ્યાં છે ! જીવન માત્રાનો એ મોટો પરાભવ નથી લાગતો શું ? સુખ, અત્યંત સુખ, તીવ્ર સુખ જેમણે ભોગવ્યું છે એવા રસાત્માઓ પણ અન્તે તો-ભલે પોતાના સુખનો વારસો મૂકીને પૃથ્વીને ચેતન ભરી અને દરિયાળા બનાવીને-ચાલી જ નીકળ્યા છે ને ? કોઈ પવિત્ર તીર્થ સ્થળમાં, કોઈ પુનિત વિદ્યાલયમાં, કોઈ સૌરભથી મધમધના હિવા-

નમાં, કે કોઈ લલિત કલાધામમાં જઈને આપણે જ્યારે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે કાણવાર બધું ભૂલી જઈએ છીએ. પણ એ જ સ્થળે અનેક મનુષ્યો આવીને ચાલ્યા ગયા હોય છે. સામાન્ય સુખદુષ્ખનો સરવાળો ઇતિહાસ કંઠી રાખતો નથી. ‘વસન્તોત્સવ’ નાં બધાં પાત્રો સ્વપ્નશીલ હોવા છતાં આવા અનૈતિહાસિક અને ભૂલાઈ જનારા સામાન્ય માનવો જ છે, મહામાનવો નથી; અને પરિણામે એમની મહાસફરના મહાપ્રસ્થાનનું આલેખન હૃદયને રસાઈ બનાવી રહે છે :

શરદની એક વાદળી

મોતી વરસી રહી પછી

રનેહ બારમાસીને બાગે ખેલતા

રસાત્માઓ, સાગરના બે તરંગ થા,

હૃદય આલિંગી-જીવન સંગેશી

સાગરની મહાસફરે ચાલ્યા

આ પછી લગભગ પચાસેક પંક્તિઓમાં કવિ રમણ સુભગા જેવા રસાત્માઓ વિનાની ચેતન સમૃદ્ધ સૃષ્ટિનું, રમણ સુભગા વગેરેના અનુગામીઓને મળતાં વારસા ગૈભવનું અને નવપ્રલલિત પ્રકૃતિનું, રસાળ અને હૃદયસ્પર્શી આલેખન કરી જગતમાં રસ, યાન, પ્રેમ, પ્રણતા આનંદ વગેરેનું પુનઃ પ્રસ્થાપન કરીને કાવ્યનું પ્રકુલ સમાપન કરે છે. પણ છતાં રમણ, સુભગા, વિલસ ને સૌભાગ્યચન્દ્ર વગેરે રસાત્માઓ વિનાની કવિ સૃષ્ટિ ગમે તેટલી સમૃદ્ધ અને મરત હોય તો પણ આપણાં હૃદયને જીવનના ઊંડા દર્દથી તે કરણ-ગર્ભ જ જાણે બનાવી દે છે અને આપણું અંતઃકરણ હર્ષ ભિન્નિત શોકની લાગણીથી ભીન્નઈને એટલું માત્ર ગૂંચ ઊંડે છે :

ફૂલડાંની આંખમાં વસન્ત ! કાંઈ આંખનું તંમે,
આંખે જાદુગર આંજણ એ મુજ નેન બે !

દેશમાં આવતી નથી. દરેક શાળામાં પોતાનું અભ્યાસ કેન્દ્ર હોય છે, દરેક અગર તે દેશ તરફથી ખાનગી શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે, અમેરિકામાં હોડો તરફથી ચાલતી સ્કૂલબોર્ડની શાળાઓને પબ્લીક સ્કૂલ્સ કહેવામાં આવે છે. દરેક અગર તે દેશ તરફથી ચાલતી શાળાઓને ખાનગી શાળાઓ કહેવામાં આવે છે, સામાન્ય રીતે આવી શાળાઓ-રેસીડેન્સિયલ-આશ્રમશાળાઓ હોય છે, આવી શાળામાં માત્રાપે પૂરી ફી કે અડધી ફી પોતાનાં વિદ્યાર્થી-બાળકો માટે આપવાની હોય છે. આપણે ત્યાં જેને પબ્લીક સ્કૂલ કહીએ છીએ તેની સાથે આ ખાનગી શાળાને સરખાવી શકાય. આ જાતની ખાનગી શાળાઓ વિશેષ પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે તેવા દાવા કરવામાં હોય છે, વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ખાસ મહેનત લખીને આ શાળાઓ નેનું ટકા જેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર કરે છે. કેટલીક શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપતી વખતે સુદ્ધિચાતુર્યની કસોટી લઈ ને દાખલ કરે છે. આ શાળાઓ મદદ માટે ફેડરલ ગવર્નમેંટ કે સ્ટેટ ગવર્નમેંટ પાસેથી આર્થિક સહાય મેળવે છે. સ્ટેટ ગવર્નમેંટ તેમને માન્યતા આપે છે અને તેમના કામકાજનું નિરીક્ષણ પણ કરે છે. દિવસની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી દીઠ દર વર્ષે ૩૦૦ થી ૪૦૦ ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને આશ્રમ શાળા જેવી શાળાઓમાં ૧૭૦૦ થી ૨૦૦૦ ડોલરનો ખર્ચ એક વિદ્યાર્થી પાછળ કરે છે, આવી શાળાઓમાં બાળકો ગણવેશ પહેરે છે.

રસોઈ વગેરે માટે રસોઈયા રાખવામાં આવેલા હોય છે. પરંતુ જમવાની વ્યવસ્થા અને હિસાબની વ્યવસ્થા પ્રાથમિક શાળાનાં બપોરનાં ધોરણનાં બાળકોએ જ કરવાની હોય છે. ખોરાક સાદો ને પૌષ્ટિક આપવાની કાળજી રાખવામાં આવે છે. જમવાની વ્યવસ્થા ત્યાંના રિવાજ પ્રમાણે નાનાં મેજ અને ખુરશીથી કરવામાં આવે છે. અને જમવાના સમયે જે વિવેક અને વિનય જળવવા નેહીએ તે માટે શિક્ષકો પૂરતું લક્ષ આપી નાનપણથી જ એકસમાન લઘુથી ટેવ પાડે છે. દરેક

શાળામાં રસોડું અને જમવાના ઓરડા ધલાપદા વ્યવસ્થાસહ રાખવામાં આવે છે.

શાળાનું રચન લક્ષ્યાંકોની રીતે રાખેલ હોય છે કે મોટાં ભાગનાં બાળકો ચાલીને જઈ શકે. દૂર પડે તેવાં ઘરનાં બાળકો માટે મોટરબસની સગવડ રાખવામાં આવે છે. અસનું લાડું વાલીએ ભરવાનું હોતું નથી. દરેક શાળા દીઠ આવી બસ હોય છે. સામાન્ય રીતે પ્રાથમિક શાળાનું ચોગાન બગીચાવાળું તેમ જ વિશાળ હોય છે. તેમાં રમતગમતનાં સાધનો પૂરતાં હોય છે. શિક્ષકોની મદદથી બાળકો પોતે જ ઉત્તરપ્રવૃત્તિઓ યોજે છે, આ રીતે પ્રાથમિક શાળામાંથી વ્યવસ્થા-શક્તિ અને જવાબદારી ઉપાડવાની ટેવ બાળકોને પડે તે ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણનું આયોજન કરવામાં આવે છે. બાળકોને પુસ્તકો શાળા તરફથી જ પૂરાં પાડવામાં આવે છે. વાલીઓએ એનું મૂલ્ય ચૂકવવાનું હોતું નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મોટે ભાગે પ્રશ્નપદ્ધતિ જ અપનાવાય છે. જેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ સતેજ થાય અને વિચારશક્તિ બીસે.

શિક્ષણના વિષયો ઉપરાંત વિદેશ શિક્ષણકર્તાઓએ તેમ જ સામાજિક પ્રશ્નો, ધરપથ્યુ પ્રશ્નો વગેરે બાળકો ધણી જ સરળતાથી ને છુટ્ટી પૂછતા હોય છે. પોતાને ઘેર માત્રાપ કે લાર્ડ-લાંડરુ સાથે જેવી રીતે વર્તતાં હોય છે તેટલી જ શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસથી પોતાના શિક્ષક સાથે વર્તતાં હોય છે. શિક્ષકો પોતે પણ ક્રમમાં બાળકોને કેળવવાની જવાબદારી જરાબર સમજીને ધણી જ પ્રેમથી શિક્ષણ આપતા હોય છે. મોટા ભાગના શિક્ષકો શૈક્ષણિક તાલીમ પામેલા હોય છે તેથી તેઓ બાળમાનસશાસ્ત્રથી પરિચિત હોવાને કારણે શૈક્ષણિકકાર્ય આયોજનપૂર્વક સરસ રીતે કરી શકે છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં સંગીત અને ચિત્રકામ પણ બીજા વિષયોની માફક શીખવવામાં આવે છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં પરીક્ષા હોતી નથી. બાળકોને ઘણે દાખલ થાય છે ત્યારે તેના પરિવારની સંપૂર્ણ

માહિતી તથા બાળકની માનસિક, બૌદ્ધિક સ્થિતિ દર્શાવતું એક પત્રક રાખવામાં આવે છે. શિક્ષક દરેક વિષયની તેમ જ ઇતર પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી પ્રગતિની નોંધ દર મહિને કરતા હોય છે. સાથે સાથે શરીર સ્વાસ્થ્ય તેમ જ માનસિક વિકાસની નોંધ આ કાર્ડ ઉપરથી દર વર્ષે બાળકે સાધેલ પ્રગતિ નોંધ તેને ઉપલાં ધોરણમાં લઈ લેવામાં આવે છે. જો કોઈ બાળક કોઈ એકાદ વિષયમાં વધુ પડતું પાછળ હોય તો તેને નીચલા ધોરણના એક વિષય પૂરતું નીચલા ધોરણમાં બેસતું પડે છે. આમ કોઈ બાળક નાપાસ જાહેર થતું નથી કે એક વર્ગમાં બે વર્ષ લણી તેને સમય બગાડવો પડતો નથી. આ પ્રથાને લીધે બાળકો માં નાનપણથી જ આત્મવિશ્વાસ આવે છે અને “નાપાસ” થવાનો રંજ કે ક્ષોભ અનુભવવો પડતો નથી. આમ પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ બાળકને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય એ વિચારધારાથી આવી શાળાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

માધ્યમિક શાળા :—

પ્રાથમિક શાળામાં ૬ ધોરણ પૂરાં કરી બાળક માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશ પામે છે. અહીં તે સાતથી બાર ધોરણ સુધી રહે છે. અહીં ઘણા બધા વિષયો હોય છે. તેમાંથી બાળકે પોતે પોતાને અનુકૂળ એવાં લખવાના વિષયોની પસંદગી કરવાની હોય છે. ભાષા ગણિત, અને અમેરિકાનો ઇતિહાસ તથા જૂઓળ એ ફરજિયાત વિષયો હોય છે. બાકીના વિષયોમાંથી અમુક વિષય બાળક પોતે જ પસંદ કરીને લાગે છે.

માધ્યમિક શિક્ષણના નવમા ધોરણથી વિદ્યાર્થીનું વ્યવસાય શિક્ષણ શરૂ થાય છે. દરેક શાળામાં જુદા જુદા ઘણા ધંધાઓનું (ખેતીવાડી, ટેક્નીકલ, વ્યાપાર, વાણિજ્ય વગેરેને લક્ષમાં લેતા અનેક ધંધાઓ) શિક્ષણ આપવાની નોંધવાઈ લગભગ કરેલી હોય છે. ધંધાદારી શિક્ષણના દરેક વિષયના તાલીમ પામેલા નિષ્ણાતો રોકવામાં આવે છે. સાધનો ઉચ્ચી ઢાળનાં, અને મોટે ભાગે યાંત્રિક સાધનોની વિપુલતાનાં દર્શન આવી શાળાઓમાં થાય છે.

સાધન-સામગ્રી પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. આ ખર્ચમાં મોટી ફેક્ટરીઓ, મીસો, ધંધાદારી મોટી પેટ્રીઓ વગેરે સારી એવી મદદ કરે છે તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓના ઉત્કર્ષમાં લક્ષ્ય આવે છે.

દરેક માધ્યમિક શાળા સહ-શિક્ષણથી ચાલતી હોવાથી ગૃહવિદ્યાનનો આખો વિષય શિખવે છે. આતા વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા ગેસના સ્ટેશની માંડી ઇલેક્ટ્રીકથી ચાલતાં કપડાં ધોવાનાં મશીન, વાસણો સાફ કરવાનાં મશીન, કપડાં સીવવાના સંચા, ઇત્યાદિ કરવાનાં સાધનો વગેરેથી શાળાઓ ભરપૂર હોય છે. વિદ્યાર્થીની અને નાના બાળકોથી માંડી ઘરડાં માણસો તથા માંદા માણસોને યોગ્ય ખોરાક તૈયાર કરતાં શિખવાડાય છે.

ખોરાકનું પ્રમાણ અને તેનાં તત્ત્વોને લક્ષમાં રાખી ખોરાકનું પૂર્ણવિદ્યાન શિખવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જમવાના વખતે કરવાની કળામય ગોઠવણી, પીરસવાની કળા પણ શાળામાં જ બાળાઓ જાણી લે છે, ગૃહવિદ્યાન એ તો બહેનોનો વિષય હોવા છતાં પણ ઠીક ઠીક સંજ્ઞામાં છોકરાઓ પણ શીખતા હોય છે.

દરેક વિષયના જુદા જુદા નિષ્ણાતો શાળામાં હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ પીરિયડે પીરિયડે પોતે પસંદ કરેલા વિષયના વર્ગમાં લખવા જાય છે એટલે શિક્ષકોને વર્ગવાર ફરવાનું રહેતું નથી પણ વિદ્યાર્થીઓ વિષય પ્રમાણે દરેક પીરિયડે ફરે છે.

માધ્યમિક શાળામાં લખતાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની પોતાને, કટુ અને અને સમાજને ઉપયોગી થવાનો જ છે એ ઉપરાંત એક સ્વસ્થ નાગરિક તરીકે દેશને ઉપયોગી થઈ શકે તેને માટે પ્રાથમિક શાળાથી માંડી વિદ્યાર્થી સુધીના શિક્ષણની યોજના કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થી મંડળોની મારફતે શાળાની લગભગ બધી જ ઇતર પ્રવૃત્તિઓ યોજાતી હોય છે. વિદ્યાર્થી મંડળની ચૂંટણી, તેનું બંધારણ તદ્દન અમેરિકન

લોકશાહી હોય જ રચાયેલું હોય છે. આ મંડળના કાર્યમાં શાળાના સંચાલકો સલાહ સૂચના સિવાય કોઈપણ જાતનો ભાગ ભજવતા નથી ઈતરપ્રવૃત્તિમાં થતા ખર્ચના બજેટ, તેના હિસાબકિતાબ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ ખડુ જ મોકલસ રીતે પ્રમાણિકતાપૂર્વક કરતા હોય છે.

આ રીતે માધ્યમિક શિક્ષણ દરમિયાન લોકશાહી તંત્રના નાગરિકત્વ અને નેતાગીરીનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી લે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ લોકશાહી હોય કાર્ય કરે છે એવું નથી. પણ આખું શિક્ષણતંત્ર લોકશાહી હોય અને વિદે-દ્રીકરણની હોય કાર્ય કરતું હોય છે.

આ શાળાઓમાં વ્યવસાયી શિક્ષણ પર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવતું હોવાથી ૭૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળાનું ૧૨ મું ધોરણ (હાઈસ્કૂલ) પસાર કરે ત્યારે તેમને પસંદ કરેલા ધંધામાં નોકરી તરત મેળવવામાં વાધા આવતો નથી. આવી રીતની નોકરી મેળવવામાં શાળાના આચાર્ય અને એ ધંધાને લગતી ફેક્ટરી કે ફર્મના સંચાલકો પૂરતી મદદ આપે છે. પોતે ભણીને પસાર થશે કે તરત જ પગભર થઈ શકવાના છે અને કુટુંબને આજીવિકાની દૃષ્ટિએ મદદ રૂપ થઈ શકશે એ વિચારે વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ ખડુ જ સ્વરૂપ રહેતાં હોય છે અને આત્મવિશ્વાસથી તેમનું ભણતર પુરું કરતા હોય છે.

શાળાકીય શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી પસંદ કરેલા ધંધામાં જોડાઈને આગળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવું હોય તેઓ “જુનિયર ફોલો” નામની સંસ્થાઓમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી ડીપ્લોમા કે પ્રમાણપત્ર મેળવી શકે છે.

અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓનું સ્વાસ્થ્ય ધણું સારું હોય છે. શાળાઓમાં તેમની નંદુરસ્તી તરફ ખૂબ જ ધ્યાન અપાય છે. દરેક શાળામાં આરોગ્યખાતું ને તેમાં એક નર્સ રાખવામાં આવે છે. ઈતર પ્રવૃત્તિ, સ્પોર્ટ્સ, ને રમતોની ગોઠવણી એટલી યોજનાબદ્ધ હોય છે કે શાળામાં ભણતાં બધાં જ ખાળકો પોતાને

ગમતી રમતગમતમાં ભાગ લઈ શરીરને ડેઝવી શકે છે. આ ખાતમાં આપણાં ખાળકોની સરંખામણી આ વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરીએ તો કોઈપણ રીતે સરસાઈ મેળવી શકાય તેમ નથી.

ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને ઉપાધિ મેળવવા તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર હોય છે પણ શિક્ષણની પ્રથા અને કસોટીની પ્રથા એવા પ્રકારની છે કે વિદ્યાર્થીઓએ સાચે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે કેમ ? બારેમાસ વર્ગમાં નિયમિત હાજરી આપી એમને શિક્ષકે સોંપેલું ગૃહકાર્ય અને વર્ગકાર્ય બરાબર નિયમિત રીતે અને ધ્યાનપૂર્વક કર્યું છે કે નહિ ? તેના ઉપર આગલા ધોરણમાં ચઢવાનો તથા પ્રમાણપત્ર મેળવવાનો આધાર રહે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન વિદ્યા નિયમિત અને ધ્યાનપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવામાં પોતાનું લક્ષ રાખે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓનું, આઠ માસ અનિયમિતતામાં અને ઊંચટના બે ત્રણ માસમાં પાઠ્યપુસ્તકો અથવા અગત્યના પ્રશ્નો માર્ગદર્શિકાની મદદથી ગોખી નાખી પરીક્ષા પસાર કરવા તરફ લક્ષ રહે છે, પરિણામે શાળાની હાજરીમાં અનિયમિતતા, શિક્ષકો પ્રત્યે ઉપેક્ષાભર્યું વર્તન અને સરવાળે જ્ઞાનમાં શૂન્ય હોય છે.

પરીક્ષા પદ્ધતિ :-

વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈ પાસ અગર નાપાસ કરવાની પ્રથા ન હોવાથી ડેટલાક વિષયની અંદર આઠમા-નવમા અને દસમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા જ ભણતા હોય છે. દા. ત. આઠમા ધોરણનો જે વિષય નખો હોય એ નવમા ધોરણમાં ચઢી શકે, પણ તે વિષય પૂરતો તેને આઠમા ધોરણમાં બેસવું પડે છે. નવમા કે દસમા ધોરણ સુધી પહોંચી ગયેલ વિદ્યાર્થીઓનો જે વિષય નખો રહી ગયો હોય તે આઠમા કે નવમા ધોરણના તે વિષયના પીરિયડમાં તેણે બેસવું પડે છે.

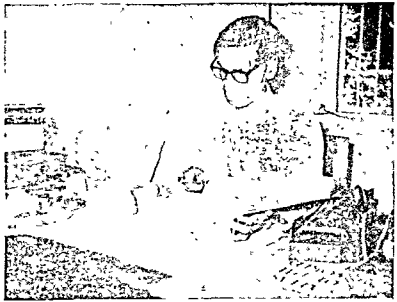
વર્ગ શિક્ષણમાં પણ પ્રશ્નવદ્ધિ અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે જ પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી શોધીને શીખે,

ગુજરાતના પુરાતત્ત્વ ક્ષેત્રે કચ્છની ઐતિહાસિક ભેટ

(વડું મથક રાજકોટ)

—શ્રી જયેન્દ્રકુમાર નાણાવટી.

આ લેખના લેખક છે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કળા અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના ગુજરાત રાજ્યના વડા અધિકારી તેમનું પૂરું નામ શ્રી જયેન્દ્રકુમાર નાણાવટી છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ વગેરેના ખાસ વિષય સાથે તેઓએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં ચાલતા રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પણ અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રથમ તેઓ રાજકોટ-ભરૂચ અને દમ્હ-રણપ્રિયમના ક્યુરેટર હતા. હાલ તેઓ તાલેતરમાં રચાયેલા સંશોધન વિષયક મંડળના મંત્રી છે. તેમની શોધખોળના લગભગ વીસેકની સંખ્યાના લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે. ગુજરાતની છેલ્લી અખિરત-કૃતિ ને અહીં રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

(વડું મથક રાજકોટ)

—તંત્રી

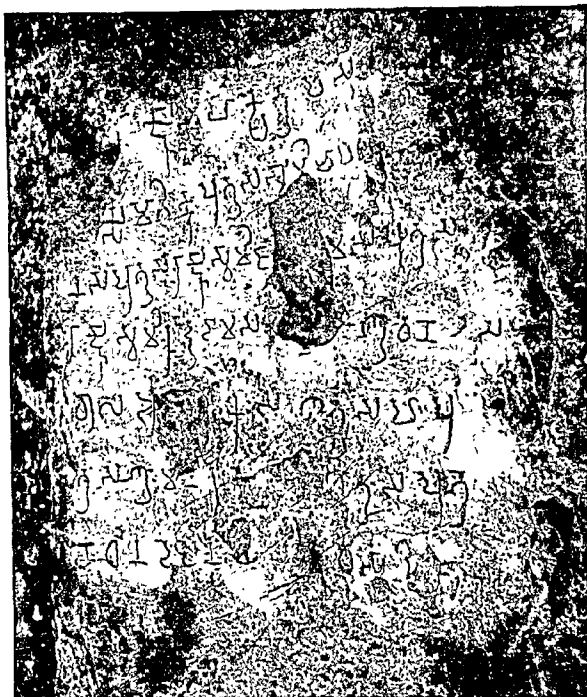
ભારતીય સંસ્કૃતિના એક અગમ્ય સમાન ગુજરાતના પુરાતત્ત્વ અને સંસ્કૃતિગાથામાં કચ્છની ભૂમિ ઘણી જ નોંધનીય અને રસપ્રદ ક્ષણો આપે છે, અને માનવ ઇતિહાસની તવારીખમાં કેટલાક ચોક્કસ અંકો પૂરા પાડે છે. ભારતના ઇતિહાસમાં હમેશાં ભ્રમણ કરી રહેલાં ટોળાંઓ અને નિર્વાસિતો આ ભૂમિને એક આશ્રયસ્થાન બનાવી રહ્યાં છે, અને ક્રમે ક્રમે પછીથી પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળ હોય કે આધુનિક કાળ હોય, અપૂર્વ અને અખંડ, “વૈવિધ્યમાં એકતા” એવી સંસ્કૃતિ સરળ છે. કરોડો વર્ષ જૂની પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને પ્રાગ્ ઐતિહાસિક યુગ, આઘ ઐતિહાસિક યુગ, મૌર્ય યુગ, ચવન કાળ, ક્ષત્રપયુગ, ગુપ્તયુગ, સોલંકી યુગ, મુસ્લીમયુગ, રાજ-રજવાડા સહિત ધ્વિતીય યુગનું રેખાદર્શન આ ભૂમિ ઉપર થાય છે. આ વસ્તુરિથિતિની પ્રતીતિ કરાવતા સંસ્કૃતિના અવશેષો આ ધરતીમાંથી મળતા રહ્યા છે, અને મળશે.

ગુજરાતની ભૂરતર-રચના યથા રહી હતી તે સમયના જ્યુરેસીકાળના ઝેટ્ટેસે કે આજથી પંદર કરોડ વર્ષ નેટલા પ્રાચીન જળચરોના અસ્તિમશ્વત અવશેષો, અહીંયાં હજુ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કચ્છમાંથી લોગાઈ ગામેથી લઘુપાયાણ યુગનાં આગમરો પણ આંતરરાષ્ટ્રિય નોંધ ઉપર ચઢી ચૂક્યાં છે. આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના દરખા સંસ્કૃતિના લોકો જે સિંધુની ખીણમાં વસતા હતા તેઓના પણ પગરવ આ ભૂમિ ઉપર થયો છે એમ દેશગપુર, ગુચળી, દોઢિયા, લખપત વગેરે સ્થળોએથી મળી આવેલ માટીકામના અવશેષો કહી જાય છે. આજ પરંપરા ગુજરાતમાં લોથલ, સોરાષ્ટ્રમાં રંગપુર, રોઝડી વગેરેની વસાહતોના અવશેષોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. કદાચ પાછળથી વિકસિત થયેલી આ સંસ્કૃતિના પગેરાણ આ અવશેષો ન હોય ? હજુ આ વસ્તુ વધારે સંશોધન માગી લે છે. ત્યારપછીની યુગધારામાં આવતી અનેક ગ્રન્થોની સંસ્કૃતિ-ભેટ આ ભૂમિને મળે છે. અને વિવિધતાભર્યું સિંધ, સ્થાપત્ય, કળા વગેરેથી આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ પાંગરે છે.

કચ્છની સંસ્કૃતિના સીમા ચિહ્ન સમાન પ્રાચીન સિંધ સ્થાપત્યનાં સ્મારકો આ ભૂમિને આવરી લે છે. પ્રદેશની વચમાં જ જૂનિયો કિલ્લો અને શ્રી લખપતની છત્રી, તેની ઉત્તરે દૂર દૂર ઠોરાઈનું મંદિર, દક્ષિણે કેરા અને ભરૂચનાં મંદિરો, પશ્ચિમમાં મંજલ પાસે

કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો છેલ્લો—જૂનો ક્ષત્રપનો શિલાલેખ.

આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે વંચાય છે.

૧. રાજો મહાક્ષત્રપસ

૨. ટસ () મોતિક પુત્રસ રવામિયાદન-

૩. નસ પુત્રસ રાજો રવામિ જ (સહ) મસ પુત્રસ

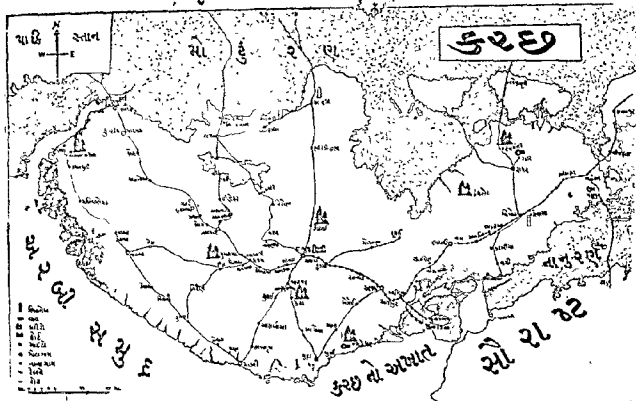
૪. રાજો રવામિ રુદુદામસ [વર્ષ] [?] [-]

૨ આવલુસ

૫. ૧૦ (+) ૫ વ્ય... કસ શત્રુસદયુ

૬. ત્રસ આવ (વે) ૨ (સ)...(સ) ગોત્રસ પુત્ર

૭. થુ ધનદેવેન ૫ [છિ] [૨] ધિરથાપિતા.

વિગત : ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા 'કચ્છ' ની ભૂમિની અવસ્થા કરોડો વર્ષની છે. 'કચ્છ' નામ પણ ઘણા જૂના સમયથી પ્રચલિત છે. પાણિનીએ કચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સિકંદર પાછો ફરતાં કચ્છના પાણીમાં ઘૂમ્યાની નોંધ છે. કચ્છનો સીમા વિસ્તાર ૧૦૮૬૩૬૬ ચોરસો ખતાવાય છે જેમાં નાના-મોટા રણનો વિસ્તાર ૫૫૫૧૨૬૬ ચોરસો ગણાવાય છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર લગભગ ૧૬૦ માઈલ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૩૫ થી ૭૦ માઈલનો છે. પૂર્વે નાનું રણ છે જે ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સીમાકાને સ્પર્શે છે. ઉત્તરે મોટું રણ છે-જેની સરહદ ઉપર પાકિસ્તાન આવેલું છે. પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને સિન્ધુમુખ, દક્ષિણે કચ્છનો અખાત અને હિન્દી મહાસાગર છે. કચ્છમાં જુદી જુદી હકુમતો અને સંસ્કૃતિઓનું સ્થાન થયેલું છે. રાજધાનીએ પણ જુદે જુદે રચળે રચપાલ છે. હેલ્ડ પાટનગર 'બૂજ' ખાતે છે અને તે ૪૦૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. આજે કચ્છ-ગુજરાતના એક જિલ્લા તરીકે છે અને તેનું વહીવટી કેન્દ્ર પણ બૂજ છે સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે કે રણમાં રેતી જ હોય પણ કચ્છના નાના-મોટા રણને સંજય છે ત્યાં સુધી રેતીની માન્યતા ખોટી છે. કચ્છના રણની ભૂમિ પ્રથમ સમુદ્રના પાણી હેઠળ હતી. અનેક પૂર્વેના કારણે કચ્છની ભૂમિમાં ફેરફાર થતાજ રહ્યા છે. વર્તમાન રણની ભૂમિ સમુદ્રની સપાટીથી ઊંચે આવી ગઈ. આ રણમાં ઘણી નદીઓનાં પાણી પણ ચોખાસામાં ફલાય છે. હજીકતમાં કચ્છના રણની જમીન ખારી અને સપાટ છે. ૪૦ થી ૪૫ માઈલની ડાંડે ગણમાં મોટર પણ દોરી શકે છે. કચ્છનો 'હાઇમેટ' કે જેના ઉપર પાકિસ્તાને દાવો કર્યો છે અને આજે ત્યાં ભારત સરકારની લશ્કરી છાવણી છે તે હાઇમેટ કચ્છની ઉત્તરે મોટા રણમાં આવેલ છે. જે ઉપરના નકશામાં ૨૫૪ બ્લૅક ચકાશે કાવપનો જે જૂનો શિલાલેખ (આ પાનની ખોટ. ખાતુ પર જેનો બ્લેક છે) ખાવડા ગામ પાસેથી મળ્યો છે તે ખાવડા ગામ કચ્છના "પચ્છમ"માં આવેલું છે બુગથી ઉત્તરે સીધી લીટી પર તે નકશામાં બ્લેક ચકાય છે. આથી પહેલાની જે કાવપનો શિલાલેખ આંધ્રોમાંથી મળેલો તે પણ તેજ સ્ત્રેષ્ઠમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. ઉપલબ્ધ શિલાલેખોથી અનુમાન કરી શકાય છે કે કચ્છનો પચ્છમ વિભાગ જૂના વખતમાં બજોજલાવીનું કેન્દ્ર હતો. કચ્છના પુરાતત્વ વિષેની વધુ માહિતી શ્રી નાણાવટી સાહેબનું મળી રહેશે.

પુ'અરેગદ અને દૂર દૂર પશ્ચિમ કિનારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણ સરોવર અને ઐતિહાસિક લખપતનો કિલ્લો ઊભા છે. પૂર્વમાં કંચકોટનું પ્રાચીન મંદિર શોભી રહ્યું છે. પ્રાચીન સિદ્ધાઓનો સંગ્રહ પણ આ ધરતી ઉપર અપૂર્વ છે. જેમાં બે હજાર વર્ષ જૂના પંચમાર્ગ નામના સિદ્ધાઓ, ક્ષત્રપરાજ્ઞઓના સિદ્ધાઓ, તે પછી શક્તકાલના સિદ્ધાઓ, ગદ્યવાના સિદ્ધા અને કચ્છની ઠારીઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ચિત્રશૈલીમાં પણ નોંધનીય તેવાં અદારમી પ્રદીપી અંતનાં રાયજીનાં દીવાલચિત્રો પણ ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ભોગવે છે.

ઇતિહાસના ચોક્કસ અને સચોટ અંકોશરૂપ શિલાલેખોના ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ ક્ષત્રપવંશના શિલાલેખો માટે આ ભૂમિએ વિક્રમ નોંધાવ્યો છે તેમ કહીએ તો અરધાને નથી. ગુજરાતભરમાંથી આ વંશના કુલ સોળ લેખો મળ્યા આવ્યા છે, જેમાં કચ્છ પોતાના આઠ લેખોનો વિશિષ્ટ શોભે નોંધાવે છે. આજપર્યંત કચ્છની ભૂમિમાંથી આજ સુધી શિલાલેખો નોંધાયા હતા. જેમાંથી છ શિલાલેખો ભૂજ મ્યુઝિયમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૬૦માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક અને પછીથી ભારત સરકારના પશ્ચિમ વર્તુળના અધ્યક્ષ શ્રી ડી. આર. લાંડારકરે આ શિલાલેખો કચ્છ રાજ્યના ઈજનેર કચેરીના રોડરમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા હતા. આ બધા જ લેખો કચ્છના પચ્ચમ પ્રદેશમાં ઔધ નામના ગામેથી મળ્યા આવ્યા છે. તેવી નોંધ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. આ લેખોને ઉપલબ્ધ કરવાનો યથા, કચ્છ રાજ્યના તે વખતના પુરાતત્વ ત્રેમી દીવાન શ્રી રજીંગોરાય ઉદયરાગને જાય છે. સાતમે શિલાલેખ કચ્છના રાપર તાલુકાના ચિનોડ ગામ પાસે મેવાસા પાસે આજ સુધી તે જ હાલતમાં તેની મૂળ જગ્યાએ પડ્યો હતો જેને સ્થળ નિર્ણય કરી લેખકે પોતે કચ્છ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટની સલાયથી તેને પણ મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ સંખ્યામાં ઉમેરા કરતો નવો શોધાયેલ આઠમો લેખ પણ હાલ કચ્છ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. કચ્છના ખાવડા ગામ પાસેથી આ બે હજાર વર્ષ જૂનો શિલાલેખ મળ્યા આવ્યો છે. ગામથી નૈર્ઘરિયે

અર્ધો માઈલ દૂર આ લેખ એક નાના ઉત્કર્ષ ટેકરા ઉપર વજુનોંધાયેલો પડ્યો હતો. ગયા વર્ષમાં જ ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વખાતા તરફથી થયેલી તે નોંધ જગતે જાણી. લેખકના પોતાના પ્રયાસથી ડો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના સહકારથી તે શોધને સંપૂર્ણ વાચા મળી.

આ લેખની કાંઈ પથથરની લગભગ લંબચોરસ આકૃતિની આખીમહાકાવપાટ પંદર ફૂટ અને ચાર ઈંચ લાંબી, ત્રણ ફૂટ અને બે ઈંચ પહોળા અને અગિયાર ઈંચ જડાઈતી છે. જેની ઉપરની બાજુએ માત્ર ૨૩, ૪૨૩, ક્ષેત્રફળ ઉપર લેખના અક્ષરો ઉત્કારી કરવામાં આવેલા છે.

શિલાલેખ આઠીલિપિમાં સાત લીટીના છે. બાયા સંસ્કૃત છે અને પ્રાકૃતની વધારે અસરવાળી છે.

આ લેખ ક્ષત્રપરાજ્ઞ રૂદામનના સમયનો છે. અને તે તે જ રાજના સમયના જૂનામઠ લેખ કરતાં વધારે વહેલા સમયનો છે. એટલે કે ઈ. સ. ૧૪૦ થી ૧૫૦ ના ગાળાનો છે, અને તે ધનદેવે પોતાના પિતાની યાદમાં 'યદિ' એટલે 'સ્મરણ સ્તંભ' રૂપે ઊભો કર્યો છે તેવો ઉલ્લેખ તેમાં વંચાય છે. આ લેખમાં ખાસ કરીને ક્ષત્રપરાજ્ઞની વંશાવળી નોંધાયેલી છે. દ્વિતીયક ચાણ, જયદામન અને રૂદામન-૧ એમ પરંપરાનાં નામો તેમાં સ્પષ્ટ વંચાય છે. "મહાક્ષત્રપ" નો ઈલ્લાખ ચણ રાજના નામની આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે.

આ શિલાલેખ ગુજરાતના અગત્યના એવા પશ્ચિમ ક્ષત્રપના રાજ્યનો સમય અને હદ દર્શાવતી એક અમૂલ્ય નોંધ પુરાતત્વશૈલે પૂરી પાડે છે.

આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે વંચાય છે.

૧. રાજો મહાક્ષત્રપસ.

૨. ટસ () મૌલિક પુત્રસ સ્વામિચાણન-

૩. નસ પુત્રસ રાજો સ્વામિ જ (સદા) મસ પુત્રસ

૪. રાજો સ્વામિ રૂદામસ [વર્ષ] [૧] [-]

૨ શ્રાવણસ

૫. ૧૦ (+) ૧ અ.....સ ચતુસદાયુ

૬. તસ આવ (લે) ૨ (સ)...(સ) ગોત્રસ પુત્રે

૭. જી ધનદેવન ય [છિ] [૨] ધિસ્થાપિતા.

પદ વર્ષના શ્રી કુલીનચંદ્રભાઈ બી. એ, એલએલ. બી. છે. વડોદરાના પ્રખ્યાત ખારશાહી હિંમતભાઈ દેસાઈ તેમના ભાઈ યાચ. જેમનું આધુનિક સ્ત્રી કવિઓમાં હિત રચાન મનાય છે તે રાજ્યરત્ન હીપકળા તેમનાં માતા યાચ. અવેતન નાટ્યકલામાં તેઓ ખાસ રસ ધરાવે છે. કમ્પોઝિંગ ન્યારે તેઓ ડીરેક્ટર અને સેશન્સ જન હતા ત્યારે તેમણે ત્યાં આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો હતો. તેમણે નાટકો લખ્યાં છે અને ધણાં નાટકોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. તેમના લખેલાં નાટકો- ‘વહેમના વમળ’ ‘સમાજ શત્રુ’ ‘કેલેન્ડર કન્યા’ વગેરે છે. હાલ અમદાવાદમાં તેઓ ન્યુ લો કેલેન્ડરના આચાર્યપદે છે. અહીં તેમની એક રૂપાંતર-કૃતિ રજૂ યાચ છે.

-તંત્રી.

સ્થળ : ચિતોડના રાજ્ય મહેલમાં મીરાંની શયન ખંડ.

પાત્રો : મીરાં, ભોજ.

(મીરાંના શયનખંડમાં ગિરિધરલાલ તથા ભોજકુમારની મોટી છબીઓ દીગાડેલી છે મીરાં બંને તરફ નેતી વિચારગ્રસ્ત બેઠી છે)

મીરાં : આજે આરી સોહાગ રાત-જે માટે માનવ યુગલના ઉરમાં બિર્મિના ઉછાળા આવે-જે રાત બે આત્માનું, બે દેહનું એકથ સાથે-પણ મારો આત્મા અને દેહ તો મારા ગિરિધરલાલને અર્પણ થઈ ચૂક્યો છે. તે દેહ હવે બીજાને કેમ અર્પણ થઈ શકે ?

આ પુરુષ-ભોજકુમાર-રૂઢિ અને કાયદાંએ કહ્યો કે ધર્મે જ રાવેલો મારો પતિ-એ એનો લાગ લગમથી માંગશે તો ?

(મીરાં ભોજકુમારની છબી નેતી હોય છે તે વખતે ભોજકુમાર પાછળથી આવી મીરાંના ખભા ઉપર હાથ મૂકે છે. મીરાં ચમકે છે).

(ગિરિધરલાલની છબી સામે જુલે છે)
ગિરિધરલાલ ! મારા પ્રભુ ! કાંઈ કહેશે આ દેહ શું અનુભવી રહ્યો છે તે ? દેહ નહિ, દેહ કરતાં મન વધારે મૂંઝવણ અનુભવી રહ્યું છે. ઈશ્વરની યોજનામાં આ મૂંઝવણ શી ? એનો ઉકેલ શો ? કાંઈક તો ઉકેલ જતાવો મારા પ્રભુ !-એક માનવ સાથે હું લગ્ન કરી ચૂકી છું-માનવી એટલે જ અપૂર્ણ ઈશ્વર. અપૂર્ણને મીરાં દેહ કેમ અર્પણ કરી શકે ?-પણ લગ્ન તો એનું દાણ માગે જ. -દાણની માફી ન મળે ? એ માફી માગવાની કેની પાસે ?

(મીરાં ગિરિધરલાલ અને પછી ભોજની છબીઓ સામે નોંધ રહે છે)

ભોજ : કેમ ચમકી બાકાં મીરાં દેવી !

મીરાં : ચમકું એ કદાચ સ્ત્રીઓનો ધર્મ જ હશે. (મીરાં સહજ ખસી જાય છે ભોજ મીરાં સામે નોંધ રહે છે).

મને નોંધ રહ્યા હો કુમાર !

ભોજ : હા, નોંધ કે ન નોંધ !

મીરાં : લગ્ને તમને તે હજી જરૂર આપ્યો છે.

ભોજ : મીરાં સાથે હજી કશો જ નહિ. મીરાંનું મન એ જ મારું મન એનું મન. એ જ મારો હજી. - અને મારી આંખ ન ભૂલતી હોય તો... મીરાંની દૃષ્ટિ મારી છબી ઉપર જરા ફરી હતી ખરી.. એ મારા ઉપર દરે એમ જરૂર હમણું... માંથું નહિ તો પથ...

મીરાં : હં... (ઉઠી શ્વાસ લઈ ગિરિધરલાલની
છત્રી તરફ જુએ છે.)

ભોજ : (હસીને) એના કરતાં હું ઓછો રૂપાળો છું ?

મીરાં : એ જ નહીં થઈ શકતું નથી. કુમાર હૃદય
જેને જુએ છે એને જ ભોલા કરું કે મારી
આંખ સામે છે તેને ભોલા કરું ?

ભોજ : તમને શું ગમે છે ? કાણ ગમે છે ?

મીરાં : મને ગમે છે ગિરિધારી-પથુ તમે જ ગિરિ-
ધારી હો તો કેવું સારું, કુમાર !

ભોજ : હું છું જ એમ માની લો તો ? -આખું
ઓઝો એમ જ માને છે.

મીરાં : હું એ જ પ્રયત્ન કરું છું...તમે ક્યાં કેટલા
ગિરિધારી છો એ ભોલા અને શોધવા હું
મથી રહી છું.

ભોજ : શોધી શક્યાં કાંઈ સામ્ય ?

મીરાં : હા, એક સામ્ય તો જડ્યું...જેને આધાર
મેં લાગી હા પાડી.

ભોજ : એ કયું સામ્ય ?

મીરાં : ગિરિધારી વાંસળી વગાડે છે અને તમે
પથુ વગાડો છો નહિ ? મેંશતામાં પથુ
તમારી વાંસળી સહજ સાંકળી હતી.

ભોજ : અને તમે બંસીધરને તમારે દેશ ખોલા-
વતાં હતાં એ તો તમારે દેશ આવી જ
ગયો હતો.

મીરાં : હજી હું માયું છું એમ, એ રીતે, એ
દબે એ બંસીધર નથી આવ્યો, હું એને
તમારામાં શોધી રહી છું, કુમાર !

ભોજ : એ મારામાં ક્યારે જડશે દેવી ?

મીરાં : જડશે એટલે હું જરૂર કહીશ...અને જડશે
ત્યારે આ આખો ય દેહ તેનામાં સમાઈ
ગયો હશે.

ભોજ : ત્યાં સુધી ?

મીરાં : મને શોધ્યાં કરવા દો, કુમાર !

ભોજ : (જરા હસીને) અને હું શું કરું ?

મીરાં : તમે ?...પથુ મને શોધવા લાગો તો, કુમાર !

ભોજ : મીરાં ! આલ હું તને શોધવા લાગું...
આપણે જરા સાથે બેસી શોધ થઈ કરીએ.

(મીરાનો હાથ ઝાલી એક દીવાન ઉપર
બેસાડે છે. મીરાનો હાથ પોતાના
હાથમાં રાખી તેના ઉપર પોતાનો
હાથ ફેરવે છે.)

ને મીરાં ! તું જેને શોધે છે તેનું એક
લક્ષણ તો તને મારામાં દેખાયું... હવે
આપણે બીજાં લક્ષણ-સામ્ય-જોઈએ.

મીરાં : હું તમને પરણી છું ત્યારથી એ જ પ્રયત્ન
કરી રહી છું.

ભોજ : તો તને એમ નથી લાગતું કે હું સુંદર
છું ? ક્ષત્રીય રાજકન્યાઓ જ નહિ પણ
મુસ્લિમ રાજકન્યાઓ પણ મને પ્રેમ-પત્રો
મોકલાવી ચૂકી છે...કહે હું સુંદર છું કે
નહિ ?

મીરાં : તમે સુંદર જરૂર છો...હું તમને વારંવાર
જોઈ છું અને મને ખાતરી થતી જાય છે
કે મેં જોયેલા પુરુષ-સૌન્દર્યમાં તમારું
સૌન્દર્ય શ્રેષ્ઠ છે...પથુ...

ભોજ : શું પથુ ?

મીરાં : તમે સુંદર છો...પથુ...સ્વામસુંદર નથી...
જેને હું શોધી રહી છું.

ભોજ : એટલે ? હું ગૌર છું તે તને ન ગમ્યું ?
તું જાતે કેટલી ગૌરી છો ? મીરાં ! સૌન્દર્યનું
એક મહાન લક્ષણ ગૌરી દેહ તે કેમ તું
બૂલે છે ?

મીરાં : બોજરાજ ! હું જુલતી નથી...પણ મારો દેહ શામતા શોધે છે...જે અનવધિ સૌન્દર્ય શાંત રંગમાંથી ઉપરી આવે છે એ ગૌર વર્ણમાંથી નથી આવતું-ગોરાધમાં સૌન્દર્ય વિસરાઈ જાય છે-અને પરમ ભવ્ય શાંતતામાંથી તો...પ્રભુનું-પૂર્ણપુરુષો તમનું-કોટીકાળ દેવસમું સૌન્દર્ય કોતરાર્થ રહે છે...શામતાનો સૌન્દર્યઅંક એટલે શામસુંદર...જીવો...જીવો

(મીરાં બહાર જાયે શામસુંદરને નેતી હોય એમ ઓટીટશે નેહ રહે છે.

ભોજ : શું નેહ ?

મીરાં : હશે...કાંઈ નહિ...તમે શામવર્ણ હોત તો હું આટલી અજગી ન રહી હોત.

ભોજ : તું ભલે અજગી રહે, હું તને મારાથી અજગી નહિ રહેવા હઉં, મીરાં ! મારી મીરાં.

(ભોજ મીરાંતા કંઠની આસપાસ પોતાનો હસ્ત મૂકે છે અને મીરાંની વધુ પાસે જાય છે. મીરાં બેબાકાણી બની જાય છે અને એનો દેહ કંપી ઊઠે છે. મીરાં આવી જવા પ્રયત્ન કરે છે.)

મીરાં ! શું થાય છે ? આટલી કંપી કેમ ઊઠે ?

મીરાં : કાંઈ નહિ કુમાર !

ભોજ : લાવ હું તને શાલ ઝોરાડું. આટલી બધી ટાઢ ચઢી ગઈ છે ને !

(ભોજ ઊઠીને પલંગ ઉપરની શાલ મીરાંને ઝોરાડે છે અને પોતે દીવાન નીચે બેસે છે. મીરાંની આંખમાંથી અશ્રુ ટપકે છે.)

મીરાં ! કેમ આમ ! બહુ અજગમે આગ્યો ? હું ખરી જઈ અહીંથી ?

(મીરાં આંખ લૂછી ફિક્કું હસે છે અને એતા મુખ ઉપર દુઃખ ફરી વળે છે.)

મીરાં : કુમાર ! શા માટે તું મને પરણ્યો ? મેં તને મારા વિરુદ્ધ આટલું આટલું કહ્યું... વિનવીને કહ્યું તોય ?...હું જુત જેવીને...

ભોજ : જુત તારા સરખું હોય તો મને જુતસદિ આખી ગમે...અને હું કેમ પરણ્યો ?... દેવકન્યાને પરણવા સૌ કાર્ષ તરફ થાય પરંતુ જુતને પરણવાનું સાહસ કરનાર કોઈ નેહએ ને ?

મીરાં : પરણીને શું કમાયો તું ?

ભોજ : કદાચ આખી માનવજાતે નહિ અનુભવી હોય એવી સોહાગ રાત મેં અનુભવી.

મીરાં : ભોજ ! ખોટું લાગ્યું, નહિ ?

ભોજ : ના વિચિત્ર લાગ્યું એટલું જ...મને હવે તું મને ચાહી શકીય.

મીરાં : ભોજ ! હું તને આહું છું...તારા સરખો પતિ જન્મજન્માન્તરે પણ ન મળે...પરંતુ આ દેહ કાર્ષ અવનવી શોધ માટે સર્જ્યો લાગે છે..હું પરણી ન હોત તો તને દૂર કરી શકી હોત...પણ હવે ?

ભોજ : શું હવે ?

મીરાં : તને આ દેહ ઉપર પતિ તરીકેના બધા અધિકાર હોય...તને મારો દેહ બહુ ગમ્યો છે એ હું નેહ શકું છું...ભોજ ! માની લે આ દેહ તારો જ છે..હું તને કુખી કરીને પાપમાં પડું છું.

ભોજ : મીરાં ! જે દેહ પાછળ તું ન હો એ દેહને લઈને શું કરું ? મારે શય સાથે રૂપત નથી કરવી-હૃદય સાથે તું તારો દેહ જે દિવસે આખી શકે તે દિવસે કહેજે.

મીરાં : તું બાજ પત્ની પરણી લે, ભોજ !

ભોજ : (હસીને) તારી સલાહ માટે આભાર-
દમણાં એક પત્ની બસ છે.

(ભોજ બારી પાસે જઈ બહાર નેતો
ભોમો રહે છે. થોડી વારે મીરાં ભોજ
પાસે જઈ એને ખભે હાથ ચૂકે છે.)

મીરાં : શું જુવે છે, ભોજ ! અહીં ભોમો રહીને ?

ભોજ : હું એ નેઈ રહ્યો છું કે તું જેને માગે
છે તે હું નથી.

મીરાં : એનો શોક ન કરીશ. તું જેને માગે છે
તે હું બની રહોશ...પ્રયત્ન ક્યારની હું
એ જ કરું છું.

ભોજ : એ પ્રયત્ન રહેવા દે, મીરાં ! હું તને,
તારા દેહને, તારા હૃદયને, તારા આત્માને
પીંખવા પતિ નથી બન્યો....પતિ તરીકે
હું તને દોરી ન શકું તો તારો માર્ગ
અવરોધું તો નહિજ...હું તારી ધરતે
તને પરણ્યો છું...મારી ધરતે નહિ.

મીરાં : એ ધરતે પણ તેં તે દિવસે સાંભળી
નહિ.....

ભોજ : અત્યારે એ સાંભળી ચૂક્યો...ફરી કહે-
વાની જરૂર નથી...મીરાં ! આજથી
મારો સ્પર્શ પણ તને થવા નહિ દઉં.

મીરાં : ભોજ ! મને તારી એટલી દયા આવે
છે કે તું કહે તે માટે તૈયાર થવા મથું છું.

ભોજ : નહિ, નહિ મીરાં ! મારી દયા જરાય ન
લાવીશ...તું જે કરે છે તે મને ગમે છે
અને હું જે કરું છું તે પણ મને ગમે છે.

મીરાં : ભોજ ! તું કેટલો સારો છે ! તું આટલો
સારો હોયશ એમ મેં કદી માન્યું નહોતું
(મીરાંની આંખમાં અશ્રુ આવે છે.)

ભોજ : મીરાં ! નિવાસી રજપૂતને તું એક નવું
શિક્ષણ આપી રહી છે. રજુમાં મરે એ
બસે વીર કહેવાય...રજુવાસમાં આવી જે

મનને મારે એ એવી પણ મોટા વીર.
તારા સંગમાં એ મહાન વીરત્વ મને
લાધશે.

મીરાં : અરે ! અરે !...ઓ પુરુષ ! તારા પોરુ-
ષને ઉપવાસી રાખાતું હું પાપ કરી
રહી છું...પત્ની બનીને પણ...

ભોજ : મીરાં ! પુરુષો એમ જ માની બેઠા છે
કે પરણતું એટલે સતત પારણાનો મહો-
ત્સવ જીવવો. પારણાં એટલે ભોગનો
ભંગાર નહિ પરંતુ ઉપવાસનો માત્ર
અંત...તેં મને પ્રથમથી જ એ કહ્યું
હતું...અને એકાદ ક્ષત્રિય બન્યો બસે
ઉપવાસ શીખે...અનેક રાષ્ટ્રોના રૂપમાં
વેદશર્ષ જાય એ કરતાં.

મીરાં : તું બીજી પત્ની કેમ ન કરી લે, હું તને
સુખવચિત ન રાખું...

ભોજ : મીરાં ! મારી ચિન્તા ન કર. જે સાદસ
તેં આદ્યું છે. એ સાદસ હવે પૂરું કર.

મીરાં : એટલે ?

ભોજ : જેની શોધ તેં આરંભી છે તેને મેળવી
લે. ગિરધર જ્યારે તને મળશે ત્યારે
તું જ નહિ પણ હુએ ગિરધરમય થઈ
ચૂક્યો હોઈશ...એમ...ગિરધરમાં આપણે
મળીશું...ભેગાં થઈશું...એક બનીશું...
માનવીએ સ્વીકારેલી દુખે બસે ન મળીએ.
...મને વિશ્વાસ છે મીરાં ! તારા સાદસ
...આધ્યાત્મિક સાદસમાંથી તારું પગલું
પાછું નહિ પડવા દઉં.
(ભોજ જવાનું કરે છે)

મીરાં : ક્યાં જાય છે તું, ભોજ ?

ભોજ : હું ! તને ખજાર ન હોય તો હું તને
કહું છું. રાણાજીએ મેવાડની સરહદ સાચ-
વવા મને આજ્ઞા ફરી છે. મારે થોડા
દિવસ ચિતોડ બંદાર રહેવું પડશે.

મીરાં : તું જઈશ તો મારે મન ચિતોડ ખાલી પડી જશે.

ભોજ : તારું હૃદય, તારું જીવન તારા ગિરિધર-લાલથી ભરેલું છે. સહુ ધારે છે કે તારે મારી અને ચિતોડની જરૂર નથી.

મીરાં : કુમાર ! આ મારા ગિરિધરલાલના શપથ ખાઈ કહું છું કે મારે તારી જાડુ જરૂર છે...ચિતોડની નહિ હોય તોય.

ભોજ : મારી શી જરૂર તને !

મીરાં : તારા સરખો સાચો પતિ...પત્નીના પગલાંને સાચો સાથ દેતો પતિ...મને ન મળ્યો હોત તો કાણુ જાણુ કેટલાયે ભવ લેતા પડત-ગિરિધારીને મળવા માટે.

ભોજ : (હસીને) તારી ખાત્રી છે કે તારો ગિરિધરનાગર તને આ જન્મે મળશે જ ?

મીરાં : હા. તે વગર મરવું નથી, કુમાર ! તારા સરખું મહા પવિત્ર પતિત્વ મળ્યું છે એ જ આ જન્મમાં પ્રભુ મિલનની ખાત્રી આપી રહ્યું છે, ખાલપણમાં દાદા મળ્યા, યૌવનમાં

તું મળ્યો. મારું આ પરમ ભાગ્ય મને પ્રભુ પ્રત્યે જ લઈ જાય છે.

ભોજ : તો મીરાં ! હું જાઉં છું...મને તારી ચિન્તા જરૂર રહેશે.

મીરાં : કુમાર ! મારી ચિન્તા ન રાખીશ-મારી ચિન્તામાં તારી ફરજ ન ચૂકતો. નિશ્ચિત થઈને જ...તું આવીશ ત્યારે હસતે મુખે હું તારો આવકાર કરવા તૈયાર રહીશ ...સિધાવો કુમાર ! મારો ગિરિધારીલાલ તારું રક્ષણ કરશે.

ભોજ : તો મીરાં ! હું જાઉં છું.
(ભોજ જાય છે. મીરાં ગિરિધરલાલની છબી પાસે જાય છે)

મીરાં : મારા ગિરિધરલાલ ? જરા જવાબ આપોને ? ...પતિને દૂભાવીને મેં તમને પથુ દૂભાવ્યા નથી ને !...કેમ ? બોલોને ? શું હસી રહ્યા છો ?

(મીરાં ધ્યાનગ્રસ્ત અને છે-પડે પડે છે.)

માનવને.....!

મનલ છે એ માનવ !

હજુ ખૂબ લાંબી;
છે મંજિલ ધણી ફર
લઈ લેશું આંબી.

નીરખ તું ક્ષિતિજમાં,
દમકતો સિતા રા;

કરે છે તને એ,
ઉમળકે ઈશા રા.

પૂજે પાયા તારા,
ધમકતી ધરા આ,

ને નિમંત્રે તારા,
વિજયના કિનારા.

તું છે આશા જગની,
સુખો ને સુજનની,

તું છે આશા કવિની,
કલમના કુંજનની.

છે તારા વિજયમાં,
વિજય આ જીવનનો;

ને તું છે વિષય આ,
ધરા પર સ્તવનનો.

પ્રહલાદ શુક્લ. (રાજકોટ)

ગુરુ-દક્ષિણા

પ્રા. ભોગીલાલ પંડ્યા.

આ લેખકનું નામ છે: શ્રી ભોગીલાલ જટારા'કર પંડ્યા. ઉંમર લગભગ ૩૩ વર્ષ અને મૂળ વતન રાજકોટ. અલ્પવાસ કર્યો છે રાજકોટની ધર્મેન્દ્ર સિંહજી કોલેજમાં—ત્યાં અંગ્રેજીના મુખ્ય વિષય સાથે સને ૧૯૫૩ માં એમ. એ. થયા અને તે જ સાલમાં નડિયાદની જે. એન્ટ. જે. કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા. ૧૯૫૬ માં હિન્દી સાથે એમ. એ. થતાં હિન્દીના પણ અધ્યાપક બન્યા. હાલ પણ ત્યાં તે જ વ્યવસાયમાં છે. તેમણે ઘણી નવસિક્કાઓ લખી છે—જે શારદા—નવચેતન—જીવનપ્રકાશ—સવિતા વગેરે માસિકોમાં મુદ્રિત થયેલી છે. અગ્રી રત્ન થતી તેમની કૃતિ 'ગુરુ દક્ષિણા'થી નાચકોને પ્રતીતિ થશે કે તેઓ કલમના કેવા કસબી છે.

“સાહેબ, આપનું ત્રણ હું કેમ ચૂકવી શકીશ?” કિશોરે કૃતમતા પૂર્વક જણાવ્યું. (એ તો હજુ આગળ પછુ ધણું ધણું કહેવા ધારતો હોય તેમ તેના મોં પરના ભાવો પરથી જણાતું હતું.)

“ગાંડો થયો કે શું ? તું વધારે લણીને દુનિયામાં સાડુ” રથાન પ્રાસ કરે તે જ મારી અભિલાષા.” કરુણાચંદ્રે ભારતરે કિશોરને વધુ બોલતો અટકાવ્યો.

ગુરુ-શિષ્યના આ મિલન સમયે ખેતેનાં નયનોમાં આંસુ હતાં—નાત્સલ્ય અને કૃતમતાનું એ અનુપમ દર્શન હતું. કરુણાચંદ્રે ભારતરે પોતાના પ્રિય વિદ્યાર્થી કિશોરના અભ્યાસનો ખર્ચ પોતે આપશે, પરંતુ કિશોરને અભ્યાસ અધૂરો ચૂકવા દેશે નહિ તેમ જણાવ્યું ત્યારે કિશોરને અપાર આનન્દ થયો. એક સાધારણ શિક્ષક પોતાના અભ્યાસની આર્થિક જવાબદારી લઈ રહ્યા હતા !.....અને કરુણાચંદ્રની દૃષ્ટિ તો આરી ખંદાર જાણે એ પોતાનો જૂતકાળ નિહાળી રહ્યા હોય તેમ મંગાઈ હતી. રમૂતિના અનિદે એમના જીવન-ગ્રંથનાં પૃષ્ઠો ઉપલાવી એમની સમક્ષે તે લીલાપર આવી વસ્યા હતા તે સમયનાં પૃથે લાવી ચૂક્યાં !

લીલાપર ગામમાં પાંચ ધોરણ સુધીની હાઈસ્કૂલ ખોલવામાં આવેલ હતી તે જ વર્ષે કરુણાચંદ્રે મૅટ્રિક પાસ કરીને શિક્ષક નિમાઈ આવ્યા હતા. ધીરે ધીરે લીલાપર ગામનો વિકાસ થતાંની સાથે હાઈસ્કૂલમાં

વર્ગો વધવા માંડ્યા હતા, અને અત્યારે તો મૅટ્રિકનો વર્ગ પણ ચાલતો હતો.

કરુણાચંદ્રે લીલાપર આવ્યા ત્યારે અપરિચિત અને એકાકી હતા. માતા-પિતાને નાનપણમાં ગુમાવ્યાં હતાં. લીલાપરમાં આવી પરણ્યા અને ત્યાં જ એમનું જીવન સુખમયરીતે પસાર થતું હતું. મૂળથી રુદભાવે સંતોષી અને શિક્ષક થયા પછી એ સંતોષીના માત્રા વધી ગઈ હતી અને તેથી ટૂંકા પગાર હોવા છતાં પોતે બની શકે તેટલો હાથ લંબાવતા—દુઃખીનું દુઃખ ટૂંકાવવા આજ પચાસેક વર્ષ થયાં તે લીલાપુરના બની રહ્યા હતા, એ ગામની દરિયાળી ધરતી અને પ્રકૃતિના રંગમય સમાં ઉપર છાઈ રહેલાં આકાશ સાથે એમને કો' અજળ મમતા અર્ધાઈ ગઈ હતી. એમાં તો કોઈ કોઈ વાર નાની શાળાના આચાર્ય-પદની 'ઓર'ના પ્રસોજન સામે પણ એ રદિયાળા ગામની માયા ઝૂમી અને વિગ્રમી થઈ હતી. આવી ધરતીનો એક પુત્ર-એમના પ્રિય શિષ્યોમાંનો એક-કિશોર અંગ્રેજી છતાં ધોરણથી અભ્યાસ પડતો ચૂકે તે એમને સ્વીકાર્ય શી રીતે હોય ? મનોમન તેમણે કરકસરના વધુ માગો વિચારીને પણ કિશોરનો અભ્યાસ—કમ—સે—કમ એણે મૅટ્રિક તો બનવું જ નેહએ ના !—ચાલુ રખાવવાનો પોતાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો.

એક ગરીબ શિક્ષક-હાતાની સહાય વડે પોતે આગળ બધી રહ્યો છે એ સલામપણાના કારણે

સહૃદયો કિશોર અવપાસમાં વધારે દત્તચિત્ત બની ગયો અને એના જીવનના એક સુવર્ણ દિવસે અમદાવાદથી પ્રેક્ટ થતા એક ગુજરાતી દૈનિકમાં ગદ્યિકમાં સફળ થનાર વિદ્યાર્થીઓની નંબરાવણીમાં પોતાનો શુક્રનિયાળ નંબર જોઈ રાખી રહ્યો ! એ દિવસે કિશોર સિવાય અન્ય એ વ્યક્તિઓના હૃદયમાં પણ નિઃશીમ આનંદ—પારાવાર ઊછળી રહ્યો હતો. કિશોરની ગરીબ મા પોતાના પુત્રની સફળતાથી લગભગ હર્ષ-ધેલી થઇ ગઇ હતી. કુટુંબાથકરને પોતાની ફરજ બજાવ્યાનો સંતોષ હતો. કિશોરને મૅટ્રિક બનાવવામાં તેમનો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો. પોતે વેડેલી આર્થિક વિટંબણાઓ કરતાં કિશોરની પાત્રતા પર એમનું લક્ષ વધારે હતું અને કિશોરે એમનો વિશ્વાસ ખરો કરી બતાવ્યો હતો, તે તેમના હર્ષોત્તરેકનું મુખ્ય કારણ હતું.

પરિણામ બાણીને તરત કિશોર પોતાના ગુરુને મળવા આવ્યો. આવતાંની સાથે જ તે એમનાં ચરણોમાં નમી પડ્યો. કિશોરના હસ્તસ્પર્શમાં કૃતજ્ઞતાનો મૌન એકાર કુટુંબાથકરના ચરણોએ અનુભવ્યો. કિશોરને ઉઠાડી, છાતી સરસો ચાંપી, વાતસલ્યભાવથી કહ્યું, “કિશોર તારી સફળતામાં મારી હાર્દિક આશા ફલિત થતી જોડે છે, મારી પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે કે તને હજુ વધુને વધુ સફળતા મળ્યા કરે.”

“મારી સર્વ સિદ્ધિઓના સ્તોત્રપ આપ જ છો. માઠીના લોહામાંથી વાપે માનવ બનાવવા કમર કસી-માત્ર આર્થિક સહાય માટે જ નહિ, પરંતુ શિક્ષણ માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા માટે પણ આપનો સદાય ઋણી રહીશ.” કિશોરને લાગ્યું કે તેના હૃદયમાં જે પૂરબભાવ છે તેને પૂરતી માત્રામાં એ વ્યક્ત કરી શકતો નથી, કદાચ એ મૌન દ્વારા જ વ્યક્ત કરી શકાય. મૌનની મહત્તા વિચારણીય છે. ગહનભાવ છુપાવવા તેમ જ વ્યક્ત કરવા બંને માટે મૌનનો ઉપયોગ શક્ય છે કે શું ?

કુટુંબાથકરના ઘરમાં ટીંગાતા કેલેન્ડરનાં તિથિ-તારીખનાં પાનાંઓ એક પડી એક ફાટતાં જતાં

હતાં અને પ્રત્યેક દિવસ તેમના પ્રિય વિદ્યાર્થીના જીવનવિકાસનો માર્ગચૂક સ્તંભ—Milestone—બની પાછળ રહી જતો હતો. તહેવારોની સ્વચ્છતામાં કે વેકેશનમાં કિશોર આવતો ત્યારે એની પાસે એના ક્રમિક વિકાસ અને વિજયની વાતોનો સારો સ્ટોક રહેતો ! કોલેજની શીઘ્ર વક્રીત્વની સ્પર્ધામાં પ્રતિકૂળ વિષય મળ્યો હોવા છતાં એ કેવી સારી છાપ પાડી શક્યો હતો તેનું વિગતવાર વર્ણન કરતો તે કોઈવાર કોલેજની વિવાદસભામાં નારી શિક્ષણ અને નારી-સ્વાતંત્ર્ય અને વિષયોમાં એકવાર તરફેણમાં તે બીજવાર વિરુદ્ધ બોલીને એ વિષયો સંબંધી પોતાનું નિજ મંતવ્ય સિદ્ધતથી છુપાવીને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે સારા વિવાદકાર તરીકેનું સ્થાન અને માન કોલેજમાં પામ્યો હતો તે પોતાની મુખ્ય દલીલોનું પુનરાવર્તન કરી સમજાવતો ત્યારે ગુરુ સૌ કોઈનું હિત વાંછતું હૈયું આનંદ—વિભોર બની જતું. એટલું જ નહિ, પરંતુ કોલેજની ગુજરાતી સાહિત્યસભાના ઉપક્રમે પોતાનો સમીક્ષાત્મક નિબંધ કેવી પ્રથમ પામ્યો હતો તે કહેતાં તે પોતાનો નિબંધ સાદાંત વાંચી સંભળાવતો, જે કુટુંબાથકર સસપૂર્વક સાંભળતા અને કિશોરની પીઠ યાખડી વાતસલ્યપૂર્ણ ઉત્સાહપ્રેરક વચનો ઉચ્ચારતા અને કિશોરને ‘અહમ’ ન ધવાય તે રીતે તેના કોઇ કોઈ મંતવ્યની બૂલ પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું ન ચૂકતા. શુદ્ધિશાળી કિશોરને પોતાના ગુરુની નમ્રતાપૂર્ણ વિદ્વત્તાનો અનુભવ થતો અને એમનાં વિધાનો પોતાના પ્રાધ્યાપકોનાં વિધાનો સાથે મૂલવતો. ફરી કોલેજમાં જઈને પોતાના ગુરુનાં મંતવ્યો ને દલીલોને રજૂ કરી પ્રાધ્યાપકોને વિરમય પમાડી તેમનું વધુને વધુ માન મેળવતો, ત્યારે ‘કુટુંબાથકર સાહેબની વિદ્વત્તા માટેનું એનું માન શતધા વધી જતું. એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહેતો કે મૅટ્રિક પાસ એક સાધારણ શિક્ષક નાના ગામમાં રહીને પણ સાહિત્ય ને સંસ્કારના જટિલ પ્રશ્નો સાંભળી, સમજી શકે એટલું જ નહિ, પણ એને લગતાં વિધાનો કરી બધા કાચવાળા અને રૂંપાળી કેમવાળા ચરમા પહેરનારા વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોને ધડી-

ભર આશ્ચર્ય અને મૂંઝવણમાં નાંખી દઈ શકે છે ! કુરુણાશંકરનો વિદ્યાભ્યાસંગ ઘટયો ન હતો. કિશોર વિચારતો કે એક રીતે કુરુણાશંકરથી પોતે વધુ ભણી ચૂક્યો છે, પરંતુ એનું જ્ઞાન એમના જ્ઞાન કરતાં કેટલું ઓછું છે તે જાણી તે નમ્રતા અનુભવતો, છતાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓની તુલનામાં તે કશુંક પ્રાપ્ત કરતો કે તરત જ પોતાના પ્રિય ગુરુને કલા વિના રહી ન શકેતો.

કિશોરને સ્કોલરશીપ-ફેલોશીપની સારી ઝેંપી રકમ મળતી એટલે તેના ખર્ચનો પ્રશ્ન ન રહેતો. તેની મા તેનો ખર્ચ ગમે તેમ કરી ચલાવતાં. કુરુણાશંકર એમની મુશ્કેલીઓથી અજાણ ન હતા. એકવાર એમણે કિશોરને બોલે તો ટપુચન કરવા સૂચવીને એને માટે પુરુષાર્થની એક વધુ દિશા ખુલ્લી કરી આપી. કૉલેજનાં નિત્ય-નવીન અને સદા-રંગીન વાતાવરણમાં અવનવાં નાનાં મોટાં વિજ્ઞાનાં શિખરો સર કરવાના જુસ્સામાં, નયામાં પોતાની માની વિદ્યભ્યાસો વિમરવાનો સૂક્ષ્મ સ્વાર્થ આચરી બેઠો હતો ! એની મા પણ એમની મુશ્કેલીઓ છુપાવવા ઓછા પ્રયત્નો કરતાં ન હતાં એ ખરું; પણ, ગુરુની આંખોની એ બધું વધુપરખાવતું કેમ ન રહ્યું ? અને...પોતે ?... કિશોરને પોતાના વિજ્ઞાનો ક્ષુદ્રક લાગ્યા એને પોતાની જાત માટે ઘણા યથા આવી, એને થયું કે એણે હજુ ધણો વધારે પુરુષાર્થ કેળવવાની જરૂર છે. ઇંટ પર ઇંટ ગોઠવી એની જીવન ઇમારતને સુંદર સ્વરૂપ આપવા મથતા એના ગુરુના રનેહનો યત્નિચિત પણ એ કેમ બદલો વાળી શકશે એની એને અમૂંઝવણ થતી.

ફરી રજા ગાળવા એ આગ્યો કે તરત જ એણે માના હાથમાં નોટની એક નાની થોકડી રાખી દીધી અને ત્યારે જ એના મનને જપ વલ્લે. એક ટપુચન એણે જતું ક્યું હતું. તેમ ન ક્યું હોત તો નોટની થોકડી જરા વધુ જાડી યથા થઈ હોત એ ખરું; પણ ...અને એક વધુ ટપુચન કેમ જતું કરતું પડ્યું તેનો જાણતો તેણે ગુરુ પાસે દાલગ્યે; અલગત, મર્મદા જાળવીને, શિખની વાત સાંજળી ગુરુને સંતોષ થયો. મોતે પોતેલા સંસ્કાર કિશોરને જીવનની કંટાળકીની

પગે પણ સાચો માર્ગ અતાવતા રહેશે તેની એમને પ્રતીતિ થઈ. કિશોર પણ એમની આંખોમાં ગૌરવનો એ ચમકાર જોઈ ખુશી થયો.

પોતાના વિદ્યા-વર્તુલથી લોકોની દૃષ્ટિએ બહાર જઈ પહેલિય એમના પ્રિય વિદ્યાર્થીની આસપાસ ગુરુનો પ્રભાવ હજુ પણ જૂતકાળની મધુર સ્મૃતિ શો ફલાઈ રહ્યો હતો. કિશોરે જોયું કે યથોક્તિ આ દુનિયામાં એના ગુરુ એના સમસ્ત જીવનપ્રવાહને સુયોગ્ય માર્ગે વાળવાતું મહાન કાર્ય કરીને પણ પોતે કશું જ ક્યું ન હોય તેમ પ્રામાણિકપણે માનતા હતા ! ગુરુના આવા નિષ્કામ પ્રેમને લઈને કૃતજ્ઞ કિશોરની આંખો આર્દ્ર બની.

માત્ર માર્કસની ઇદગળમાં ન ગૂંધાતાં અને કર્મક્ષેત્રમાં વધારે પ્રવૃત્ત થતાં કિશોરને દુન્યવી દૃષ્ટિએ ગેરલાભ થયો, પરંતુ પાશ્વ પુસ્તકીય અધ્યયનથી જ સંતુષ્ટ રહેનાર સંક્રિય માનસ ધરાવનાર 'પોથી' પંડિત મટી જઈને વિવિધ જ્ઞાન ઝરણાંનાં પાણી પીતા એ મથી રહ્યો. પરિણામે, એની પરીક્ષાતું પરિણામ ધારણા મુજબ ન આવ્યું. પી. એ. માં એ ફરટકલાસ ન લાવી શક્યો ! એનો તેજોવધ વાંછનારા 'પુસ્તકિયા વીરો' એ જોરશોરથી કહેવા માંડ્યું કે એ ખરો 'સ્કોલર' હતો જ કયે દિવસે ? કિશોરના માનસસૌરવમાં વામણા લોકોના વિશાળ નિન્દા-પત્રોએ ગ્લાનિ-વર્તુલો રચ્યાં. વિચારને અનંતે એને એમ જણાયું કે એના જીવનમાં સર્વવ્યાપી તિમિર વચ્ચે પણ એક રજત રેખા છે ખરી ! એને શ્રદ્ધા હતી કે એના ગુરુનું વાત્સલ્ય સહાર વિશાળ હૃદય એની એક અસંજ્ઞતાને સમાવી દઈ શકશે. પ્રાણ રહિત હાડ-ચામ-માંસના ઢગલા જેવા એનામાં ઉત્સાહ, અભિલાષ અને ચૈતન્ય પ્રગટાવનાર એ અનોખા કામિયાગર એને નવીન કર્મ-દિશા વીધશે એ નિઃશંક.

નિષ્કળતાના નામે દીધેલા ડંખથી ચડેલ નિરાશાનું એ ગુરુની શાંત, ઉદ્વેગ રહિત, સ્વસ્થ મુખ-મુદ્રાના સ્મરણથી ઊતરવા લાગ્યું. તરત જ એ એના ગુરુને મળવા પોતાને ગામ જાણી ગયો. એણે એમને

પરિણામ જાણવી પોતાનો હૃદય-ભરો દાહવ્યો, “વધોના અધ્યયનનું સરવૈયું કેવલ અમુક પ્રશ્નોના ઉત્તર ઉપર અવલંબે એ વિદ્યાર્થીની શક્તિનો કેવો ઉપહાસ ! એકાદ પરીક્ષામાં થોડાક માર્ક્સ માટે સારો વર્ગ શુભાવે તેને જીવનભર સહવાનું !” કિશોર તો હજી બોલે જ જાત, પરંતુ સાહેબના મોં સામે જોતાં તે અટકી ગયો. એ ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો. થોડીવાર મૌન છવાયું. કરુણાથકરે ધાતું કે કિશોરે હૈયું હળવું કરી નાખેલ છે. હવે થોડી નક્કર વાતો કરવી ઠીક કહેવાશે. એમણે ગળું સાફ કરી કહેવાનું શરૂ કર્યું, “ભાઈ માત્ર ઊર્જિલતા ન આલે. પરીક્ષા પદ્ધતિ સંદોષ છે એમ માની લઈ એ તો પણ તારું ભાવિ એથી નહિ સુધરે. તને, કદાચ એમ પણ લાગતું હશે કે તીર્થ-યાત્રા પૂરી કરી આવીએ એટલું જ પૂરતું નથી ગણાતું, પણ જે તીર્થસ્થાને જઈ આવ્યા હોઈ એ ત્યાંની ‘છાપ’ પણ લઈ આવવી જોઈએ ! અમુક અંશે એ ખરું-દુનિયાની દૃષ્ટિએ ખાસ. પરંતુ તીર્થયાત્રામાં આધ્યાત્મિક વિકાસ થયો હોય તો એ નિરર્થક છે શું ? પ્રથમ વર્ગમાં તું ન આવ્યો તે ખરાબ તો ખરું જ; પણ તે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે સહૃદયી પ્રયત્નો કર્યા છે તે વૃથા કેમ જાય ? ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનનું તે જ પાયેષ મેળવ્યું છે તે જીવન-યાત્રા માટે પૂરતું છે.” થોડીવાર બંને શાન્ત રહ્યા. પછી કરુણાથકરે કહ્યું, “હવે તારે નોકરી કરવાની જરૂર છે. તારાં બાની તમિયત પણ દિવસે દિવસે અગડતી જાય છે. હવે સંસારી બની એમને સુખી કર.”

“એક બે મિત્રો દ્વારા ઓફિસોમાં અરજી કરેલ છે. કોઈ જગ્યા ખાલી હશે તો નોકરી મળી જશે.”

કરુણાથકરના હૃદયને દુઃખ પહોંચ્યું હોય તેમ લાગ્યું. વેદનાપૂર્ણ રિમતસહ તેમણે કહ્યું, “શિક્ષક થવાનું મન નથી થતું તારું ?”

“નિઃસંકોચ શિક્ષક બનવાનું મન થાય એવી સામાજિક પરિસ્થિતિ આ દેશમાં છે ખરી ?”

“તું કોઈ નાનો-મોટો અમલદાર થઈ શકતો હોય તો સારું ખરું; પરંતુ કારકુન જ થવાનું હોય

તો સમાજમાં શિક્ષકનું સ્થાન બહુ આદરણીય નથી એમ માની શિક્ષક ન બનવું તે ઠીક છે કે ?”

“એક આદર્શ તરીકે એ ઠીક છે, સાહેબ ! આપને નથી લાગતું કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યનો ધડનાર છે, દેશના ભાવિ સંસ્કારનો વિધાયક છે એવી વાતો તદ્દન પોકળ છે ? શિક્ષકની સેવાઓ અતિ મહત્વની છે એવી ખરેખર માન્યતા સમાજની જો હોય તો પરિસ્થિતિમાં સુધારો ન થાય ?”

“ભાઈ, એ તો ત્યારે જ અને કે વધુ સાગ ને સહૃદયી માણસો શિક્ષણક્ષેત્રને અપનાવીને કોષને કશી નોકરી ન મળે તે જ શિક્ષક થાય છે એ મહેલું ટાળે. તને નથી લાગતું કે શિક્ષકે વધુ પાત્રતા મેળવી સમાજ અને સરકારનું લક્ષ-ખેંચવું જોઈએ ?”

કિશોરના મગજમાં વિચારનાં પૂર વહેવાં શરૂ થયાં. ‘શક્તિશાળી શિક્ષકોને સમાજમાં માન કે સ્થાન મળતું નથી એમ તો કેમ કહી શકાય ? અરે, એના શુરુ જ એમની સૌજન્યભરી વિદ્વતાના કારણે લીલા-પરને આસપાસનાં ગામોના લોકો માટે શ્રદ્ધાનો વિષય નહોતા બની શક્યા શું ?’

કરુણાથકરે કિશોરની વિચાર-સમૃદ્ધિનો લંગ કર્યો, ‘કિશોર વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તને એમ નથી લાગતું કે શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ તું ભવિષ્યમાં કોઈ શાળામાં આચાર્ય કે પછી સારી રીતે એમ. એ. કરીને કોલેજમાં અધ્યાપક બની તારી આવશ્યકતા પૂરતું કમાઈ શકે તેમ છે ? શું કોલેજમાં કે શું સ્કૂલોમાં શિક્ષકોના પગારનાં ધોરણ નીચાં છે તે ખરું ? પણ માત્ર ધન-સંચય કરવો હોય તેને તો કારકુની પણ ટુંકી જ પડે.’ કિશોરને સાહેબ અવકાશનો સમય કેમ પીતાવતા તે યાદ આવ્યું. તેમનું વાચન વિશાળ હતું. જેટલું વધુ વાંચતા તેથી યે વધુ એ વિશે વિચારતા. ખરે જ, ‘શિક્ષક અને તો પોતે પણ સાહિત્યનું અધ્યયન કરી ભવિષ્યમાં ક્યારેક પણ એમ. એ. કરી કોલેજમાં અધ્યાપક બની શકે... અને તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ રંગબેરંગી ટાઈ અને સફાઈભર્યાં કપડાં પહેરી આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ફરતા, ભારેખમ

વિદ્વાતાધી માંડીને સ્થળરાજીભયું બોલતા પ્રેક્ષકોની હારમાળા પસાર થઇ ગઈ ! તે પોતે પણ એમાં ક્યાંક સ્થાન પામી શકે !

“અને કિશોર ! અભિલાષા તો મનમનની વાત છે. આત્મસંતોષ જેની મોટી ખીજ કાઢ સંપત્તિ નથી. શિક્ષક થયા બદલ મને કદી પસ્તાવો થયો નથી. હું બંગલો ને ગોટર ન મેળવી શક્યો તે ખરું—અને કેટલાનાં ભાગ્યમાં એ હોય છે ?—પરંતુ, હું લોકોના નિસ્વાર્થ પ્રેમ પામ્યો છું” એના મને આનંદ છે.”

ફરી કિશોર એમને મળ્યો ત્યારે તેમણે સહર્ષ જાણ્યું કે કિશોર દૂરના શહેરની એક સારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નિમણો હતા, આમ શિક્ષક થયા બાદ કિશોર એનાં બા સાથે લીલાપરથી દૂર ગયો. કરુણાથંકરને પત્નિ દ્વારા એના ખર્ચ મળ્યા કરતા હતા. કિશોરને શિક્ષણક્ષેત્ર અપનાવ્યા બદલ રંજ નથી, બદલે ખુશી છે અને તે વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ અહીં દૂંકા સમયમાં જ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે.

શિષ્યોની પ્રેમભરી નવી દુનિયામાં કિશોર ઝાતપ્રોત થઇ ગયો હતો. ખીજ વર્ષે કિશોરનાં લગ્ન પણ થઈ ગયાં હતાં. એનાં બાને ખૂબ સંતોષ થયો, પરંતુ લગ્નમાં કરવા પડેલા કરજને કારણે કોલેજમાં અધ્યાપક થવાનાં એનાં રંજીન સ્વપ્નનું આખીસત્તન થઈ ગયું ! સ્કૂલના કામ અને ટ્યુશનના બોજ તથા તેનો અજ્યાસ-શોખ કરમાઈ ગયો. પોતે એમ. એ. થઈ શકે તેવી સંભાવના અહીં ઝાંટી થતી જતી હોઇને કિશોર હવે કોઈક નાની હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય બની પોતાની કારકિર્દી સુધારવા વિચારતો હતો. પાંચેક વર્ષ નોકરી કર્યા બાદ કરુણાથંકરની સલાહ મુજબ કિશોર બી. ટી. પણ થઈ ગયો.

વ્યતીત થતા જતા દિવસો કરુણાથંકરના માથાના કેશ વધુને વધુ સ્વેદ બનતા જાય છે તેના સાક્ષી બની રહ્યા હતા. એમના મોં પર પણ વાર્ધક્યની રેખાઓ નિશ્ચિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા મથતી હતી. લીલાપરની શાળામાંથી જૂના શિક્ષકોમાંનાં ઘણાખરા વિદાય લઈ રહ્યા હતા.

૯. પથિક

એક દિવસ કરુણાથંકરને જાણવા મળ્યું કે તેમની હાઈસ્કૂલમાં આચાર્યની જગ્યાએ લીલાપરના જ કિશોરને લાવવા લોકો ધારતા હતા. કરુણાથંકરના મનમાં એક મિશ્રિત બાવના જન્મી. પુત્ર સમ વિદ્યાર્થીના ‘ઉત્કર્ષ’ને કારણે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને આનંદ થયો. પરંતુ ખીજ બાજુએ તેમને કિશોરના હાથ નીચે કામ કરવું પાડે અને તેથી તેમની માનહાનિ થાય તેવો પ્રસંગ રજો બિમો થાય તેવો સંદેહ તેમના મનમાં બધાં જન્મવાતો હતા. પરંતુ એ બધા જીવને આ સારા સમાચાર સાંભળીને એકંદરે તો હર્ષ જ થયો.

થોડા દિવસો બાદ એકાએક કિશોર તેમને ઘેર આવી પહોંચ્યો અને તેણે જણાવ્યું કે તે આચાર્ય પદ માટે મુલાકાત આપવા આવ્યો છે. ત્રણ—ચારે ઉમેદવારો ખીજ પણ છે, પણ તેને એ પદ મળશે એવી પૂરી આશા છે. કિશોરે વાતસહ કહ્યું, “મુરબી, વિદ્યાલ વટવટની પરમ્ શીતલ છાયા જેવી આપની મમતાની હૃદ મને લાધી ન હોત તો હું અત્યારે ક્યાં હોત અને શું કરતો હોત એની હું કદપના પણ કરી શકતો નથી. જે કંઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું તે સર્વ આપના પ્રતાપે જ.” કિશોર આંખો મીંચીને બીકાર મૂક રહ્યો. થોડીવાર પછી તેણે પૂછ્યું, “મારે લીલાપર આવવું કે નહિ ?”

કિશોરની કૃતજ્ઞતા જોઇને કરુણાથંકર રનેહ વિહવલ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, “કિશોર, લીલાપરની હાઈસ્કૂલમાં એ જ હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી આચાર્ય બને તેથી વધુ સારું શું હોઇ શકે ? ગામના સંસ્કારોનો એ નાનો પણ એક વિજય છે.” અને તેમણે કિશોરનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને પોતાની હાર્દિક મૂક શુભકામના દર્શાવી.

કિશોરને આચાર્ય તરીકે નિમણૂક પણ મળી ગઇ. થોડા સમયમાં એ લીલાપરમાં પોતાના કુટુંબ સાથે ફરી આવી વસ્યો. થોડા શિક્ષકો પ્રોદ વયના હતા અને તેમને આ ‘આજ્ઞાલના છોકરા’ કિશોરના હાથ નીચે કામ કરવું અપ્રિય જણાય તે સ્વાભાવિક છે. કિશોર આચાર્ય બન્યો તેથી કરુણાથંકર પોતાનો

હાર્દિક હર્ષ. વ્યક્ત કરતાં. તેને આ પ્રૌઢશિક્ષક વર્ગ એમની દાલિકતા. લેખી એમની-જેહાઝરીમાં એમને માટે અનુચિત વચનો ઉચ્ચારતો. કડુણાશંકર અને કિશોરના સંબંધો મીઠા નહિ રહે તેમ તેઓ દૃઢપણે માનતા અને એમ જાહેર કરવાની એક પથ તક જતી ન કરતા; કિશોર આ બધી વાતોથી અચાત ન હતો. તે સર્વ શિક્ષકાનું-અને વિશેષ તે મુરખખી શિક્ષકાનું-પૂરું માન જાળવતો અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો ન પડે તેવી રીતે કાળજીપૂર્વક વર્તતો. કિશોરના સૌજન્યને તેઓ એની નિર્બંજતા ગણાવતા અને કડુણાશંકર સાંભળે તેમ કિશોર માટે અણધરતા ઉલ્લેખો કરી સંતોષ લેતા. આમ કિશોરની દારકિર્દીના સુયોદ્ય સમયે સંકલ્પિતતા અને ધૃણાનું ધૂમસ છવાયેલું હતું.

પોતાનો વટ જમાવી દેવા એ પ્રૌઢ શિક્ષક વર્ગે કમર કરી. કોઈ મોઝા આવે, કોઈ વર્ગમાં શીખવવાના સમયે વિદ્યાર્થીઓને વાંચવાનું કહીને ખુરશીમાં આરામથી જમાવે, કોઈ કિશોરનાં મૂચનનો અમલ કરવામાં ઘણી દીલ કરે-આમ તેઓએ બધી રીતે નવા આચાર્ય પર ધાક એસાડવા પ્રયત્ન કર્યા. કડુણાશંકર એમની સાથે બળતા નહિ, તેથી તેમને 'ડરપોક' 'વેદિયા' વગેરે ટાળભયાં સંબોધનો સાંભળવા મળતાં. કડુણાશંકર પોતાનું ગૌરવ જાળવી રહ્યા હતા. સ્ફુલ્ભમાં નોકરી કરતા હોવા છતાં પણ તેઓ જાણે એક રીતે અલિપ્ત જ થઈ ગયા હતા! પોતાની ફરજને જાળવવા સિવાય તેઓ કશામાં રસ ન લેતા.

આદર્શત્રિય કિશોર એના હૈયામાં અવનવા મનોરથો લઈને ફરી લીલાપર આવ્યો હતો. સંયમપૂર્વક વર્તવાનો તેનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ શિક્ષકો એને સંતોષનો શ્વાસ લેવા દે તેમ ન હતા. જાણે કે વિદ્યાર્થીઓ લીલાપરના ઉચ્ચપદની ઇન્દ્રજાલમાં તેને ફસાવી તેનો કડુણ રકાસ કરવા ધાધુ હતું! પોતાના યુરુની સલાહ પણ અવારનવાર લઈ શકે તેમ ન હતો. કોઈને ખટપટ કરવાનો મોકો ન મળે તેથી તેઓ કલ્પિત મળતા. કિશોરને આ પરિસ્થિતિ બહુ વસમી લાગતી હતી. કદી કદી તો તેને લીલાપર જોડી નાસી

જવાનું મન થતું; પરંતુ તેના યુરુને તે કદી ન ગમે તેથી તે મન મારી કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત થતો.

પ્રૌઢ શિક્ષક વર્ગનાં સ્વ-નિર્વાચિત નેતા ગિરજાશંકર પોતે કિશોરને જરા પણ ગાંઠ તેમ નથી તેવું માનતા-મનાવતા અને અવારનવાર મોઝા આવતા. એ મુરખખી હોઇને કિશોર ગમ ખાઈ જતો. ગિરજાશંકર ને આવ્યા હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઘોંઘાટ કરી મૂકતા કે નાસી જતા અને તેથી કિશોરને પોતાને એમના વર્ગની વ્યવસ્થા માટે એની ઓફિસ બહાર આવવું પડતું. કિશોરને આમાં આચાર્યના સ્થાનનો ગૌરવભંગ થતો લાગતો અને તેથી તેના ધૈર્યનો અંત આવી ગયો હતો. એણે ગિરજાશંકરને પહેલાં તો બહુ જ હળવેકથી અને પછી સખ્તાઈથી સમંધસર આવવા કહ્યું, પણ એ મુરખખીએ ગણકાડું નહિ. બીજા શિક્ષકોમાંથી પણ થોડા ઘણાને આવો એવ લાગી ગયો. કિશોરને લાગ્યું કે હવે તો સ્વ-રક્ષણનો પ્રશ્ન આવી ગયો છે. તે મનમાં સમસમી રહી હતો. એકવાર ગિરજાશંકર બહુ મોઝા આવ્યા. એ બદલ અફસોસ વ્યક્ત કરવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ કશું કારણ પણ આપવાની ના પાડી. અધૂરામાં પૂરું શિક્ષકોના વિશ્રાંતિ-ખંડમાં એ બઝઈ મારતા હતા ત્યાં જ કિશોર જઈ પહોંચ્યો અને પછી તેણે તે જ દિવસે ગિરજાશંકરને એમની બેઠકકારી અને ઉદ્દતાઈ લખ્યાં વર્તન બદલ લેખિત ચેતવણી આપી. ગિરજાશંકર છોમીલા પડી ગયા અને પોતાનો દોષ ન નીકળે તેની સૌ કાળજી રાખવા લાગ્યા, પરંતુ કિશોર વિરુદ્ધ ખટપટનું વાતાવરણ ઔર જામી ગયું. બહારથી બધું નિયમિત ચાલતું હતું-પરંતુ તદ્દન નિષ્પ્રાણ.

બરાબર આ અરસામાં કડુણાશંકરની પત્નીની તબિયત લયડી. આમેય તે તેમનું શરીર બહુ સાડુ તો પહેલેથી જ ન હતું. એ કારણે કડુણાશંકરના જીવનમાં પણ અનિયમિતતા આવી ગઇ. ઘરનું કામ એમને જ કરવું પડતું અને પત્નીની સારવાર કરવી પડતી.

તેથી તેઓ રાત્ર પર ઊતરી ગયા, ઠીક ઠીક વખત વહી ગયો હોવા છતાં એમની પત્નીની તબિયત હજી

સુધરતી ન હતી. ફરી રૂઢલના કામ પર ચડી ગયા. પણ રસોઈ વગેરે કામથી પરવારતાં મોડું થઈ જતું. વિદ્યાર્થીઓને એમના માટે જાડી ચાહના હોવાથી એમની ગેરહાજરીમાં પણ શાંતિ રહેતી, પરંતુ ગિરજા-શંકર અને એમના યોગ મિત્રોની જામમાંથી હંકું પણ કાતિલ એર ઝરવા લાગ્યું.

કિશોરની સ્થિતિ કદાહી બની ગઈ. કરુણાશંકર બધું જાણતા એટલે બહુ સાચવેત રહેવા મથતા, પરંતુ ઘરમાં માંદગી હોવાથી એમને મોડું થઈ જ જતું. એક વાર બહુ જ મોડું થઈ ગયું અને તેથી તેમણે તે દિવસ માટે રજાનો રિપોર્ટ મોકલી આપ્યો. બીજા દિવસે કિશોરે જણાવ્યું કે તેમણે વધુ રજા લઈ લેવી નેઈએ. રિપોર્ટ પણ મોડો આવ્યો હતો. આટલું એનાથી કહેવાઈ તો ગયું પણ એના હૃદયમાં એથી પારાવાર કષ્ટ થયું. ગિરજાશંકર વગેરેના હંડા કટાક્ષોના કારણે પોતાની નિષ્પક્ષતા બતાવવા કિશોરે કંઈક કહેતું જ નેઈએ તેથી એનાથી કહેવાઈ ગયું.

કરુણાશંકરને પણ ઘણું દુઃખ થયું. પોતાના પુત્ર તુલ્ય વિદ્યાર્થી પાસેથી તેમને હપકા સાંભળવા પડ્યો. વધુ રજા એટલે કપાત-પગારની રજા તે પણ કિશોર જાણતો હતો અને છતાં તેણે તે મૂચનું તે નેઈને તેમને અપાર દુઃખ થયું. કિશોરની પરિસ્થિતિ તેઓ બરાબર જાણતા હતા અને તેથી મનને કાણુ બનાવી તેમણે કિશોર પર પોતાનું રાજનામું મોકલી આપ્યું.

કિશોરને માથે તો બાણે આસમાન તૂટી પડ્યું. તેના હૃદયમાં દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપનો પાર ન હતો. તેને થયું કે તે લીલાપર આવ્યો જ કેમ ? પોતાના પ્રિય ગુરુના જ જીવન પર તે આમ આક્રમ્ત બની અશુભશે તેની તેને અપાર ન હતી. એના મનમાં લયંકર સંઘર્ષ ખેલાઈ રહ્યો હતો. આચાર્ય પદ માટે મમત્વ અને ગુરુલક્ષિત વચ્ચે તે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો.

બીજા દિવસે કરુણાશંકરને કિશોરના હસ્તાક્ષરવાળું એક કવર મળ્યું. અંદર કરુણાશંકરના રાજનામાના દુકડાઓ હતા. અને સાથે એક પત્ર હતો. કિશોરે ગુરુને પોતાના પ્રજ્ઞામ પાઠવી લખ્યું હતું કે એણે ખરી રીતે તો લીલાપર આવતું જ નેઈતું ન હતું. મોડી તો મોડી પણ તે જૂલ તેણે સુધારવી જ રહી. લીલાપરથી એમને તો કદી વિખૂટા પડવા ન દેવાય. કિશોરે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું રૂઢલના નિવામક મંડળને મોકલી આપ્યું હતું. કિશોરના દિલમાં રંગ હતો કે પોતાના ગુરુનું ત્રણ ચૂકવવાને બદલે તેણે એમને દુઃખી કર્યા હતા અને નષ્ટમાથે તે માટે ક્ષમા માગી હતી અને એના લાગિ જીવન માટે એમના આશીર્વાદ મળશે જ તેવી શ્રદ્ધા બ્યક્ત કરી હતી.

પોતાના ત્યાગ-પત્રના દુકડાઓ અને કિશોરના પત્રને હૃદય સરસા ચાંપીને કરુણાશંકર વિચારતો હતા કે એમને કેટલી મોટી ગુરુદક્ષિણા પોતાના કેટલા મોટા સુખને બોગે એમના પ્રિય વિદ્યાર્થીએ આપી હતી !

*

—: સુક્તકં :—

મને તો 'ખૂન બળે છે' એ વાત ખટકે છે,

કે મારા દેહમાં પાણીના દીપ પ્રગટે છે.

પુરાવો એ જ કે ટપકે છે આંખથી પાંણી,

બળે છે મીલુની બત્તી તો મીલુ ટપકે છે.

—'શેખ પેન્ટર' (નડીઆલ)

શિશુ

તુમ 'અયોધ'
 કહલાતે નન્હે શિશુ !
 પર
 ક્યા તુમ અયોધ હો ?
 જાનતે હો તુમ :
 ક્યા હૈ છલ-છદ્મ,
 આઠંઘર, દંભ, રૂપ્યા ?
 યદિ ઉત્તર હૈ 'ના'
 તો,
 તુમકો અયોધ કહનેવાલોં કો
 ક્યા કહું ?
 શબ્દ હી નહીં....!
 તુમહો અખિલાતમા કી
 પ્રતિકૃતિ,
 સ્નેહ કે પારશ્વો,
 જોહરી ભાવોં કે ।
 શિશુ તુમ કહલાતે નાદાન,
 કહનેવાલા જગ
 કિતના 'નાદાન ।'

—પ્રા. અરવિન્દ જોશી
અમદાવાદ.

મહાકવિ નિરાલા કે પ્રતિ

ઓ મહાકવિ !
 તો ચરણોં મેં,
 મેરા નમન !
 તવ કાવ્ય-સિન્ધુ મેં,
 નિત હમ કરતે,
 અવગાહન ।
 કાવ્ય જગત મેં હુઆ તુમ્હીં સે,
 નવીન સવેરા,
 છોડ છન્દ કે બન્ધ,
 તોડસર,
 પરમ્પરા કા ઢેરા,
 થા મુખ છન્દ હો તેરા ।
 ઓ મહાકવિ !
 તુલ્ય કરુણામય મન,
 અતિ મહાન થા તવ-જીવન,
 દેહ દીન કે અધુ, નયન મેં,
 અર્પણ કરતા તનમનઘન ।
 જગસ્તાપ કી ચિર જ્વાલામેં,
 રૂપ તપાયા તુમને તન,
 પિત્ર મી નિસ્સૃત હોતે મુલસે,
 અમર કાવ્ય કે,
 ઉચ્ચ વચન ।
 ઓ ભારતી કે આદર્શ પૂત !
 શિવ સુન્દરતા કે અપ્રદૂત,
 તુમ ગયે વહાં જહાં પંચમૂર્ત,
 કર ગયે સનાતન,
 નિજ જીવન ।

—મદનકુમાર આનંદ જામનગર

આપણે પક્ષીઓની માફક આકાશમાં ઊડવાનું શીખી લીધું છે, માછલી
 ઓની માફક પાણીમાં તરવાનું શીખી લીધું છે. પણ માનવી બનીને પૃથ્વી
 પર કેમ રહેતું તે હમુ શીખ્યા નથી.

—ડૉ. રાધાકૃષ્ણન

૨૮ વર્ષના આ લેખકનું નામ છે શ્રી દિલાવરસિંહજી દાનસિંહજી ગરગ. તેમનું મૂળ વતન ધોળ (જિ. હાલાર-સૌરાષ્ટ્ર). કોલેજનો અભ્યાસ તેમણે રાજકોટ તથા અમદાવાદમાં કર્યો છે. વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાનની તેજસ્વી કારકિર્દીએ તેમને સ્કોલર બનાવેલા અને એક વર્ષ માટે રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં ‘ફેલો’ તરીકે પણ નિયુક્ત થયેલા. સને ૧૯૫૬માં મુખ્ય વિષય ગુજરાતી તથા ગૌણ વિષય સંસ્કૃત સાથે તેમણે અમદાવાદમાંથી એમ. એ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી અને ત્યારથી જ વહલલ વિદ્યાનગરની આઈસ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું એક સંપાદન અન્ય બે અધ્યાપકો સાથે—‘કાવ્યમધુ’ નામે તેયાર કર્યું છે. ‘મધકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન’ નામે એક પુસ્તક પણ એમણે લખ્યું છે. પી. એચ ડી. થવા માટેનો અભ્યાસ પણ ચાલુ છે. અહીં રહી ચતા તેમના અભ્યાસ-અવલોકનથી વાચકોને ખ્યાલ આવશે કે તેમની શૈલી કેવી પ્રતિભા-સંપન્ન છે.

—તંત્રી

The fun is in travelling, not in arriving એમ પ્રવાસ કરવામાં જેટલી મજા પડતી હશે એટલી પ્રવાસ વર્ણન લખવામાં નહિ પડતી હોય. એથી પણ કદાચ પ્રવાસસાહિત્ય ગુજરાતમાં ઓછું રચાતું-વંચાતું હશે...રખડપટ્ટીનો રોમાંચ મનુષ્ય પહેલેથી જ અનુભવતો આવ્યો છે. વિવિધ હેતુઓસર, સૌંદર્યદર્શન માટે કે ઉદર પોષણ અર્થે, માનવીએ બ્રમણ કર્યું છે. કોઈ કવિષ્ટવ કે સંવેદનપટુ આદમી ક્યારેક પ્રવાસ કરે છે ને પ્રવાસ દરમિયાન અનુભવેલું કુતૂહલ, થયેલો રસાનુભવ કે માણેલું ચક્ષુતોષ સૌંદર્ય ચન્દ્રઅલ્લ કરવા એ પ્રેરાય છે. લેખકની સાહિત્યિક શૈલી, સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થતી ચિંતનશક્તિ, સૌંદર્ય નેવાની દૃષ્ટિ, સંવેદનપટુતા, માનવજીવનનો અહોભો પરિચય, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ, વાચન-મનન, નૈસર્ગિક હારવ્યવૃત્તિ તથા અમૂલ્ય રચનામાં ધન્યકતા લેખકના પ્રસન્ન ગંભીર વ્યક્તિત્વની મુદ્રાને લીધે પ્રવાસકૃતિમાં અરક્ત આવે છે.

સુંદરમ્ના ‘દક્ષિણાયન’નું એક પ્રવાસગ્રંથ તરીકે બ્યારે અહીં અવલોકન કર્યું છે ત્યારે પ્રવાસકૃતિમાં વાચક કે વિવેચક કઈ કઈ અપેક્ષાઓ સામાન્ય રીતે રાખે તેનો ટૂંકો ખ્યાલ મેળવવો ઈષ્ટ ગણાશે. પ્રવાસ-વર્ણનમાં ‘વિકાસશીલ કવિહૃદયી ચિંતક’ની સૌંદર્યાભિમુખતા તથા સંસ્કૃતિદર્શિતા પ્રગટવાં જોઈએ. જે

પ્રદેશનો પ્રવાસ કર્યો હોય એ પ્રદેશની જુગોળ, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ, તીર્થધામો, પ્રજાની રહેણીકરણી ઇ. વિગેના ઉલ્લેખો સમગ્ર પ્રવાસગ્રંથના માળખામાં કલાત્મક રીતે ગુંથાઈ જવા જોઈએ. આમ છતાં, જુગોળ, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ કે તીર્થધામો વિષેની વિગતોનો ખડકેલો પ્રવાસપુસ્તકમાં ન રચાઈ જવો જોઈએ. જેમ તરબો (Facts)ના ઢગલામાંથી કવિ ‘કાવ્યનું સત્ય’ પ્રગટ કરે છે એમ પ્રચુર વિગતોમાંથી કલાનું સૌંદર્ય પ્રવાસકૃતિમાં પ્રગટવું જોઈએ. પ્રવાસગ્રંથ લલિતેતર સાહિત્યપ્રકાર હોવા છતાં લલિતકૃતિનો રસારવાહ એમાંથી મળવો જોઈએ, એવી વાચકોની સામાન્ય અપેક્ષા રહે છે ખરી.

કાકાસાહેબ કોલેલકરે “ઉગમણે દેશ”ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે: ‘...કેવળ પ્રવાસ વર્ણનોમાં રસ પેદા કરવો હોય તો તે જાતજાતની ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક માહિતી ભરેલાં ન હોવાં જોઈએ. સામાન્ય માણસ સ્વાભાવિક કુતૂહલથી જેટલું જુએ છે અને જે જાતનો આનંદ માણી શકે છે તેટલું જ જે આપી દીધું હોય, તો વાંચનારને પોતે મુસાફરી કર્યાનો કંઈક, અને હળવો આનંદ મળી શકે છે.’ ટૂંકમાં, જેનું ‘દર્શન’ કર્યું હોય એનું રસાત્મક ‘વર્ણન’ કરવાની શક્તિ પણ પ્રવાસલેખક પાસે હોવી જોઈએ. પ્રવાસ દરમિયાન થયેલા અનુભવોનું સંક્રમણ વાચકચિત્તમાં કરાવવાનો લેખકનો પ્રયાસ હોવો

લાવ'ની કુમાર અનુભવાય છે. કવિમાં આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા પણ છે. એમની ધર્મદૃષ્ટિ રૂઢ અર્થની, ચીલાચાલુ, પરંપરાગત કે સાંપ્રદાયિક નથી. સુપ્રજિત દેવ કરતાં 'અપૂર્જિત, ઉપેક્ષિત,'તમસાદૃત, દેવ એમને વધુ આર્દ્ર કરે છે (૨૧૨). શિષ્યકલા દ્વારા થયેલી ભગવાનની પ્રગાઠ ઉપાસનાને એ વંદી તથા પ્રશંસી રહે છે. સર્વભૂતહિતની લોકગમ્ય ભાવનાથી મંદિરોની કલ્યાણધામ તરીકે કસોટી કવિ કરે છે ત્યારે એમને યાપુ છે, 'આજનાં ધણાંખરાં તીર્થોમાં સૌંદર્ય' છે, કલા છે, ધનસમૃદ્ધિ છે, પણ માનવહિતનું ચિંતન નથી, સ્થાપન નથી' (૧૦૧). મંદિરોનું વાતાવરણ કવિને આનારોગ્યકર લાગે છે. 'સાંખ્ય ઉપરે માનુષ સત્ય'માં માનનાર આ માનવતાવાદી ('હું' માનવી માનવ થાઉં તો ધણું') કવિને મદાસનું 'હિંદુ' વર્ત-માનપત્ર 'આજનાં યુગનું' જીવંત કાળતીર્થ' ભારતનું' નવું તીર્થધામ-લાગે છે (૨૩૯) આમ છતાં, કવિની તટસ્થ દૃષ્ટિ દક્ષિણના લોકોના જીવનમાં અવિચોળ્ય:રીતે ગૂંથાર્થ ગયેલ કસખતા તાર જેવી ધર્મશ્રદ્ધાને નોંઠ શકે છે, પ્રશંસી થકે છે.

કન્યાકુમારીમાં આસેતુદિમાલય 'લિ-નતાના ખડકોમાં પણ સંસ્કાર અને શ્રદ્ધાની એક સળંગ સરિતા' વહી રહેલી સુંદરમને દેખાય છે. ભારતીય આર્ચના તાંતણે આ વિશાળ ઉપખંડ ગૂંથાયેલો જણાય છે. ભારતમાતાનું માતૃસ્તોત્ર-સાગરની સાથે કવિદેહનું પશુપ્તજીવ રહે છે. ત્રિજીવનમનમોહિની જેવી લાગતી ભારતમાતાના ચરણો તરફ એમના હૃદયની ભક્તિ સાગરકાગે ધપે છે. નિઃસીમતાનો, બળ્યતાનો એમને અનુભવ થાય છે. કવિની ભાવનાત્મક કોટિની દેશભક્તિનો અહીં અનુભવ થાય છે. કાકાસાહેબે કહ્યું છે: '...પ્રવાસ એ દેશભક્તિનો અનુભવતરંગોળ પ્રકાર છે' ('દિમાલયનો પ્રવાસ') કન્યાકુમારીના પ્રથમ-દર્શનની વિરલ પ્રસન્નતાની રંગિયામણી ધડીને જીવનવ્યાપક ખનાવવાની ઝંખના કવિને જાગે છે - To turn moments into eternity. દક્ષિણના પ્રવાસ પછી દૃષ્ટિની વિશાળતાની પ્રતીતિ કરાવતા કવિ વાંઝે છે: 'ગૃધ્રીના પૃથ્ઠ ઉપર સર્વત્ર નિરંતર

આવતાજતા વાયુના પ્રવાહોની પેઠે માનવજાત પણ વહેતી થઈ જાય' (૨૧૭). કાકાસાહેબ પ્રવાસને 'વ્યક્તિત્વના વિકાસનું સાધન' ગણે છે તે આ દૃષ્ટિએ. કાકાસાહેબે પણ કહ્યું 'હવે મનમાં એવો ભેદભાવ રહ્યો નથી કે ભારતની ભૂમિ જ પૃથ્ઠ પૂરપૂર્ણ છે. આપું જગત ઈશથી વાસિત થયું છે' ('રખાવાનો આનંદ,' પ્રસ્તાવના).

સુંદરમ તાદૃશ રેખાત્મક વર્ણનો કરી શકે છે. જોગના ધોધનું વર્ણન, જોડના શિષ્યનું કે મહાબલ-પુરમના ખડકના પૃથ્ઠ ઉપરની શિષ્યપરચનાનું કેવું ચિત્રો-પમ વર્ણન એ કરે છે! કાકાસાહેબના પ્રવાસવર્ણનમાં જેટલાં રસાળ વ્યક્તિચિત્રો, હવાદાર પ્રસંગચિત્રો આવે છે એટલાં સુંદરમમાં નથી આવતાં. એટલે આ પ્રવાસકૃતિમાં થોડું ભારેખમપણું પ્રવેશી ગયું છે. જો કે કવિ માર્મિક કટાક્ષ, હાસ્ય ટોર કરી શકે છે ખરા. શિમોગાના સુકેશીને શરમાવે તેવો અંબોડો ધરાવનાર હોકરાનું ચિત્ર રસપ્રદ છે. દક્ષિણમાં 'દરેક રથને ભોજન ભાવભીનું હતું. આપણો તરફના જેનું લીલીનું નહિ' (૫૭). મદુરાનાં મંદિરોની લીડમાં કવિનો વ્યવહાર કેવો હતો? 'છાતી ઉપર મારો હાથ હતો. શા માટે? કોઈ નવા દર્શનથી કાપ્યું ખડાર જતા હૃદયને શાંત કરવાને? ના, ખિરસાનું પાકિટ કોઈ ખેંચી ન લે એટલા માટે!' (૧૪૨). પણ આપ્ર પ્રસંગો, ઉત્કેષો કદાચ એની વિરલતાને લીધે ધ્યાન ખેંચે છે. લેખક જોડે સહપ્રવાસી તરીકે શ્રીમતી મંગળાબહેન હતાં. છતાં કોઈ-સહપ્રવાસી સાથે હોય એવી પ્રતીતિ એકાદને અપવાદો બાદ કરતાં વાચકને થતી નથી, એનું તો એકલ આત્મલક્ષિતાનું વાતાવરણ કવિએ સંભળ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે માનવચિત્રો, પ્રસંગચિત્રો, સહપ્રવાસીનાં આલેખનો તથા જનજીવનનાં વ્યાપક ચિત્રો પ્રમાણમાં અહીં જૂજ છે. તેને એક ઉચ્ચ લેખી શકાય ખરી. લેખક પ્રકૃતિનાં દરબોની તથા શિષ્યસ્થાપત્યની ત્ર્યુર વિગતો આપે છે, આશ કરીને શિષ્યસ્થાપત્યની. એમાં એમની કદાચસિકતા તથા શિષ્યાભ્યાસ પ્રગટ થાય છે, પરંતુ એથી પ્રવાસ-વર્ણનની ગતિમાં મર્યાદા પ્રવેશી જાય છે તે એ

પથિક

દેવ ગણાવી શકાય. વાયનમાં વાયકને 'ચક્રી નાખનારુ' તત્ત્વ' એથી પ્રવેશે છે.

કવિએ જે પ્રદેશ જોયો છે એ પ્રદેશનો ઇતિહાસ અને દંતકથાઓ મળી આવતી હોય તો દંતકથાઓ આપે છે. એથી પ્રદેશના વર્ણનની યોગ્ય પીઠિકા બધાય છે. અંગ્રેજોના હાથ નીચેની પરત્રતા દેખાતીમાની કવિને ખૂંચે છે. ઉટાકામંડના મનોરમ ખાગમાં સરકારી સત્તાનો ગંધાયા કરતો છાક તથા મદ્રાસના મ્યુઝિયમના શસ્ત્રવિભાગમાં કવિને દેખાતી અંગ્રેજોની વિજયપ્રમાણી કવિથી સહન થતાં નથી. આઝાદ થયા પછી આજની પરલક્ષી તથા કેવળ ઇતિહાસલક્ષી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અંગ્રેજોના ઉદ્દેશો કરતી વેળાએ, ખાસ કરીને મદ્રાસના મ્યુઝિયમના પ્રસંગમાં, કવિની વધારે પડતી આળી ચામડી-Hypersensitive—દેખાઈ આવે છે. હિન્દીઓની નખાણને લીધે હિન્દીઓનો અંગ્રેજોના હાથે થયેલો પરાજય એક ઐતિહાસિક વિગત છે અને એ માટે આટલા બધા આળા થવાની આજે જરૂર ન લાગે. એ જ રીતે કલાઈવ જ્યારે હિંદમાં સિટિશ સદ્ગતનનો પાયો નાખતો હતો ત્યારે 'ઘટનાએ બીજા પ્રકારે એક લીધો હોત તો હિન્દનો ઇતિહાસ જુદો લખાયો હોત' (૧૬૮) —એમ લેખક કહે છે ત્યારે ઇતિહાસચર્ચામાં 'આમ થયું હોત તો આમ થાત' એવી might have been તર્કપરંપરાને સ્થાન ન હોય એ સિદ્ધાંત આપણને યાદ આવી જવાનો. સ્વ. બ. ક. ઠાકોરે 'પરિચય' માં આવી વિચારપરંપરાની ટેકરી ઉગ્રાવી છે.

પ્રવાસવર્ણનમાં ધારાવાહી સાતત્ય છે. પ્રકરણો એકબીજા સાથે સળંગસુત્રરૂપે જોડાયેલાં છે અને છતાં દરેક પ્રકરણને જુદું વાંચતાં એક સ્વતંત્ર રસાળ નિખંધનો આસ્વાદ મળે છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. લેખકની સાહિત્યિક લેખનપીઠીનો સંરંપર્શ વર્ણનોને રોચકતા અર્પે છે: 'મોટર, કુખ-તના રથવેગનું સ્મરણ કરાવતી, વેગથી વધતી હતી' (૨૫). આલસહજ કંપનાઓ (ટેકરી ઉપરથી ઊતરતાં કવિને થયું—'જે શરીરે ગોઠું' પીડીને અહીં' સુધી જઈએ તો જે જ મિનિટમાં ગમખતી ગતિએ નીચે પહોંચી જવાય'—૪૮)

કાવ્યાત્મક અલંકારો ('અગોચર ભાવિને ન નોઈ શક્તી મુગ્ધ કન્યા જેવી નદી'—૭, 'ખીજુની મધાળોનો સૂરજનો સોનેરી સાફિ—૧૫.) તથા કંપનાની નવીન છંદાઓ ('દૂર દૂર સરતી પર્વતમાળા 'આવજો, આવજો' કહેતી વાદળોના રૂમાલ ઉડાડતી હતી'—૧૨૨) પ્રવાસચર્ચને હૃદ્ય બનાવે છે.

સુંદરને આ અંકમાં કરેલા શિલ્પસ્થાપત્યના ઉદ્દેશો એક સ્વતંત્ર લેખની સામગ્રી પૂરી પાડે એમ છે. શિલ્પમાં વૈખરીનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરવા ઉપરાંત આકાર ઉમેરાય છે. ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રોમાં મંદિરો અને દેવાલયની બાંધણીને ધોરણે ત્રણ મુખ્ય શૈલીઓ વર્ણવાઈ છે. નાગર (હિમાલય અને વિંધ્ય વચ્ચેની શૈલી) વેસર (વિંધ્ય અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેની ચાલુક્યશૈલી) તથા દ્રાવિડ (કૃષ્ણા અને કન્યાકુમારી વચ્ચેની શિલ્પ-શૈલી). 'દક્ષિણાવર્ત'માં ઉદ્ભવી જે શિલ્પશૈલીઓની ચર્ચા થઈ છે. સુંદરગે મન શિલ્પકલાયુક્ત મંદિરો જવંત સૃષ્ટિનાં પાત્રો છે. કવિને થાય છે, આ અપ્રતિમ પ્રતિભાવંત કલાધર શિલ્પીઓની ઉન્નવળ પરંપરામાંથી એકેનું નામ આપણા સંસ્કૃતિવિધાયકોની હરોળમાં કેમ મળતું નથી? શિલ્પવિધાના ઉપાસક આ શિલ્પીઓની ઉપાસના પશુલકનોત્પત્તિ કાંઈ ઓછી પ્રમાણ નથી. શિલ્પવિદ્યાએ માત્ર કારીગરી નહિ, પણ દેવની ઉપાસના જેવી જ પવિત્ર અને ગંભીર ક્રિયા ગણાતી હતી. સુંદરમતાં શિલ્પસ્થાપત્યનાં વર્ણનો તાદૃશ કેટલાં છે. એક રસિક અબમાસી તરીકે એ શિલ્પનો વાયકને પરિચય કરાવે છે. ક્યારેક એમાં (એક પ્રવાસચર્ચ માટે) વિગતોની આતિથયતા અને વધારે પડતી ઝીજવટ લાગે, એમ છતાં શિલ્પસ્થાપત્યનું આ નિરૂપણ પ્રવાસચર્ચનું એક વિશિષ્ટ અંગ બની રહે છે એમાં શંકા નથી.

સુંદરને હોયશક્ત પદ્ધતિ (ચાલુક્યશૈલી-વેસરશૈલી) ની શિલ્પકલાનો ચર્ચા 'એલ્ડર-હવેમીડ'માં કરી છે. બાકી સર્વત્ર દ્રાવિડશૈલીના ઉદ્દેશો કર્યા છે. ચાલુક્ય-શૈલીનાં મંદિરો જળે 'સો'ઈર્ષનો 'હાથમાં લઈ સૂંદી શકાય એવો 'સુરેખ મધમધતો ફૂલગુચ્છ' છે, ત્યારે દ્રાવિડઅનાં મંદિરો 'મહાવટકશ જેવાં, વિશાળ, ભગ્ન. દૃષ્ટિમાં ન માપ 'પ્રોહ, બળવાન છતાં સૂર્ય' આલે-

ખનો ઉપજવતી દ્રાવિડકક્ષા ‘અનંત અત્રંકરણો અને નાજુક આલેખનો’માં રાયતી ચાલુક્યકળાથી લિન્ન પડી જાય છે. શિલ્પનો આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ ‘દક્ષિણાપન’માં મળે છે. શિલ્પરચાપત્યચર્ચાની બીજી ખૂણી એ છે કે સુંદરને એને સાહિત્યિકપરિભાષાથી સંલગ્ન કરી છે. લલિતકલાઓ વચ્ચે આગેય સગપણુ તો છે જ. મદુરાનું મંદિર કવિને મહાભારતની રચના જેવું સંકુલ લાગે છે, જ્યારે રામેશ્વરના મંદિરમાં રામાયણની સરળતાની પ્રતીતિ થાય છે. મદુરા-રામેશ્વરનાં મંદિરો કવિને અમર મહાકાવ્યો જેવાં લાગે છે, દક્ષિણનાં અન્ય મંદિરો કિરાત, શિશુપાલવધ વ્યાદિ જેવાં કૃત્રિમ મહાકાવ્યો લાગે છે. તાંબોરના પૂઠદીશ્વર મંદિરની અસર કવિને એક એકલ ખંડકાવ્ય જેવી નિરાળી જણાય છે, સાહિત્ય તથા શિલ્પનો સંબંધ કવિ કલાદાષ્ટથી આમ જોડે છે.

છેલ્લે સુંદરમના ગદ્ય વિષે, સુંદરમની ગદ્યરોલી સંસ્કૃતમય છે. ‘રસ્તાની બાજુએ આ ક્ષિતિજ ખુલ્લી જમીન જેવા પામવી એ આમ તો કુબ્ધ જ હતું... એ ધનપદ્ધતિ ધરતી પર એક રથને ક્ષીણજલા સરિતાએ સમુદ્ર સુધી ચોખ્ખો રસ્તો પાડી આપ્યો હતો...નદીને ધ્રુવ રક્ત અને ધવલ પટ...આરક્ત સરિતાપટ અને હરિત તાલિરાગિ’ (૧૯૫). ‘દક્ષિણાપન’માંની ગદ્યરોલી કયાંક શ્રમશીલ, શ્રમસાધ્ય પણ લાગે છે. એનો અર્થ એમ તો નથી જ કે એમાં સરળતા, સ્વાભાવિકતા તથા સંક્ષિપ્તતા નથી. ટૂંકા સંક્ષિપ્ત વાક્યો દ્વારા કવિ સુરેખ ચિત્ર બિંબ કરી શકે છે. ‘સમુદ્રનાં પાણી અત્યંત નિર્મળ રમણીય હતાં. કિનારો સપાટ હતો. રેતી ચોખ્ખી હતી. પવન નીકળ્યો હતો. મોજાં તો સમુદ્રનું જ. આછા વાયરામાં પણ તેની લહર છાતી જેવડી બની જોડે છે’ (૧૪૮). કાકાસાહેબની શૈલી જેવી સરળતા, મધુરતા ‘દક્ષિણાપન’ની ગદ્યરોલીમાં સર્વત્ર દેખાતી નથી. છતાં એક બે મુદ્દા પરત્વે કાકાસાહેબની શૈલી જોડે એને સામ્ય છે. કાકાસાહેબની જેમ ‘વિશાળ વાયનના સંસ્કારથી એ સમૃદ્ધ થઈ છે. સંસ્કૃત પ્રચુરતા એમાં દેખાય છે. એનું કારણ સેખકનો

‘મનસ્વી સંસ્કૃત આગ્રહ’ નથી, પરંતુ ‘ધણેલી બહુશ્રુત શિલ્પતા’ને લીધે સંસ્કૃતાદ્યતા આવે છે. સંસ્કૃતના પાસને લીધે સુંદરમના ગદ્યમાં સંસ્કારિતા અને ગૌરવ આવે છે. આ શૈલીમાં વિવ્યક્ષમતા તો છે જ. સ્વ કાકારની જેમ ચિંતનશીલ પ્રકૃતિમાંથી સુંદરમના ગદ્યની એક જુદી વિશિષ્ટતા-પર્યેષણપ્રાધાન્ય -જન્મે છે. શ્રી સુંદરજ એટાઇ આ શૈલી વિષે નોંધે છે: ‘સંસ્કૃત શબ્દોની પસંદગીમાં અને લેખનરીતિમાં કોષ્ઠ એવું તત્ત્વ અવશ્ય છે જે તેમના ગદ્યનાં પ્રવાહને સ્પષ્ટિત કરતું લાગે છે, (કાર્યવાહી:-૧૯૪૨-૪૩).

પ્રવાસઅંકમાં સામાન્ય રીતે નીચેની ચતુર્વિધ દૃષ્ટિના સમન્વયની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે: કૃત્તૃલની દૃષ્ટિ- ‘ટુરિસ્ટ’ ની આનંદ કરવાની દૃષ્ટિ, કલાની રસિકતાની દૃષ્ટિ, વૈજ્ઞાનિકની જિજ્ઞાસાની તથા ભક્તિથી પ્રેરિત દૃષ્ટિ. આ પ્રવાસમાં કૃત્તૃલની, જિજ્ઞાસાની ઉત્સુકતાની દૃષ્ટિ રહેલી છે જ; ‘ધોધ કયાં હશે ? કેવો હશે ? કોઈ તીવ્ર ઉત્સુકતા અનુભવતો...’ (૮). ‘કન્યાકુમારી ...કેવું રથળ હશે ? ત્યાં શું હશે ? મનમાં પ્રશ્નો બહુતા હતા, (૧૦૫). હા, ટુરિસ્ટની પ્રસન્ન ઉલ્લાસમાં રાયતી, મુક્ત, નિર્બંધ આનંદનો અનુભવ કરતી-કરાવતી દૃષ્ટિ આ ગંભીર માનસલાજી કવિએ પ્રવાસમાં રાખી નથી. છતાં અવસર મળ્યે ગાંધીયુગના સાક્ષરની પેઠે આ કવિ હળવાશ સાધી ગોઠી કરે છે ખરા. કલાની રસિકતાની દૃષ્ટિ તો કવિના પ્રકૃતિ સૌંદર્ય અને શિલ્પ સૌંદર્યના ભારે આકર્ષણમાં જણાઈ જ આવે છે. પ્રવાસમાં કવિની વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાની દૃષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. સુંદર શિલ્પકૃતિઓ જોઈને ‘અહો ! કેવું સુંદર !’ એવો કેવળ અર્હભાવ કે અધધભાવ દાખવીને કવિ અટકતા નથી. જોયેલા પ્રદેશનો ઇતિહાસ આપે છે. તદ્વિવદની અદાથી શિલ્પ સૌંદર્યનું ભાર્મિક પૃથક્કરણ પણ કરે છે. વિનયનગરમતાં ભવ્ય શૃતકાળથી કેવળ અનર્હ ન જતાં વિનયનગરમતી પડતી પાછળનું આપણી રાજકીય ચિંચિલતા અને કહુપિતતાનું કારણ દર્શાવવાનું કવિ વિસરતા નથી એ એમની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનું સૂચક છે. ધર્મદૃષ્ટિ (૩૬ અથવા નહિ) પણ ‘કન્યાકુમારીમાં’ સાધકચિત્તની (અનુસંધાન પાના નં. ૮૩ ઉપર)

ચેતતા રે'એ

(સ્ત્રીપાત્રો વિનાનું એકાંકી પ્રહસન)

શ્રી ભિખુભાઈ ગોહિલ

૪મ વર્ષના, રાજકોટના શ્રી ભિખુભાઈ ગોહિલ એક બહુતા લેખક છે. રાજકોટ રેડિયો પર રત્ન યતાં તેમનાં નાટકો લોકપ્રિય બન્યાં છે. તેઓ સને ૧૯૩૧ માં મેટ્રિક થયા પછી પ્રતિકૂલ સંભોગને કારણે એજન્સીનાં કેળવણી ખાતામાં ભેરાયા. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ તેમની વિદ્યાર્થીજીવન કાળમાં જ શરૂ થયેલી. કાવ્યો અને વાર્તાઓ જુદા જુદા સામયિકોમાં છપાવા લાગ્યાં. પંડિત જગન્નાથ ત્રિવેદ 'ગંગાલહરી' નો સમપ્રયોગી અનુવાદ-એ તેમની સૌ પ્રથમ સાહિત્ય કૃતિ જે સને ૧૯૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થઈ, 'તાજમહાલનો શિક્ષી અને ખીજ વાતો' નામનો દ્વંકી વાર્તા 'સંગ્રહ તથા 'રેહિણી' નામની નવલકથા ૧૯૪૩ માં પ્રસિદ્ધ થયાં. તેમની નવેક નવલકથાઓ, જે કિશોર કથાઓ, પ્રોટ શિક્ષણની વીસેક નાની-મોટી પુસ્તિકાઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે, જેમાં 'હું' અને નહિ પરણું' તથા 'મીરાં હરિની લાડકી' નામક નવલકથાઓ લોકપ્રિય બની છે. 'સાહિત્યદર્શક', તથા 'રસભિખુ' ના તપલ્લસથી પછી તેમની કેટલીક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. શ્રી ગોહિલે સાહિત્યના લગભગ સર્વ મકારોમાં કસમ કરી છે. વ્યવસાયે શિક્ષક અને રાજકોટની અવેતન નાટ્ય સંસ્થા 'આદર્શ' મિત્ર મંડળ' ના તેઓ પ્રમુખ છે. અહીં તેમનું એકાંકી પ્રહસન-ચેતતા રે' એ રત્ન યાય છે.

તંત્રી.

: પાત્રો :

૧. બિહારી- બેકાર પછી શુદ્ધિશાળી યુવાન.
૨. મહેશ- પહેલાં બેકાર પછી બિહારીનો સાથી.
૩. સુનીલ- ગ્રામસંશોધન કેન્દ્રનો સ્થાપક.
૪. સંશોધન શર્મા- પ્રખ્યાત ઇતિહાસ વેત્તા.
૫. શેઠ સુંદરલાલ- શહેરનો માલદાર શેઠ.
૬. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર.
૭. કિસન- બિહારીનો મિત્ર.
૮. પોલીસ નં. ૧.
૯. પોલીસ નં. ૨.
૧૦. રામજી- શેઠ સુંદરલાલનો નોકર.
૧૧. ફેરિયો- નેપથ્યમાંથી આવનાર.

દશ્ય પહેલું-

સ્થળ : બિહારીની ઓફિસ.
સમય : સવારનો

[પરદો ઊઘડતાં ઓફિસનું દશ્ય, ટેબલ, ખુરશી તથા વધારાની ખુરશીઓ. પાછળની દીવાલે 'બિહારી બહુકૃત્ય એજન્સી' નું લટકતું બોર્ડ, ટેબલ ઉપર થોડીક ફાઇલો તથા ટેલિફોન. બાજુમાં નાનાં ટેબલખુરશી, ટેબલ ઉપર ટાઇપરાઇટર, પરદો ઊપડતાં બિહારી છાપાનાં પાનાં ઊઘડાવતો દેખાય છે. થોડી વારે છાપું બંધ કરી સ્ટેજના આગળના ભાગમાં આવે છે.]

બિહારી- નોકરી !... (તિરસ્કારથી) કરી કરી તોય બિહારી- અરે! તમે રત્ન વિના અંદર કેમ નો-કરી. બેકારી અને શુદ્ધિને કોઇ આનંધ સંબંધ છે કે નહિ તે તો માનસ-શાસ્ત્રીઓ જાણે, પણ મારો અનુભવ કહે છે કે શુદ્ધિ વધારવાનો રામખાણું ઇલાજ બેકારી છે. (મહેશનો પ્રવેશ)

મહેશ- મહાશય...

બિહારી- (હસીને) જોહા, આપ રી...શું આવ્યા છો !

મહેશ - હું આપને પૂછવા આવ્યો છું કે આપની આદિસમાં જગ્યા ખાલી છે ?

બિહારી - હા, છે...નથી કેમ ! આવો, બેસો... અહીં પુષ્કળ જગ્યા છે.

મહેશ - (હસીને) માફ કરજો, પણ આપ સમજ્યા નહિ. આપની આદિસમાં નોકરી માટે કોઈ જગ્યા...

બિહારી - નોકરી ? જુઓ મિસ્ટર...

મહેશ - મારું નામ મહેશ છે.

બિહારી - હા, જુઓ મિસ્ટર મહેશ ! દેશના યુવાનો નોકરી માટે આમ બારણે બારણે ભટકે એ મને પસંદ નથી.

મહેશ - હા હા.

બિહારી - આ 'હાહા હા' પણ મને પસંદ નથી. આજકાલ 'હાહા હા'નો ચેપી રોગ આખા દેશમાં ફાટી નીકળ્યો છે એ દેશની કમનસીબી છે.

મહેશ - (મૂંઝવણ અનુભવતો) ત્યારે મારે કહેવું શું ?

બિહારી - તમે એમ કહો કે હું યુવાન છું. મારાં બાવડામાં બળ છે. મારે કામ જોઈએ છે.

મહેશ - બરોબર, મારે કામ જાઈએ છે, પણ કામ આપે છે કોણ ?

બિહારી - કામ કોઈના આપે તો કામ ભણું કરો.

મહેશ - કોઈ સમજાયું નહિ.

બિહારી - યુવાનોનું એ જ દુઃખ છે યુવાનો કોઈને સમજી નથી શકતા અને યુવાનોને કોઈ સમજી શકતું નથી, અને ત્યાં સુધી દેશનો ઇમરિયો હાલકડોલક જ રહેવાનો. જુઓ આ બોર્ડ...

મહેશ - (નેરથી વાંચે છે) બિહારી બહુત્વ એમ્પ્લી. આપને યાની એમ્પ્લી છે એ સમજાવું નથી.

બિહારી - જગતને બગસરાના ચોક્કણ પૂરાં પાડવાની.

મહેશ - એટલે આપનું કામ...

બિહારી - મૂંઝાણો મા. થરાઈ કામ છે. માત્ર શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું જોઈએ.

મહેશ - તમારી વાત કાંઈક સમજાય છે.

બિહારી - તો પૂરેપૂરી સમજી લો. જગતમાં ઉપ ટકા લોકો અકલના ખાલી બારદાન છે. એટલે બાકીના ૨૫ ટકા આખા જગતને જેમ નચાવવું હોય તેમ નચાવે છે.

મહેશ - હું આપને કાંઈ ઉપયોગી થઈ શકું તો આ સેવક તૈયાર છે.

બિહારી - સાબાશ...દેશને આજે ભણેલા સાહેબોની નહિ પણ ખડતલ સેવકોની જરૂર છે. મારે તારા જેવા મિત્રની જરૂર છે, દોસ્તાં

મહેશ - કબૂલ છે. પણ મારે આ આદિસમાં કામ શું કરવાનું છે ?

બિહારી - બહાર ભટકે છે તે બોર્ડ રોજ સવારે ભટકાવવું અને સાંજે બિટારી લેવું.

- દિવસમાં ત્રણ વાર તેના ઉપરથી ધૂળ ખખેરવી. બે વાર ધસીને સાફ કરવું...

મહેશ - તમે બોર્ડની વાત કરો છો કે અલ્લાહીનના જાદુઈ ચિરાગની ?

બિહારી - એ અલ્લાહીનનો જાદુઈ ચિરાગ જ છે. તું થોડા દિવસ અહીં રહીશ એટલે એના ચમત્કારનો તને અનુભવ થશે.

બિહારી - એ અલ્લાહીનનો જાદુઈ ચિરાગ જ છે. તું થોડા દિવસ અહીં રહીશ એટલે એના ચમત્કારનો તને અનુભવ થશે.

[મહેશ લખવામાં મશગુલ હોય તેમ બેસે છે. બિહારી વર્તમાન પત્રમાં 'મોડું' નામે છે. બાકીનો અખબાર, સુરવાલ તથા જવાહર જેકેટમાં સજ્જ સુનીલ આવે છે. તેના હાથમાં ડોક્યુમેન્ટ ઈફસ હોય છે]
સુનીલ - નમસ્તે મહાશય !

બિહારી - (વર્તમાન પત્રમાંથી મુખ બહાર કાઢી) આવો, આવો, બેસો... (સુનીલ બેસે છે) મારા જેવું કાંઈ કામકાજ ? (સુનીલ બિહારીના હાથમાં એક વિજીટીંગ કાર્ડ મૂકે છે. બિહારી તે મોટથી વાંચે છે.) આર. આર. સી. ? શું સીમેન્ટ ફેક્ટરીમાં કાર્કનું બેલકુનું ચલુ થયું છે ?

સુનીલ - અરે ! આપ ડિરેક્ટિવ છો ? હું ઘર બૂલ્યો લાગ્યું છું ?

બિહારી - ના, આપ યોગ્ય રથજે જ આવ્યા છો. હું ડિરેક્ટિવ છું, શેઠ છું, સેવક છું, જગતમાં માનવી જે કાંઈ હોઈ શકે તે બધું જ હું છું.

સુનીલ - પણ હું તો...

બિહારી - અરે જલદી બોલો. છે શું ? (જેથમાં જાઓ થઈ જાય છે) ખૂની નાસી છૂટે તે પહેલાં આપણે તેનો પીછો પકડવો જોઈએ. મહેસા ! મારી રિવાલ્વર લાવ, સુક્ષ્મદર્શક પત્ર લાવ, વિપુલદર્શક કાચ લાવ, કેમેરા લાવ...અરે, જે મળે તે લાવ...

સુનીલ - પણ, સાહેબ ! આપની સમજદાર શાય છે.

બિહારી - (પુરથીમાં પાછો બેસી જતાં) ત્યારે છે શું ? કાર્કનું ચુલ્તી તેના ગ્રેમી સાથે નાસી ગઈ છે ? કાર્કને હાકાધું ફેટડું કર્યું છે ? કાર્ક માંકડ મારવાની દવા પી ગયું છે ? કાર્કને નાગ કરડ્યો છે ? કાર્ક બેંકમાં ધાડ પડી છે ? કાર્કનું હાર્ટફેલ્ડ..

સુનીલ - અરે, સાહેબ ! આર. આર. સી કોઈ સીમેન્ટ ફેક્ટરી નથી..

બિહારી - ત્યારે ?

સુનીલ - આર. આર. સી એટલે રુરલ રિસર્ચ સેન્ટર...એટલે ગ્રામસંશોધન કેન્દ્ર. એવું ઉદ્ઘાટન આપને હાથે શાય એમ અને ઈચ્છીએ છીએ.

બિહારી - ગામડામાં સંશોધન ? અરે ભણા માણસ ગામડામાં માટીમાંથી મદદ, અને મદદમાંથી મેંદાં બનાવવા સુધીના અખતરાઓ તો થઈ ચૂક્યા છે, હવે બાકી શું છે ?

સુનીલ - અમારી દષ્ટિએ હજુ ધણું કરવાનું બાકી છે. એનાથી રેલનું કસેવર : બદલાઈ જશે.

બિહારી - અરે, ભાઈ ! રેલનું કસેવર એટલું તો બદલાઈ ગયું છે કે મૂળ કસેવર કયું એ જ કોઈ જોળખી શકે તેમ નથી !

સુનીલ - છતાં આપ મારી વાત સાંભળશો ત્યારે..

બિહારી - હા, હા, જરૂર..વાતો કરવી એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે. હું..પણ આટલા બધા ઉદ્ઘાટનના મહારથીઓ હોવા છતાં મારે હાથે..

સુનીલ - મારી વાત આપ સાંભળશો ત્યારે આપને પણ લાગશે કે આ સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન આપને હાથે જ થયું જોઈએ.

બિહારી - ચાલો..એમ..હું..શી છે તમારી વાત ?

સુનીલ - જાણે વાત એમ છે કે આ વખતે ફેરીની સિઝનમાં હું એક વખત ફેરી ખરીદવા ગયો.

બિહારી - જરૂર, જરૂર..ફેરી ખરીદવા તો જવું જ જોઈએ ને ?

સુનીલ - પછી ફેરીનો લાવ પૂછ્યો.

બિહારી - ખરોખર છે. લાવ પૂછ્યા વિના ખરીદી કેવી રીતે શાય ? રેન્ડર ન માગ્યાં એટલું વળી સારું થયું.

સુનીલ - પછી વેપારીએ લાવ કહ્યો તો ડીલે પર-સેવા વળી ગયો અને આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

બિહારી - પરસેવા વળે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે, પણ આંસુ કેમ આવ્યાં એ ન સમજાયું.

સુનીલ - લાવ સાંભળીને મને ગરીબો યાદ આવ્યા. આવા મોંઘા લાવની ફેરી ગરીબો કેવી રીતે ખાઈ શકે ?

બિહારી - અરે, પશુ ગરીબો કેરી ખાવાનો દાંવો કરે છે જ ક્યાં ?

સુનીલ - અને એ વિચારે મને એટલું બધું લાગી આવ્યું-એટલું બધું લાગી આવ્યું કે ખસ વાત પૂછો મા અને મારા દિલમાં એમના પ્રત્યે એટલી બધી હમદર્દી ઊભરાઈ આવી કે...

બિહારી - ખરેખર, આગળ ઉપર તમે મહાન નેતા થશો એમાં શંકા નથી. ગરીબોની આંખનાં આંસુઓ તો રોઈ રોઈને સૂકાઈ ગયાં છે, જ્યારે તમારી આંખનાં આંસુઓનાં ઝરણાં હજુ ચાલુ છે એ ગરીબોનાં ધન્યભાગ્ય કહેવાય હં... પછી ?

સુનીલ - પછી મને એમ થયું કે કોઈ એવી શોધ કરવી નોઈએ કે દેશને ઝૂંપડે ઝૂંપડે કેરીના ટોપલા પહેંચાડી શકાય.

બિહારી - અરે, લક્ષા માણસ ! પહેલાં રોટલા તો પહેંચાડો પછી ટોપલાની વાત. પશુ હા... તમે ગામડામાં સંશોધન શેનું કરશો ?

સુનીલ - જાણે વાત એમ છે કે આપણા ગામડા-ઓમાં લીંબડાનો પાર નથી.

બિહારી - તે આવળનો ક્યાં પાર છે ?

સુનીલ - ખાવળ માટે પશુ યોજના વિચારી રાખી છે. પહેલાં આપણે લીંબડાની યોજના સમજ લઈએ. હું લીંબડા ઉપર લીંબોળિયો ને બદલે કેરી ઊગે તેવી શોધ કરવા માથું છું.

બિહારી - લીંબડા ઉપર કેરી ? એ વળી કેવી રીતે ?

સુનીલ - લીંબડાના મૂળમાં માથોડું-માથોડું ખાગ કરી તેમાં કેરીનો રસ રેડ્યા કરીએ તો દસેક વરસમાં લીંબોળિયો વધીને જરૂર હાકસ કેરી થઈ જાય એવી મારી ગણતરી છે.

બિહારી - એમ ? તમારી ગણતરી મોળી નથી ! અને ખીજ યોજના ?

સુનીલ - કુલ ત્રણ યોજના છે. એમાં ખીજ યોજના તો અદ્યુત છે.

બિહારી - ખરેખર ! યોજના અદ્યુત હોવી જ નોઈએ અને ન હોય તો એ અદ્યુત છે એવી વાત લોકોના મન ઉપર દસાવવી જ નોઈએ !

સુનીલ - ખીજ યોજના એવી છે કે ગાય-બેંસની દૂધની ધોરી નસ ઓપરેશન કરીને તેમનાં પૂછડાં સાથે બેડી દેવી. ખસ, પછી બે હાથે પૂંછડું ઝાલીને ડંકીનાં હેન્ડલની પેઠે (અભિનય કરતો) ઊંચું-નીચું, ઊંચું-નીચું, ઊંચું-નીચું કરતાં દૂધની રેડ્યો વહટે.

બિહારી - આફરીન ! અને ત્રીજી યોજના ?

સુનીલ - ત્રીજી યોજના છે ખાવળો ઉપર શુગ્રોને બદલે ટાંચણીઓ ઊગાડવાની. એને માટે ખાવળોનાં મૂળમાં રાસાયણિક ખાતર નાખવું પડે.

બિહારી - પશુ એવું રાસાયણિક ખાતર ખનાવવું શી રીતે ?

સુનીલ - એ જ સંશોધનનો વિષય છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે નો રોષ બરમ-એટલે કે રૂપીઆનું કે ચલણી નોટાનું ખાતર ખનાવી શકાય તો આ યોજના જરૂર સફળ થાય.

બિહારી - વાહ ! તમારી યોજનાઓ પડીકાબંધ છે. આ સરચાનું ઉદ્ઘાટન હું જરૂર કરીશ.

સુનીલ - આપને હું એ જ વિનંતી કરવા આવ્યો છું. આ યોજનાની રૂપરેખા મેં સરકારમાં મોકલી આપી છે. આપણું કાર્ય શરૂ થઈ જાય એટલે તુરત જ પૈસા આવી જશે. (ઊભો થતો) હવે ત્યારે જય જય. આપ તારીખ અને સમય આપો તે મુજબ અર્થ મોઢવીએ.

બિહારી- આપણે ક્યાં કાળાં-ધોળાં કરવાં છે તે વાર-
ક્યાર નહે ? કોઈ પણ દિવસે મને કહેવ-
રાવજો. આવું શરાદી કામ કરવા તો હું
હેમેશાં તૈયાર જ હોઈ છું. એ...
આવજો...

(સતીલ જાય છે.)

મહેશ- માણો...છે પાણીવાળો યુવાન.

બિહારી- મને એવા જ યુવાનો પસંદ છે. એ સમજો
છે કે...(ગાવા લાગે છે)

લાખ લાખ અભાની ધારો સળવળે (૨)

લાખ લાખ મુંડન કરાય...

આંગણિયે અવસર મુંડનના...લાખ

લાવો લાવો લાખ સાથુ કોલેટનાં,

લાખેણા લાવજો નેરિકન વેલેટનાં,

લાખ મુંડનનાં,

લાખ મુંડનનાં લઢાવા લેવાય...

આંગણિયે અવસર મુંડનના...લાખ

(એક દારૂ વધી ગયેલ ચીથરેલાલ યુવક-કિસન
પ્રવેશ કરે છે.)

કિસન- આ શેની દુકાન છે, ભાઈ ?

બિહારી- અરે...એ...તું કોણુ છે ? તું અંદર શા
માટે ઘૂસી આવ્યો ? અરે મહેશ, આને
બહાર કાઢ.

કિસન- અરે, પણ મારી વાત તો સાંભળો. જે
કીધું કે આ કોઈ શરાદની દુકાન છે.

બિહારી- હા, હા, શરાદની દુકાન છે, કાંઈ ડાકુની
શુકા નથી. તારે શું કામ છે.

(કિસન ખિરસામાંથી એક કાળું પડી ગયેલું
ઝાંઝર બહાર કાઢે છે અને બિહારી સામે ધરી
રાખે છે.)

કિસન- આના મને થોડાક પૈસા આપશો ?

બિહારી- આના પૈસા ? આ બધું શું છે ? કાંઈ
સમજતું નથી !

કિસન- તમને એ નહિ સમજાય, પણ મારે ઘેર
મારી પત્ની અને બાળકોને આજ પાંચ
દિવસના કડાકા છે. આ છેલ્લું ઝાંઝર
વેચવા નીકળ્યો છું. (બિહારી કિસન સામે
ધારી ધારીને નોંધ રહે છે.)

બિહારી- અરે, તું મને બોળાવે છે ! તું મને
ક્યાંથી બોળાવે ?

કિસન- બિહારી, ભાઈ ! મને બૂલી ગયો ? આપણે
બન્ને ગઈ લગ્નમાં ભરી થઈને ફ્રંટ ઉપર
સાથે લડવા ગયા હતા. મારું નામ...

બિહારી- કિસન. તો નહિ ?

કિસન- એ જ હું કિસન.

બિહારી- (તેને બેટતો) ભાઈ કિસન ! તારી આ
દશા ?

કિસન- (ગળગળો થઈ જતાં) હા, ભાઈ ! નોકરી
તૂટ્યા પછી બેકારીનો ખર્ચરમાં હું અને
મારું કુટુંબ હોમાઈ ગયાં. આ તારી
લાભીનું છેલ્લું ઝાંઝર.

બિહારી- ભાભીનું ઝાંઝર ? રાધાભાભીનું ઝાંઝર ?
(ઝાંઝર સામે તાકી રહે છે. તેના મગજમાં
કોઈ વિચારનો ઝબકારો થાય છે) નેયું
મહેશ ? આ કિસને બુદ્ધિનો ઉપયોગ
કર્ષો હોત તો તે સમાજનાં અકલનાં
બારદાનોને બનાવીને મારી પેટે ચમન
કરતો હોત ! ખેર, હજી પણ મોડું થયું
નથી. (વિચારે છે) હં... ને કિસન !
આ લે પાંચ રૂપીઆ આજ તો બાળકોને
મીઠાઈ ખવરાવજો, અને ને... (કાનમાં
કાંધક ચસનાં આપે છે.) સમજ્યો ? કાલ
વળી ભગવાન જેવો ધણી છે. જા. મોજ
કર. (કિસન ખુશી થતો જાય છે. બિહારી
બહાર જવાની તૈયારી કરે છે. ને મહેશ
હું બહાર એક આટો મારી આવું. કોઈ
આવે તો બેસાડજો અગર તેમનું સર-
નામું લઈ લેજો.

મહેશ- સારું.

(બિહારી બહાર જવા પગ ઉપાડે છે ત્યાં સંશોધન શર્મા અંદર પગ મૂકે છે.)

સ. શર્મા- કેમ છો મહાશય ?

(બિહારી પાછો વળે છે અને બેસે છે.)

બિહારી- આવો, આવો. આપ...?

સં. શર્મા- આપ મને નામથી. ઝોળખો છો. મારું નામ સંશોધન શર્મા.

બિહારી- (બિંબો ચર્ચ હાથ મિલાવે છે) ઝોહો ! આપ શર્મા છો ? આપણી વચ્ચે તો ઘણો પત્ર-વહેવાર થયો છે. આપ તો દેશના પ્રખ્યાત ઇતિહાસ વેત્તા અને જર્નલ સંશોધનકાર છો. આપના છેલ્લા પત્રનો જવાબ મેં લખ્યો છે.

સં. શર્મા- એટલા માટે જ મારે ડુબરુ આવતું પડ્યું. તમે લખ્યા છે એ પાંચ હજાર રૂપિયા તો ઘણા કહેવાય.

બિહારી- તેની સામે કાર્તિ અને પૈસાનો લાભ પણ આપને એટલો જ છે ને ? મારી પાસે આપના કરતાં વધારેની ઝોફર પણ છે. મહેશ પેલી ફાઇલ લાવ તો.

સં. શર્મા- રહેવા દો. તમે કહો છો તે ઐતિહાસિક સ્થળનો નકશો અને માહિતી લાવો.

બિહારી- નકશો મેં તૈયાર જ રાખ્યો છે. (ટેબલના ખાનામાંથી વેચાણ દસ્તાવેજ કાઢે છે) આપ આ વેચાણ-દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરી દો એટલે આપણો સોદા પાકો. (સં. શર્મા દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરે છે અને ખિસ્સામાંથી એક ચુક કાઢી એક લખી આપે છે)

સં. શર્મા- હો આ એક...

બિહારી- અરે, મહેશ ! આ આપણા ખાતામાં નાખી દેજો અને એ સ્વીકારાર્થ જય તેના

ખજર આપણને તુરત જ આપે તેમ બેંકને સૂચના આપજો અને હા, શર્મા છો આપ પછી નકશો લઈ જાઓ.

સં. શર્મા- મારો એક ન સ્વીકારાય ? તમે આ શું કહો છો ?

બિહારી- માફ કરો શર્મા ! પણ વહેવાર એ વહેવાર..આહારે ચ વ્યવહારે ચ સ્પષ્ટતા-વક્તા સુખી ભવેત..

સં. શર્મા- સારું ત્યારે જય જય..

બિહારી- એ.. આવજો. (સં. શર્મા જાય છે. મહેશ બાંધા જેવો બિહારી સામે જોઈ રહે છે.) તને આશ્ચર્ય થાય છે ખરું ?

મહેશ- મને તો આમાં કાંઈ સમજતું નથી. હા, એટલું સમજાય છે કે અહીં રૂપિયાની ટંકશાળ પડે છે.

બિહારી- એનું નામ શુદ્ધિનો ઉપયોગ. જાણે વાત એમ છે કે એકવાર મને એક ભાગ્યશાળી ગામડાનો પત્તો લાગ્યો.

મહેશ- ભાગ્યશાળી ?

બિહારી- હા, ભાગ્યશાળી એટલા માટે કે દેશ સ્વ-તંત્ર થયા પછી એ ગામના પ્રવાસે એટલા બધા મહાપુરુષો આવી ગયા કે બસ વાત પૂછી મા.

મહેશ- પછી ?

બિહારી- પછી એ બધા મહાપુરુષો આ ગામમાં કોઈ ને કોઈ મકાનનું કે સ્મારકનું શિલારોપણ કરતા ગયા.

મહેશ- ત્યારે તો એ ગામની રોનક ફરી ગઈ હશે.

બિહારી-હા. રોનક ફરી ગઈ છે. પણ મકાનોથી નહિ. ટેરેરે બીબા કરેલા શિલારોપણના પથ્થરોથી જાણે કથરતાન જોઈ લ્યો.

મહેશ- પછી ?

ખિહારી— પછી શું ? મારા મગજમાં અંધકારો થયો.
મેં છાપામાં જાહેર ખબર આપી કે
મોગલ જમાનાનું એક પુરાણું કબરસ્તાન
મળી આવ્યું છે. રસ ધરાવનારાઓએ
પત્ર વહેવાર કરવો.

મહેશ— વાહ !

ખિહારી— પછી તો મારા ઉપર પત્રોનો વરસાદ
વરસ્યો. મોગલ જમાનાના બૂલાઈ ગયેલા
ઇતિહાસનાં પાનાં શોધી કાઢવા સંશોધન-
કારોએ કમ્મર કરી અને આ બાઈ સાહેબ
એ બટકાઈ ગયા !

મહેશ— તમે પણ ગળજ કરો છો !

ખિહારી— જગત એ જ માગે છે. જો, હવે હું એક
સજ્જનને મળવા જાઉં છું. મારો ફોન
આવે તો તારે આ કાગળમાં લખેલી
સૂચનાનો તાબડોલ અમલ કરવો. તે
પહેલાં હું ગયા પછી તારે કેટલા વાગ્યે
ક્યા શેઠને ત્યાં કંઈ કંઈ બાંધતો ફોન
કરવાનો છે તે પણ એમાં મેં લખ્યું છે,
સમજ્યો ?

મહેશ— બસ.

(ખિહારી જાય છે, મહેશ અહોભાવથી તેને
જોઈ રહે છે. પછી સૂચનાઓ વાંચવામાં
પડે છે. ધીરે ધીરે પરદો પડે છે.)

(પરદો)

દશ્ય બીજું :—

સ્થળ : મુંદરલાલ શેઠનું દવાખાનું

સમય : હસ-અગિયાર વાગ્યાનો.

[પરદો ઉઘડતાં શેઠ મુંદરલાલ આરામ પુરસ્થીમાં
લાંબા ચંદને છાપું વાંચી રહ્યા હોય છે. તેમની પાછ-
ળના ભાગમાં જમણા પૂણામાં ટેલિફોન છે. થોડીવારે
નોકર આવીને તેમના હાથમાં કાડી મૂકે છે.]

શેઠ :— (કાડ વાંચીને) આવવા દે. (નોકર જાય
છે. ખિહારી પ્રવેશ કરે છે.)

ખિહારી— નમસ્કાર, શેઠજી !

શેઠ— આવો, આવો, બેસો... કહો કેમ આવ્યા
છો ? (છાપું એક બાજુ મૂકે છે.)

ખિહારી— આપને એક વિનંતી કરવા આવ્યો છું.
મારું નામ ખિહારી.

શેઠ— ખૂબ આનંદ થયો. પણ માફ કરજો.
ખિહારી અધુરું એજન્સીનું નામ ક્યાઈ
સાંભળ્યું નથી.

ખિહારી— અમારો મોટા ભાગનો બિઝનેસ પરદેશો
સાથે છે.

શેઠ— આપનો શો બિઝનેસ છે ?

ખિહારી— જગતમાં એવો કાઈ બિઝનેસ નથી કે જે
અમારી કંપની ન કરતી હોય. દાખલા
તરીકે ધોરાજીના ઢોલિયા, પાટણનાં પટોળાં;
ભાનુનગરનું કંકુ, મૈસૂરનું ચંદન, આસામનો
હાથીદાંત, સૌરાષ્ટ્રનાં બકરાનાં વાળ...
વગેરે વગેરે.

શેઠ— અહોહો... આવડી મોટી એજન્સીનું મેં
નામ પણ નથી સાંભળ્યું તેની મને નવાઈ
લાગે છે.

ખિહારી— કારણ કે આ બધા પાયાના ઉદ્યોગો છે
અને પાયાના પદ્ધતિ કદી બદલ દેખાતા
નથી. બાકી તો અમારી શાખાઓની
જગ દેશપરદેશમાં પથરાયેલી છે.

શેઠ— એમ ?

ખિહારી— હા, દાખલા તરીકે ચીનનાં શાહુકારો શહેરો,
આફ્રિકાના અંધારિયા મુલકો, ઓસ્ટ્રેલિ-
યાના માથુસખાઉ પ્રદેશો, ઉગાંડાની

(પાના ૭૬ નું અનુસંધાન)

ખોજમાં, પ્રકૃતિ તેમ જ શિલ્પસૌંદર્ય પ્રત્યેની ભાવ
ભક્તિમાં જણાઈ આવે છે. આમ આ ચતુર્વિધ
દૃષ્ટિનો વિરલ સમન્વય 'દક્ષિણાચન' માં થયો છે.
'દિમાલયનો પ્રવાસ' જો ઉત્તર ભારત વિષેના
પ્રવાસ પ્રથે માં મુકુટસ્થાને શોભે છે, તો 'દક્ષિણાચન'
દક્ષિણ ભારત વિષેનાં આપણા પ્રવાસ સાદિત્યમાં
કિરીટસ્થાને સોહે છે.

બિહારી- શેઠ, આપનો ફોન.

શેઠ- (ચુસ્તમાં) એ તો વાગ્યા કરશે મિસ્તર બિહારી ! આજે આ બધી રીત ધમાલ છે ?

બિહારી- બનવામાં બિચલપાથલ હશે !

શેઠ- અરે, બનતની કેણુ વાત કરે છે ? આ આરેખાનુ પેટી પેટી શું થઈ રહ્યું છે ?

બિહારી- કંઈ પેટી ?

શેઠ- આ તમારા પેશ્વા સરકારની આખા શહેરમાં વાત ફેલાઈ ગઈ છે કે મારી પાસે એક ઐતિહાસિક પેટી આવી છે. આ વાત જાહેર કેણુ કરી ?

બિહારી- (હસીને) એ તો કેમ જાણી શકાય ? હં... હું મારા મેનેજરને ફોન કરી શકું છું ?

શેઠ- હા, હા... જરૂર... (બિહારી બોલો થઈને ફોન ઉપર જાય છે)

બિહારી- એકાદ...હા...કેણુ મહેશકુમાર ! હું શેઠ બિહારીલાલ...શેઠ સુંદરલાલને ત્યાંથી બોલું છું. પેટીની વાત આપણે પડતી મૂકીએ. શેઠ માનતા નથી, ખરે ! તમે એમ કરો...આપણો પેસો સોદા પતાવી નાખો...સમજવાને ? જલ્દી ટેકરી કરી પહેંચી જાઓ. હા...હા...ખરાબર...બાકીનું હું સંભાળી લઈશ...સાહેબજી !

(બિહારી શેઠ પાસે આવે છે, ત્યારે શેઠ એક પછી એક ચોપડા પેટીમાં બિચલાવતા હોય છે. તેમના હાથમાં બિહારીનો મહેલો દસ્તાવેજ આવે છે અને તેમનો ચહેરો ચમકી ઊઠે છે. મનમાં વાંચે છે. બિહારી એ જુએ છે અને સંતોષથી બિહારીનો તૈયારી કરે છે.)

બિહારી- ચાલો, ત્યારે હવે હું રજા લઈશ...

શેઠ- (વિચારમાંથી ઝંખકતા) હેં...હા...હા... એ...આવજો-સાહેબજી ! (બિહારી જાય છે. શેઠ સ્વચ્છ મારો બેઠો ! મને બના-

વવા આબો હોતો ! પછુ હું કેણુ ? શેઠ સુંદરલાલ ! આવા તો કેટલાય બિહારીને ખિસ્સામાં રાખીને ફરો છું. એ કહેતો હતો તે આ જ દસ્તાવેજ. પેશ્વાનું લાખોનું અવેશત કલ્યાણીઓમની એક વાડીમાં દંટ-ચેલું પડ્યું છે. એનો આ નકશો...આ ખેતર...અને આ વાડી. આ પીપળાનું ઝાડ...ત્યાંથી ઉતરે દિશામાં દસ પગલાં ચાલવાનું...અસ ત્યાં દસ હાથ ઊંડું ખોદવાનું. બિહારીને લાખો રૂપીઆનું અવેશત દસ હજારમાં હડખ કરી જતું હતું પછાલું ચે ખરો કે એ આખી વાડી જ ખરીદી લઈ...અરે રામજી !

રામજી- જી.

શેઠ- શાફરને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહે.

રામજી- જી હા...

(પડેલો)

દશ્ય ત્રીજું

(પરદો ઉઘડતાં સુનીલ અને મહેશ બેઠેલાં દેખાય છે. થોડીવારે બિહારી આવે છે.)

બિહારી- હલ્લો ! સુનીલકુમાર ! શા સમાચાર છે ! તમારું કામ કેટલેક પહેંચ્યું !

સુનીલ- શરૂ થઈ ગયું છે. અખતરો, માટે પાંચ લીંબડા પસંદ કરી તેમનાં મૂળ પાસે ખાખ ખોદાવી રાખ્યા છે. હવે પૈસાની રાહ નેવાય છે. આમ પૈસા આવે, ને આમ ખાખ તૈયાર !

બિહારી- સારું સારું...તમને સફળતા મળ્યું છું. બીજું કંઈ ?

સુનીલ- હા, એક વેંપારીને રત્નાગિરીની હાકુસ પૂરી પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ પણ આપી દીધો છે, ફરીનો રસ કાઢવા માણસો પણ રોમી લીધા છે.

પાંચકું

બિહારી- ડૉન્ટાકટર વિશ્વાસુ 'તો છે ને ?'

સુનીલ- આપણા સાળા જ છે.

બિહારી- એમ ! તો તો સારું. પછી કાંઈ વધી પડે તો ધરના સાળા સાથે બચાવ્યાં આવીએ તો હરકત નહિ. લોકો એમ માને કે ધરનો અગડો હશે, તમે બહુ બુદ્ધિશાળી છો.

સુનીલ- હા, પણ એક વાત કરવાની રહી ગઇ, પ્રયોગની રીતઃ અમે જરા ફેરવી છે.

બિહારી- શું ?

સુનીલ- મને લાગે છે કે ખાડામાં પહેલાં કેરીના ગોટલા ને છોતરાં નાખી નેખએ. પછી લીંબોળીયુંમાં હાકુસની સુગંધ આવવા લાગે તો પછી રસ પાઇએ.

બિહારી- ત્યાં સુધી રસનું શું કરશે ?

સુનીલ- અમે છીએ ને! ફેરનાં માથુંસો રસ ખાશે અને ગોટલા-છોતરાં ખાડામાં નાખશે. એટલે વરસ દિવસમાં અમે પણ કામ કરવા માટે ખડતલ થઈ જઇશું.

બિહારી- વાહ! હવે મને સમજાયું કે આજ-કાલ લોકો લાલ-ગલોલા જેવા કેમ થતા જાય છે !

(ધૂવાંપૂર્વા-થતા શેઠ સુંદરલાલ આવે છે)

શેઠ- ક્યાં ગયો એ નાલાયક બિહારી ?

બિહારી- (ટાંટે ડોકો) આવો, આવો શેઠ ! કેમ શું કામ છે ? (ઊભો થવાનો પ્રયત્ન કરે છે)

શેઠ- ત્યાં જ ખેડો રેજે, નહિતર હું તારું માથું લાંગી નાખીશ.

બિહારી- પણ છે શું ?

શેઠ- પાછો જનાવે છે ? પેલા ખેતરમાંથી હીરાની પેટી તો ન નીકળી, ખોદી ખોદીને મારા હાથમાં તો ફોડ્યા પડી ગયા.

બિહારી- ખોદવાનો વ્યાયામ પેટની ચરખી ઝોળી કરવાનો અકસીર ઈલાજ છે.

શેઠ- રહેવા દે તારી ચાલાકી ! હવે હીરાની પેટીનું શું છે ?

બિહારી- મેં ક્યાં કહ્યું હતું કે એમાંથી હીરા નીકળશે ? હીરા માટે તો આપે જોવજાંઝાની ખાણનો ઈજારો રાખવો નેખએ.

શેઠ- લાવ મારા દસહજાર રૂપિયા પાછા.

બિહારી- દસ હજાર રૂપિયા ? ક્યા દસ હજાર ?

શેઠ- કેમ વળા ? મેં એ ખેતર ખરીદ્યું હતું ત્યારે આપ્યા હતા તે.

બિહારી- એ ખેતર તમે મારી પાસેથી ક્યાં ખરીદ્યું હતું ? એ તો તમે ઠાઠ ખેડૂત પાસેથી રાજપુશીથી, ટકાણે રાખીને, વિના કેદે ખરીદ્યું હતું એમ મેં સાંભળ્યું છે.

શેઠ- એ ખેડૂત તો આ (મહેશને જતાવીને) ખેડો એ જ પાછો ને ? ચોરનો લાઠ ધંડીચોર. તારું આખું કાવતરું મેં પકડી પાડ્યું છે. પેટીમાંના જનાવડી ફરતાવેજ તું મને મળવા આવ્યો હતો ત્યારે પેંડીમાં સેરવી દીધો હતો ને ? અને તારો આ હુમ્મ્યા મેનેજરને ખેતર ખરીદી લેવાની સચના પણ તે મારા જ ફોન ઉપરથી આપી હતી ને ?

બિહારી- એ તમે સાબિત કરી શકો તેમ નથી એટલે તમારો કેસ લેણો, લગડો, આંધળો અને પાંગળો છે. એ તો રાજપુશીનો સોદો હતો.

શેઠ- તો પછી રાજપુશીથી હું તારું માથું લાંગી નાખીશ. ચીનના શાહુકાર તારા જેવા કેટલાક છે ?

બિહારી- આપ નહિ જાણતા હો પણ ખેડારી વધતી જાય છે એમ એમની સંખ્યામાં ધરખમ વધારો થતો જાય છે.

શેઠ- તારું કહાપણ તારી પાસે રાખ હું ફરિયાદ કરીશ.

બિહારી - તો ખાતર ઉપર દીવેલ કરવાની આપણી જૂની આદત છે. મારી પ્રામાણિક સલાહ...

શેઠ - ચાલ, ચાલ... પ્રામાણિક સલાહવાળા ! આવ્યો મોટો સલાહ આપવાવાળો ! હું કોઈની સલાહ માનતો નથી.

બિહારી - આપણું એ જ દુઃખ છે. ભારતે નૂતન કાળમાં ય કોઈની સલાહ માની નથી અને ગાંડાઇ કયે રાખી છે પણ... આપની પાસેથી હું સલાહના પૈસા નહિ લઉં.

શેઠ - ક્યાંથી લે ? પહેલેથી જ મૂંઝી નાખ્યો છે. (ઝડપથી કિસનનો પ્રવેશ. તેની સરત પલટાઈ ગઈ છે. પેન્ટ બુથકોટ વગેરે પહેર્યા છે)

કિસન - પોખાર... પડ પાસા... પો... ખાર (આવીને બિહારીને પગે પડે છે) તે તો મારો હિદાર કરી નાખ્યો દોસ્ત.

બિહારી - કેટલા પૈસા મળ્યા, કિસન ?

કિસન - પાંચ હજાર.

બિહારી - સુખી રહે અને મોજ કર.

સુનીલ - આ બધું શું છે, બિહારીભાઈ ?

બિહારી - આને (કિસનને) ઝોળખ્યો ? આ છે રાધાજીના ઝાંઝરવાળા મથુરાના મહાત્મા.

સુનીલ - એમ ? છાપામાં વાંચું તો છે. ત્યારે એ પરાક્રમ પણ તમારું હતું ?

બિહારી - હા, બેકારીના પ્યારમાં ફસાઇ પડેલા આ મારા મિત્રની પત્નીનું છેલ્લું ઝાંઝર નોઈ મને વિચાર આવ્યો. બે કલાકમાં જ ઝાંઝરનો ફાટો પડાવી છાપામાં મોકલી આપ્યો.

કિસન - અને હું તથા મારી રાધા બાળગોપાળ સહિત તરી ગયાં.

સુનીલ - કમાલ ! હું તો તમારી શુદ્ધિ પર પહેલેથી જ આફરીન છું.

(સં. થમાં વટોળિયાની પેઠે યુસ્સામાં આવે છે અને બિહારીની સામેના ટેબલ ઉપર કાંગળનું એક ભૂંગળું પછાડે છે.)

સં. થમાં - આ બધું શું ધાંધલ છે ?

બિહારી - (હડે કહેજે) માફ કરજો, મહાશય ! પણ ધાંધલ તો આપ કરી રહ્યા છો. આપ શું કહેો છો તે સમજાવું નથી.

સં. થમાં - ક્યાં છે મોગલ જમાનાનું કબરસ્તાન ?

સુનીલ - કબરસ્તાન ?

શેઠ - કબરસ્તાન ?

સં. થમાં - હા, કબરસ્તાન. આ ભાઈસાહેબે મોગલ જમાનાનું એક કબરસ્તાન શોધી કાઢ્યું હતું.

સુનીલ - પણ સાહેબ ! હાલ આધુનિક ઢબનાં લેટરેટ મોડેલનાં કબરસ્તાનો ક્યાં ઓછા છે કે આપને મોગલ જમાનાના કબરસ્તાનની જરૂર પડી ?

સં. થમાં - એ કબરસ્તાનમાં મારે સવું ને હતું પણ સંશોધન કરવું હતું.

શેઠ - કબરસ્તાનમાં સંશોધન ? એમાં તો કબરમાં સતેલાઓનાં હાડકાં નીચે ધૂળ ચર્ચ મળે હોય.

બિહારી - આ સાહેબ કોણ છે એ આપ કોઈ જાણતા નથી એટલે તમને બધાને આશ્ચર્ય થાય છે. આ છે વિખ્યાત ઇતિહાસવેદી અને સંશોધનકાર પંડિત સંશોધન થમાં.

શેઠ - ઓહો ! આપ સંશોધન થમાં પોતે ?

સુનીલ - આપનું નામ તો જગજગહેર છે.

સં. થમાં - અને આ (બિહારી) યુવાને મને જગ, જહેરરીતે - ઉતર્યો છે. હું એના ઉપર કેસ કરીશ.

બિહારી - તો મારી આપને સલાહ છે કે આ શેઠની સાથે લાગીદારીમાં આપ વચીવ રાખશો તો બન્નેને ફાયદો થશે.

પાંચિક

સં. શર્મા - (શોને) શું આપને પણ એવું છે ત્યાં છે ?
શે. - હા, એ મારા દસદળર રૂપિયા હડપ કરી ગયા છે.

ખિહારી - શર્મા સાહેબ ! હું આપને પૂછું છું કે માનવીની હોજરી ભૂખી છે કે ભરેલી એનું સંશોધન કરવાની જરૂર આપને કોઇ દિવસ લાગી છે ?

સં. શર્મા - હોજરીનું સંશોધન ? શી ગાંડી વાત કરે છે

ખિહારી - આપ ખરું કહેા છો. આવી વાત કરનાર આજે ગાંડામાં જ. ખપે. હું કહું છું કે આપ કબ્જસ્તાન ખોદી કાઢો કે પાંડેવાનાં સમયનું ઇન્દ્રપ્રસ્થ શોધી કાઢો એથી ભારતનાં ભૂખ્યા માનવીને શો દાયદો ?

સં. શર્મા - આપણો ભવ્ય ભૂતકાળ, આપણો સોનેરી ઇતિહાસ...

સુનીલ - પણ ઇતિહાસ આખરે તો જીવતા માનવીઓ મારે છે ને ? ભૂતકાળનાં ભીંતડાં કોઇનીય. જૂનને સંતોષી રહે તેમ નથી.

ખિહારી - હું પણ એ જ કહું છું. નિર્જીવ આરસની તકતીમાં નામ કોતરાવવા તમે હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો કરે છો, પણ જીવતા માણસના હૃદયમાં નામ કોતરાવવાની ઇચ્છા કદી તમારો મનમાં જાયી છે ?

શે. - તારો ઉપદેશ તારી પાસે રાખ, તારો ધડો હવે ભરીપૂરું ચૂક્યો છે.

ખિહારી - ચોરાનો વંશ કદો વાંઝાયે રહેતો નથી. શે. ! આજે મારા જેવા હજારો ખિહારીઓનો આ અવાજ છે. આજે તમે આવીશાન ઇમારતો જુઓ, ભવ્ય સમારકો જુઓ. એમાં ખરચેલા નાણાંથી તમે હજારો ભૂખ્યા માનવીઓને રોટલો આપી શક્યા હોત. એ આવીશાન હજારો માનવી અછસનાં આરદાન છે તેની આંગ પોકારી રહ્યા છે.

સં. શર્મા - એ બધાં તો છે દેશ માટેનાં પ્રેરણાનાં ઝરણાં.

ખિહારી - હું કહું છું કે એ બધા છે શોભાનાં ધરણાં. માનવી ભૂખ્યા હોય ત્યાં સુધી ધરણાં નથી ધસાવતો. દેશ આપનાં ચપાં પછી તમે હજાર કુટુંબમિનાર મણાવો એની સામે કોઇને વાંધો ન હોય.

શે. - નેહું શર્માજી ? આ : છે દેશના યુવાનો ! આપજીને ઉપદેશ દેવા લાગ્યા ! છે ને અછલતા ઇરિઝોતરા ?

ખિહારી - સમાજ આગના યુવાનોને સમજ શક્યો નથી. પોલીસ એમને લાંગડોડિયા કહે છે, સમાજ તરંગી કહે છે, શિક્ષકો તોફાની કહે છે, વૃદ્ધો અમને મિત્રઅનુભવી મૂર્ખ સમજે છે, ગણા પુરુષો જમાનો ખદલાવે છે કહી સંતોષ માને છે, પણ કોઇએ યુવાનોના હૃદયમાં ઊતરવાનો પ્રયત્ન કદી ક્યો છે ?

મહેશ - હા, હા... અમે કહીએ છીએ કે અમને કામ આપો, અમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરો. અમે બેકાર રહીશું તો અમે સેતાનના શિકાર બની જશું.

(પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનો બે પોલીસો સાથે પ્રવેશ)

પો. ઇ. - મહાશયો ! આમાં ખિહારી કોણ ? મહેશ કોણ ?

ખિહારી - હું ખિહારી !

મહેશ - હું મહેશ !

પો. ઇ. - અરે મહેશ ! તું અડી ? ખિહારી જેવા સફેદ થપતાનનો તું સામરીત ? મેં તો કહ્યું મહેશ કોણ જાણે કોણ હશે !

મહેશ - હા, મોટાભાઈ ! ઘેર લાભીની દ્યાના દુકા ઉપર જીવું અને સમાજમાં બેકાર

તરીકે તિરસ્કારને પાત્ર બનવું એ કરતાં મરણું બહેતર છે એવો નિશ્ચય કરી ઘર છોડીને નીકળ્યો. ઘેર ઘેર ધુમ્યો. ઓફિસે ઓફિસે રખાયો. પણ.

પો. ઇ — પણ બિહારી કોણ છે એ તું જાણે છે ?
એને તું ઓળખે છે ?

મહેશ — તમારા કરતાં હું એને વધારે ઓળખું છું.
એ છે મારા જેવા યુવાનોનો તારણહાર.

શેઠ — તારણહાર ? હા..હા..હા..હા તારો તારણ
હાર તો આજ્યો જેલના સળિયા ગળ્યુવા
એને તું પણ...

બિહારી — કોઈ હરકત નહિ. ઇન્સ્પેક્ટર ? તમે તમારી
ફરજ બજાવો પણ યાદ રાખજો, શૂનેગારોને
જેલમાં ધકેલી તમે શૂના અટકાવી નહિ શકો.

શેઠ — એને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ! આ છે રાધાજીના
ઝાંઝરવાળા મથુરાના મહાત્મા.

પો. ઇ — એમ ? અમને એ હુઝારની ગંધ પણ
આવી ગઈ હતી. પોલીસ અત્યારે તેને
શોધવા આકાશ-પાતાળ એક કરી રહી હશે.

શેઠ — અને આ છે લાંબોળાંબુની હાફસ કેરી
બનાવવાની યોજનાવાળા સુનીલકુમાર, સર-
કાર પાસેથી ઉતરપીંડી કરી પૈસા પગવવાનું
એક જબરજસ્ત કાવતરું તેણે ક્યું છે
તે હું સાબિત કરી આપીશ. (બિહારીને)
તોયો શેઠ સુંદરલાલનો અપારો ! હું કોણ !
શેઠ સુંદરલાલ હો...

સં. ચ — લાઈ બિહારી ! મને તમારા પ્રત્યે હમદર્દી
છે. હું આજ રાત્રી છું કે તમે હવે આવા
ગોરખ ધંધા છોડી દેશો.

બિહારી — એ અમારી ખુશનશીબી છે.. તમે ગરીબો
પ્રત્યેની હમદર્દીથી આંખમાં આંસુ લાવી
શકો છો, જ્યારે અમે દુઃખને દિલમાં
છુપાવીને હસી શકીએ છીએ. તમારા અને
અમારા રસ્તા જ ન્યારા, શર્માજી ! આજે
મારે મન આનંદનો દિવસ છે. સમાજ...

પો. ઇ — એ બધું કોર્ટમાં કહેજો પોલીસ ! પકડી
લ્યો આ બધાને... એકેય છટકા ન પામે...

પોલીસ ત્રણેને ઘેરી વળે છે. ધીરે ધીરે પરદો
પડે છે.) *

* લેખિકાની પરવાનગી વિના કોઈપણ પ્રકારનો ઉપયોગ ન કરવો.

હું મારી જીત પાસેથી જ મારી હાર માણું છું !
ચમનમાં છું, છતાં ફૂલોથી હું અંગાર માણું છું !
મને કર માફ તારો પ્યાર હું માગી નથી શકતો.
સમયની માગણી છે એટલે તલવાર માણું છું !

શેખાદમ આપુવાલા.

* * * * *
જે ચોતે ચિતાની ભલી બેટી નથી બની તે કોઈની ભલી પત્ની બાળ્યે
જ બની શકશે.

કે.કે.સિન

બેંકારો અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના જિતેન્દ્ર લાલ ધોળકિયા

(અર્થશાસ્ત્રના રિઝર અને હેડ ઓફ લેખર વેલ્ફર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી)

હેતુ દસકાથી ભારતમાં આયોજનનું એક વિરાટ કાર્ય ચાલે છે. બે પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં કુલ રૂ. ૧૦,૮૦૦ કરોડનું રોકાણ થયું. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો દર પણ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આઠ ટકાના દરે વધ્યો છે. મૂડી રોકાણ અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ગળુના પાત્ર વધારો થયો છે. છતાં પણ ભારતમાં બેંકારી નાબૂદ નથી કરી શકાઈ. એ એક વિકટ સમસ્યા બની રહે છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ભારતમાં ૯૦ લાખ બેંકારોનો અંદાજ છે. વળી જેઓ અર્ધ-બેંકાર છે એમની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ અર્ધ-બેંકારો અથવા દૂધા બેંકારો એવા લોકો છે કે જેમને પૂરતું કામ આપ્યા વર્ષ દરમિયાન નથી મળી રહેતું અને તેઓ જે કામ કરે છે એના કરતાં વધારે મહેનતાણવાળી રોજગારીની શોધમાં છે. આ અર્ધ-બેંકારોની સંખ્યા અડસટે ૧૫૦ લાખથી ૧૮૦ લાખ માણસો નેટલી છે એમ નિષ્ણાત અભિપ્રાય છે.

આ બેંકારીનાં મૂળભૂત કારણો ભારતની અલ્પ-વિકસિત અર્થરચનામાં જણાય છે. વસ્તીના વધારાનો દર ઘણો ઊંચો છે. આથી રોજગારીના જગરમાં નોકરીની શોધમાં માલતા લોકોની સંખ્યામાં પ્રતિ-વર્ષ વધારો થતો જાય છે. વળી મૂડીરોકાણનો દર પ્રમાણમાં ઓછો છે. આર્થિક પ્રતિદાસનો એવો અનુભવ છે કે રાષ્ટ્રીય આવકના ૧૪ થી ૧૫ ટકા નેટલું મૂડી રોકાણ થાય ત્યારે રવર્ષે પૂર્ણ અર્થરચના દિશામાં પગલાં મંડાય છે ! ભારતમાં વર્તમાન મૂડી રોકાણનો દર ઓછો છે, લગભગ રાષ્ટ્રીય આવકના આઠ ટકા નેટલો છે. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં જે યોજનાઓ થઈ એની, બેંકારી નિવારણની દૃષ્ટિએ, ધારી અસર નથી થઈ. પહેલી યોજના દરમિયાન જે અણવપરાયેલ ઉત્પાદનશક્તિ હતી. એના પૂર્ણ-તમ ઉપયોગ પર ઝોક હતો. ત્રીજી યોજનામાં ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગોને મદત મળતાં રોજગારીની તકો ઊભી ન કરી શકાઈ. ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગો મૂડીમૂલક કે મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો

છે. અને શ્રમપ્રધાન ઉદ્યોગો નથી તેથી રોજગારીની તકમાં વધારો નથી થતો. ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોને મદત આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આ ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થાકીય, નાણાકીય, ખરીદ-વેચાણ અને તાલીમ અંગેની મુશ્કેલીઓ અનેકવિધ છે. શરૂઆતમાં આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનો જરૂરી પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો આથી આ ઉદ્યોગોમાં ઘણી રોજગારીની નવી તકો પેદા ન થઈ શકી.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં જણાવ્યા મુજબ ૧૭૦ લાખ માણસો આગામી પાંચ વર્ષમાં રોજગારીના જગરમાં રોજ શોધવા આવશે. ત્રીજી યોજનાના ઉત્પાદન માલની વહેંચણી અને મૂડી રોકાણના બધા જ કાર્યક્રમો જે હેમખેમ પાર પડશે તો ૧૪૦ લાખ માણસોને રોજ મળશે. આમ ૩૦ લાખ માણસોની બેંકારીનો સવાલ તો એક વિકટ સમસ્યા તરીકે ઊભી કરતો હશે. આના માટે આયોજનપત્રે ગ્રામકાર્યક્રમની ભેગવાઈ કરી છે કે જેથી કરીને ૧૦૦ દિવસ સુધી આ બેંકારો ને કામ મળી રહે. પરંતુ આ ઉપાય એ કંઈ બેંકારી નિવારણ માટેનો સંપૂર્ણ ઉપાય નથી. ત્રીજી યોજના પણ પહેલી બે યોજનાઓની જેમ બેંકારી દૂર નહિ કરી શકે એમ આર્થિક હકીકતો દર્શાવે છે,

તો પછી બેંકારો દૂર કરવાનો ઉપાય શું છે ?

ત્રીજી યોજનામાં મૂડી રોકાણનાં માળખાને તપાસીશ તો જણાશે કે પોલાંદ, ચંત્રો અને અન્ય ભારે ઉદ્યોગોને વધારે મદત આપ્યું છે. ત્રીજી યોજનામાં જાહેર વિભાગમાં ખર્ચવાની રકમના માત્ર ૪% જ નાના અને ગૃહઉદ્યોગોને ફાળવામાં આવ્યા છે. બેંકારી નિવારણ માટે વિકેન્દ્રિય અર્થકારણની જરૂર છે. વિકેન્દ્રીત ઉદ્યોગો એટલે જરીપુરાણા કે પછાત ઉદ્યોગો નહિ. પશ્ચિમજર્મની, યુ.એસ.એ., જાપાન એટલિટન વગેરે દેશોમાં મોટા ઉદ્યોગોના પૂરક એવા કાર્યક્ષેત્ર છતાં નાના પાયાપર ચાલતા અસંખ્ય ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે અને આથી બેંકારી નાબૂદ કરી

(જુઓ અનુસંધાન પાન ૯૨ ઉપર)

ઝેર તો પીધાં છે....!

-દોલત ભટ્ટ.

શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટ જમનગર જિલ્લાના ગામ માણુવડના રહીશ છે. જ્યાં જ્યાં માસિકા અને સામયિકોમાં તેમની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતી રહે છે સમગ્ર સો જેટલી તેમની નવલિકાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ભક્ત દ્વારામ નામનું પુસ્તક પણ તેમનું પ્રસિદ્ધ થયું છે. હાલ તેઓ એક નવલિકા સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં છે. માલધારી મંડળ તથા સાંસ્કૃતિક મંડળના આ મંત્રીને જમદશ્યુ શ્રી શંકરાચાર્યજી મહારાજ ભરૂચી, "સેવા ભૂખલ"ની પદવી પણ એનાયત થઈ છે. 'ઝેર તો પીધાં છે...' એ તેમની ગ્રામ-જીવનને વાચા આપતી કૃતિ છે.

—તંત્રી

સોમલપરની સીમને રણિયામણી ખનાવતી લાદર ભરજોખનમાં હિલોજે ચડેલી યુવતી જેમ અનેક જલોર્મિઓને તરંગિત કરતી આથમણી ઢળી રહી છે.

એના વખતેર ખોળામાં જીટનો અસવારો દિરાલ્ય કરે તોઈ કરાલ પડે નહિ એવું એનું જાંઘણ છે.

એવી લાદરના જાંઘેદીલા પ્રવાહ ઉપર એક આધેડ વયની સ્ત્રી કપડાં ધોવાની રહી છે. પાણીકોરાનાં નીચરેહાલ કપડાં ઉપર એક એક ધોઢો પડે છે. તે ધોકાના ધીખાંગ...ધીખાંગ...અચાને લાદરની

બેખડમાં ભટકાઈ ભટકાઈ વેળામાં વેરાઈ જાય છે ને ધોકાના ફટકે મેલના રગડા છૂટા પડીને પાણીના પ્રવાહમાં પીળો શેરડો પાડે છે, ને એને પીંજવા હાથહાથનાં માછલાં છલાંગો મારતાં ઊછળે છે.

અપોર દિંની બાઈ કપડાં ધોવા આવી છે. ધોતાં ધોતાં રોડો ઢળવા આવ્યો છે તોઈ બે કપડાં બાકી રહ્યાં છે. ને એ બાકી રહેલાં એ કપડાંને ધોકા માયાં નોમાયાંને પાણીમાં ઝળોળી નાખ્યાંને બધાઈ કપડાંને નિચોવી નાખી એક કોર મૂડી બાઈ અધોળ કરવા બેઠી.

(પાન ૯૧ નું ચાલું)

શકાય છે. ત્રીજી યોજનામાં રાક્ષસી કદનાં કારખાનાં અને યંત્રો પર વધુ પડતો ભાર મૂકાયો છે. આથી બેકારી નિવારણની યોજનાને જેટલું જોઈએ એટલું મહત્ત્વ નથી મળ્યું. કાર્યક્ષમ પણ વિકેન્દ્રીત અર્થરચના નું માળખું તૈયાર થાય એ બેકારી નિવારણ માટે જરૂરી છે.

મૂડીનો બ્યાપક અર્થ કરીએ તો માણસ એ સૌથી મોંઘા મૂડી છે. યોજનાઓ જે માત્ર ભૌતિક મૂડી રોકાણ પર ધ્યાન આપે અને મનુષ્યની કાર્યક્ષમતા અને ધગશમાં મૂડી રોકાણ ન કરે તો પરિણામ બેકારીનું-અણુપરાયણી માનવ મૂડીનું આવે. બેકાર માણસની પોતાની દૃષ્ટિએ એનું જીવન એનું ગયું હોય

એવું લાગે છે. રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ પણ બેકાર માણસોની વધતી સંખ્યા માનવ શક્તિનો હાસ સૂચવે છે. ભૌતિક મૂડી રોકાણ જેટલું જ મહત્ત્વ માણસની શક્તિ ને કામ લગાડવામાં આવતાં મૂડી રોકાણનું એટલે કે બેકારી નિવારણના કાર્યક્રમનું અંકાય એ વિકાસ યોજનાની સફળતા માટે જરૂરી છે. મોટા ઉદ્યોગોની સાથે પૂરક એવા મધ્યમ કદના નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય અને રસ્તાઓ અને બાંધકામના વિભાગમાં રોજગારીની વધુ તકો ઉપરિચિત કરાય તો બેકારીની સમસ્યા કંઈક અંશે ઉકલી શકે. બેકારી નિવારણનો કાર્યક્રમ એ નિયોજનનો પ્રધાન હેતુ છે એ વિસરી ન જવું જોઈએ.

આગેઅવળી નજર નાખી નહીના ઉજ્જડ કાંઠાની એકાન્ત માલી લીધા પડી કપડાની કસો છોડીને એક કાર મૂક્યું ને લાદરની વેણુમાં ડીલ ઝમોળ્યું ને લાદરનો ઉતાવળિયો પ્રવાહ એ ડીલને આંધિ લઇ ગયો.

એણે દીકરું લઇને ડીલ ધસવા માંડ્યું. ડીલ ઉપર આહ-આહ દિ'ના મેલ ચડીયા તાં એટલે દીકરાના એક એક લસરકે ઉભળિયા દેહ ઉપરથી મેલ ઉખડી ઉખડીને પ્રવાહમાં પડ્યા માંડ્યો. ને એ મેલને આખે આખો ગળી જવા માછલાં મોં ફાડીને વિંટળાઇ વળ્યાં.

મેલ ઉમેડતાં ઉમેડતાં એ સ્ત્રીનાં હૈયામાંથી ધખ કરતો એક નિસસો પડી ગયો. એના પછડાટના પડ્યાને એ પ્રવાહ તાણી ગયો. એણે એની ઉધાડી કાપા ઉપર નજર નાખી. તેનામાં રુધિરનો અભાવ હતો. દિલમાંથી ઝમક, ઉત્સાહ અને ઉમંગ ઓસરી ગયાં હતાં. તેના કૃત દેહમાંથી શકિત ચાલી ગઇ હતી. અંધોળ કરતાં કરતાં એની આંખ આડે ઝળઝળિયાં ખાઝી ગયાં.

તેણે ગમગીનીને ખંખેરી નાંખી, ડીલને પછેડી વડે લૂંછી નાખી, કપડાં કારાં કરી ભાંગેલ હૈયે બધું બેડું કરી માથે કપડાનું બકડિયું મૂકી ચાલતી થઈ ગામભણી...ત્યારે સીંજડાણું થઇ ગયું હતું, ઝાડવે ઝાડવે વગડાનાં પાંખોએનો કાળો કકળાટ શરૂ થઈ ગયો હતો. ખપેરવેળાએ સૂનકાર લાગતી સીમ સીંજડાણે હમરુ' છવથી જગતી લાગતી હતી. આથમણ આલમાં સૂરજનાદા મેંદી રંગ વેરીને પૃથ્વીની પાનીને રંગી રહ્યા હતા.

નજર પડતાં જ સ્ત્રીનું હૈયું હલખી ઊઠ્યું. એના અંતરમાં અગન શેરડો પડી ગયો... અહા... હા...હા આવી જ એક ક્ષણે એણે સોમલપરનાં પાદર-માં પગ મૂક્યો હતો. કયા ઉમંગથી કઇ આશાથી કઈ મહેન્ટાથી, કઈ ભિંમિયા, કઈ કઈ બોલતાં બાઇ સૂરજના રતુંબા ગાલ ઉપર નજર દેવતી ધડીલાર થઈ ગઇ.

એ હતી મૂળ તો ખપેરદા ગામની જમના પંથુ સોમલપરમાં ઉલ્લાં પંદર વરસનો એનો એકધારો વાસ હતો.

આ જમનાની જુવાની એટલે કેવું પડે. ખપેર-દા ગામના પાનસો વરસનાં ટીબે કાંઈ ધરે આવી રૂડી છોડી જન્મ્યાનું બન્યું નથી.

એની જુવાનીનો રંગ જ જુદો, એની હાવકાઇ ને ડીલનો મરોડ જ જુદો અને આંખની રેનકની તો વાત જ મૂકી લી. કાણુ જાણે એની એ કાળોકાળી ભમ્મર આંખ્યુંમાં તે શા ભાવ દતા કે જોતાં જ જુવાનનાં કાળજી કારી લેતાં. એ ભાવનો ફૂંપો જેના ઉપર ડોળાઈ જાય તેનો તો જન્મરો છવી જાણ્યા ગણાય આવી માનતા ભીલી થઇ ગઈ હતી.

એની પાતળી કાયા ઉપર ચણેડી રંગની પીળા છૂંછણવાળી છૂટી ઓઢણી હંમેશાં ફરફરતી રહેતી ને એ ઓઢણીની છાયાની છાપ અનેકના અંતરમાં પડી ગઇ હતી.

ખીજલ કોળીની એ એકની એક દીકરી. એનાં લાડકોડ મનમાન્યાં હતાં. એવી એ જમનાની આંખ આગનો લાડકો હતી, એની જુવાની શરાખનો જામ હતી, એની કાયા ચંદનનો સીધો સોટો હતી, એ શું હતી અને શું નહોતી એ સવાલ હતો.

આખા પર્યંકનાં કોળી જવાનડાનાં હૈયામાં ફેંટાનાં છોગાં જેવો સવાલ ભીમે જ રહેતો કે જમના કેને જાશે ને જમનાને કાણુ છરવશે !

જમનાના રૂપ આગળ સૌનાં હૈયાં પીગળતાં ને પોતાની હારે જમનાનો હથેલાળો થાય તો પરોણે પગેણે પાંસરી કરી નાખું. અને એમ છવી જવાની તાકાત પોતાનામાં ભરી છે એવી ખુમારી લઇને કરતાં-જમનાને જોઇ એના ગામની ટીઓયે બખડતી કે બાઇ કાંઈ મરડ છે ! કાંઈ મરડ ! જુવાની તો સૌને આવે !

આમ તો આ જમનાની ઉપાધિ ખીજલ કોળીને પથુ હતી કે આને જાળવી જાણે એવો જાણુ આ

પંથકમાં મળવા હોયલો છે. આમને આમ જમનાની જુવાની ખીલતી ગઇ.

શિયાળો ખેસતાં સીમમાંથી પાક લેવાઇ ગયો છે. આશ અને ધરતી ચોખ્ખાં ફૂલ જેવાં થઇ ગયાં છે. માગશર મહિનાના મીઠા આછા ટાંઢા ચમકારલયાં ફિરિય જાઇ છે. ખેડૂતોનાં ઘર અહરે ભરાયાં છે.

એવે વખતે બપોરના ચોરા આગળના ચોકમાં રાતે લવાયાનાં જૂઞાણાં ફૂંકાયાં ને ગામ આપુ' ગાછ જાયું. વાળુપાણી પતાવી નાનાં છોકરાંથી માંડી આપુ' ગામ બેળું થઇ ગયું.

અડખે પડખેના ગામડામાં પણ વાવડ મળી ગયેલા એટલે ખંબે કડિયાળી ડાંચુ નાખીને જુવાનડા પણ આવવા લાગ્યા. એમાં સોનલપરના પણ બે જુવાનડા હતા. એક હતો અન્ને અને બીજો એનો જોડીદાર જાગો.

આમ તો અન્નેને ઘરે બે સાંતીની ભોં દૂડે. એટલે ખાધેપીધે સુખી. પણ જાગો તો બિચારો ઉભારિયો. છૂટક ઢાડીવપાડી કરી ચુગરો હલાવે પણ માળા બેઠને એવી હેતપ્રીત્ય મંડાણેલી કે વાત પૂછે નહીં. એક બીજાનાં મન લીમડા ઉપર ગળો વીંટળાઇ રહે તેમ વીંટળાઇ રહેતાં.

ગરીબ મિત્ર કાઇ ટાણે પરદેશ જઈને વધુ પૈસાદાર બનેલા એ મિત્રને પત્ર પાઠવે છે ત્યારે તે પત્રને પૈસાની લાલચમાં ખપાવે છે. ગ્રેમ નિર્ઝરતો રનેહ-ઝરજાના મીઠા સ્વરમાં તેને રૂપિયાનો ચણકાર દેખાય છે, ને અંતરના શુદ્ધ આશિષની ઝાંઘે એને ખુશામત નો ખ્યાલ આવે છે. વાસ્તવિક હકીકતે તે પગ પાછળ આત્મીયતાનાં તંત્રને આટૂટ રાખવા સિવાય કાંઈ પ્રલોભન હોતું નથી છતાં આ સમાજમાં એવા પત્રોને ખુશામતમાં ફગાવી દીધાના દાખલા સઠજડ પણ દેઢ કર્યા છે.

પણ એવો કોઈ પ્રસંગ અજાબ અને જગાની વચ્ચે આવવાનો સંભવ નહોતો. નહીંતર એ ભાઈ-બધી જન્મારા સુધી ન પહોંચત.

આજે એ લવાઈ જોવા આવ્યા હતા. અન્નેનો આ શોખનો વિષય હતો. રાતોરાત તેણે લાભી પાસે પટારો ઉઘડાવી ઉરેજ અને ફેરો કઢાવી પહેર્યો હતો. એ નવીનકાર ઉરેજમાં ઢંકાયેલ ગોઠણ ઉપર ભાતીગળ, નાડીનાં ફૂમતાં કાનની વચ્ચે ગોપીઓ જેમ રમતાં હતાં.

ચોકમાં એક ખાટલા ઉપર બેઈ બેઠા. સામેની ખડકીમાં સ્ત્રીઓનો-બાલુનો એક ઘેરો બેઠો હતો. આ એમાં જમનાય હતી, ઘેરો એક બાલુમાં જમના અડના ઢગલામાં ચણોડી ચમકી બેઠે એમ બેઠી નીકળતી હતી.

અન્નેની નજર પડતાં એણે જાગને કોણી વતી ઇશારો કરી જમનાની ઝાળખાણ પૂછતાં ધીરથી કહ્યું. 'ઈ કોણ છે?' 'બીજલની છોકરી છે, તારે કેમ છે?'

'ના આ તો પૂછું છું.' 'પણ ઇમ કોઈની છોડીયુંનું છાતું છાતું પૂછવાનું શું! ઇમ કાંઈ ઘર માંડવા નહ આવે હમજ્યોને?'

'હવે છાનો મરને રાડયું નાખતો. અન્નેએ ઇપકા-ભરી નજર નાખી જાગને બોલતો બંધ કર્યો.

લવાઈ શરૂ નહોતી થઈ એટલે મોટો ફાલાહલ હતો. બેઠની વાતો કોઈ સાંભળી શકતું નહોતું. ફરીને અન્નેએ એક નજર જમના ઉપર નાખી લેતાં વાતને ઉખેળી.

'ઈ છોડી બીજલ પટલની છે, મને ઇ ખબરે' નહ. તું ઇ અવડ લાગજ, કાંઈ ટોલ થોડો દીપાવે! પણ અહ એની સામે મીટ માંડતો નહ. હા કઈ દહ છું. ઈ છે આગનો કટકો, નાગણી છે નાગણી. સમજ્યો દાખડો થઈ પડતાં વાર નહ લાગે.

'તો આઈ કયાં બે ભવ જીવતું છે,' 'બે ભવ તો ઠીક પણ બે થઈને તો જીવતું છેને?'

'ઈ તો થઈ રેશે...'

'શુ ધૂળ થઈ રેશે! તમારું ખોરડું નીચા કુળડું એટલે કોણ ઘે.'

‘હા, ભાઈ, હા. નીચા કુળના છંધ ઈ કાંઈ થોડા જ મરી જવાના છંધ.’

‘આ ઈજ કારણે કોઈ જટ દહને મંડતો નથી. સમજ્યો નહર આવું ખાધા પીધાનું સુખ કોને ધરે છે?’

જગની વાત સાચી હતી અને સાચી વાતની ગ્લાનિ અજના બસન વિહોણા લાલ હોઠ પર ઊતરી ગઈ. એનું ધડી પહેલાં ફૂલેલું મોં સહેજ સંકોચાયું અને વિધાનું ધેરું વાદળું દૈયામાં ઊતરી ગયું. એ મોન રહ્યો. ને લવાઈ થર થઈ.

અજની નજર જાણે અજબવે પથ જમના તરફ ફરી જતી, ચાંબચા ઉપર ઝગતી કિસન લાઇટની ઝોકાર બતીના પ્રકાશમાં ફરીની ફર્ય જેવી પાણીદાર આંખ હીરાશી ચમકતી હતી.

અધરાત લાંગવા આવી, ખેલ પથ પોણા ભાગનો પૂરા થઈ ગયો હતો, એમણે જગને કહ્યું :

‘હે હવે જાણુને?’

‘ના, રે ના. એકા છંધ જે ધડી.’

‘પથ અધૂર્ન રેડું છે ઇનું’ બાન છે.’ ‘લહેને રધું, ધડી બેધડીમાં શું હુંટાઈ જવાનું છે?’

ખેલ બેલતાં તેને તેના દૈયાના ધનકારમાં રંગ જમતો હતો, જાણે જમનાને ભેતાં જ ધરાતો ન હોતો, પથ જમનાની નજર તેના તરફ લંબાણી જ નોતી. આ એના એને ઝારતા હતા, એક વખત જે રતન ભેગાં કરી દેવાના ઠોડ હતા.

એટલે એણે કામિયો ક્યો, ‘બેસજો હો ! હું નાડાડોડ કરી આવું.’ એમ કહીને ઊભો થયો. કેટલે જેની કાયાવાળા અને જુવાનીને ધોડે ચડેલા અજને ચાકુ ખેલે ઊભો થતાં પળવાર સૌ ન્તેન રહ્યા. તેમાં જમનાની નજર પથ પડી, ખીજતી નજર પ્રતિપળે ખેલમાં મંડાણી. પથ જમનાની નજર તે છેડે નાક વળ્યો ત્યાં સુધી તેની પીઠને ઝોંટી રહી.

ને પાછો આવતો જોવાની રાહમાં નજર તે તરફ લંબાવા લાગી, ને આવતાં જ તેની તરફ ચોંટી રહી.

પથ તો પળ કે જે પળ બેઠ નજર સમસામી અથડાવા લાગી, જમનાના અંતરમાં પ્રેમનો સળવળાટ થઈ ગયો, ને જગના અંતરમાં લયનો, તેને લાગ્યું. કે નહીં અહીં દાખડો યારો.

ભળકડું થવા આવ્યું ત્યારે લવાઈ બંધ થઈ. દરમિયાન જમના અને અજની અંતરવાણીએ આંખનું દારા અનેક વાતું કરી લીધી.

‘હે હવે જાણ ધરભેગા ચાંધ, નહર દિ’ ચડયો હમજગે.’ કહી બનેને જાણ્યા, ત્યાં તો અજનો ઝાળખી તો કાતો બનેને નોંધ ગયો એણે અજનું આવડું ઝાંધતાં કહ્યું :

‘અરે ઇમતો કાંધ જવાનું હશે, હાલો ફળીએ, શિરાનીને નિરાંતે ગ્યા, આશચ્ચા પછી અસુર શું?’

દોડતું તું ને લાળ મળ્યો, અજએ કહ્યું : ‘હાલો ત્યારે, જગો અજના વર્તનથી લારે ખીજયો. ખીજું હોય તો ઠીક પથ નામણી જેવી જમનાની હડોટે ચડવામાં તેને માલ નોતો દેખાતો, ખીજું તો ઠીક પથ આંધેલી આશ્ હાથે છોડી દેવાનો વારો ચડી જશે એવો લય હતો.

શિરામથ કરીને બેઠ બેરે સોમલપરને મારગે ચડયા, ત્યારે સરજના તાતાલોડા ધરતીને ધુમરાળી નાખતા ધમપહાડ મારતા ચડતા હતા, નાડાવા મારગ કાળીને રાતના રમરજીને યાદ કરતાં અજએ પાણું વાળી જોયું તો સૂઈનાં કિરણોમાં ઝળકતી કોઈ સુવતી ઉતાવળે પગ પાછળ આવતી દેખાઈ, એટલે અજએ આંખનું ઉપર હાથની છાજલી કરી ને એને ઝાળખતા અધીરો બનીને ઊભો રહ્યો.

જગનો મહામહેનતે જરી રાખેલો કાધનો ધોધ વહીટી ગયો. એ જમનામાં આજ પહેલેવહેલો રાતોપીળો થઈ ગયો.

‘હવે તારે અમારુંય મોત કરાવવું લાગે છે ? બસો થઈને હવે મોર્ચ યા, તારે પગે પાધડી ઉતારું.’

જવાબમાં અજનું ઉગતા બરણ જેવું હાસ્ય મળ્યું એટલે એકલા જગાએ પગ ઉપાડ્યા ત્યાં તે

ઝગાંઝગાં થાતી જમના ઝાળખાષ, ઇ ટાણે અનનનો
હરખ કેટલો હશે! જમના અનનની પડખેથી સગતાં
ત્રાંસી નગર ફેંકતાં તેણે પ્રહાર કર્યો.

‘હાલવાની તેવડ્ય નો હોઈ તોષ શીદને ઉગમરા
કરતા હશે.

પૃથ્વીને પૂછીપૂછીને પગ ઉપાડી રહેલ જમનાના
દેહ ઉપર આંખનો ગળ ફેરવતાં તેણે કહ્યું:

‘પારકા ગામના માથુસો પારકી ઉપાધિ ઠાવી
શું કામ વેરતા હશે !

‘પારકા માને ઇતો કોષ ચંત્તા કરતું હશે ! તમે
ઇ ઠીક સો હો ! પાતળી કમરને મરોડતાં તેણે
અનનની આંખમાં આંખ ધરોવી.

‘પથુ એલી ઊભીરે...તારાથી બધાઇ બઉ ભડકે
છે કેમ ?’

તે ભડકે જ ને ! મોઢા સિંહ રોખા પથુ માઇલું
તો ચિયાગિયાતું ને !

‘પથુ તમે તો નથી બીતાને ?’

અમે બીતા હોત તો પારકે પાદર આખી રાત્ર
થોડી જ વેલત !

‘નફ્ટને શું ?’

‘ઇ’ ગમે ઈમ કે’ જમના ! પથુ તારા વગરનું
જીવતર ધૂડ હો !

પથુ આ જમનાને જીવતરી ઝેર છે હો. ઝોઢ્યા
ભજનમાં નથી કીધું કે ઝેર તો પીધાં છે જાણી
જાણી... આ ઇની જેવું છે પેસો વિચાર કરવો.
મારો બાપ મને નીચે ખોરડે જતાં જોશે. એટલે
માથું વઢાઇ જશે.

‘તે ભડે ને ઇ તો મારા માથા માથે છે ને ?
હરમત્ય હોય તો હાલી આવજો કાલ સીંજ ટાણે
આવકારીશ ! વાડીનો મારગ મરડાતાં બેઠ એક સામે
મોં મલકાવી નોંખા પડ્યાં.

બીજા દીંગી સંજ થતાં તો જમના ત્રાંગાની
ઝગતી હૈય માથે મૂકીને સરમાતી સંક્રાયાતી પાદરમાં

પ્રવેશીને જોતજોતામાં ઝપાટાબંધ અનનના બારણે
જમને આડો છેડો કરીને ઊભી રહી; ત્યારે અનનની
ભાભી જમનાને જોતાં જ ગમ ખાઇ ગઇ. એના પેટમાં
શેરડો પડી ગયો. આ જોખમ આરવામાં એને મોટો
ભય લાગ્યો. એણે આશરીની કોરે ઊભાઊભા જ
સંભળાવી દીધું.

જમનાનું ઊર્મિભર્યું અંતર આગળી ગયું છતાં
જમનાએ કહ્યું: ‘જેઠાણી-આ મંગળ ઘડીએ જાકારો
કરીને અપશકન શા સારુ કરો છો ?’ પાછું જાતું
હોત તો આટલી લાંબી વાટ શું કામ કાપત ?

આ રકઝક ચાલે છે, ત્યાં તો સામેની ખડકીમાંથી
જગાતી વહુ રળિયાતે બહાર ડોકું કાઢ્યું ને વાત કળી
ગઈ એટલે ત્યાંથી જ ધીરે સારે કહ્યું:

‘તમે ઘર ભૂલ્યા’ પાછા વળો આંઈ બેડાને ઉતાર-
નાર બેડો છે’ ને જમના ઝમક ઝમક કરતી પાછી
વળીને અનનએ બેડું ઊતાર્યું. તે રાતે આખા ગામે
જાગરણ કયું:

જમના અનનના જીવતરમાં વણાઇ જવા આવી
હતી પથુ એના અંતરમાં એક જાતનો ડંખ હતો-ને
તે ડંખે ભય પેદા કર્યો-હતો. કે જેઠાણીએ હેતાળવાં
હૈયાને આવકારવાને બદલે અપશુકન કરાવ્યાનો.

ને એ ભયને સત્ય દરાવતો એના જીવતરને વેતરી
નાખતો અનનને બેર આભડ્યાનો અને તેમાંથી મૃત્યુ
પામ્યાનો બનાવ બની ગયો ત્યારે જેઠાણીની કાળવાણી
હંમેશને માટે સંભળાયા કરતી.

અનનના મોત સાથે એણે જીવતરની બધી જ રોડક
ઉતારી નાખી. આગ, ચંદન, જોમ, જુવાની બધાને
વિદાય આપી જંગો તો આ જોગણને જોઈ મનોમન
વંદી રહેતો. એ એક એક શુભગાર ઉતારી જીવતરનાં
ઝેર પી રહી હતી.

ત્યારે જંગો એને ઘણી વખત કહેતો: ‘અચી
તો મેં મલકમાં જોઈએ છે. તારાથી તો બસ દહ
આવી ગઈ.

(જુઓ અનુસંધાન પાંન ૯૯ ઉપર)

પ્રકૃતિ વિધાત

શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ

આ આયુર્વેદના ઉપાસકનું નામ છે શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રભુશંકર શુક્લ. જન્મ રથાન ભૂજ (કચ્છ) પિતા. કચ્છ ગોદા સભાના પ્રમુખ અને વેદાંત, સંસ્કૃત અને આયુર્વેદના જ્ઞાની. શ્રી શુક્લનો સંસ્કૃત અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ પિતા પાસે જ થયો. એલફ્રેડ હાર્થરેકલ ભૂજમાં મૅટ્રિક થયા. સંસ્કૃતમાં હનામ મેજિસ્ટ્રેટ, પછી પાટણ આયુર્વેદ કેલેજમાં અભ્યાસ. ત્યાં તેમ જ તિલક મહારાષ્ટ્ર - વિદ્યાપીઠ બનનેની પરીક્ષા એકી સાથે ૧૯૪૩માં પસંદ કરી A. V. V; L. A. M. ઉપાધિ મેળવી. ભારત સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવતી અને અનેાખી ગણાતી નગનગરની આયુર્વેદ કેલેજમાં ભેટાયા. ત્યાં રોગ નિદાન અને કાયચિકિત્સા વિભાગના મુખ્ય સંચાલક છે. ડૉ. પી. એમ. મહેતાના સંસર્ગે વધુ પ્રેરણા મળી. હાલ શોધભોજના પ્રેમને અંગે આયુર્વેદની હોસ્પિટલમાં રિસર્ચ કરે છે અને આયુર્વેદનાં ઔષધો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કેટલો ફાયદો કરે છે તે તથા રોગ નિદાન અને ચિકિત્સામાં આયુર્વેદ પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રને કેટલું માર્ગદર્શન આપી શકે છે તે વિષયમાં સંશોધન કરી રહ્યા છે. અહીં તેઓ

—તંત્રી

પ્રકૃતિવિધાત એ શબ્દ ફક્ત ચરકે જ કૃમિ-ચિકિત્સામાં વાપર્યો છે. પણ એ ધણે જ અર્થગંભીર શબ્દ હોવાથી તથા તેના બ્યાપક રીતે ઉપયોગ થઈ શકે એમ હોવાથી એ વિષય ઉપર લખવાનું ઉચિત ધાર્જું. મૂળ શબ્દ એ શબ્દોનો અનેસો છે (૧) પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ અથવા ઉત્પત્તિકરણ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન (યોનિ) અને (૨) વિધાત એટલે નાશ કરવો. કૃમિની ચિકિત્સામાં ઉપયોગી ચિકિત્સાશ્ત્ર હોવાથી તેનો કૃમિના વિષયમાં કેવી રીતે ઉપયોગ થયો છે તે જોવા પછી તેના ખીજ રોગોમાં કેવી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તે જોઈશું.

કૃમિ એટલે જંતુ. આયુર્વેદમાં ૪ પ્રકારના કૃમિ માન્યા છે. આહમલથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ-જેવા કે જૂ, લીખ વગેરે અને આબ્યાત-કૃમિ એટલે શરીરની અંદર થનારા કૃમિ જેવા કે લોહી અગડવાથી થતા કૃમિ-સ્કેતજ કૃમિ, આ કૃમિથી સામગ્રીના રોગો થાય છે. કફ વધવાથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ-સ્લેખમજ કૃમિ અને ઝાડા પુરીપના અગડવાથી તેમાં થતા કૃમિ પુરીપજ કૃમિ. અગ્રાંચિયાં જેવા કૃમિ કે સ્તરના તાંતણા જેવા કૃમિ-જે ઝાડા સાથે અહાર નીકળે છે તે કૃમિઓ સ્લેખમજ અથવા પુરીપજ કૃમિ અથવા કરમિયા કહેનાય છે.

ઉપર જતાવેલા ચારેય જ્ઞતાના કૃમિની ચિકિત્સા ૩ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે (૧) અપકર્ષણ (૨) પ્રકૃતિવિધાત અને (૩) કારણોનો ત્યાગ કરવો.

(૧) અપકર્ષણ એટલે કરમિયાને અહાર કાઢવા. સામાન્ય રીતે જૂ, લીખ વગેરેને જેથી અહાર કાઢીએ અને ઝાડા સાથે આવતા કૃમિઓને વિરચન આપીને અથવા સેન્ટોનીન જેવા કૃમિને મારનારાં ઔષધો આપીને અહાર કાઢીએ તેને અપકર્ષણ કહેવામાં આવે છે.

(૨) પ્રકૃતિવિધાત:—એટલે કરમિઆનો જે સ્વભાવ અથવા ઉત્પત્તિકારણ કફ અથવા પુરીપ હોય છે તે કારણોનો નાશ કરવો. દા. ત. અજીર્ણ વગેરેથી કફ અને પુરીપ બને વધી જાય છે. જો અજીર્ણ ન થવા દર્દીએ અથવા કફ ઉત્પન્ન ન થવા દર્દીએ અથવા નિયમિત મક્ષપ્રવૃત્તિ એટલે ઝાડા સાફ આવી જાય એવી રીતે ચિકિત્સા કરીએ તો કૃમિ ઉત્પન્ન થાય જ નહીં. આપણાં ડોશીમા પણ આ સિદ્ધાન્ત જાણે છે કે જો નિયમિત કડવાણી એટલે કડવાં ઔષધોની ફાળી દેવાય તો કરમિઆં ક્યારે પણ થવાનો સંભવ રહે નહીં. પરંતુ સુધરેલા જમાનામાં આપણે પ્રકૃતિવિધાતનો સિદ્ધાન્ત ભૂલી ગયા છીએ

અને આપણે જુદી જુદી દવાઓ અપયુક્તી જ આપીને શરીરને ઔષધી રાખવાનું સ્થાન બનાવતા જઈએ છીએ. ત્યારે જો પ્રકૃતિવિધાતનો સિદ્ધાન્ત સમન્વય તો રોગને ઉત્પન્ન થતા જ રોગી શકાય. દૂધમાં મલ, કદ વગેરેને કૃમિની પ્રકૃતિ કહેવાય અને તેની ઉત્પત્તિ ન જ થાય એવી રીતે શરીરનું અંધારણ કરવું અને જો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં હોય તો તેનો નાશ કરવો તેનો અર્થ પ્રકૃતિવિધાત થાય છે. આયુર્વેદનો આ સિદ્ધાન્ત જગતનાં કોઈપણ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં અર્થવામાં આવ્યો નથી અને માટે જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તને આપણે વિરતારથી જોઈએ.

કારણોનો ત્યાગ:- સામાન્ય રીતે તલ, ગોળ, ખાંડ, દૂધ, વગેરે ગળપણુનો અતિ ઉપયોગ કરવાથી કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું સેવન ન કરવું અથવા બહુ જ ઓછું સેવન કરવું જોઈએ. એવી જ રીતે કૃમિથી દૂષિત થયેલું પાણી પણ કૃમિ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ અથવા ઉકાળીને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એનું નામ કારણોનો ત્યાગ કહેવાય.

ઉપર જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રકૃતિવિધાતનો સિદ્ધાન્ત કૃમિની ચિકિત્સામાં મહત્ત્વનો છે પણ ચરક મહર્ષિએ એ જ સિદ્ધાન્તનો અધા જ રોગોમાં ઉપયોગ કરવો એમ આદેશ આપ્યો છે.

આયુર્વેદમાં રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં એ જાતનાં કારણો માન્યાં છે (૧) બાહ્ય કારણ (૨) અભ્યન્તર કારણ. બાહ્ય કારણ એટલે બાહ્ય, વિહાર, આચાર વગેરેનો સરખી રીતે ઉપયોગ ન કરવો. અભ્યન્તર કારણ એટલે કે વાત, પિત્ત, કદ એ દોષો, દૂષ્યો એટલે ધાતુ અને મલની દુષ્ટિ. ધાતુ ૭ માની છે. રસ, રક્ત, માંસ, ચરબી (મંદ), અરિય એટલે હાડકાં, મજ્જા અને શુક્ર એટલે વીર્ય. મલમાં ઝાડો પેશાબ, પરસેવો, કાન-આંખ વગેરેના મેલ. કોઈપણ યાત અથવા અચાત કારણથી આ દોષ, ધાતુ કે મલની દુષ્ટિ થાય અને તેનાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે દુષ્ટ દોષ વગેરેને આભ્યન્તર કારણ કહે છે. આ

આભ્યન્તર કારણોનો નાશ કરીને તેને સમ અવસ્થામાં લાવનાર ચિકિત્સાને પ્રકૃતિવિધાત કહેવામાં આવે છે.

આભ્યાન્તર કારણોનો નાશ કરવામાં ત્રણ સિદ્ધાન્ત છે (૧) સંશોધન (૨) સંશમન (૩) કારણોનો ત્યાગ. સંશોધન એટલે વખન-વિરેચન આપીને દોષો બહાર કાઢવા. આ સિદ્ધાન્ત અપકર્ષણ સિદ્ધાન્તને મળતો જ છે. સંશમન એટલે દુષ્ટ દોષોને બહાર કાઢ્યા વગર જ શાન્ત કરવા. આ સિદ્ધાન્તને પ્રકૃતિવિધાત કહેવામાં આવે છે. દા. ત. કફનો પ્રકોપ થઈ કોષ રોગ થાય તો તે કફને બહાર કાઢ્યા વગર જ ઔષધ આપીને શાન્ત કરીએ જેથી કફજન્ય કોષ વિકાર ન થાય. આ ચિકિત્સા સંશમન ચિકિત્સા અથવા પ્રકૃતિવિધાત કહેવાય છે. આ રીતે બીજા અધા ક્ષેત્રોમાં પ્રકૃતિવિધાત ચિકિત્સાનો વ્યાપક નિર્દેશ ચરક મહર્ષિએ કર્યો છે. કારણોનો ત્યાગ એટલે બાહ્યકારણ જે ખોરાક, વિહાર આદિ રોગોત્પાદક હોય તેનો ત્યાગ કરવો તે છે.

પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન, ધણા ખરા રોગોનું કારણ જીવાણુ માને છે. બીજાં કારણો હોઈ શકે છે. પણ જીવાણુને બહુ જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ રીતે જીવાણુજન્ય રોગોમાં આપણાં પ્રકૃતિવિધાત સિદ્ધાન્ત અપનાવી શકાય કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. માટે આપણે તે જોઈએ.

જીવાણુનો શરીરમાં પ્રવેશ થયા પછી તુરત જ રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી પણ જીવાણુને વધવા માટે અમુક સમયની જરૂર રહે છે. આને સંચયકાલ કહે છે. વૃદ્ધિ પામવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અને પોષણની પણ જરૂર રહે છે. દા. ત. ટાઈફાઈડનાં જંતુઓને જો આંતરકાંમાં સ્થાન મળે તો જ ત્યાંની ટાઈફાઈડ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેવી જ રીતે ન્યુમોનિઆનાં જંતુ મનુષ્યમાત્રનાં ગળામાં હરહમેશ રહે છે પણ ત્યાં સાદો ગળાનો સોજો પણ થતો નથી પરંતુ જો તે જ જંતુઓ કોઈ પણ કારણે ફેફસાંમાં જાય તો જ ન્યુમોનિઆ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે જંતુઓને અનુકૂળ વાતાવરણની જરૂર રહે છે. તેવી

જ રીતે જ્યાં સુધી અપચ્ચ આહાર અને વિહાર રૂપી પોષણ ન મળે ત્યાં સુધી પણ તે વધી શકતાં નથી, આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે જ્યાં સુધી જન્તુઓના દોષ અને દૂષ્ય સાથે સંસર્ગ થઇ સંમૂર્ચના (Interaction) ન થાય ત્યાં સુધી રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ દોષ અને દૂષ્યને જો શરૂઆતથી પ્રકૃતિમાં રાખી શકાય અથવા રોગ થયા પછી પ્રકૃતિમાં લઇ આવવામાં આવે તો તેને પ્રકૃતિવિધાત કહેવામાં આવે છે.

ત્રીજી મહત્વની બાબત આ છે:-જેવી રીતે માણસની અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે તેવી જ રીતે જન્તુઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ. મનુષ્યોની વાત, પિત્ત કે કફ પ્રકૃતિ હોય તો તેને તે જ દોષના રોગો ઊતરત જ લાગુ પડે છે. તેવી જ રીતે જીવાણુની પણ પ્રકૃતિ હોવાનો સંભવ છે. પણ એ વિષયમાં આપણું જ્ઞાન ખિલકૂલ નથી. આ અનુમાન કરવાનું કારણ એ છે કે—સુમે કોકાર્ડ જેનાં cocci વર્ગનાં જન્તુઓ જ્યાં રોગ ઉત્પન્ન કરે ત્યાં સામાન્ય રીતે કફ પ્રધાન અને પિત્ત મધ્યમ હોય એવાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે. ટાઇફોઇડનાં જન્તુના વર્ગનાં બેસીલસ (Bacillus) વર્ગનાં જન્તુઓ પિત્ત પ્રધાન રોગોનાં લક્ષણો જોવાં કરે છે. આના અનેક દાખલા આપી શકાય પણ વિસ્તારભયથી તે દાખલા

(અનુસંધાન પાન ૯૬ તુ ચાંહુ)

‘દ્યો મૂકોને ઈ વાત જગાભાઈ, એવું અધુઈ સંભારીને થોડું જ ખેરી રે ‘વાઈ આમ કહીને તે રોજિંદા કામમાં પરાચાલી.

આજે એને લુગડાં ધોઇને આવતાં મોડું થઈ ગયું હતું ને સાથે સાથે એનો હંવે ઇ ઉખળી ગયો હતો. એ ઘેર આવી કપડાં સૂકવીને બેઠી. વાળુ તોયાર ચતાં રળિયાતે અનેક વખત કહેવા છતાં તે જમી નહિ એટલે જમીને કહ્યું. જંગાએ જમીના સમ દધને જમીનાને ખવરાવ્યું. અધુ પધું ખાઈને જમીના બીડી ગઈ, એનાં અંતરમાં આજે ઘેરો વિવાદ હતો.

જંગો વાળુ કરીને ગામમાં જવા પગરખાં પહેરવા લાગ્યો. તેને રોકતાં જમીનાએ કહ્યું જંગાભાઈ વેલા

ન આપતાં એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે દરેક જન્તુની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ અને શરીરમાં પ્રવેશ્યા પછી એવા દોષ સાથે સંસર્ગ થાય તો જ રોગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એ દોષનું યમન કરવું એનું નામ પ્રકૃતિવિધાત.

વ્યાધિ ક્ષમત્વ:-રોગોત્પત્તિમાં આ મહત્વનું છે. વ્યાધિક્ષમત્વ એટલે વ્યાધ્યુત્પાદ પ્રતિબંધકત્વ અથવા વ્યાધિબલ વિરોધિત્વ. વ્યાધિબલ વિરોધિત્વ એટલે ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિનું બળ (Severity) ઓછું કરવું. ઉપર આપેલી પદ્ધતિ આની જ ગરજ સારે છે. વ્યાધ્યુત્પાદ પ્રતિબંધકત્વ એટલે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં જ, શરીર પોતાની શક્તિથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન ન થવા દે તે. આ શક્તિને Immunity અથવા Resistance કહે છે. એ શક્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. (૧) સહજ (૨) કાલકૃત (૩) યુક્તિકૃત. સહજ બલ એટલે જે શક્તિ જન્મથી જ હોય તે. આને Natural immunity કહે છે. કાલકૃત એટલે જે શક્તિ ઉંમર પ્રમાણે અથવા ઘસ્ટુ પ્રમાણે આવતી હોય તે; દા ત. ફેન્સર જેવા રોગો આવ્યા કે યુવાવસ્થામાં ન થાય. એટલે કે તે ઉંમરે શરીરમાં એ રોગ ન થવાની શક્તિ હોય.

ક્ષય ખાસ કરીને આલ્સ તથા યુવાવસ્થામાં જોવા મળે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્યારેક જ જોવા મળે એનો

આવજો. આજ એટલું ભજન ગાવું છે. જંગાએ પગરખાંને ધાળા ઉતાર્યાં. ‘કાલે જલ્લ ગામમાં બસ’

અજ્ઞાતા ગરજ પછી એનું એકેક વેળું જંગાએ ઉઘાડ્યું નહોતું. ગમે તેવા જરૂરનાં કામો પડતાં મૂકીને એણે લાઇબ્રેરીના દાવે એક મિત્રના દાવે એક મિત્રના હૃદય તુંબાડતું સહૃદયતાથી જતન કરી રહી હતો.

તેણે ખાંડીએથી રામસાગર ઉતાર્યો. તારખેચી મેળ ક્યો ને આરંભાતી રાત્રિએ તેણે ભજન લલકાર્યું કે.....

નથી રે..... પીધાં અથ જાણી

મેવાડનો રાણા.....

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

અર્થ એ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં કાલકૃત બલ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાથી ક્ષય સામે ટક્કર ઝીલી શકાય. તેવી જ રીતે માતા, ઓરી વગેરે વસંત ઋતુમાં જન્મવામાં આવે છે, બીજી ઋતુઓમાં નહીં. એનો અર્થ એટલો જ કે એ રોગની પ્રકૃતિ કઠ છે અને બીજી ઋતુમાં શરીરમાં કાલકૃત બલ ઉત્પન્ન થાય છે.

યુક્તિકૃત બલ એટલે યુક્તિપૂર્વક—આહાર, વિહાર, શેષા, રસાયનપ્રયોગ વગેરે યુક્તિપૂર્વક કરવાથી રોગને અટકાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે. શીળા ટંકાવવાં, કાલેરાની પ્રતિબંધક રસી મૂકાવવી વગેરે યુક્તિકૃત બલના જ પ્રકાર છે.

જ્યારે આ રોગ પ્રતિબંધક શક્તિ ઘટી જાય ત્યારે જીવાણુને અનુકૂલ વાતાવરણ મળે છે. તેથી તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જે આ શક્તિને વધારીને જીવાણુની પ્રકૃતિનો નાશ કરવામાં આવે તો તેને પ્રકૃતિ-વિધાત કહી શકાય.

અજીર્ણ પશુ રોગોનું એક મુખ્ય કારણ છે. અજીર્ણથી મન્દાગ્નિ અને આમદોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અજીર્ણ ન થવા દેવું અથવા થયા પછી તેને તુરત જ મટાડવું અને આમદોષ માટે લંધન, પાચન વગેરે કરી, રોગના જન્મતુઓને અથવા દોષોનો પ્રકોપ ન થવા દેવો એ પણ પ્રકૃતિવિધાત જ છે.

ઉપર પ્રકૃતિવિધાતનો સિદ્ધાન્ત અનેક રીતે બીજા-યોગી છે. એ બતાવવામાં આવ્યું છે. હવે રોગોની પ્રકૃતિનો વિધાત કેવી રીતે કરવો તે દૂંકમાં જોઈએ.

પ્રકૃતિવિધાતના સામાન્ય નિયમો :—

- (૧) બધા રોગોનું મૂળ કારણ (પ્રકૃતિ) મન્દાગ્નિ હોય છે. એટલે અગ્નિ મન્દ ન થાય તેવી રીતે આહાર લેવો જોઈએ.
- (૨) જે અગ્નિ મન્દ થયો હોય તો દીપન, પાચન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરી પ્રકૃતિમાં લાવવા જોઈએ.
- (૩) મિતાહારી થવું અને શરીરને દિનકર ખોરાક લેવો જોઈએ.

(૪) નિયમિત વ્યાયામ કરીને શરીરમાં બળ ટકાવી રાખવું. વ્યાયામથી શરીર દઢ થાય છે, પાચન સુધરે છે. પરિણામે શરીરની ઘાતુ પુષ્ટ થાય છે અને દોષો અથવા જન્મતુઓને વધવાનો મોઝા મળતો નથી.

(૫) સ્વસ્થવૃત્તનું પાલન કરવું. દિનચર્યા, ઋતુચર્યા વગેરેનું યોગ્ય સેવન કરવું.

(૬) ઉપર પ્રમાણે કરવાથી સામાન્ય રીતે રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી. છતાં પણ જે દોષોનો પ્રકોપ થાય તો તે શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો. સામાન્ય રીતે દોષના પ્રકોપની શરૂઆતથી જ તે દોષને સમાન દ્રવ્યો તરફ અર્ચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના વિરોધી દ્રવ્યો તરફ રચિ થાય છે. દા. ત. ઘી, ખાંડ વગેરેથી લરપૂર ખોરાક લેવાયો હોય તો જ્યાં સુધી તેનું સંપૂર્ણ પાચન ન થાય ત્યાં સુધી, અથવા કંઈ સમ પ્રમાણમાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થ લેવાનું મન થતું નથી. પણ જિહ્વાદોષુપતાથી. મન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી ખોરાક લેવાય તો દોષપ્રકોપ થઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય જ. આવી સ્થિતિમાં મન ઉપર કાબૂ રાખી કોઈ જ ખોરાક ન લેવો અથવા તેનાથી વિરોધી ખોરાક લેવો ઇચ્છે છે. જે રોગ થાય તો તે રોગની પ્રકૃતિ જાણી તેને શાન્ત કરવા જોઈએ. આને પ્રકૃતિવિધાત કહેવામાં આવે છે. અહીં એક સુંદર સુભાષિત આપું છું :

જિહ્વે પ્રમાણં જાનીહિ મોજને વચને તથા ॥

અતિમુક્તં અતીવોક્તં પ્રાયો દુઃસ્વાય કલ્પતે ॥

એટલે કે જહનાં બે કમો-ખાવું તથા ખોલવું. બન્નેમાં પ્રમાણ જોઈએ. અતિખાવું કે અતિખોલવું—બન્ને પરિણામે દુઃખદાયક હોય છે.

(૭) માનસિક શાન્તિ ગમ્ભીરી જોઈએ. ક્રોધ આદિ મનના દુશ્મનો ઉપર બને ત્યાં સુધી કાબૂ રાખવો જોઈએ.

(અનુસંધાન પાન ૧૦૭ ઉપર)

ખીજનો ચાંદ

કે. મંજુલાબહેન દેસાઈ.

પરિકાના પહેલા અંકના આ એક માત્ર સ્ત્રી-ચેષિકા બહેનનું નામ છે: કે. મંજુલાબહેન શુલાબસાઈ દેસાઈ. મૂળ વતન સુરત, હાલ નડિયાદ, ચાલુ વર્ષમાં જ તેમણે ગુજરાતી-હિન્દીના વિષયો સાથે બી. એ. (આનર્સ) ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ કાવ્યો તેમ જ નવલિકાઓ લખે છે. ૧૯૬૦ની ગાર્ડી કોલેજ દ્વારા યોજાત કાવ્ય સ્પર્ધામાં તેમણે પારિતોષિક પણ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આ ઉત્સાહી અને આશારપદ બહેનની કૃતિ 'ખીજનો ચાંદ' અહીં, રમૂ થાય છે.

—તંત્રી

ઉનાળાનો ધોમ ધખતો હતો. તેમાંય આજે રવિવાર હતો એટલે આરામ નિમિત્તે સારા મહોદ્દો બપોરની નીંદમાં હતો. માત્ર રડ્યુંખડ્યું ફૂતરું આમ તેમ આંટા મારતું હતું અને છાંયાવાળી જગ્યા શોધી એક ગાય બેઠી બેઠી વાગોળતી હતી. ખાખી બહું સૂતકાર

હતું. તેટલામાં જ ખાખી ગણવેશમાં સજ્જ, મોઢેથી પરસેવો નિતારતો તારવાળો આવી પહોંચ્યો અને સતીશનું આરણું ઠોક્યું. સતીશ સફળો પથારીમાંથી બેઠો થઈ ગયો. આવા તાપમાં ઊંઘમાં ખસેલ પાડનાર તારવાળા પર ખીજ તો ચડી પરંતુ તે સાથે તારમાં શું છે તે જાણવાની ઉત્સુકતાય હતી તારમાં ફૂત આટલું જ હતું—

Manda serious come soon, નીચે સડી ધીરજલાલ— મંદાના આપુછની હતી. આવા ભરઉનાળામાં તાર વાંચી સતીશ ડાઢો હીમ જેવો થઈ ગયો અને કયાંય સુધી આમને આમ બેસી રહ્યો. ક્યારે તારવાળો ગયો તેની ખબર પણ ન રહી. થોડી વારે ભાન આવ્યું કે પોતાને જેમ અને તેમ જલ્દીથી ટ્રેન પકડવી જ જોઈએ. વિચારમાં ને વિચારમાં તોયાર થવા લાગ્યો. ટ્રેન ઉપડવાને હજુ કલાકની વાર હતી, છતાં મન તો વિચારને ચક્રોળે ચડ્યું જ હતું. 'ચોક્કસ મંદા વધારે માંદો હોય તો જ આમ તેડાવે નહિ તો...ના નાં મંદા વધારે માંદો ન જ હોય... એને શું ચવાતું હતું...પરંતુ...હું જાઉં' તે પહેલાં એને કંઈ થઈ જાય તો...

પાછું તેનું મન પલટો લેતું 'ના, એને કંઈ નહિ થાય. મારી મંદાને કંઈ જ નહિ થાય. પરંતુ આજ પાંચ વર્ષ થયાં મંદાએ મને ઠાક દિવસ તેડાવ્યો નથી તો આજે શા માટે... ચોક્કસ એની ખીમારી બચકર હોવા જોઈએ, તો તો અને કદાચ મંદા ખલાસ થઈ...ઓહાં મને કેવા વિચાર આવે છે! એવું બને જ નહિ, મંદા મારી રજા વિના કરશે જાય નહિ'

અને પાછું કંઈ મન ફેંકાણે આવતાં તેણે તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ મીના તો પિયર ગઈ હતી. આથી પડોશીને ચાવી આપી જવા વિચાર કર્યો અને મીના આવે તો જણાવવા કહ્યું કે પોતે મંદા માંદો હોવાથી અમદાવાદ જાય છે. મીના સતીશની પત્ની હતી.

સતીશ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવી ગઈ હતી. જલ્દી જલ્દી ટિકિટ લઈ સતીશ ડબ્બામાં દાખલ થયો અને એને ખારી પાસેની જગ્યા મળી ગઈ છતાં હજી તે યત્નવત્ જ લાગતો હતો. એવું મન તો વિચારને ચક્રોળે ચડેલું જ હતું. ગાર્ડની વ્હીસલ વાગી. ડબ્બાને રહેજ આંચકો લાગ્યો અને ગાર્ડની સાથે સતીશના મને પણ દોડવા માંડ્યું—માત્ર દિશામાં ફેર હતો. ગાર્ડ આગળ ધપતી હતી. સતીશનું મન પાછળ જુલકાળમાં ધપતું હતું. ગાર્ડની ગતિ કરતાં સતીશના મનની ગતિ કંઈ ફેટલાય ગણી વધારે હતી.

આજથી પાંચ વર્ષ પર તે મીનાને પરણ્યો, ના, તેને પરણાવવામાં આવ્યો અને તે પણ મંદા દ્વારા. અને એ લગન વખતનો મંદાનો બોલ—

'મીના! આ સતીશ તને સોંપ્યો. એ રતનનું જતન હવે તારે કરવાનું છે.' મીના ઘરમાંથી ગઈ.

સતીશે તરત કહ્યું. તું શું સદાને માટે મને છોડી દેવાની છે કે આમ સોંપણી કરવા માંડી !

‘સદાને માટે તો શું, પણ એક પણ માટે પણ નહિ. હરધડી યાદ કરીશ. મારો દેવ મારાથી રૂક્યો તેમાં હું શું છું’, સતીશ ? કહેતાં મંદાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

મંદા અને સતીશ બન્ને સરતની કોલેજમાં લાણુતાં હતાં. મંદા જુ. બી. એ. માં અને સતીશ જુ. એમ. એ. માં હતો. ત્યારથી બન્ને એકબીજાના પરિચયમાં આવ્યાં હતાં. કોલેજમાં દર વર્ષની જેમ તે વર્ષે પણ કાવ્ય હરીકાષ્ઠ યોજવામાં આવી હતી. સતીશ પહેલું ઈનામ પહેલેથી જ લેતો આવ્યો હતો એટલે તેને માટે શંકા ન હતી. પરંતુ બીજું ઈનામ આ વર્ષે મંદાને મળ્યું. મંદાએ હજુ આ વર્ષે જ કાવ્યો રચવાની શરૂઆત કરી હતી. છતાં ટૂંક સમયમાં સારી હથોટી જમાવી હતી. સતીશ મંદાની પ્રથમ કવિ વગર રહી શક્યો નહિ.

ટૂંક સમયમાં બીજા ઈનામને પાત્ર કૃતિ સજી શક્યાં છે તે અદ્વલ મારાં અભિનંદન.’ હોલની બહાર નીકળતાં સતીશે કહ્યું. મંદા પહેલાં તો શરમાઈ ગઈ પરંતુ તરત જવાબ વાળ્યો : ‘અને તમને પણ પ્રથમ ઈનામ મળ્યા અદ્વલ અભિનંદન.’ આમ આ લોકોની પ્રથમ મુલાકાત. ધીમે ધીમે એકબીજાને પોતપોતાનાં કાવ્યો વંચાવતાં, વિચારોની આપ-લે થતી અને તેમાંથી અણપના અંકર કપારે ફટકા તેનું પણ તેઓને લાન ન રહ્યું.

એક દિવસ સતીશ અને મંદા નદી કિનારે ફરતાં હતાં. ફરતાં ફરતાં સાયકોળ થઈ ગયો અને તરત જ મંદાનું ધ્યાન-એકદમ આકાશ તરફ ગયું તો ચાંદ જોયો. મંદાનું મુખ મલકી ગયું. કારણ મંદાનો ‘તે પ્રિય ચાંદ હતો હા, મંદાને બીજાનો ચાંદ જ વધારે ગમતો હતો.

‘આ બીજાનો ચાંદ તો જો સતીશ ઢાંચલંચુર જીવન જીવી જનારો છતાં કેટલો આહ્વાદક લાગે છે !’

‘સતીશને મરતી સૂઝી, તારા લલાટ પરના ચાંદ આગળ એ કુછ વિસાતમાં નથી.’ મંદા હંમેશાં બીજાના ચાંદ જોવા જ ચાંદલો કરતી.

મંદાએ કૃત્રિમ રોષ કરતાં કહ્યું, ‘કેમ મારા ચાંદની મરકરી સૂઝે છે ?’

‘તું તારા ચાંદને જોઈ આહ્વાદ અનુભવે, હું મારા ચાંદને જોઈ આહ્વાદ અનુભવું. એમાં મરકરી શી ?’ અને આમ મરકરીકા કરી ઘેર જતાં—

એટલામાં રેશન આગ્યું અને ગાડી ભરી રહેતાં રહેજ આંચકો લાગ્યો. તે સાથે જ સતીશ વિચાર-તંદ્રામાંથી જાગી ગયો. ચાપ, બીડી, સિગારેટના અવાજો તથા ઉતારુઓના કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો.

ગાડીની બહીસલ વાગી અને ગાડીના વેગ સાથે વળી સતીશના મનનો વેગ વધતો ચાલ્યો.

મંદા માત્ર એક જ ક્ષેત્રમાં જાણીતી નહોતી પણ જોવાં કાવ્યો લખી શકતી તેવા જ મધુર અવાજે ગીતો પણ ગાઈ શકતી. કોલેજમાં આ જ પ્રગતિ દ્વારા તે જાણીતી હતી. જો કે હજુ બન્ને ક્ષેત્રમાં પૂર્ણતાએ પહોંચી નહોતી. ફક્ત સાહિત્ય અને સંગીતની ક્ષિતિજ પર બીજાના ચાંદની જેમ દેખા દીધી હતી.

કોલેજની કોઈ પણ સંગીત-સાંજ-મ્યુઝીકલ ઇવન્ટમાં તેને આમંત્રણ મળતું અને મ્યુઝીકલ ઇવન્ટની સફળતાનો આધાર પણ તેના પર જ હતો. સતીશના આકર્ષણનું કારણ આ તેનો મધુર કંઠ પણ હતો, સતીશને આશા હતી કે આગળ જતાં મંદા બન્ને ક્ષેત્રમાં સારી જોડી પ્રગતિ કરશે આથી જ તે મંદાને પ્રોત્સાહન આપ્યા કરતો. અરે, મંદાએ પોતે રચેલ અને કોલેજ ગેસ્ટરીંગમાં ગાયેલ બીજાના ચાંદના ગરબા પર સૌ કોઈ આફરીન બન્યા હતા. ગરબો ગવડાવવાની હલક તો એની જ કહેવાતી. હજુ એ ગરબો સતીશના કાનમાં ગૂંજ્યા કરતો હતો—

“કે ચાંદ મારો ચમકતો હો...”

કે બીજ મને મનગતો હો...

લાગે નટવર નાનકડો હો...

કે મને મારો લાડકડો...”

એકએક સતીયની વિચારતંદ્રામાં ભંગ પડ્યો. પાસે બેઠેલાં બે ચાર બૌરાં મોટેથી વાતો કરતાં હતાં. ‘બહેન, તમારે ક્યાં જવું?’ એક સ્ત્રીએ બીજને પૂછ્યું. ‘આજ બીજનાં મારી લાણીનાં લગન છે, ત્યાં જવું છે,’ બીજ શબ્દ કાને પડતાં જ સતીય ચોક્યો. આજે બીજ છે તેનો ખ્યાલ તરત જ સતીયને આવી ગયો. સાથે સાથે મંદાનું મલકાટભર્યું મુખું અને તેના બોલ પણ યાદ આવ્યા.

સતીય ને મંદા જ્યારે જ્યારે મળતાં ત્યારે ત્યારે સતીય અવશ્ય જાણી જોઈને બીજના ચાંદની વાત કાઢતો અને મંદાની મરકરી કરતો. ત્યારે મંદા કૃત્રિમ રોષ કરતાં કહેતી, ‘પુરુષની જાત જ ઈર્ષ્યાભાર, બીજના ચાંદને હું પ્રેમ કરું છું’ તે તારાથી ખમાતું નથી, ખરું ને? પણ, યાદ રાખજો, જીવીશ પણ બીજનો ચાંદ જોઈને અને મરીશ પણ બીજનો ચાંદ જોતી. તું તારે ઈર્ષ્યા કરજો.’ પરંતુ તરત મંદા ગંભીર થઈ કહેતી, ‘સતીય, મોત પણ ત્યારે જ પ્રિય લાગે જો તારા બોળામાં બીજનો ચાંદ જોતી મરું!’ સતીય વિચારમાં ને વિચારમાં પરસેવાથી રેશજેશ થઈ ગયો. તરત જ ગાડીને આંચકો લાગ્યો અને વળી પાછો એ જ કોલાહલ, થોડી વારે ગાડીએ મુસાફરી આગળ લંબાવી.

સતીયને મંદા આમ તો રોજ દિવસના એકવાર મળતાં જ. છતાં એક વખત મંદા સાતઆઠ દિવસ કોલેજમાં દેખાઈ જ નહિ, સતીય બેઠાકળે જાગ્યો અને ચોપાટી પર ચાલી નીકળ્યો, તો, મંદાને એકાંત સ્થળે બેઠેલી જોઈ. સતીય એકદમ આનંદમાં આવી ગયો અને પાછળથી તેણે મંદાની આંખ દાખી દીધી; પરંતુ મંદાના કૃત્રિમ રોષને બદલે એના હાથમાં મંદાનાં આંસુ જ આવ્યાં, મંદા તો જાણે મૂઠ જોવી

ખતી ગઈ હતી, કાંઈ બોલવાનું પણ નેને લાન ન હોતું-છેવટે સતીયથી ન રહેવાયું.

‘મંદા, તને થયું છે શું? આટલા દિવસ ક્યાં હતી?’ છતાં મંદા તો શુન્યમનસ્ક બેસી જ રહી. માત્ર એની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. સતીય બેઠાકળે જાગી ગયો. તેણે મંદાને ઢઢોળી નાખતાં કહ્યું-

‘મંદા, શું હું તારો કાંઈ જ નથી કે તારું કુઝામ મને ન કહે?’

‘સતીય તું મારો કાંઈ જ ન હોત તો મને કુઝામ કારણ જ ન રહેત. તું મારો સર્વસ્વ છે તે જ મારા કુઝામ કારણ છે.’ સતીય પર દષ્ટિનાંખ્યા વિના જ મંદાએ કહ્યું.

‘મને તો કાંઈ સમજ નથી પડતી. જો હું જ તારા કુઝામ કારણ હોઈ તો...’

‘બસ, સતીય વધુ ન ગોલીશ’ સતીયના મોં પર હાથ મૂકી દેતાં મંદાએ કહ્યું.

‘તો પછી કહેતી કેમ નથી?’

‘શું કહું? કયા શબ્દોમાં કહું તે જ સમજાતું નથી.’ તરત જ મંદાને કંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ એકાએક બોલી સતીય! આજ સુધી મેં તારી પાસે કંઈ માગ્યું નથી, આજ એક વસ્તુ માગવી છે, આપી શકીશ?’

“માગી લે.”

“ના, પહેલાં વચન આપ કે મારી માગણી તું કમ્પ્લેટ રાખશે.”

“તને મારા પર વિશ્વાસ નથી?”

“વિશ્વાસ છે માટે તો માગણી કરું છું.”

“તો પછી વચનનું શું કામ છે?”

“તારે માગણી પૂરી કરવી જ હોય તો વચન આપતાં શો વાંધો છે?”

“વારુ હો, વચન આપ્યું” કહી સતીયે મંદાના હાથ પર હાથ મૂક્યો.

“ ને ને ફરી ન જતો ! ”

“ હજી તને મારામાં વિશ્વાસ નથી ? ”

એકદમ મંદાએ સતીશનો હાથ હાથમાં લીધો અને કહ્યું—

“ તો આ હાથ મીનાનું પાણિગ્રહણ કરે એ જ મારી માગણી છે ”

“ શું કહ્યું, મંદા, આ શી મરકરી સૂઝે છે ! ”
કાંઈક ગભરાતાં સતીશે કહ્યું.

પણ મંદા તો ચૂપ જ બની ગઈ હતી, માત્ર તેની આંખ વહેતી હતી.

“ સતીશ ! માણસ ધારે છે કાંઈ, ઇશ્વર કરે છે કાંઈ. સ્વપ્નેની સૃષ્ટિથી માણસ જીવે છે અને મરે છે. કલાપીની પેલી પંક્તિ યાદ છે ? ‘ ને પોષતું તે મારતું એ ક્રમ નથી શું ફરતી ! ’ તારાં અને મારાં સ્વપ્નેનું પણ તેમ જ છે. આપણે કેટલાંય સ્વપ્ને સેવ્યાં હતાં પરંતુ... ”

“ તેને તોડનાર છે કોણ ? ” કાંઈક ઉશ્કેરાયેલા અવાજે સતીશે કહ્યું.

‘ વિધિ ’ મંદાએ એકાક્ષરી જવાબ આપ્યો.

‘ હ ’ વિધિ, તદ્દન જૂઠું મંદા, હું વિધિમાં નથી માનતો. મૃત્યુ પોતાના કાર્યમાં પાંગળો અને છે ત્યારે વિધિને આગળ લાવી દે છે. પુરુષાર્થ-પ્રારબ્ધને ઠોકર મારી શકે છે.

‘ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષાર્થ કામ નથી આવતો. જ્યાં રહેલની, કોઈકને દીધેલાં વચનની કે જીવનની કોઈ જવાબદારી આવી પડે છે ત્યારે માનવી વિધિને વશ થાય છે-જનપ્યે કે અજનપ્યે. ’

‘ પરંતુ તારે એવી કઈ... ? ’

‘ જવાબદારી છે એમ તારું કહેવું છે ને ? મારે મારા કુટુંબની જવાબદારી છે, જેનું લાન મને આજ અઠવાડિયા પહેલાં જ થયું. સતીશ તને ખબર તો હશે જ કે મારા ઘરમાં એક મોટાભાઈ અને બીજી હું-એમ બે જ ભાઈ-બહેન મોટાં છીએ, બાકી બધાં બાળકો નાનાં છે. બાપુજી હવે રિટાયર્ડ-નિવૃત્ત

થયા છે. અને મોટાભાઈનું તો પોતાનું જ પૂરું નથી થતું ત્યાં અમને શું મદદ કરી શકે ? આથી બાપુજીને નાણાંટકે મારી આગળ હાથ લાગેા કરવો પડ્યો, અને મને કહ્યું—

‘ મંદા હું તને સ્વાર્થ તો લાગીશ છતાં આજે નાણાંટકે મારે તને નોકરી કરવા કહેવું પડે છે. તને લાગ્યાવી તેનું વળતર તો હું નથી માગતો, પરંતુ... ’

બસ ! બાપુજી આગળ કાંઈ જ બોલી ન શક્યા અને રડી પડ્યા, મારાથી ન ખમાયું. મેં તરત જ તેમની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી, ‘ જીવીશ ત્યાં સુધી આ ઘરની જવાબદારી મારી. ’ બસ, સતીશ ! હવે સમજી જા. ”

‘ મંદા તું જૂલે છે, તું મારી બનીને પણ તારા ઘરની જવાબદારી લઈ શકે છે. ’

‘ માફ કર, સતીશ ! મારામાં બે ઘરની જવાબદારી લેવાની શક્તિ નથી, અને લઈ તો પણ એમાંથી એકને વફાદાર નહિ રહી શકું. ’

‘ તો શું તું આજીવન... ’

‘ તારી જ બની રહીશ ’ મંદાએ સતીશનું વાક્ય પૂરું કર્યું.

ત્યારપછી પણ સતીશે અનેકવાર એને સમજાવી જોઈ, પરંતુ મંદા એના નિશ્ચયમાંથી ડગી નહિ, અને સતીશને પરાણે મીના સાથે પરણાવ્યો. ત્યારપછી મંદાને સ્મરતમાં રહેવું વ્યાજબી લાગ્યું નહિ. તેણે અમદાવાદ નોકરી શોધી અને પોતાના કુટુંબ સાથે તે અમદાવાદ પહોંચી. સતીશ સાથે પત્રવ્યવહાર તો હતો જ. વર્ષમાં એકાદ વાર આવીને મંદા સતીશ, મીનાને મળી જતી. આ વાતને આજે પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. આજે જ મંદાએ સતીશને અમદાવાદ પહેલવહેલો તેડાવ્યો. વળી પાછું સતીશને મંદાનું પેટું વાક્ય યાદ આવ્યું : ‘ સતીશ ! મરીશ તો તારા બોળામાં અને તે બીજાને! યાદ જોતી જોતી. ’ અને એ સાથે જ ‘ એ ભાઈ જરા બેસવાની જગ્યા કરજો ’ કહેતા એક માણસનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. ત્યારે

જ તેને અમદાવાદ સ્ટેશન આબ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો ને ઝટપટ બેગ લઈ ઊતરી પડ્યો. ચંચલ રીક્ષાદ્રી મંદાને ઘેર પહોંચ્યો. મંદાના આપુણે સતીશને આવકાર્યો—સતીશભાઈ, મંદા તમને મળવા થોભી રહી છે. કહેતાં તેમને ગળે ડૂબો ભરાઈ આવ્યો. સતીશ એકદમ મંદાના રૂમ તરફ દોડ્યો અને મંદાને દંદોળી નાંખી.

‘મંદા ને તો ખરી હું સતીશ.’

મંદાએ આંખ ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આંખ પાછી મિંચાઈ ગઈ. થોડીવાર પાછી ઉઘાડી સતીશને જોતાં જ તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા માંડી. ખનને અમોઘ રહ્યાં. થોડીવાર મંદા બોલી—

‘સતીશ, મેં તને નહોતું કહ્યું કે મરીશ તો તારા જોળામાં. આજે એ ઈચ્છા...

સતીશે એકદમ મંદાના મોં પર હાથ મૂકી દીધો.

‘મંદા વધુ જોડે તો મારા સોગન.’

‘લાલિમાં જે લખ્યું છે તે સોગન દીધે મિથ્યા થયું જ થયું છે ? તને ખબર છે, આજે બીજ છે, હવે સાયંકાળ થયો છે, ચાંદ પણ દેખાતો હતો. આજે એ ચાંદ અને આ મંદા સાથે જ આથમશે.’

‘મંદા આ શું ગાંડાં કાઢે છે ?’

‘સતીશ ! મને અગાસીમાં લઈ જા.’

સતીશને નાછૂટકે મંદાને અગાસીમાં લઈ જવી પડી. મંદા અત્યારે ઘેસા જેડી લાગતી હતી.

‘જે સતીશ ! મારા લગ્નકાલ પરના ચાંદમાં અને આસમાનના ચાંદમાં કંઈ ફેર લાગે છે ?’ સતીશે એકદમ મંદાના લગ્નકાલના ચાંદને સ્પર્શી કહ્યું:

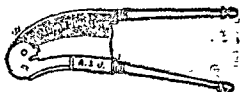
‘મંદા આ લગ્નકાલના ચાંદ મારા છે, જ્યારે આસમાનના ચાંદ જગત આખાના છે.’ અને સતીશે આસમાન તરફ જોયું, ચાંદ આથમવાને પાંચેક મિનિટની જ વાર હતી. ‘સતીશથી ન સહેવાયું. ‘શું પોતાની મંદા પાંચ મિનિટની જ મહેમાન છે ?’ તેણે મંદા સામું જોયું. મંદાની અને સતીશની દૃષ્ટિ એક થઈ.

‘સતીશ, મારું એક કામ અપૂર્ણ છે. મા મરે છે ત્યારે પોતાના બાળકોની સોંપણી બાળકોના પિતાને કરે છે, તો મારાં નમાયાં કાંચો અને વાતોંઓ છૂટાંછવાયાં ટેંબડના ખાનામાં પડ્યાં છે તેને સંભાળી અંચર્ય કરવાનું કામ હવે તારું છે. તું જગતને જોજે મારા આ બીજના ચાંદની નજીવી ભેટ ધરજે. બીજના ચાંદને ક્ષિતિજ પર આવવાની બહુ થે ઈચ્છા હતી: પણ તેને તો તેના સમય પ્રમાણે ક્ષિતિજ પર કાચવાર દેખા દઈ આથમવાનું હોય છે.’

સતીશે આસમાન તરફ જોયું. ચાંદ લગભગ આથમવાની અણી પર હતો, સાવ દિલ્હો પડી ગયો હતો, તેણે તરત મંદા તરફ જોયું, એની આંખોનું તૂર ઓણું થતું લાગ્યું. મંદાનો અરુપ અવાજ સંભળાયો:

‘સ...તી...શ આ...વ...’ ‘જે’ તેનાથી નહિ જોવાયો, સતીશ મોટેથી ખૂમ મારી જોડ્યો ‘મં...દા ...’ અને એ ચીકારે આંતુઆંતુના વાતાવરણને ધ્રુજવી મૂક્યું. આસમાનનો ચાંદ પણ પૃથ્વીના પેટાળમાં ધીમેથી સરકી ગયો.

+

નૂતન વર્ષાભિનંદન

કચ્છના સુપ્રસિદ્ધ સુધી, અપુ જનાવનાર તથા વેચનાર

એ. સુમાર જીજીસ એન્ડ કું.

મસ્જી પીક-અન્નર-કચ્છ

પ્રાન્થ : હાંડા જાનર-ભૂજ-કચ્છ.

ખેતી વિકાસ

પ્રા. વી. કે. ચૌધરી.

[એક સમસ્યા અને એના પાયાના પ્રશ્નો.]

ભારતના આર્થિક આયોજનમાં ખેતીનું સ્થાન ખૂબ જ અગત્યનું બની રહેશે. દેશના ઝડપી ઔદ્યોગિકરણમાં કાચા માલના પુરવઠાની મોટી જરૂરિયાત ઊભી થશે. ખીજ બાજુ અનાજનું ઉત્પાદન વધે તો વિદેશમાંથી થતી અનાજની આયાત બંધ પડે, અને એટલે અંશે વિદેશી હુડિયામણની બચત મોટા પાયાના ઉદ્યોગોને જરૂરી સાધનો અને સેવાઓ માટે વાપરી શકાય. વધુમાં ખેતીનો વિકાસ ગ્રામ અર્થ વ્યવસ્થામાં વધુ લોકોને રોજ આપી શકશે. અને ગામડાઓમાં રહેતાં લોકોના જીવન ધોરણને ઊંચે લાવવા ખૂબ જ મદદરૂપ નીવડશે. આ રીતે ખેતીનું ઉત્પાદન વધે અને ખેતી રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપે એવી આયોજન નીતિ ધરાવી નેપ્રજ્ય.

આપણી ખેતીનું ઉત્પાદન અન્ય વિકસિત રાષ્ટ્રોની તુલનામાં ખૂબ જ ઓછું રહ્યું છે. આનાં કારણો કુદરતી, આર્થિક અને સામાજિક છે. એનાં પરિણામો ખેતીને અર્ધવિકસિત અવસ્થામાં મૂકી રાખે છે.

યુગોથી ભારતની ખેતી કુદરતની દયા ઉપર જીવે છે, અને જ્યારે જ્યારે કુદરતનો પ્રકોપ થયો ત્યારે ખેતી, દુષ્કાળ અને વિપરિત પરિણામોની ભોગ બની લાખો ગ્રામ લોકોને જીવનમાં મરણ, બેકારી અને નિરાધાર અવસ્થામાં મૂકી દીધેલ છે. પણ આજે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના મદદ ખેતીમાં લઈને અણધાર્યા કુદરતી પ્રકોપો ટાળી શકાય છે, અને એ રીતે નદી તથા તળાવોની બંધયોજના, સિંચાઈની સગવડો, રસાયણિક પદાર્થો વગેરે કાર્યો અને સેવાઓનો લાભ ખેતીએ લેવો નેપ્રજ્ય.

આર્થિક કારણોમાં ખેતી જમીન ઉપર વધતી જતી વસ્તીનું દબાણ, રસાયણ ખાદ્ય તથા આધુનિક યંત્રો અને ઝાંઝરોનો ઓછો ઉપયોગ, ખેતીને લાગુ પડતા રોગનાં જંતુઓ વગેરે સમસ્યાઓ, તેમ જ ખેતીમાં મૂંઝી રોકાણ તથા મૂંઝી ધીરાણ, વ્યવસ્થિત બજાર તથા

લાવની સપાટી, જમીનની માલિકી તથા જમીન સુધારણા વગેરે પ્રશ્નો મુખ્યત્વે ટાંકી શકાય.

સામાજિક દૃષ્ટિએ લોકોના જૂના વિચારો, પરંપરા સહકારનો અભાવ, વ્યવસ્થાની ખામીઓ, વધુ ઉત્પાદન અંગે રસ અને પ્રેતસાહનનો અભાવ વગેરે નોંધ પાત્ર છે.

પહેલી અને ખીજી પંચ-વર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન ઉપર જણાવેલ અમુક ક્ષેત્રોમાં પ્રયાસો અને કાર્યો હાથ ધરવામાં આવેલ હતાં. આમ અનાજનું ઉત્પાદન પહેલી યોજનાની શરૂઆત (૧૯૫૧-૫૨)માં જે ૫૦૧ કરોડ ટન હતું તે ખીજી યોજનાના અંતમાં (૧૯૬૦-૬૧), વધારીને ૭.૮ કરોડ ટન બેટલું લાવી શકાયું છે. આમ છતાં પણ ખેતીના ક્ષેત્રે યોજનાઓ દરમિયાન ધારેલ આંક મુજબ કાર્ય નથી થઈ શક્યું. જેમ કે સિંચાઈ અંગે લગભગ ૬૫ લાખ એકર જમીન માટે પાણીના પુરવઠાની સગવડ ઊભી કરવામાં આવી છે. પણ ધણી કારણોસર કિસાનો ૪૦ લાખ એકર જમીનમાં સિંચાઈનો લાભ લે છે. એ જ રીતે રસાયણ ખાતર, ઊંચી જાતનું બિયારણ, ખેતીનાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રો તથા લોખંડનાં ઝાંઝરો વગેરેનો પુરવઠો અને સેવાઓનો લાભ મોટા ભાગના ખેડૂતોને નથી મળતો. વધુમાં ખેતીની પડતર જમીનને ખેડવા લાયક બનાવવા અંગે યોજનાઓમાં નક્કી કરેલ આંક મુજબ કામ નથી થયું.

જોડે તેની જમીનના સૂત્રનો અમલ ખૂબ જ મર્યાદિત માત્રામાં થયેલ નેવા મળે છે. સહકારી નાણાકીય ધીરાણની સગવડ માત્ર ૧૦ થી ૧૨ ટકા ખેડૂતોને મળે છે. જમીનના નાના નાના ટુકડાઓનું નોંધાયું કરી વધુ ઉત્પાદન લાવવાનો હેતુ સહકારી ખેતીના અખતરારો સફળ રીતે કામ કરવામાં તથા વધુને વધુ ખેડૂતોમાં સહકારી ખેતી ઊભી કરવા તરફ પ્રેતસાહન અને રસ જગાડવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે.

આવી પરિસ્થિતિ પાછળ મદત્તની આખત એ કે યોજનાઓની સ્થૂલ રૂપરેખામાં ખેતીની પાયાની થા મુજબત હકીકતો હજી અચુકોક્ષ બની રહી છે. રાષ્ટ્ર કે યોજનાઓ ખેતીમાં ફેલાયેલ ખામીઓ અને રાખીઓની અસર વિરોધ સામનો કરવાનાં પગલાં હોય છે, પણ એને નાબૂદ કરવા તરફ પ્રયાણ ચોક્કસ થી કરી શકી. યોજનાઓની નીતિ એ ખામીઓ અને ખરાબીઓને નાબૂદ કરવા અંગેની હોતી નોંધએ.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં અનાજનું ઉત્પાદન ૧૦.૫ કરોડ ટન લાવીને અનાજની ખપતમાં સ્વાથ્યની નીતિને ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એવી જ રીતે ઇલાસ, શેરડી તેલિખીયાં અને શણ ઉત્પાદનમાં ૨૦થી ૩૦ ટકાનો વધારો કરવો એવી નેધિ છે. આમ ત્રીજી યોજનાએ ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા તરફ જે સાદસ-ભરી નીતિ અખત્યાર કરી છે તેની સફળતા અંગે ખેતીને લગતા પાયાના પ્રશ્નોના ઉદ્દેશ લાવવો જરૂરી બનશે, અને તો જ ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવામાં યોજના સફળ તીવરશે.

પાયાના પ્રશ્નોના મુખ્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થાય :

- (૧) ખેત-જમીન ઉપરથી વસતીનું દબાણ ઓછું ઓછું કરવું, અને વધારાની વસતી માટે અર્થ-વ્યવસ્થાનાં બીજાં ક્ષેત્રો (જેમાં ગૃહઉલ્લોગો અને નાના પાયાના ઉલ્લોગો મુખ્યત્વે છે) વિકસાવીને રાજ અપાવવી.
- (૨) ખેતીમાં ખેડકારી નિર્વારણની જગ્યાએ વધુ 'ઉત્પાદન'ના સિદ્ધાંત અને લક્ષ્યને મદત્ત આપવું.
- (૩) જમીન સુધારણા અને જમીનના નાના એકમોના નિરાકરણ અંગે સહકારી ખેતીને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપવું.
- (૪) વધુ ઉત્પાદન માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને સાધનોનો લાભ ખેડૂતોને અપાવવો.
- (૫) ખેતીનાં બધાં જ ક્ષેત્રો અને સાધનોની વ્યવસ્થામાં 'સહકાર' કેળવવા અંગે સંસ્થાઓ ઊભી કરવી.

(૬) આયોજનનું સાહસિકપણ જેમાં યોજનાના નિર્ધારિત કાર્યો અને હેતુને સફળ રીતે પાર પાડવા સરકાર લોકોનો વિશ્વાસ તથા સહકાર કેળવે.

આ રીતે આર્થિક આયોજન ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા અંગે ચોક્કસપણે પાયાના પ્રશ્નોના ઉદ્દેશ લાવીને કાર્ય કરશે તો ખેતી રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થાના વિકાસનો પાયો બની રહેશે.

(શ્રી વસંતભાઈ ચાવડા ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સમાજ વિદ્યાભવનમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક છે.)

(અનુસંધાન પાન ૧૦૦નું આધુ)

- (૮) જનુજન્ય રોગનો લાય હોય તો તે જનુત્તની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ આહારવિહારથી રોગ થવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. આપણે જનુમય વાતાવરણમાં રહીએ છીએ છતાં બધાને રોગ થતો નથી. એટલે જો અનુકૂળ વાતાવરણ ન મળે તો રોગ થાય જ નહીં અને જો થાય તો તેની પ્રકૃતિ જનુથી લઈ પ્રકૃતિવિધા કરવો જોઈએ.
- (૯) ટૂંકમાં રોગ થાય તે પહેલાં જ તે ન થવા દેવો એ જ ઇષ્ટ છે. છતાં પણ જો રોગ થાય તો તેને શાન્ત કરવા માટે બહુ ઉમ્મ ઉપાયો કરતાં ધીરે ધીરે રોગ શાન્ત થાય તેવા, છતાં સચોટ ઉપાયો કરવા જોઈએ જેથી બકરું કાદતું બિંટ પેસી ન જાય. કૃમિની પ્રકૃતિ જ જો દૂર થાય તો ક્યારે પણ રોગ ન થાય અને આજ હેતુથી પ્રકૃતિવિધાતનો સિદ્ધાન્ત ચરકે બહુ જ ભાર પૂર્વક મૂક્યો છે.

ખાસ કરીને વૈયકિતક સ્વાસ્થ્ય ઉપર આધુવેદે ભાર મૂક્યો છે અને એનું સચોટ માર્ગદર્શન પણ આપ્યું છે, એને જો અક્ષરશઃ અનુસરવામાં આવે તો રોગની પ્રકૃતિનો નાશ થાય છે અને ક્યારે પણ રોગ થાય નહીં.

ઉપર પ્રકૃતિવિધાતનો અર્થ અને તેનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે. જો આપણે જો પ્રમાણે કરીને રોગની પ્રકૃતિનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પરિણામ ધણું જ સારું આવે એમાં બે મત નથી.

દિવાળી એટલે ?

શ્રી જયંત દવે 'કાકા'.

...બો કટાક્ષ લેખકનું નામ શ્રી જયંતીલાલ નારણ દવે. વતન-અંબર (કચ્છ) હ. વ. ૩૨. અભ્યાસમાં એક્. લૅ. થયું તેમની પિછાન તેમના જ શબ્દોમાં આપવી ઠીક થશે. તેઓ જણાવે છે. 'ચોટુ' લખ્યા પછી બહુવા મળ્યું કે જયંત દવે તો અનેક છે. તેથી મિત્રવર્ગે જે મને 'કાકા'ના નામથી સંબોધે છે તે જ નામને મેં ઉપનામ તરીકે ઉપયોગ કરવાનું ચાહ્યું હતું. છે. જેમ શ્રીદો શુનેગાર વકીલ નવો દરદી રોકટર, તેમ વાચકમાંથી હું લેખક ઘડી ગયો. શરૂઆતમાં 'કાચો', નાટિકાઓ અને કટાક્ષ લેખો લખાયા. નાટિકાઓ જેટલી લખી તેટલી રફેલોમાં લખવાઈ ગઈ છે. 'મુંબઈ સમાચાર' તથા 'ચિત્રલેખા'માં ક્યારેક લેખો કે 'કાચો' મોકલું છું જે પ્રસિદ્ધ થાય છે. પ્રમાણમાં ઘણું 'કાચું' લખી શકાય છે-તેનું બહાનું છે-દેશ સરવીસ. ૧૩ વર્ષથી અંબરમાં 'પુર્ણિમા કલાર્ક' હતો. ત્યાંથી મારવાડ જ'કશન બદલ્યો અને હવે ગાંધીધામ (કચ્છ) બદલી આવ્યો છું...હવે કાકા દિવાળીનો મહિમા કેમ ચાંતરે-તંત્રી

ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબ નાનો બાળક આપી શકે અને મહાન વિદ્વાનને પૂછે તો તે ધાર્મિક રીતે, સામાજિક રીતે, તેમજ આર્થિક રીતે સંપૂર્ણ વિવેચન સહ-પરાપૂર્વનો સંબંધ આપી વર્ણન કરી શકે અને એ વર્ણનમાં આર્થિક સંબંધમાં દિવાળી વિશે વેપારી વર્ગને રસ પડે.

દુટાકા તથા ખાનાપીવામાં બાળકોને રસ પડે. આ લોકમાં આવીને જીવન ગૂમાવ્યા પછી આરિ બેઠેલા સ્ત્રી પુરુષોને ધાર્મિક બાળકમાં પોતાની દત્તિ છે, એવું બતાવવા માટે દિવાળીના ધાર્મિક મહિમા વિશે તેઓ પૂછપરછ કરી કંઈકે આનંદ અનુભવી શકે, કે તરત જ હવે પછીની આવતી દિવાળી આપણે બેઠેલું કે કેમ એ વિચારથી જરા ગ્લાનિ પણ અનુભવે.

"સામાજિક રીતે દિવાળી એટલે શું એ કહેવા બેસીએ તો પ્રથમથી જેમ એક સરકારી ખાતામાં મુખ્ય અમલદાર પછી તેના ચાર છ મદદનીશો હોય છે તેમ એ બધાઓને પણ મદદનીશો પણ નિમિત્ત હોય છે, અને એ દરેકને પણ મદદનીશો હોય છે, અને છતાં પણ કામ પૂરું થઈ શકતું નથી. તેમ જોઈ અનેક પ્રશ્નો ફૂટી નીકળે છે. પણ દિવાળીનો મહિમા દરેક વર્ષે ગાયા છતાં તેના પછીના આવતા વર્ષે ગાવા જેટલો ખાંડી રહી જાય છે.

"જેથી સામાજિક રીતે હું કાંઈ પણ કહું તે નેમોશું છે. છતાં પણ તમારે જાણવું જ હોય તો કાંઈ પણ બારેતીય દીપોત્સવી અંકમાં કે જેમાંના કેટલાક દિવાળી પહેલાં એક માસ અગાઉ પણ બહાર

પડી ગયા છે તેમાં પ્રથમ પાને જે તંત્રીશ્રીના ઉદ્ઘાટને રંગીન ચક્કરે સંગીત શબ્દોમાં આલેખાયાં હશે. (તેમાં લાલે "આજના મંગલમય પ્રભાતે"—એમ લખેલ હશે પણ એ પ્રભાત દિવાળીથી દોઢ માસ અગાઉ જાગી ચૂકેલું હશે).

આમ સામાજિક દૃષ્ટિએ, આર્થિક દૃષ્ટિએ, તેમજ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો ધરાબર પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ દિવાળી એટલે શું એ પ્રશ્ન પર વિચાર કરીએ તો દિવાળીના મૂર્તિને કદાચ પહેલાંથી શકાય... આ મૂર્તિ વિશે આપણે મહાપુરુષોની જેમ ખૂબ મનોમંથન કરી ઉચ્ચ સ્તર પર જઈ આપણા શબ્દોમાં જેને "કટાક્ષ" કહીએ તેવું પિષ્ટપેષણ કરવું નથી.

પણ સીધી સાદી રીતે આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને દિવાળીથી જે લાભલાભ થાય છે, તે જ આપણે જાણતાં હોઈએ છીએ છતાં વધારે જાણવા માટે આતુર રહીએ છીએ. પ્રથમ તો દિવાળી એટલે આપણા જેવા કુંભકર્ણ મંડળ સભ્ય રચ્યા ખાસ નામ એટલા માટે શોધવું પડ્યું છે કે કાંઈ આપણને આગમ કહી નિદે નહિ) માટે મોઝા સૂતાનું અને લહેવા ઉઠવાનું ધોર કર્મ આ ચાર દિવસો માટે ખાસ કષ્ટ ઉઠાવી, સામાજને ખુશ કરવા માટે કરવું પડે છે.

નૂતન વર્ષે પ્રથમ દિને સૌને મળતાં મળતાં અભિનંદન માટે કેવાં કેવાં વાક્યો બોલવાં પડશે તેની યાદી સર્વે ભાષાઓમાંથી યોધી તૈયાર કરવી પડશે; પછી વારંવાર બે કે ત્રણ વખતે ફેરવી ફેરવીને એ જ “નૂતન વર્ષાભિનંદન” “નવા વર્ષનાં મારાં હાર્દિક અભિનંદન” વગેરે વાક્યો નવા વર્ષને દિને જ એ કલાકમાં જૂતા થઈ ગયાં હોય તેવાં લાગશે. આ દિવસે ખાસ લાલ જેરી હજીકત હોય તો એ જ છે કે જે બૂલે ચૂકે પણ ચાની ખાલી આંગળ ન કરે તેવા મિત્રો પણ આ માટે સાચો કે ખોટો આગ્રહ કરશે અને આપણે પણ ખોટી રીતે “ના” “ના” કહી સાચી રીતે તે અમૂલ્ય તક ઇડી તેના ખોટા આગ્રહને સત્ય સ્વરૂપ આપી દઈશું...

વર્ષના ૩૬૫ દિવસ ગણતાં આખીના ૩૬૫ દિવસ પસાર થઈ ગયા તેનું ભાન આપણને આ ચાર દિવસમાં થાય છે. બે દિવાળી જેવું સીમાચિન્હ રાખવામાં ન આવ્યું હોત તો કેટલાક મસ્ત માણસોને સમયના અવિરત પ્રવાહનો ખ્યાલ પણ આવત નહિ.

આ ચાર દિવસમાં આપણે એવી રીતે જીવીએ કે કેંઈક માણસાઈ કહી શકાય...પણ પછી આ ચાર દિવસનું એવું રીએક્શન (Reaction) પ્રત્યાધાત-ચાય છે કે આખીના ૩૬૫ દિવસમાં “માણસાઈ” શબ્દોનો અર્થ પૂરી રીતે સમજવા કોશિષ પણ કરતા નથી.

દિવાળી દરમિયાન આપણે આપણી જાત કરતાં આપણી સમૃદ્ધિની વધારે પ્રગટિ ઇચ્છીએ છીએ અને કાંઈપનિક રીતે એક ખાતું તે માટે અલગ ખોલી રાખીએ છીએ...આ કંપના સહેજ...૬૬ ખતતાં આશામાં ફેરવાઈ જાય છે. કેમ કે ચારે આગુથી સંજોગવા મળે છે, તમારું નવું વર્ષ સુખદાયક નીવડે અને તે આશામાંથી તૃપ્તિ ફૂટી નીકળે છે. અને આપણે સમૃદ્ધિ માટે દોટ દઈએ છીએ.

વેપારી વર્ગ વધુ નવા નફા માટે, કારીગરો વધુ ખેનસ માટે, નેતાઓ નવા ભાષણ માટે, બાળક જેમ ફટાકાને ઝબે તેમ ઝંખવા લાગે છે.

અને આ વાતાવરણમાં નવાં વર્ષનાં મંડાણ થાય તે દરમિયાન આપણા જેવાં સીધા સાદા માણસ પર તો ફેટલાય વીતકો વીતી જાય છે. ‘સૌ’ દિવાળી બિગ્ગે એટલા માટે આપણે પણ એ ‘સૌ’ માં ભળી જવું પડે છે, અને ફોટો પહોંચતી વખતે જેમ કૃત્રિમ રીતે હસતું મોઢું રાખવું પડે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ મુખ પર મુખનાં ચિન્હો બતાવવાં પડે છે; અગાઉ લોકો તમાચો મારી મોં લાલ રાખવું એમ માનતા પણ જ્યારથી ફોટોગ્રાફની શોધ અમલમાં આવી છે ત્યારથી કૃત્રિમ હાસ્ય સહજ બની ગયું છે, અને તમાચો ખાવા કરતાં આ પ્રક્રિયા આગળના યુગને અનુરૂપ છે કેમ કે ગાલ લાલ થઈ જાય એટલી હદ સુધીનો તમાચો મારવાની શક્તિ આપણા હાથમાં રહી નથી, અને કદાચ પારકો હાથ એ કામ કરી આપે તો પણ આપણા મોઢા પર લોહીનો એટલો જરૂરો રહ્યો નથી કે જેથી ગાલ લાલ્લાઈ પકડે.

મોં પર હાસ્ય લાવવું પણ ક્યારેક કઠિન બની જાય છે. એક મિત્ર હોશિ હોશિ સ્ટુડીઓમાં પેશ અને મૂર્તિમંત થઈ બેઠો કે તરત જ સચ્ચનાં મળી, ‘જરા હસતું મોઢું’ એમણે પ્રયત્ન કર્યો અને સફળ પણ થયો...પણ કમભાગ્યે કેમેરાની સ્વીચ કામે લાગે તે પહેલાં જ એમનું મોઢું દિવેલ પીધા જેવું થઈ ગયું. ...પછી ફેટલાય પ્રયત્નો થયા છતાં મુખ પર હાસ્ય આવ્યું જ નહિ અને તેમ થવાનું કારણ એ કે એ મિત્રની નજર સામે જ લટકતા, ફોટાના ભાવ ખતાવતા બોર્ડ પર પડી...તેમાં રૂ. ૧૫ નો ચાંકડો વાંચ્યો કે તરત જ તેમને સામે કેમેરાને બદલે પોણું મળ્યું ધડનો ઢગલો દેખાવા લાગ્યો આર્થિક નુકસાન વખતે માણસને ફરિયાદો હસતું પડે એવો પ્રસંગ ખીન્ને લાગ્યે જ હશે.

આપણા જેવા તારીખ, માસ કે વારની પરવા ન કરનારા કાળની ગતિથી પર હોય તેવા મહાજનોને દિવાળીના આગમનનું ભાન, ખજારમાં રજૂ થઈ ગયેલાં નવાં વર્ષનાં કેસેન્ડ્રો તથા પંચાંગો બે માસ અગાઉ કરાવી દે છે, તેને તો આપણે લક્ષમાં પણ ન લઈએ એમ ધારતા આપણા ખાતાવાળા વેપારી

અંધુઓ બીસો રજૂ કરી દે છે; આપણી તો આંતર-
ક્રિયાઓ એ બીસોને 'વાંચન'માં લીધા પહેલાં જ
ઉઘાડી દેવાની હોય છે, છતાં લાંચાર કે એ સૌ
મંજૂર કરવાં પડે છે, કેમ કે વ્યવહારની સંસદમાં
આપણી મતિ એ બહુમતિ ગણાતી નથી.

દિવાળી આવી પહેલે એટલા વખતમાં આપણે
એ ભાઈઓની નજર ચૂકવી શકીએ તો બીસો ચૂક-
વવાની જરૂર રહેતી નથી. અને પછી દિવાળીના ચાર
દિવસો દરમિયાન તે આપણી પાસે ઉધરાણી કરવાની
હિંમત કરો શકતાં નથી અને પછી તો એ ઉધરાણી
નો કાયકમ નવા વર્ષ માટે કાયમ રહી જાય છે.

આવી બધી વળનદાર ચિંતાઓનો બોજ બે
માથા પરથી ઊતરી ગયો હોય તો પછી દિવાળીમાં
રસ પડે અને રનેહી મિત્રો વચ્ચે આપણે આપણી
પ્રતિષ્ઠાનો પાયો મજબૂત કરી શકીએ, અને દુઃ-
કાંતા બહિષ્કારમાં માનતા આપણે લંબૂ સારા કે
હવાઈ તેની ચર્ચામાં ઊતરી પડીએ.

આખને અને ખિરસાને બરબાદ કરતી રોચની
વિધેનો આપણો ખ્યાલ બદલાઈ જતાં તેમાં કદાચી
પ્રકાશના ફુવારા દેખાવા લાગે. આમ જ્યારેચારેબાજુ
આનંદ જેવું વાતાવરણ જણાય ત્યાર આપણી રસ-
વૃત્તિ વિશેષ જગૃત થતાં સાહિત્યની સુદમાં ભળી
જવાની એકાએક ઇચ્છા થઈ જાય, પરંતુ જેવા
જણાતા દિવાળી અંક કે જે મીઠાઈવાળાની દુકાને
પહોંચ્યા ન હોય છતાં પણ તે આપણા હાથમાં
ક્યારે આવે તેની ચિંતામાં પડી જઈએ છીએ અને
જેમ બને તેમ બધા અંકો મહત્તમાં તત્ત્વમાં સરસ
રીતે વાંચી તેમાંનાં સુંદર ચિત્રોને નીચેના બધાં

નાખે નહિ તેટલા મારે જુદા તારવી (આ જુદા
તારવવાની રીતને મૂર્ખાં લોકો "તદ્દશવી લેવું" કહે
છે) તેની સુંદરતાને સુરક્ષિત રાખવા આપણા સંગ્રહ-
સ્થાનમાં મૂકી દઈએ છીએ.

શામળ ભટ્ટે પણ કહ્યું છે કે "મહાપુરુષ માખણ
ગ્રહે, ગ્રહે છતરીયા છાયા."

એ મુજબના મહાપુરુષોના ટોળામાં પણ અતિ
મહાપુરુષો કે જે માખણ અને છાયા બંને ગ્રહી લે
તેવા હોય છે, તેઓની જેમ બે કોઈ મિત્ર બૂલી
જાય તો અથવા, આપણે તેને બૂલાવી શકીએ તો
દિવાળી અંક અને તેમાંનાં ચિત્રો વગેરે પણ આપણે
મેળવી શકીએ...

કોઈ પંચાંગ હાથમાં આવી જાય તો ન્યોતિયીની
અદાથી નેત્રા લાગી જઈએ. ને કે "ખગોળ" શાસ્ત્ર
વિષે પણ આપણું જ્ઞાન જોળ જોળ આપૃતિ જેવું
એટલે કે અંગ્રેજીમાં જેને ગ્રીકો કહી શકાય તેટલું
હોય છે. પછી એ "ખગોળ" શબ્દમાં સંશોધન કરીએ
તો તેમાં "ખ" અને "બ" કરતાં 'ગ'માં કંઈક
જોળાકાર જણાતાં 'ગ' પર વિચાર કરીએ તો પ્રાણી-
શાસ્ત્ર પર ઊતરી જવું પડે. પણ આપણું લક્ષ્ય તો
દિવાળી હોય છે. તેથી આવતું વર્ષ કેવું હશે તે
જેવા મારે તેમાં આપણું વર્ષફળ વાંચી હર્ષ અનુ-
ભવીએ. કેમ કે જેમ ગયું વર્ષ પસાર થઈ ગયું તેમ
આ વર્ષ પણ ફળ આપી પસાર થઈ જશે... પણ
મહાકાળના વૃક્ષ પરથી વર્ષફળો ઉતારતા વિકાનો-
માંથી કોઈ પણ તેના મૂળ વિષે કશું જ કહેતા નથી.
જેથી આપણે તો એમ જ સમજવું કે-નાસ્તિ મૂળં
વદમિ ફલં.....

સ્વ. બ. ડ. ઠાકોરનાં પ્રેમવિષયક સોનેટો : શ્રી મગનભાઈ પટેલ

[એક રસદર્શી પરિચય.]

સ્વ. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનાં સોનેટોનો રસદર્શી પરિચય કરાવનાર છે—૨૧ વર્ષના યુવાન, જેમનું નામ છે શ્રી મગનભાઈ ઉદયભાઈ પટેલ. વતન-આણંદ તાલુકાનું ગામ ઝીટોડીઆ. આણંદ સાથે જ બી. એ. (એનર્સ) થયા છે. આણંદની સેંટ ડેવિયસ ગર્લ્સ સ્કૂલમાં નોકરી કરે છે અને જીવનચરિત્ર એમ. એ. નો અભ્યાસ પણ કરે છે. કેલેન્ડર જીવન દરમિયાન જ તેમણે સાહિત્યનો શોખ કેળવ્યો છે. ત્યાં સાહિત્ય મંડળના મંત્રી હતા. મેગેઝીનમાં પણ લખતા, તેમના પ્રિય વિષયો છે: કવિતા અને નવલિકા. ઉત્સાહી અને આશાવાદી આ યુવાને આટલી નાની વયે સાહિત્યનો જ શોખ સાધ્યો છે તે તેમના ઉત્કલ્પસભાવિની નિશાનીરૂપ બને છે. 'નવચેતન'માં પણ શ્રી પટેલ ચમકેલા છે.

—તંત્રી

'હારાં સોનેટ'માં જે પ્રેમવિષયક સોનેટો છે તે 'લજુકાર' અને

'પ્રેમનો દિવસ'માંનાં સંગ્રહાયેલાં સોનેટો છે. 'પ્રેમનો દિવસ' એ સોનેટમાળા પ્રો ઠાકોર કહે છે—“આત્મ” આછા વરસુની પશ્ચાદ્ધર્મમાં અંગે જે હૃદયની ઉત્તરોત્તર સ્થિતિઓ ઉપસાવવાનો જ આશય છે. અમલકાર કે નવીનતાની છાંટ નથી. દરેક મણકો નાયક કે નાયિકાની ઉક્તિ છે. જે દ્વારા પ્રસંગો સૂચવાય છે, અને વળી પ્રસંગો વચ્ચેના ગાળામાં વાચક કદીપી લે એમ રાખ્યું છે, ”

“દેહની મરતીમાં શરૂ થતો રનેહ લાવો-માદમાં ગાંઠ યદ્ય, પરસ્પરથી વિઠોડનો અન્યોન્યની મર્યાદાનું ભાન મેળવતો, પ્રાયશ્ચિત્તમાં પવિત્ર થતો, અન્યોન્યની વિશુદ્ધિને પ્રેરક, સહચાર પ્રગટાવતો, પુત્ર-પ્રેમથી પ્રસન્ન થતો, અન્યોન્યના જીવનને અન્યોન્યથી સજર કરી દેતો છેવટે વિશુદ્ધ દેહભાવ સહિત, અનંત માનવપ્રેમના સાગરમાં પરિણમે છે. આમાં પ્રેમની દ્વિસહી ગૂંથાઈ છે, પણ તે કરતાંયે વધુ કીમતી છે એમાં આલેખાયેલાં મનોભાવના વિવિધ પલટા અને ગહનધેરી ભાવજીવિઓ ” એમ સુંદરમે આ કાવ્યો વિષે નોંધ્યું છે.

‘પ્રેમની ઉપા’ અપૂર્વ મીઠા રંગોથી ભરેલું સુંદર કાવ્ય છે. દમ્પતીના પ્રારંભના પ્રણયજીવનમાં દેહવિલાસ પ્રધાન રચ્યું છે, “એ હકીકત ઠાકોરે સુંદર ચિત્રો દ્વારા ઉપવાસી છે. નાયક છૂપી રીતે આવી દિવસે નાયિકાને આલિંગન આપે છે: દહાડે થે શું ?” એમ કહેતી નાયિકાનાં નેત્રોમાં સંગતિ-ધસક ભાવ રૂપાટ છે. બન્નેએ “ગાયું: પાયાં જિગર જિગર-થેયુપો સામસામાં.”

નાયિકા નાયકથી છૂટી પડે છે, અને નાયકને એ વિરહ અસહ્ય થઈ પડે છે. પોતાની અવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ પત્નીની મૃતિ ખરી થઈ જાય છે, અને તેની રનેહરમૃતિઓ સળગળી ઊઠે છે. વિદાય લેતી-વખતે છેલ્લા ચૂંબન માટે અધર ધરતી નાયિકાનું અનુપમ ચિત્ર ઠાકોર આપે છે.

“ મૃતિ તહારી, અધર ધરતી છેલ્લે ચૂમીસલામે, આંખો આડી કરત ચડતું આંસુ સંતાડવાને. ”

નાયિકા નાયકથી શા માટે છૂટી પડે છે ? નાયક તેના તરફ ઉદાસીન બને તેમાં ઉદાર નાયિકા પોતાનો જ દોષ જુએ છે.

નાયિકા દર થતાં નાયકને સંન્યાસી થઈ જવાનું મન થાય છે, અને પછી આંખો ખૂલતાં નાયિકા તરફ બતાવેલી ઉદાસીનતા માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. મહત્વાકાંક્ષાના મોહમાં અને લોકપ્રશંસાના સ્વપ્નમાં પત્નીની અવગણના કરી તે તેને સાલે છે.

“ એ મૂખાઈ વિશે ત્હને અવગણી-દીઠી નરે રનેહને ! ”

(એ ભાન થતાં મર્યાદાઓનું પણ ભાન થાય છે, અને પત્ની પાસે વિશુદ્ધિ મેળવવા તે તલસી રહે છે, પત્નીની વેણીમાં ધરલ સ્વચ્છ મોગરો ચૂકતાં પોતાની અશુદ્ધિઓનો એકરાર કરે છે.

આવ્યા હતા, અને તારાખાઈનું કહેવું હતું કે તે નોટો તેમના ચોરાઈ ગયેલા ૧૦૦ રૂ. ની નોટોમાંથી છે. તેથી તે ઊકરી ઉપર ચોરીનું આજ્ઞા આવ્યું. ઊકરી ધણી કરગરી, ખૂબ રડી, હાથપગ નેડીને ઢેંચા લાગી કે 'મે' તમારા સા રૂપિયા નેચા પચી ગયા. કોઈ કુટુંબ આ કામ છે કે મારી પેટીમાં મૂકેલા મૂકી દીધા છે. પરંતુ આટલું ચોક્કસ પ્રમાણ તમારું પછી પચી તેના કહેવા પર કોણ વિશ્વાસ કરે? તો ફક્ત તેની મુખાકૃતિ જ કેટલીયે વાર સુધી તો રહી. અને તેની મુખમુદ્રા જોતાં મને વિશ્વાસ પડેલો આવતો કે ચોરી તેણે કરી હોય. કેસ ચાલવાની થોડીક વાર દરો ત્યાં એક ૨૪-૨૫ વરસનો યુવાન મારી પાસે અચાનક આવ્યો અને કાનમાં ધીમેથી કહેવા લાગ્યો:-

‘રાયસાહેબ, આપની વજીલાત ખૂબ જ સારી પાસે છે. હું આપની નામના સાંભળી ચરણે આવ્યો છું.’

‘મે’ પાછળ ફરી નેહું અને કહ્યું, ‘સારી તો ઠીક લખ હા, વજીલાત કરું છું એ વાત સાચી છે’.

મારા આ જવાબની રાહ જોવા વગર જ તે માણસ ગરીબનું મોઢું કરી આજીજી કરતો બોલ્યો:-

‘રાયસાહેબ, મારા ગરીબ ઉપર દયા કરો. તમે પેલી ઊકરીને મદદ કરી ચક્રશે? તે સાંવ નિર્દોષ છે. ને તેને તમે ઊડાવી ચકો...’

એટલું કહેતાં કહેતાં તો તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. મેં તેને પૂછ્યું, ‘તે ઊકરી તરફથી કોઈ વજીલ નથી?’

તેણે કહ્યું, ‘અરે આપ પચી કેવી વાત કરો છો? તે બિચારી ગરીબને કોણ વજીલ મળવાનો હતો? પરંતુ જો આપ પ્રયત્ન કરી તેને ઊડાવી ચક્રશે તો હું મારી ચામડીના નેચા તમને પહેરાવીશ, ઈશ્વર આપને ધણો યશ આપશે.’

મેં એક હાથ વિચાર કર્યો અને યુવાનથી પેલી ઊકરીની મુખાકૃતિ ફરી જોવા લાગ્યો. તે મારી તરફ એકા દશે નેઈ રહી હતી. જાણે પોતાની ઉઘાસ

મુખાકૃતિ અને અશ્વપૂર્ણ નેત્રો વડે એમ કહેતી હોય, “મને તમે જ બચાવો.” મને તેના ઉપર દયા આવી અને મેં તરત જ તેના તરફથી વજીલાત કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. હું જોતો યદ્ય તે ઊકરી પાસે ગયો અને તેને પૂછ્યું— ‘હું તમારી તરફથી વજીલાત કરું?’ તેણે માથું ધુણવી પોતાની સ્વીકૃતિ આપી. હું પાછો મારી ખુરસી પર આવીને બેઠો અને મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબને મેં પ્રાર્થના કરી! “આરોપી તરફથી હું હાજર છું તેથી આરોપી સાથે મને ચોરીવાર એકંતમાં વાત કરવાની મંજૂરી મળવી નેઈએ.” રત્ન લઈ, આરોપી ઊકરીને એક બાજુ લઈ-જઈ, મેં તેને બધી વાત ખરેખરી કહી દેવા કહ્યું, અને તે કંઈપણ છુપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે પછી સમજાવ્યું.

કમલાએ મને બધી કથા આ પ્રમાણે કહી:-

“મા પાસે નોકરી કરતાં મને લગભગ બે વરસ થઈ ગયાં છે. આ બે વર્ષોમાં આ સાહેબે મારી સાથે વહેવાર ધણો સારો રાખ્યો છે. તેમનો મારા ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ છે. લગભગ આઠ દિવસ પહેલાં બાની બેગમાંથી રૂ. ૧૦૦ની ચોરી થઈ. તેમણે પોતાના યુવાના ઓરગમાં તે પેટી મૂકી હતી. આ સાહેબે મને તે અંગે પૂછ્યું. પરંતુ તે વિષે મને રહેજ પછી ખબર નહોતી—

તો પછી હું શું કરું? અમારા ઘરમાં એક બીજી બાઈ પચી રસોઈનું કામ કરે છે. તેનું નામ સાધુબાઈ છે, તેણે બાને કહ્યું કે મેં આ ઊકરીને પેટીમાંથી નોટ કાઢતાં બારણાની તરામાંથી નેહું છે, અને પછી મારી બેગમાં નેહું તો ૨૫ રૂપિયા નીકળ્યા. પછી વજીલ સાહેબ, હું તમારા ચરણોના સોગંદ પાછને કહું છું કે મેં રૂપિયાને હાથ મુદ્દા નથી અડકાડ્યો. તમે જ મારા મા-આપ છો. ગમે તે થાય મને આ કલંકમાંથી બચાવો.”

આટલું કહી કમલાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને આગળ તે કંઈ કહી ન શકી. તેનાં દુઃસહ બંધ થતાં સુધી મેં થોડો વિચાર કરી લીધો. અને તેને પૂછ્યું— ‘તને કોના ઉપર શક છે?’

‘ચયા હશે લગલગ ૮ થી ૧૦ મહિના.’

‘તારાબાઈ તમને પગાર કેટલો આપે છે?’

‘દર મહિને સાત રૂપિયા.’

‘શું આજ સુધીનો પૂરો પગાર તમને મળી ગયો છે?’

‘ના, થોડા મહિના છે—’

‘કેટલા? પચાસ રૂપિયા?’

‘તે મને બરાબર યાદ નથી.’

‘કેમ બરાબર યાદ નથી?’

‘જેમ જેમ મહિનો પૂરો થતો જાય તેમ તેમ પગાર લેતી જતી હતી. કેટલો લીધો અને કેટલો બાકી છે તેનો શું હું હિસાબ રાખવા બેઠી છું?’

‘એટલો ગુરસો શું કામ કરો છો બહેન? પરંતુ ધારો કે આરોપીનું ખોટું કરવાનો વિચાર આવ્યો હોત તો તેની બેગમાં મૂકવાના તમને ૨૫ રૂપિયા મળી શક્યા હોત કે નહિ?’

‘પણ તમે મને આવા નકામા પ્રશ્નો શું કામ પૂછતા હશો? મારા મનમાં તેની બેગમાં રૂપિયા મૂકવાનો વિચાર શું કામ આવે?’ અને મારી પાસે એટલા પૈસા ક્યાંથી આવે?

‘‘તો શું આજ સુધી નોકરી કરતાં તમે કંઈ પણ ખચાવ્યું નથી?’’

‘બા સાહેબ પાસે મારા થોડા રૂપિયા લેવા છે તે જ મારી ખચત છે.’

‘તો પછી તમે બા સાહેબ પાસે નોકરી કરવા આવ્યાં ત્યારે જ ૨૫ રૂપિયા સાથે લાવ્યાં હશે!’

‘‘જી ના, મારી પાસે એટલા રૂપિયા ક્યાંથી આવે? અને વડીલસાહેબ, તમને યાદ હશે કે તે છોકરીની બેગમાંથી જે રૂપિયા નિકળ્યા તે એ જ નોટો છે જે ખોવાયેલી હતી.’’

સાહુબાઈએ પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે મને ચૂપ કરવા આ પ્રશ્ન કર્યો હતો.

‘મેં તેના પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન ન આપી તેને ફરી પૂછ્યું. ‘બહેન, તમે રહેવાસી ક્યાંનાં?’

‘શું હું? ગામડાની.’

‘ત્યાં તમારા સગામાં કોણ કોણ છે?’

‘તમારે તે જણવાની મતલબ?’

‘એમ જ? જો કહેવામાં કંઈ વાંધો હોય તો ને પૂછું.’

‘એક બહેન છે.’

‘તમારા એ બહેનનું નામ શું છે?’

આથી સાહુબાઈ બહુ ગુરસે થઈ. ‘મારી બહેનના નામ સાથે તમારે શું સંબંધ છે?’

‘પણ નામ બતાવવામાં શું કંઈ વાંધો છે?’

‘મીમાબાઈ.’

થોડીવાર વિચાર કરી મેં ફરી પૂછ્યું, ‘સાહુબાઈ હવે ફક્ત એક જ પ્રશ્ન બીજો પૂછીશ. તમે આવ્યાં લગલગ પાંચ દિવસ પહેલાં-ગામમાં પોતાની બહેનને રૂપિયા ૭૫ નું મનીઓર્ડર મોકલ્યું હતું તે રૂપિયા તમારી પાસે ક્યાંથી આવ્યા?’

બસ, મારો આ સવાલ સાંભળતાંની સાથે જ સાહુબાઈ ને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો, શરીરમાંથી પરસેવો છૂટવા લાગ્યો અને મોઢું શીકું પડી ગયું. ધમ કરતાંને તે નીચે બેસી ગઈ. થોડી વાર રહી મેં ફરી એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હું-હું-સાહેબ-નહિ—’ આવા ટૂંકાટૂંકા શબ્દો એ નીચે બેઠાં બેઠાં જ બોલવા લાગી.

‘બહેન, સાચું કહી દો, તમે મોકલ્યા છે?’

હું ખોખારો આતાં રહેજ કાઢનો આવેશ દેખાડતાં બોલ્યો.

સાહુબાઈએ કહ્યું, ‘હું, નહિ સાહેબ, કઈ ખાતરનો મારા ઉપર દોષ નાખો છો?’

હવે મેં તે બાઈને પ્રશ્નો પૂછવા બંધ કરી બિલા થઈ બધાને સંભળાવ તેવી રીતે કહ્યું, ‘કોર્ટની રજા લઈ મારે બે શબ્દો કહેવા છે.’

“ગર્ભ કાસે આ કોર્ટમાં જ એક આરોપી ઉપર ટપાલ લૂંટવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આરોપીના વકીલ તરીકે મેં આજે કોર્ટમાં તે કેસના બધા કાગળો તપાસી જોયા. તે કાગળોમાં એક કવર હતું. જે ફાડીને તેમાંથી રૂપિયાની નોટો કાઢી લેવામાં આવી હતી. અને તેની અંદર એક પત્ર પડેલો મળી આવ્યો હતો. તે કેસ માટે પૂરાવા અંગે જે વસ્તુઓ આવી છે તે બધી મેં આજે જ જોઈ છે. આજે આ કેસની જુગાની દરમ્યાન સાક્ષુઆર્થનું નામ સાંભળી અને આ નામની સહી વાળો એક કાગળ જોવાનું યાદ આવ્યું. તરત જ તે પત્ર હું કોર્ટમાં લઈ આવ્યો છું. તે આ રહ્યો. આ પત્ર લૂંટાયેલા ટપાલના કાગળોમાંનો છે. તેમાં લખ્યા મુજબ આ પત્રની સાથે પોલોસો રૂપિયા દેતા. આ પત્રના કવર ઉપર પોસ્ટઓફિસની છાપ છે. અને જે રીતે તારાઆખને ઘેર ચોરી થઈ તેના બીજા દિવસની તારીખ તે છાપ ઉપર છે. કોર્ટ આ પત્ર વાંચી શકે છે અથવા કોર્ટની રજા મળેથી હું આ પત્ર જોશો વાંચી સંભળાવું.” એવું કહી મેં તે પત્ર જોડ્યો. તેની ઉપર તારીખ, માસ, વગેરે કંઈ જ લખ્યું નહોતું. ફક્ત નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“મીમાખાને સાક્ષુના અનેક વન્દન. આ સાથેના કવરમાં ૭૫ રૂપિયાની નોટો મોકલું છું. હું આવું ત્યાં સુધી તેને સાચવી રાખજો. હું મારી સાથે જ લેતી આવત પથ્થુ ચોરીની બીકે પાસે નથી રાખ્યા. આ વિષે કોઈને એક શબ્દ પથ્થુ કહીશ નહિ. હું અહીં મજામાં છું.

મેં પડેલા પત્રમાં જ લખ્યું હતું કે કમલા નામની છોકરી હજુ અહીં જ છે. પથ્થુ મારો નિશ્ચય છે કે તેને આ ઘરમાંથી કાઢું નહિ તો મારું નામ સાક્ષુઆર્થ નહિ. બધાને મારા વન્દન કહેજો.

તમારી જ સાક્ષુઆર્થ.”

આ પ્રમાણે તે પત્ર વાંચી મેં પત્રની સાથે તારાઆર્થ પાસે બધી પહોંચો જે સાક્ષુઆર્થ પાસેથી લીધેલી

હતી તે પથ્થુ નામદાર મેજિસ્ટ્રેટ આગળ મૂકી દીધી. અને કહ્યું, “કવર ઉપર કરેલા સરનામાથી સાબિત થાય છે કે રૂપિયા મીમાખાઈ નામની સ્ત્રીને મોકલાયા છે, અને કાગળમાંના અક્ષરો તથા આ પહોંચો પરની સહીના અક્ષર એક જ વ્યક્તિના છે. તારા આર્થના ચોરાઈ ગયેલા ૧૦૦ રૂપિયાનું શું થયું તે સમજતાં હવે વાર નહિ લાગે. તે ૧૦૦ રૂપિયામાંથી રૂ. ૭૫ આ સાથે ગામમાં મીમાખાઈ પાસે જવાના હતા અને રૂ. ૨૫ આ નિર્દોષ છોકરીની ભેગમાં મૂકી દેવામાં આવ્યા જેથી સાચો દોષી છુપાઈ શકે.”

કાગળ અને પહોંચો. જોયા પછી કોર્ટને પથ્થુ નિશ્વાસ થઈ ગયો કે વાત શું છે, અને આ વિષે વધુ તપાસ કરવાની હવે જરૂર ન હોવાથી કમલા નિર્દોષ જાહેર કરી છોડી મૂકવામાં આવી.

જે યુવાનની પ્રાર્થનાથી હું આ કેસ હાથમાં લેવા તૈયાર થયો હતો તે હું પુરશીમાંથી બીજો થયો કે તરત જ મારી પાસે આવ્યો અને મારા પગમાં પડી ગયો. તે વખતે તે આનંદ અને ઉપકારના ભારથી એટલે તો ગળગળો થઈ ગયો હતો કે એક શબ્દ પથ્થુ બોલી ન શક્યો. તે એ પથ્થુ ભૂલી ગયો કે હું ક્યાં બીજો છું, અને કમલા જેવી કંઠકાની બહાર આવી કે તરત દોડી તેની પાસે ગયો અને તેને બેઠી પડ્યો. તે છોકરી પથ્થુ તેની છાતી ઉપર માથું મૂકી ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી.

ત્યાર બાદ સાક્ષુઆર્થની શી દશા થઈ તે કહેવાની જરૂર છે જ નહિ. ચોડા દિવસ પછી તે યુવાન મારી પાસે આવ્યો અને મેં તેમના ઉપર જે ઉપકાર તેની દૃષ્ટિએ ક્યો હતો તેની ભેટ તરીકે આશરે રૂ. ૧૦૦ ની એક વીંટી આપવા લાગ્યો. તેના અતિ આમ્રહને લીધે મારે તે વીંટી સ્વીકારવી પડી, પછી વાતચીત દરમ્યાન તેણે મને જણાવ્યું કે તેનાં કમલાની સાથે નજીકના લલિત્યમાં જ લગ્ન થવાનાં છે. એ જાણી મેં તે વીંટી તેને એમ કહી પાછી આપી કે આ મારા તરફથી લગ્ન પ્રસંગે તારી પત્નીને ભેટ આપજો.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ વેદનું અંગ ગણાય છે, તેના ત્રણ સ્વરૂપ ગણાય છે. ગણિત, સંહિતા અને હોરા એ ત્રણ ભાગ છે. હોરા એટલે ફળાદેશ. કરણ્ય અથવા અને ગણિત વગર ફળાદેશ પાગલું અને છે. ફળાદેશ વગર ગણિત એ માત્ર ખગોળ શાસ્ત્ર અને છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નહિ.

ફળાદેશ એ એવડો મોરો દરિયો છે કે તેને પાર કરવો એ ઘણો કઠિન માર્ગ છે. સમુદ્રના અનેક પ્રવાહો પેટે તેમાં અનેક મતમતાંતરો પણ છે.

ફળાદેશનો આધાર ફૂંઠડી ઉપર છે. અને ફૂંઠડી નો આધાર સાચા જન્મ સમય ઉપર હોય છે, સાચો જન્મસમય ઘણી વખત પ્રાપ્ત હોતો નથી. વળી જીવનના અનેક નવા પ્રશ્નો ભિન્ના થાય છે ત્યારે ફળાદેશ માટે પણ અનેક પ્રશ્નો ભિન્ના થાય છે. એટલે ફળાદેશના એક ભાગ તરીકે પ્રશ્ન વિદ્યા એક મહત્વનું અંગ બની રહે છે.

ફળાદેશના પ્રત્યેક અંગમાં ઘણું કરીને નષ્ટભૂતકનું પ્રકરણ હોય છે. એટલે કે ફૂંઠડી ન હોય તો ક્ષય રીતે નવી ફૂંઠડી નિર્માણ કરવી તે માટે તેમાં નિયમો આપેલા હોય છે. પરંતુ કેટલાક ખાસ અંગો પ્રશ્નવિદ્યા માટે જુદા લખવામાં આવ્યા છે. આવા સ્વતંત્ર પ્રશ્નશાસ્ત્રના અંગોમાં વરાહમિહિરના પુત્ર પૃથુવશના પદ મ્થોકો ખૂબ બહાર આવ્યા છે. તેની અનેક ટીકા અને ભાષાંતરો પ્રાપ્ત છે.

પૃથુવશના આ પુસ્તકની સુંદર ટીકા ઉમદલ ભટ્ટે કરી છે. ઉત્પલે અનેક અંગોની સંસ્કૃતમાં ટીકા કરીને ગણિત અને ફલિત અંગો ઉપરનો પોતાનો ફેટલો કાઢ્યો છે તે ખતાવ્યું છે. વરાહમિહિરના અંગો ઉપર ને ઉત્પલે ટીકા મળી શંકા ન હોત તો તે અંગો આટલા વિખ્યાત જન્યા હોત કે કેમ તે શંકા છે. ભટ્ટેત્પલ પ્રાચીન સંહિતા અંગોના ભંગ અભ્યાસી હતા. વળી તેણે પદ્યવ્યાધિકા નામના પ્રશ્ન વિદ્યાના સારા અંગની ટીકા પણ લખી હતી. આથી પોતાના શિષ્યોને જ્યોતિષ વિદ્યામાં પારંગત બનાવવા માટે

એક નાનકડો સ્વતંત્ર અંગ લખ્યો. આ પુસ્તિકામાં છે પ્રશ્નશાન આખો અંગ માત્ર ૭ આયામાં છે. તેથી “ ૭૦ આયા ” ને નામે પણ આ અંગ ઓળખાય છે.

આ યુગ અતિ ઝડપી યુગ છે. બધાને સંક્ષિપ્તમાં બધું જોઈએ છે. તાવ આવ્યો હોય તો ઝડપથી ઉતારવો છે અને જ્ઞાન લેવું હોય તો પણ ઝડપથી મેળવવું છે. ઉત્પલભટ્ટ જેટલો સમય આજના અભ્યાસ પાસે નથી. જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ આ યુગમાં ખેડાણી છે તેમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર પણ બાકી નથી. ભટ્ટેત્પલ જેટલો સમય ભણે આજે નથી પરંતુ તેમ છતાં વિદ્વાનો હજુ મળી શકે છે. એટલું જ નહિ ઉત્પલના વખતમાં સામાન્ય જનસમૂહ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જેટલો અભ્યાસી હતો તેના કરતાં અનેકગણો અભ્યાસ આજે સામાન્ય પ્રજાજનો કરે છે અને તેમને શક્ય સાધન સગવડો પણ મળે છે. આથી તેમને પ્રશ્નવિદ્યાનો એ અંગ આપણે આ પાનાંઓ દ્વારા પીરસીએ.

રવિ શશી કુજ બુધ શુરુ સિત, રવિજ ગણેશાન્નપ્રભુમ્ય ભક્ત્યાદૌ ।

વરથેહલુ સ્પષ્ટતર, પ્રશ્નશાનં હિતાય દૈનિદ્યમ ॥૧૧॥

પ્રાચીન ભારતના અંગોમાં એવો એક પણ અંગ નહિ મળે કે જેના આરંભમાં લેખકે ઇશ્વરને યાદ કરેલ ન હોય. ઉત્પલભટ્ટ અહીં વિધને દૂર કરનાર ગણેશને યાદ કરે છે અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં આત્મા રૂપ ગણ્યતા સૂર્યાદિ સાત ગ્રહોને ક્રમશઃ યાદ કરે છે આ યાદી માત્ર શબ્દની નથી. તે પોતે તેમને પ્રણામ કરે છે. ગીતાકાર જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે ત્રણ ઉપાય બતાવે છે. પ્રણામ, પરિબ્રજ, સેવા. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રણામ એ પ્રથમ પગલું ગણાયું છે. ઉત્પલના પ્રણામ એ માત્ર શારીરિક ક્રિયા નથી. સાત આઠ દેવને એક સાથે માયું નમાની દીધું એટલે વંદના પૂરી થઈ એમ નથી. બહુ નમવાથી પ્રણામ પહેલે

છે તેમ પણ નથી. “અહુત નમે નાદાન” એ કહેવત એટલા જ માટે પડી હશે. ઉત્પલ્લ તે માટે શબ્દ વાપરે છે ભક્તિનો. તે કહે છે કે હું ભક્તિપૂર્વક પ્રજામ કરું છું.

પ્રથમ ચરણમાં આ રીતે વંદના કર્યા પછી જ તે આગળ વધે છે. વંદનાની આ વાત કદાચ આ યુગમાં નકામી લાગે. પરંતુ ભારતમાં તે લગાઇ વખતે પણ વંદના થતી. દ્રોણની સાથે લડતાં અર્જુન પ્રથમ બાણ તેમના પગમાં નમસ્કાર રૂપે ફેંકે છે. અને એ રીતના પ્રજામ શુરુ સ્વીકારે છે. એટલે ભારતીય અંધકારોની જ નહિ ભારતીય સંસ્કૃતિની એ પરંપરા છે તેમ કહીએ તો વધારે ન્યાયયુક્ત થશે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આ અંધ રચનાનું કારણ સૂચવે છે. તેણે દીકા લખી છે તે વટવંચાશિકા તો પ્રાપ્ય હતું જ છતાં ચોતે આ નવો પ્રયત્ન શા માટે કરે છે તેનો જવાબ તે આ અર્ધા ચરણમાં આપે છે.

તે કહે છે કે જ્યોતિષીઓના હિત ખાતર આ અંધ લખું છું. પ્રજ્ઞાન અગાઉ લખાયું છે. પરંતુ હું તેને વધારે (સ્પષ્ટતર) કરું છું.

અર્થ:—સૂર્યોદિ સાત ગ્રહો અને ગણેશને પ્રથમ ભક્તિ પૂર્વક પ્રજામ કરીને દેવજ્ઞોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પ્રજ્ઞાન નામનો અંધ લખીને પ્રજ્ઞ વિદ્યાને હું સ્પષ્ટતર કરું છું.

દશભેદઃ સદ્ગણિત, જાતકમવલોકય નિરવશેષમ્ ।
યઃ કથયતિ શુભમશુભ, તસ્ય ન મિથ્યા
ભવેદ્વાણી ॥૨૧॥

આ શ્લોકમાં સાચું જ્યોતિષ કહેવા માટેના મુખ્ય શુભો ઉત્પલ્લ આપે છે.

(૧) ચઢના દીપ વગેરે દશ ભેદ (૨) ચઢતું સ્પષ્ટ ગણિત (૩) ફક્તના અંધોના સંપૂર્ણ અભ્યાસ. એ ત્રણ આખતો તેણે ગણ્યાની છે.

પ્રજ્ઞશાસ્ત્ર એ ફક્ત જ્યોતિષની એક શાખા છે. તેથી ફળકથનના અધા નિયમો આ પ્રજ્ઞવિદ્યામાં લાગુ પાડી શકાય, આથી તે નિયમોનું જ્ઞાન ભુમિકા

રૂપે પણ આવશ્યક છે જ તેમ તે કહે છે. જો ફળ-શાસ્ત્રનો યાતા હોય અને જન્મ ફૂંડલી ન હોય તો પણ પ્રજ્ઞને આધારે સચોટ ફળ કહી શકાય તેમ ઉત્પલ્લ આ શ્લોકમાં કહેવા માગે છે.

ત્રણ શરતમાંથી ત્રીજી શરત અહીં સંક્ષિપ્તમાં સમજાવે.

આપણે એ બાબતું નોંધવું કે ફૂંડલી એ શું છે ? તે કઈ રીતે દોરી શકાય ? તેનાં ખાનાં શું સૂચવે છે ?

લગ્ન ફૂંડલી એટલે પ્રજ્ઞ કે જન્મ વખતનો આકાશનો નકશો. તે વખતે આકાશમાં પૂર્વ દિશામાં જે રાશિ ભગતી હોય તે લગ્ન તે વખતે આકાશમાં

(અનુસંધાન પાન ૧૧૫ નું ચાલુ)

તેની સફળતા માટે શું કયું ? ખીજાઓને સાચા માર્ગ દોરવા માટે તે શી યાતનાઓ વેઠી ? માન માતો અને આડગરથી કયું સિદ્ધ થતું નથી. કાલસા-ના પીસનારને રાખોડી હાથમાં આવશે, સુચારુજન નહિ તે તું કેમ જીવી જાય છે ? તારું આ અમુક માનવજનન વ્યર્થ વધી જાય છે અને તું પારલોકિક ઉન્નતિ માટે કયું જ કરતો નથી. તારી આ નિષ્ક્રિયતાથી અગાની જેવા સંસારના કીચડમાં ખદમદતા માનવજનું તો પણ તારી મસ્કરી કરે છે, છતાં તને હજી પણ શરમ નથી આવતી ? રંગ છે તને કાતારા વાંચિત સંકલ્પોની સિદ્ધિ પ્રદાન કરનાર પ્રજ્ઞને રીઝાવવાનું પણ તને શરતું નથી ?

—અને મારી આંખો સામે મારો આખો જીવનકાળ ખડો થઈ જાય છે. મેં સેવેલી ઉપેક્ષાદૃષ્ટિ અને નિષ્ક્રિયતા માટે મને પરતાવો થાય છે. જિંદગીના અમુક વારસામાંથી મેં કેટલું બધું ગુમાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને મને એ બૂઝો સુધારી લેવાની આતુરતા થાય છે, પણ શું કરું ? સમય હવે પીતી ચુક્યો છે. હવે તો માન એક જ વાત મારી છબે રમતી રહે છે:

મુંજ બેડલી જે હું સતયુરુ મુખાણી ફીજ !

—અને મારી આંખો અંધકારના શુરખા ઢળી પડે છે.

પશ્ચિમમાં જે રાશિ હોય તે સાતમું ભુવન. તે વખતે આકાશમાં બરાબર ૯૦° ઉપર માથે આવેલી હોય તે દસમું ભુવન અને દસમા ભુવનથી બરાબર ૧૮૦° દૂર આવી હોય તે રાશિ ચોથું ભુવન થાય છે. આ ૧-૪-૭-૧૦ ભુવન મુખ્ય સ્થાનો છે. જેમ ખીલે બાધિક પ્રાણી તેને આધારે ગતિ કરે છે. તે તેનું કેન્દ્ર છે. તેમ ફળાદેશ માટેનાં આ ચાર મુખ્ય બિન્દુઓ છે. મુખ્ય સ્થાન છે. એટલે તેને કેન્દ્ર સ્થાન કહે છે.

પહેલા અને સાતમા સ્થાન વચ્ચે ૧૮૦° છે. અને ૧૦ અને ૪ થા સ્થાન વચ્ચે ૧૮૦° થાય છે આ ઘેરાયા પછી ૩૬૦°ના ચક્રના ૩૦° ના ભાગ પાડતાં બાર સરખા ભાગ પડી રહે છે. તેમાં આરંભ લગનથી ડાબી બાજુએ ધડિયાળના કાંટાની વિરુદ્ધ દિશામાં એક પછી એક રાશિ લખતા જવાથી બારેય ખાનામાં રાશિઓ આવી જશે.

કેન્દ્ર ભુવનોની વાત પછી એવાં જ ઉપયોગી ત્રિકોણ ભુવનો છે. લગનને મધ્યમાં રાખીને ડાબી અને જમણી બાજુ ૧૨૯° દૂર આવેલ ભુવનને એટલે કે લગનને ૧ ગણીએ તો ડાબી બાજુ પાંચમું ખાતું અને જમણી બાજુનું પાંચમું ખાતું એ બે ત્રિકોણ ભુવનો ગણાય. ખીલ રીતે ગણીએ તો લગનથી સળંગ રીતે ગણતાં પાંચમું અને નવમું ખાતું એ ત્રિકોણ ભુવન ગણાય. લગનને ૧ ગણીને સાલોએ છીએ તેથી તે પ્રથમ ત્રિકોણ ૫ એ ખીલે ત્રિકોણ અને ૯ એ રીલે ત્રિકોણ ગણાય.

આપણે જોયું કે લગન કેન્દ્ર પણ છે અને ત્રિકોણ પણ છે. ત્રિકોણ એ ત્રણ ભુવનને આપણે વિશેષણ તરીકે લગાડ્યું, છતાં તે વિશેષણનો ફલિતમાં અર્થ જુદો છે. પ્રથમ ભુવન શારીરિક ફળ સૂચવે છે, પાંચમું ભુવન માનસિક ફળ સૂચવે છે અને નવમા ભુવનનું ત્રિકોણ આધ્યાત્મિક કે ધાર્મિક ફળ સૂચવે છે.

આટલી વાત પછી આપણે એ બાજુનું જરૂરી છે કે આ બાર ખાનામાંથી કયું ખાતું શું સૂચવે છે ? કે જેથી પ્રશ્ન વખતે તેને આધારે ફળ કહી શકાય ?

લગન: પ્રથમ ભુવન : શરીર, દેહસૌક્ય, આરોગ્ય,

સંચારશક્તિ, રુપ, પશુ, પ્રાણિક (પ્રશ્નકર્તા) માટે પ્રથમ ભુવન જોવું.

ખીલું ભુવન : જન્મ મિશ્રિત, ધન, વસ્ત્ર, રત્નો, તેના ઉપર નભનાર કુટુંબીજનો (પોષ્ય) વાણી, જમણીઆખ, વિવિધ વિદ્યા.

ત્રીજું ભુવન : ભાંડરડાં, નોકરચાકર, દૂકાંમુસાફરી, પત્રવ્યવહાર, ઘોડા, પરાક્રમશક્તિ, જમણોકાન,

ચોથું ભુવન : બાગ, ખજૂ, ખેતર, સુસખન, જમીનના પેટાળમાં પાણી, ખાણનું ખનીજ માતો, સુકદ, પશુસુખ, ભાણેજ, શયન,

પાંચમું ભુવન : પુત્ર, ભુદ્ધિ, શિક્ષણ, વિદ્યા, વ્રત, પ્રતિભા, મેધા, સલાહમંત્રણા, વિવેક શક્તિ, (શુભદોષ પારખવાની શક્તિ) પૂર્વજન્મકૃતપુણ્ય, સત્કર્મપ્રત્યે અભિરુચિ, પુરતકો.

છઠ્ઠો ભાવ : રોગ, શત્રુ, ચોર, લય, પીડા, મામાં, ગધેડું, હાંટ, જંદુમંત્ર, જળ કે શસ્ત્ર-ધાતથી હાની, તનુક્ષિત.

સાતમો ભાવ : પતિપત્ની સમાગમ, ગમનાગમન, વિવાહ, વ્યાપારમાં ભાગીદારી, નદીએ જવું, શય્યા.

આઠમો ભાવ : ચતુ, ચતુર્તું કારણ, ખોવાએલી વસ્તુ, નદી પાર કરવી, મુસાફરીનો માર્ગ કાપવો, કિલ્લો, શત્રુસંકટ, સુદ, મકાન કે મઠ મંદિરનો નાશ, ધરતું છિદ્ર.

નવમું ભુવન : આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક બાજો, વાન, ફૂવા, તળાવ, જળાશય, ધર્મ-સ્થાન, લાંબીયાત્રા, દીક્ષા, સમુદ્રપર મુસાફરી, પરદેશના સંબંધો, પુરતક કે લેખોનું પ્રકાશન.

દસમું ભુવન : પિતા, વરસાદનું પડવું, સ્થાન-હોદ્દો-પદ, રાજ્યમાન, સિદ્ધા, રિયતિ, કાય પ્રયોજન, માન મરતબો, દેવાલય-નગરસભા વગેરેમાં આત્મા શક્તિ,

અગિયારમું ભુવન : દાથી, ઘોડા વગેરે વાહન સુખ, વસ્ત્રાભૂષણ સુખ, મોટાભાઈ, દોકરી, વિદ્વાન, વિદ્યા, મિત્રો, આશા, આનંદ સિક સુખ, ડાંગો કાન, ઈચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્તિ,

બારમો ભાવ : ત્યાગ, ભોગ, દાન, ખર્ચ કરવાની અન્ય આખતો, સ્થાનભ્રમતા, કેદ, દુઃખ, મંત્રાનુક્રાંત, ડાંગી આંખ અને કમનશીખી.

પ્રથમ વખતે લગનનું ખાસ બળ જોવું. ઉપરાંત જે ભાવ ઉપરથી જોવાનું હોય દા. ત. પિતા માટે ૧૦મું સ્થાન જોવાય. તે ભાવના સ્વામી, ભાવની રાશિ, અને ભાવ કારક ગ્રહ એટલાનો નિચાર કરીને જાણ કરેવાનું હોય છે.

ભાવને બળવાન ક્યારે ગણવો તે માટે આગળ શ્લોક આવશે. પરંતુ સામાન્ય નિયમ છે કે જે ભાવમાં ભાવનો સ્વામી પડ્યો હોય કે ભાવસ્વામીની દષ્ટિ પડતી હોય તે તે ભાવ બળવાન ગણાય. જે જે ભાવમાં શુભ ગ્રહો પડ્યા હોય કે શુભ ગ્રહની દષ્ટિ પડી હોય તે તે ભાવ પણ બળવાન ગણાય. જે ભાવમાં પાપ ગ્રહ (શનિ-મંગળ-સૂર્ય) પડ્યા હોય કે પાપગ્રહની દષ્ટિ પડતી હોય તે ભાવ નિર્બળ ગણાય.

હવે બીજી વાત ઉત્પત્તિની પ્રથમ શરતની લાલચે તેમાં તેણે 'દશમેદ' એટલું જ કહ્યું છે. તેના શિષ્યો એ દશમેદ કહાવ્યું છુરત જ જાણી લે પરંતુ આપણે તે સ્પષ્ટ જાણવા જોઈએ.

આ દશમેદ માટે વૈદનાથે બહુ સારી સ્પષ્ટતા કરી હોઈ તેને અહીં સંક્ષિપ્તમાં નોંધીએ.

દીપ્ત, મુદિત, સ્વસ્થ, શાંત, શક્ત, પીડિત, દીન, ખલ, વિકલ, ભીત એ દશ નામ તે આપે છે.

દીપ્ત : જે ગ્રહ પોતાની ઉચ્ચ રાશિમાં કે પોતાની ત્રિકોણ રાશિમાં હોય તેને દીપ્તગ્રહ કહે છે. જેમ કે સૂર્ય મેષમાં હોય.

સ્વસ્થ : જે ગ્રહ પોતાના ધરમાં હોય તેને સ્વસ્થ કહે છે. સૂર્ય સિંહમાં હોય તેને સ્વસ્થ કહેવાય.

મુદિત : ગ્રહ મિત્રની રાશિમાં હોય તો તેને મુદિત કહેવાય છે. તેને મિત્રદેવી પણ કહે છે.

શાંત : જે ગ્રહ પદ્મ વર્ગમાં શુભગ્રહની રાશિમાં હોય તેને શાંત કહે છે.

શક્ત : જે ગ્રહ પોતાનાં બધાં કિરણોથી પ્રકાશિત હોય તેને તેને શક્ત કહે છે.

પીડિત : જે બીજા ગ્રહ સાથે યુદ્ધમાં (યુતિમાં) આવ્યો હોય અને જુદા પાડીને પોતાના કિરણો શક્તિ વગરનાં થયાં હોય તે ગ્રહ પીડિત કહેવાય. તેને પરાન્તિ ગ્રહ પણ કહે છે.

દીન : જે ગ્રહ પોતાના શત્રુ ગ્રહની રાશિ કે નવાં શમાં હોય તેને દીન કહે છે.

ખલ : જે ગ્રહ પાપગ્રહના વર્ગમાં પડ્યો હોય તેને ખલ કહે છે.

વિકલ : જે ગ્રહ આશીર્વાદની રિયતિમાં કે આશીર્વાદ ગયો હોય તો તેને વિકલ કહે છે.

ભીત : જે ગ્રહ પોતાની નીચ રાશિમાં હોય તેને ભીત કહે છે.

વૈદનાથના આ ભેદ એટલું જ સૂચવે છે કે ઉચ્ચ નો ગ્રહ સૌથી સારો નીચનો ગ્રહ સૌથી ખરાબ. મિત્ર દેવી સાધારણ સારો. શત્રુદેવી સાધારણ ખરાબ વગેરે.

હવે ઉત્પત્તિની છેલ્લી વાત બાકી રહી. અગાઉ ગણીત બહુ જ કઠિન વિષય હતો. આત્મારે પણ કઠિન છે. પરંતુ આપણા સદ્બળાગે આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ પચાંગો મળે છે. જન્મભૂમિ, સંદેશ, વગેરે અનેક પચાંગમાંથી એક પચાંગ મેળવી અગ્ર વખતનું સ્પષ્ટ લગન કાઢવું જરૂરી છે અને, અગ્ર સમયના ગ્રહો ત્રિરાશીથી સ્પષ્ટ કરીને તેમાં મૂકવા જોઈએ.

ગાંધીજીના ધર્મભાવના

પ્રા. નરેશભાઈ વાળંદ.

ગાંધીજીના ધર્મભાવનાના લેખક છે શ્રી નરેશભાઈ વાળંદ. જન્મ-સ્થાન-બહુચરાછ (જિ. મહેસાણા) કેસ. કેસ. સી.માં શુજરાતી વિષયમાં બી. સીથી વધુ ૮૧ ટકા શુણ્ક મેળવવા બદલ ઈનામ મળેલું. શુજરાત કોલેજમાં એરિટ. સ્કોલરશીપ મેળવેલી. ૧૯૫૪માં બી. એ.ની પરીક્ષા પ્રથમવર્ગમાં પાસ કરી. શુજરાતી વિષયમાં સર્વ પ્રથમ આવતાં સ્વં. નિલિનકાન્ત નરસિંહરાવ ભોજાનાથ સ્કોલરશીપ રૂળી, અને તે સાથે કોલેજની 'દક્ષિણ કોલેજીય' પણ મળેલી. ૧૯૫૬માં એમ. એ.ની પરીક્ષા પ્રથમવર્ગમાં પાસ કરીને કવિશ્વર દસપતરામ સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યા. બાળ કાળે, ગીતા, વાર્તાઓ, નિબંધો અને સાહિત્યને લગતા લેખો તેઓ લખે છે. હાલ ભરૂચની શ્રી જ્યેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજમાં શુજરાતીના આધ્યાપક છે. અહીં તેમણે 'ગાંધીજીના ધર્મભાવના ઉપર દ્રષ્ટિ કરી છે.

—તારી

ગાંધીજીને બાળપણમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મ-સંસ્કાર નહોતા મળ્યા. શાળામાં પણ ધાર્મિક શિક્ષણ નહોતું મળ્યું. તેમનો જન્મ બૌદ્ધ સંપ્રદાય કુટુંબમાં થયો હતો. પરંતુ એ સંપ્રદાય વિષે તેમને કોઈ અંદાજ નહોતો હતો. અલબત્ત તેમના પિતાશીના જૈન ધર્મચાર્યો તથા મુસલમાન અને પારસી મિત્રો વચ્ચેની ધર્મની વાતો સાંભળીને તેમને તે તે ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ જાગેલો. કુટુંબમાં હિંદુ ધર્મના પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે કંઈક આજુગમે હતો. પણ ચિલાયત ગયા બાદ બાઈબલના વાચનથી અને ઇસુના 'ગિરિપ્રવચન'ની અસરથી ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે જોડા આદર જાગેલો.

ગાંધીજીએ કદી પોતાનાં ધાર્મિક મંતવ્યોનું શબ્દ રચવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરતાં કરતાં ધર્માચરણ અંગે તેમણે જે નિયમો ઘડ્યા તેને આધારે તેમની ધર્મભાવના પ્રગટ થાય છે. એ ભાવના અમુક ધર્મ કે સંપ્રદાય પૂરતી સંકુચિત નથી, પણ વ્યાપક છે. આધુનિક યુગને અનુરૂપ ધર્મનું અર્થઘટન કરીને તેમણે ધર્મવ્યવહારની એમ નવી જ દિશા સૂચવી શુદ્ધ અને ઇસુની જેમ પ્રજ્ઞા ઉદ્ધારક તરીકે તેમણે કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. એટલે માનવસેવાની પ્રવૃત્તિદારા ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે તેમણે પ્રયત્નસરોવર રહીને, ધર્મને સાંપ્રત જીવન સાથે જોડીને તેને વ્યવહાર બનાવ્યો છે.

ગાંધીજી પોતાની જાતને સનાતની હિંદુ કહેવળવે છે. તેઓ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોને, અવતારોને અને પુન-

ર્જનને માને છે, વર્ણવ્યથા ધર્મને વૈદિક અર્થ (લૌકિક અર્થમાં નહિ) માને છે, ગોરક્ષાને અમૃતિપૂર્ણને માટે વિશાળ અર્થમાં આસ્થા ધરાવે છે એ રીતે જોઈએ તો તેમની ધર્મમાન્યતા એક સનતની હિંદુની છે. કુરાન, બાઈબલ અને હુનિયાન અન્ય ધર્મશાસ્ત્રો માટે તેમને ખૂબ માન હોવા છતાં તે તેમને કૃષ્ણની ગીતા કે તુલસીદાસના રામાય જેટલી અસર નથી કરતાં, એમ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે, એથીયે આગળ વધીને તેઓ કહે છે, હિંદુ ધર્મ મને જૂઠો નથી લાગતો, એટલું જ નહિ, પણ મને તે સ્વર્ગથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે. વળી, માનવ પોતાના બાપદાદાના ધર્મને વળગી રહે એમાં તે તેઓ સ્વદેશી ભાવના પણ જુએ છે, એટલે, હિંદુ કુટુંબમાં જન્મેલા ગાંધીજી સ્વકીય ધર્મને વધારાથી વળગી રહેવામાં પોતાની મુખ્ય ફરજ સમજે છે, એને અર્થ એ નથી કે હિંદુ ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ અને સંપૂર્ણ છે એમ માનીને ગાંધીજી એક અધર્મશાસ્ત્ર માનવી બની ગયા છે. પોતે હિંદુ હોવા છતાં હિંદુ ધર્મનું અપૂર્ણતા ઉઘાડી પાડવામાં તેમણે જરાય પાછી પાન કરી નથી. તેમના મતે, પુરાણ એટલું પવિત્ર એ માન્યતામાં જેટલો દોષ છે, તેટલો જ દોષ પુરાણ એટલું દોષિત એવું માનવામાં છે. ધર્મોને અનુલક્ષીને ગાંધીજી કહે છે; અથા ધર્મો ઇશ્વરદત્ત છે. પણ તે મનુષ્યકલ્પિત હોવાથી, મનુષ્ય તેનો પ્રચાર કરતો હોવાથી તે અપૂર્ણ છે.

ધર્મશાસ્ત્રોની પવિત્રતાને તેઓ સ્વીકારતા હોવા છતાં તેનું અક્ષરશઃ પાલન કરવામાં માનતા નથી.

તેઓ માને છે કે ધર્મશ્રી થો ઈશ્વરપ્રેરિત છે, ઈશ્વરકૃત નથી, એ કારણે, ધર્મશ્રી થમાં કાષ્ઠ એમ રહી ગઈ હોય તો, તેને અંધશ્રદ્ધાથી સ્વીકારી લેવામાં ન્તેઅમ જીએ છે. ધર્મની વાતોને જીલ્દની કસોટીથી ચકાસી નોંધને, હંસપત વિવેકથી દાપરુપી નીરને ફેંકી દેવાનું અને ગુણરૂપી હીંગને ગ્રહણ કરવાનું તેઓ સૂચવે છે. રામાયણાદિ ધર્મશ્રી થોને ગાંધીજી રૂપક ગણે છે અને રામને દેહધારી દશરથપુત્ર કે સીતાના પતિ નહિ, પણ સનાતન બ્રહ્મસ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારે છે.]

[ગાંધીજીની ઈશ્વરશ્રદ્ધા અનન્ય છે, તેઓ કહે છે: “હું એમ પણ કહી શકું કે હવા અને પાણી વિના કદાચ જીવી શકું પણ ઈશ્વર વિના નહિ જીવી શકું.” તમે મારી આંખો ફેડી નાખો તેથી હું મરવાનો નથી. મારું નાક ઉઘાડી દો, તેથીય મરવાનો નથી; પણ ઈશ્વર વિશેની મારી શ્રદ્ધાને સુરંગ મૂકીને ઉઘાડી દો, તો હું મૃત્યો સમજીને.” આવી શ્રદ્ધા ધરાવનાર ગાંધીજી ઈશ્વરને કાષ્ઠ મૂર્તિરૂપે જાંખતા નથી. તેઓ સત્યને જ પરમેશ્વર કહે છે, અને એ જ એમના જીવનનું પરમ પ્રયેય છે, એ સત્ય માત્ર વાસ્તવિક જ નથી, પણ તે વિચારગત તેમ આચારગત પણ છે, અર્થાત સત્યનું વાણી, વિચાર અને આચારમાં પાલન થવું નોંધએ એમ તેઓ માનતા.]

[સત્ય એ તેમનું સાધ્ય છે, તો અહિંસા તેનું સાધન છે. અહિંસા એટલે વેરભાવનો તેમ જ બીરુ-તાનો સર્વથા ત્યાગ. આ ભાવ તેમને એક બાજુએ ધર્મસંદિષ્ટતા તરફ લઈ જાય છે, તો બીજી બાજુએ તેમને સ્વધર્મમાં આડગ બનાવે છે. જગતના સર્વ મહાધર્મો તે તે ધર્મના અનુયાયીઓ માટે સાચા હોય છે, એટલે, આપણને આપણા ધર્મ વિશે જેટલો સ્વાભાવિક આદર હોય તેટલો જ બીજા ધર્મો વિશે હોવો નોંધએ, એમ ગાંધીજી માને છે.] માત્ર પરસ્પર સંદિષ્ટતા જ નહિ પણ સામા ધર્મ વિશેનાં આદર-ભાવ તેમાંથી વ્યક્ત થાય છે. [માનવીની હૃદયસ્થિત વ્યક્તિગત વસ્તુ હોઈ, તે પોતાને ઠીક લાગે તે ધર્મ પાળે એમાં ગાંધીજી વાંધા નોંતા નથી. ધર્માન્તરમાં

તેમને વાંધા નથી. આમ છતાં, વેપારીવૃત્તિથી થતાં ધર્માન્તરની પ્રચારક અને વટાણક સ્થિતિ સામે તેઓ લાલખતી ધરે છે.]

[અહિંસાનો એક બીજો કોટિ તે અભયનો છે. શુદ્ધ ધર્માચરણને અર્થે દેહનું બલિદાન આપવું ધરે, તો પણ તે આપવું એવો અર્થ એમાંથી ફલિત થાય છે. એટલે સમય આવ્યે ધર્મની રૂઢિનું કે વડીલાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં પાપ નથી. બદલે એ જ માનવીની નૈતિક દ્રવ્ય થઈ પડે છે. ગાંધીજી યોગ્ય સંદર્ભમાં આદેશ આપે છે. “આપનો કુવામાં તરીએ પણ બૂઝી ન મરીએ.” એટલે ગાંધીજીને મન ધર્માચરણની કિંમત અન્ય સર્વ બાબતો કરતાં ધણી મોટી છે.]

[અહિંસા પછી બ્રહ્મચર્યને ગાંધીજી સત્યપ્રાપ્તિનું પ્રથમ અને અનિવાર્ય સાધન માને છે. કેવળ શારીરિક નહિ, પણ સાથે માનસિક સંયમને તેઓ અનિવાર્ય ગણે છે. માત્ર કાષિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ તો અનેક છિદ્રોવાળી હોડીને તારવા એક જ છિદ્ર ખંધ કરવું એવો અર્થ થયો. વળી, કૃત્રિમ રીતે થતા ગર્ભનિરોધને ગાંધીજી ધિક્કારે છે.]

“મારે મન સંતતિનિયમન એ અંધારી ખાડ છે.” એ વિધાન પાછળ શુદ્ધ સંયમ માટેનો ગાંધીજીનો એક વર્તાય છે.

[બ્રહ્મચર્ય પછી ચરતેયની વાત આવે છે. કાષ્ઠની માત્રિકીની વસ્ત્ર ન લેવી એ તો ખરું જ, પણ ગાંધીજી આગળ જઈને ગીતાનો આધાર લઈને એમ પણ કહે છે કે જે યજ્ઞ કર્યા વિના ખાય છે તે ચોરીનું અન્ન ખાય છે. યજ્ઞનો અર્થ તેઓ શારીરિક શ્રમ એવો કરે છે. તેમને મન, શ્રમ વિનાની સરકારિતા કે શ્રમના કણરૂપે ન મળેલી સરકારિતા કથા કામની નથી. શ્રમમહિમા વિશે તેઓ લખે છે: “આપણે બધા લાંગી છીએ એ ભાવના આપણા મનમાં બધા પછીથી જ ઠસવી નોંધએ.” અને એ ઠસાવવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે, જે સમજ્યાં છે

તે જાતમહેનતનો આરંભ પાપખાનાં સાફ કરવાથી કરે. 'સિવજીએ મજુરોના કામને ગદ્દા વૈતરુ' ખનાવી મૂક્યું છે એ વાત તેમને વેદના ઉપખંડે છે. મજૂરી કરવામાં નથી નાનંમ કે નથી શરમ એવા ભાવાર્થમાં તેઓ જણાવે છે: “હું પોતાને લાંબી, વણકર, મજૂર કહેવડાવવામાં અભિમાન લઉં છું.” મજૂરી કરનાર શુદ્ધ નીચા અને તેમની સેવા લેનારા સવજી ઊંચા એવી રૂઢ માન્યતાને પડકારતાં ગાંધીજી વર્ણુ એટલે જીવન કર્તવ્ય એવો અર્થ આપીને કહે છે. “સીતા વ્યભિચારિણી કરતાં ઊંચી નહોતી, તેમ પ્રાણજી શુદ્ધ કરતાં ઊંચા નથી” અર્થાત સીતાને પોતાની પવિત્રતાનું જરાય અભિમાન નહોતું, અને વર્ણુવ્યવસ્થા એટલે ઊંચાનીચા દર્શાવનારું માપ એવો અર્થ નથી.]

[ગાંધીજીના ધર્મમાં પ્રજ્ઞાતિનો ત્યાગ નથી બલ્કે અવિરત અત્યાન્ત કર્મ એ જ તેનું લક્ષણ છે. તેમનું જીવન ભગવદગીતાના ભાષ્ય જેવું હતું. કર્મયોગના મુર્તિમંત પ્રતીક સમા ગાંધીજીએ પ્રજ્ઞાતિમાં જ મોક્ષ જોયો હતો. તેમની પ્રત્યેક પ્રજ્ઞાતિ જનસેવા નિમિત્તે હતી. દરિદ્રોને નારાયણ સ્વરૂપે ગણીને તેમની સેવા દ્વારા ધર્મરત્નો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો. ગાંધીજીનો પ્રેમ 'દરિદ્રનારાયણ' સુધી જ સીમિત રહ્યો નથી, પરંતુ રૂઢ પરજાત સુધી વિસ્તર્યો છે. સંત ક્રાન્સિસસની માફક પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમને માનવીઓ જેટલો જ પ્રેમ છે. ગાય એ દેવાનું કાવ્ય છે, એમ તેઓ કહે છે.] ગાંધીજીની ગૌરવની લાવના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ આશ્રમમાં ગોશાળા પછી ચલાવતા એ જાણીતી વાત છે. અન્યત્ર પણ તેઓ ગોશાળા અને

પાંજરાપોળો ચલાવવાની સૂચના આપતા. [ગિરીબોની સેવાયે તેમણે રેડિયા પ્રજ્ઞાતિનો પ્રચાર કર્યો/પ્રચાર કરીને ખાદીને સ્વરાજનું પ્રતીક ખનાવી એટલું જ નહિ પણ ડોશીમાના રેડિયાને પણ રાષ્ટ્રધ્વજ પર ખિરાજવા સુધીનું ગૌરવલયું, સ્થાન આપ્યું.

[ગાંધીજીની ધર્મપ્રજ્ઞાતિની એક મહાન સેવા એ ગણાય કે તેમણે વેપાર રાજકારણ તેમ જ જીવનની અન્ય પ્રજ્ઞાતિઓમાં ધર્મનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમને મતે તો જીવનની દરેક પ્રજ્ઞાતિ ધર્મમય ખનવી જોઈએ. જીવનના એક એક ક્ષેત્રમાં સાચું આચરવાની શક્તિ ને તેઓ મોક્ષ ગણાવે છે. શિક્ષી, ગંદી ગણાતી રાજ-રમતને પણ તેઓ ધર્મયુક્ત જોવાનો આગ્રહ રાખતાં કહે છે. “ધર્મથી છૂટી પડેલી રાજકીય પ્રજ્ઞાતિ શખની પેઠે અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઈએ.”]

[તેમની ધર્મભાવનામાં સ્થૂળ કર્મકાંડનો સ્વીકાર નથી. બાહ્ય ચિહ્ન અને કર્મકાંડ, ધર્મનું પોષે કે ઉત્તિમાં સહાયક ન બને તો છોડી દેવાનું તેઓ સૂચવે છે: “માળા ફેરવનાર માને કે માળામાં જ સર્વસ્વ છે તો તે ફેંકી દેવી જોઈએ. જો માળા તેને પરમાત્માની નજીક લઈ જતી હોય, પોતાના કર્તવ્યમાં સાવધાન કરતી હોય તો બલે એને વિધિ પ્રમાણે, લે ને ફેરવે.” પ્રાર્થનાની અગત્ય તેઓ સ્વીકારે છે. પ્રાર્થના યંત્રવત્ બલે શાય, પણ જડવત્ ન થાય એવી સાવધાનીનો સૂર પણ ઉચ્ચારે છે, ભજન, રામનામ કે પ્રાર્થના એ બધાનો ધર્મરત્નો સાથે અનુસંધાન કેળવવાનાં સાધન છે એમ તેઓ માનતા એટલે, આત્માનાં પડ ઉકેલવાં જ્યાં પ્રયત્ન હોય તે પ્રાર્થના જ સાર્થક ગણાય: હૃદય વિનાની પછી શબ્દાસંસ્કારથી પ્રાર્થના નિરર્થક છે.]

[ગાંધીજી ધર્મ સાથે નીતિનો સંબંધ ગાઢ છે એમ જણાવે છે. નીતિરૂપી પાપો તૂટી પડે તો ધર્મ રૂપી સચ્ચતર પણ ઝપાટાએ જળીનદોસ્ત થાય છે... ધર્મશૂન્ય નીતિમય જીવન રેતિપર આસિદ્ધ ધર સમાન છે, અને નીતિરહિત ધર્મ એ કંથીર જેવો છે.] (જુઓ અનુસંધાન પાનુ ૧૩૦)

આ નાનકડો ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ લલલલલ હિંમતવાનો અને બહાદુરો ને લાગતાની સાથે ધાવણ તો જરૂર કરી દે છે. કોઈને ધનનો, કોઈને મનનો કોઈને રૂપનો તો કોઈને માનનો જે ગર્વ હોય છે. તે ક્યારેક ઠોકર લાગતાની સાથે જ સચેત બને છે. અને જો ન બને તો તે જીવનમાં રોજબરોજ પછપાટ ખાધા જ કરે છે. ઠોકરો ખાધા જ કરે છે. જેણે ઠોકર લાગતાની સાથે મુકાન સંભાળી લીધું તે તરી જાય છે અને ન સંભાળનાર ફૂલી જાય છે.

માનવીને ઠોકર પણ કેવી ખૂરી લાગે છે ? તે નથી જોતી જીવાની કે વૃદ્ધા, નથી જોતી ગરીબી કે અમીર, નથી જોતી અધસર કે ચાકર, બસ જે કડપે ચડે તેને પડતાં આખડતાં ચુલાંટ ખવડાવી જ છે. ઠોકર એ માનવીને બેઠકારો અને બેકાળજીભરી એક બૂલ જ છે કે જેથી તેને ખોટી તકલીફ ઉડાવવી પડે છે.

એક વૃદ્ધ સંસ્મરણ એક વખત બજારમાંથી પાછા ફરતાં જમીનમાં અર્ધ દડાયેલ છંટ જોડે ટકરાઈ પડ્યા નહીં બરફે ઠોકર એવી તો જોરથી ખાઈ બેઠા કે તેમના અંગુઠાને નખ આખો ઉખડીને લોહીની ધારા વહેવી શરૂ થઈ અને પગ પકડીને બેસી રહ્યા. મેં 'પ્રહયુ' 'મહાશય' શી રીતે ઠોકર ખાધી ? તે પોતાની બુલનો ધુસો મારી પર ઠાલવી લાલ પીળી આંખો કાઢતાં બોલ્યા 'અરે ! લલલ માણસ ઠોકર ખાવાની પણ શું રીત હોય છે ! લાગવાની હતી તે લાગી ગઈ અને હું તો ચૂપસાપ મારે માર્ગે આગળ વધ્યો.

એકવાર સીઝર મુઢના મેદાનમાં જવા તૈયાર થયો. સૈન્ય સાથે હતું અને સૈન્યની ખાજુએથી પસાર થતો હતો, તેવામાં તેના થોડાંએ એવી જોરથી ઠોકર ખાધી કે તે ઊછળીને દૂર ફેંકાઈ પડ્યો. આ બનાવથી સૈનિકો ગભરાઈ ગયા. તેમણે આ બનાવને અપશુકન માન્યો, પણ સીઝર તો સીઝર હતો. તે ધરતીની ધૂળ લાંધમાં લેતાં બોલ્યો. 'બહાદુરો ! આ

આપણા વિજયની નિશાની છે. આ બાબતમાં જરાપણ મનમાં ખોટી શંકાઓ ન લાવતાં આગળ ધપો આપણે જરૂર વિજય છે. સેનામાં આથી ઉત્સાહ ફેલાયો અને સેના વિજયી બની. આ હતી ઠોકરની ક્ષમતા.

જગતમાં એકપણ મનુષ્ય એવો નહીં હોય કે જેને કદી પણ ઠોકર ખાવાનો પ્રસંગ ન બન્યો હોય ! આપ પણ આપનાં હૃદય પર હાથ મૂકી સાચું કહેશો કે આપે કદી ઠોકર ખાધી નથી ? કોઈએ કહી તો કોઈએ મીઠી પણ આનાથી લાગ્યે જ કોઈ બચ્યું હશે ? જ્યારે ઠોકર લાગે છે ત્યારે મોટા નાનાને શિખામણ આપે છે કે ખેટા આનું નામ જ જીવન છે, જ્યાં કાસે ને પગલે સંભાળીને ચાલવું પડે છે.

ના !! બૂલકાંઓ ડગડગ ચાલતાં જ્યારે દોડે છે ત્યારે તેમના પગે જો આટી આવી તો ગમડે છે આનો નીહાળવાનો આનંદ જોર જ હોય છે. કોઈ કોઈ ઠોકર તો માનવીને એવી લાગે છે કે ખાવું, પીવું હરામ કરી દે છે અને ચિંતામાં ચિંતામાં શરીરની પાપમાલી કરી નાખે છે. રાત્રે પણ સુખથી નિદા આવતી નથી અને કદીક આવી ઠોકર તો માનવનું મૃત્યુ પણ નિપજાવે છે. આ અંગે એક વાત છે કે—

એક વૃદ્ધ સંસ્મરણ અવરથા થઈ, તેણે વિચાર્યું કે થોડા સમય પછી મારું મૃત્યુ થશે માટે લાલ અત્યારથી જ ચિંતા માટે ચંદનનાં લાકડાં ખરીદ કરી લઉં. આમ વિચારી લાકડાં ખરીદ કર્યાં. પણ કિસ્મતની ઠોકર શું કદી કોઈને કહીને લાગે છે ? થોડા સમય બાદ એક દિવસ સામાન્ય તાવની પીમારીમાં તેનો યુવાન પુત્ર મરણ પામ્યો. પોતાના કાળે ખરીદેલાં ચંદનનાં લાકડાં પુત્રની ચિંતામાં ખડખડાં. 'કરમતી ગતિ ટાળી દળે નહીં' એ કહેવત મુજબ બનવાનું બની ગયું.

સરોડીયો જ્યારે સવંશુ ગુંમારી બેસે છે ત્યારે પોતાની પાપમાલીના સમયમાં પણ સદો રમવાનો

મોહ નથી છોડી શકતો. હૃદયનાં જિંઝા જિંઝા ખૂણેથી તેને વિચાર આવે છે કે ભવિષ્યમાં યુગ્મવિહુ પાછું જેળવીશ એ આશામાં ને આશામાં તેના જીવનની રહી સહી મૂડીતો આખરી ફેસલો કરતાં જરા પથુ ખચકાતો નથી કે નથી જિંઘણીની બાજુ દારી બેસતો. ફિરમતની કરામતના ખેલપર બાજુ ખેલી નાંખે છે. પથુ ફિરમત તો કાઢને રાખતો રંક અને કાઢને રંકતો રાખ બનાવે છે.

આજકાલ એક બીજા પ્રકારની ઠોકર માનવ હૃદય અનુભવે છે-જે લાગવા છતાં નથી લોહી નીકળતું કે નથી મલમપટ્ટી લગાડતી પડતી-તે છે 'ત્રેમની ઠોકર.' જે કદી કડવી લાગે છે, કદી મીઠી લાગે છે. તેનો ઘાતો શ્વાસને ધખકારે દેક હૃદય સુધી જોડા જીતરી જાય છે. આથી કહેવાયું છે કે 'ગોળીની ચોટ તો દવાથી રૂઝાય છે પણ માથૂંકની કાળજાકાળી આંખનો ઈસારો તો માનવને ધાપલ બનાવી બેદર્દ કરી પાગલ કરી નાંખે છે."

કવિ પોતાની કવિતાનો માર્મિક અંશ ત્યારે જ લખી શકે છે કે જ્યારે તેનાં હૃદયે કંઈક ઘેરો આઘાત અનુભવ્યો હોય !

વીણાના તાર પર કેળવાયેલી અંશુલીઓની આડી ઠોકર લાગતાં જ પરજનોનાં હૃદયના તારો અણઝણાવી નાંખવાની શક્તિ શું નથી ? લક્ષ્મીના માટે પથુ આવી જ વાત હોય છે તેને જેટલી કુકરાવો (તર-છોડો-તિરકારો) તેટલી તે નજીકને નજીક આવતી જશે પથુ તેની પૂજા કરવાથી તે દૂર ભાગે છે. આ પ્રસંગે એક વાત છે કે. 'એક વખત એક ગરીબ માથુસ એક ધનવાનને ત્યાં ગયો ત્યાં તેણે સોનાની ચૂંકદાની જોઈ આથી તેને એકદમ ક્રોધ આવ્યો અને તેણે ક્રોધના આવેશમાં ચૂંકદાનોને જોરથી લાત મારી બોલ્યો 'હું'રોજ લક્ષ્મીની ઉપાસના કરું છું છતાં મારે ત્યાં આવતી નથી, અને આંકી તારો ઉપયોગ ચૂંકદા માટે થાય છે, ત્યાં શરમાતી નથી. "આ જોઈ ધનિકે કહ્યું 'ભાઈ ! લક્ષ્મી ઉપાસનાથી નહીં પણ ઠોકર મારવાથી જ મળે છે (અર્થાત-બેસી રહેવાથી માથુસ સુખી નથી બનતો બદલે ગમે ત્યાં માથું મારી મહેનત કરવાથી જ તે સુખી બને છે)

આ હોતો ધનવાનનાં કહેવાનો ઉદ્દેશ. સાચે જ વાત સાચી છે.

સ્ત્રી, જે જીવનમાં ઠોકર ખાય અને સચેત બને તો તેનું જીવન સફળ બને છે અને જે ન ચેતે તો માથુસના જીવનની પાયમલી કરો નાંખે છે, સુખી કુટુંબની શાંતિ અને સુખી વેશદર્શ જાય છે. મારે સ્ત્રીઓએ તો હંમેશાં ડગલે ને પગલે સચેત બનીને જ ચાલવું જોઈએ કારણ તેના જીવનમાં ઠોકર ઠોકરો ખાવાના પ્રસંગ બને છે, ઠોકર ખાડા આવે છે. તેમાં તમો ડગલે ને પગલે સંજાણીને ચાલવું પડે છે. જે ન ચાલે તો તે ખાડામાં ગળડે છે કે જ્યાંથી ઉપર ચડવા તેને ખૂળખૂળ સમય જોઈએ.

ઠોકરને કાંઈ શીખામણ રૂપે સ્ત્રીકારે છે અને કાંઈ તેને પડતીની નિશાની રૂપે ગણે છે. કાંઈ ગણકારતાં નથી છતાં તે કાંઈને તરછોડતી નથી જ સમય આવ્યે મહુની પરીક્ષા કરી લે છે.

આ છે ઠોકરની કરામતી દુનિયા કે જેનાં પ્રારંભ કે અંતનો કાંઈ જ છેડો નથી !

(અનુસંધાન પાન ૧૨૮નું ચાલુ)

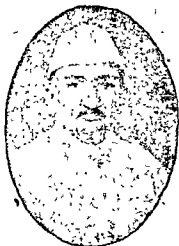
આમ, નીતિ અને ધર્મ પરસ્પરાવલંબી છે, મતે એકબીજામાંના પૂરક પથુ છે. જે દીવાસળી જાતે સળગી શકે, તે જ લાકડાંને સળગાવવાને શક્તિમાન બને છે, તેથી રીતે નીતિશુદ્ધ માનવી જ જગતને નીતિમય બનાવી શકે.

એકદરે જોતાં ગાંધીજીની ધર્મદષ્ટિ પ્રાચીન હજીની હોવા છતાં સંકુચિત નથી. પ્રાચીન ધર્મ માનવીને આત્મકલ્યાણની જ દષ્ટિ આપતો હોઈ, એવો ધર્મ તેને સમાજદ્રોહી બનાવે છે, પણ ગાંધીજી તો વ્યક્તિ તેમ જ સમજ બનેની મુક્તિનો વિચાર કરીને ધર્માચરણ આદરે છે. પોતાના જીવનકાર્ય દ્વારા સમજ ભારતની જનતાના હૃદયને સ્પર્શવાનું જે વિરાટ કાર્ય તેમણે કયું તેવું કોઈ હિંદુ સંતે લાગ્યે જ કયું દશે. હિંદુ ધર્મના આદર્શને જીવનમાં અર્પ કરીને દીર્ઘદષ્ટિ વડે સહિષ્ણુતા અને માનવ પ્રેમ પ્રગટાવનાર ગાંધીજી અર્વાચીન યુગનો ઋષિ કહેવાવાને પાત્ર છે.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

વૈદ્ય વાઘજી કે. સોલંકી.

શ્રી વાઘજીભાઈ કે. સોલંકીજી વતન મુંદરા (કચ્છ). રવ. ડા. મુલજીભાઈ ગોવિંદજી રોક પાસે દયાખાનામાં નોકરી કરતાં અનુભવે ડોકટરી વિદ્યા શીખ્યા આયુર્વેદ અને વનસ્પતિ વિષે તેમને બહુ શોખ. ખ્યાતનામ વનસ્પતિ વિજ્ઞાન સંસ્થા, જયકૃષ્ણભાઈ તેમજ વિદ્યમાન માંડવી (કચ્છ)ના શ્રી ગોકળદાસભાઈ પાસેથી વનસ્પતિ-વિષયમાં પ્રેરણા મેળવી, સુરુજીએ, આયુર્વેદના આચાર્યો તેમજ વૈદે પાસેથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. જૂના દરસતંત્રિય અંગેનો અભ્યાસ કર્યો, વનસ્પતિના સંશોધન માટે ગિરનારમાં 'શ્રી જયકૃષ્ણ વનસ્પતિ સંશોધનાશ્રમ' નામની સંસ્થા પણ તેમણે સ્થાપેલી છે. આજે તેઓ મુંદરામાં વૈદ્ય તથા ડોકટરનો વ્યવસાય કરી રહ્યા છે યુગ્વરત આયુર્વેદિક ધોડાના સચ્ચ તરીકે પણ નિયુક્ત થયા છે. અહીં તેઓ વનસ્પતિ વિષે આછા પરિચય રજૂ કરે છે

—તંત્રી

પૂર્વ ભૂમિકા—વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ,

આ લૌકિક સૃષ્ટિની રચના આપણે મુખ્ય બે પ્રકારની ભ્રેષ્ઠ યત્નીએ છીએ. (૧) સજીવ સૃષ્ટિ (૨) નિર્જીવ સૃષ્ટિ. આ બંને પ્રકારોને યથાર્થ રૂપમાં સમજવા માટે વિદ્વાનોએ એ તત્ત્વસંબંધી અલગ અલગ અનેક પ્રયાસો કરી પરિશ્રમ વેડી ખૂબ સંશોધન કર્યું છે. આ બંને પ્રકારોને જેમ જેમ ઊંડાણ અને સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જોતા ગયા તેમ તેમ વિદ્વાનોને તેમાં એકરૂપતા અને ભિન્નતા જોવામાં આવતી ગઈ, એટલે તે પ્રપૂર્ણ રૂપમાં સમજવા તેનાં પ્રયોગ, આકર, રચના અને તેનાં પરિવર્તન સંબંધોના પરિચય મેળવવા માંડ્યો, અને તેમાંથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ, જેનાં મુખ્ય બે સ્વરૂપો ગણવામાં આવ્યાં.

(૧) જડવિજ્ઞાન અને (૨) પ્રાણી વિજ્ઞાન.

જડ વિજ્ઞાનમાં મુખ્યત્વે રસાયનશાસ્ત્ર, ભૌતિક શાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, યંત્ર-તંત્ર વિદ્યા, ખગોળશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ-ગણિત-દર્શન આદિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

પ્રાણી વિજ્ઞાનમાં જીવિત સાથે જોતો સંબંધ છે, અને જેઓ ચૈતન્ય ધરાવે છે, તેવા પ્રાણીઓ માનવ જાતિ, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ તથા જંતુઓન શાઓની ગણના કરવામાં આવી, અને તે દરેકની ક્રિયાઓના પરિચય પ્રાપ્ત કરવાના સક્રિય પ્રયત્નો થયા.

સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિ વચ્ચેનો તફાવત:—

આ બંનેનો મુખ્ય તફાવત તો નામ માત્રથી જ સમજી શકાય છે. એ ઉપરાંત તેમની મુખ્યક્રિયા ભ્રેષ્ઠ છે:—

સજીવ સૃષ્ટી બહારનાં પદાર્થોને આત્મદેહમાં શોષીને પોતાની અંદરજ પોતાત્વ નિર્માણ કરે છે, અને એ રીતે આત્મવિકાસ સાધે છે; એટલે કે તેની વૃદ્ધિ અંદરથી થાય છે. જ્યારે નિર્જીવસૃષ્ટિની વૃદ્ધિ તેના દેહ પર બાહ્યજોના જમાવ થઈને બહારથીજ થાય છે. સજીવ સૃષ્ટિની બીજી એક અનન્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે તે સંતાનોત્પાદક છે, એટલે કે તે પોતાનાં પોતા જોવાજ બીજા અનેક જીવો ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે નિર્જીવસૃષ્ટિ આ ક્રિયાશક્તિથી વંચિત છે.

સજીવ સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓ, પશુઓ, જંતુઓ, પક્ષીઓ વનસ્પતિઓ વગેરેની અનેક ક્રિયાઓમાં સામ્યતા છે, તેમ જ તેમની અન્ય કેટલીક ક્રિયાઓમાં ભિન્નતા પણ છે, અને એ ભિન્નતા પરથી જ દરેકના જુદાં જુદાં શાઓ રચવામાં આવ્યાં છે, તેમાંથી અત્યારે આપણે વનસ્પતિ વિજ્ઞાનનો વિષય લઈશું:—

પ્રત્યેક વિજ્ઞાનના એ પક્ષ હોય છે. એક શુદ્ધ અને બીજો વ્યવહારિક, જેમાં શુદ્ધવિજ્ઞાન માત્ર વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી એની નવીન ઘટનાઓ અને અજાણ વાતો જાણવાની શોધ કરવા માટે છે, પછી તેની માનવજીવનમાં ઉપયોગિતા હોવા નહિ. જ્યારે બીજો

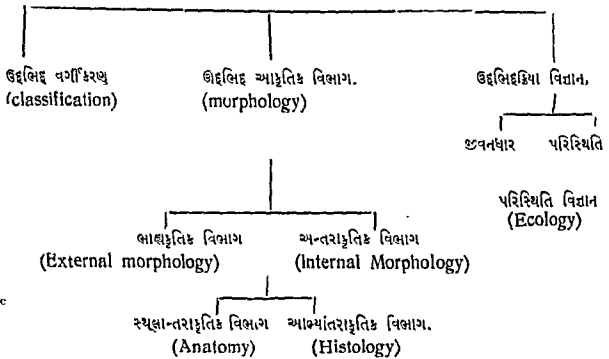
પક્ષે વ્યવહારિક વિજ્ઞાનમાં તેની યોગ્ય ધટનાઓ અને તેની વૈજ્ઞાનિક સત્યતાનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે કે જે માનવજીવનને સુખમય બનાવવામાં ઉપયોગી નીવડે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રને વ્યવહારિક-ઉપયોગી બનાવવાનાં પ્રયત્નોને પરિણામે ખેતી વિજ્ઞાન, આગવિદ્યા, ઉદ્દિશ-રોગ વિજ્ઞાન અને કૌટુંબી વિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ અને

વિકાસ થતો રહ્યો છે; પરંતુ આ બધા સંશોધન અંગિકાઓનાં મૂળ તો શુદ્ધ વિજ્ઞાનમાંજ રહેલાં છે, એ તથા જ શુદ્ધવિજ્ઞાનની આવશ્યકતા વિશેષ રહે છે.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાનને પૂરેપૂર્ણ સમજવા માટે તેનીચેના કોઈક પ્રમાણેના વિવિધ પ્રકારે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે:—

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

એટલે આ ઉપરથી તેનાં આકાર, રચના (અંદરથી તથા બહારથી), તેની ક્રિયાઓ-જીવવાની, વિકાસની, પ્રજનન અને પુનર્વધનની, રસાયણિક પરિવર્તનની, પંચમહાભૂત તત્ત્વો સાથેનાં સમન્વય સાથેની, તથા પારસ્પરિક સંબંધને લઈને તેની ઉત્પત્તિ અને વિકાસક્રમ વગેરેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી તેનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે, અને એ રીતે વનશીનો પરિચય અને પીછાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

વનશીની વ્યાપકતા:—

સમસ્ત પૃથ્વીપર અસંખ્ય વનસ્પતિઓ વ્યાપી રહેલી છે. અદ્યતન સંશોધનમાં તેની લગભગ

૨,૫૦,૦૦૦ અદીક્ષાપ્ત જાતિઓ નોંધાઈ છે. કેટલીક કાળાનુક્રમે નાશ પામી છે. કેટલીક વૃદ્ધિ પામતી રહી છે—કેટલીક નાશ પામ્યા છતાં બૂગભાંગથી જીવ્યવિશેષ રૂપે મળી આવે છે. જે આપણી આસપાસ ઓગર નજર કરીશું તો દરેક પ્રકારની ભૂમિપર ખેડાતાં અને પહોર ખેતરો, રેતાળ-ખારીકે કાંકરિયાળ જમીન, કુંગરો કે પર્વતો અને ખીણો, બાગ-બગીચા-વાડીઓ જંગાણો ખારા કે મીઠા પાણીનાં જળ ખડો, ખડેર કે કપ્પરતાન, સીમ, પાદર કે રખાલ, માટીના ઉપક્રમો કે અંતરિક્ષ કે બરફવાળી જગ્યાઓમાં-હંદી કે ગરમ જગ્યાએ, અને ઘર આંગણે પણ એ રીતે ફેર

કેર આપણને વનશ્રીનાં દર્શન થશે. એનું કોઈ સ્થળ આપણે નહિં જોઈ શકીએ કે જ્યાં કોઈ જ પ્રકારે વનશ્રીનું અસ્તિત્વ ન હોય; અને આપણા ગામની પડોશમાં પશુ જે તપાસ કરશું તો-કોઈ નાની તો કોઈ મોટી, કોઈ કૂલવાળી તો કોઈ કૂલવગરની, કોઈ ઠંડીમાં તો કોઈ ગરમીમાં અને કોઈ વર્ષાઋતુમાં-એમ અનેક પ્રકારની જીવન, ક્રમ, કદ અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારની શિશતાવાળી વનશ્રી જોવામાં આવશે.

હવે આ બધીને વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોઈને જ આપણે ગલારાઈ જઈએ કે આટલી બધી તરેહ તરેહની વનશ્રીને આપણે કેમ જોણી શકીશું, તેના શુભ-ઉપયોગ કે આવરકતા કેમ જાણી શકીશું? તો એનો ઉકેલ ન જ મળે; પરંતુ જ્યારે એને વૈજ્ઞાનિક તુલનાથી સમાનતા અને અસમાનતા (શુદ્ધાપણ) જોઈ તપાસી એ આધાર પર અભ્યાસ કરતાં જઈશું તો એ વધુ સુગમ, આનંદદાયી અને રસપ્રદ લાગતો જશે.

વનરપતિની ઉત્પત્તિ બહુ જ પ્રાચીન કાળથી થયેલી છે; અને તેને યોગ્ય રૂપમાં પિછાનવા તેના પરિચય મેળવવા અને તેની ઉપયોગીતા જાણવા પશુ ખૂબ પ્રાચીન કાળથી પરિશ્રમ થતા રહ્યા છે. જૂના કાળમાં આપણા પૂજ્ય ઋષિમુનિઓ જંગલમાં જ કુટિર બાંધીને રહેતા, અને પોતે ટાઢ, તાપ કે વર્ષાની પરવા કર્યા વગર રાત્રી દિવસકે પશુઓ કે ઝેરી દંશક પ્રાણીઓ અને જંતુઓથી ભય પામ્યા સિવાય શ્રમ કે યાદની ચિંતા રાખ્યા સિવાય સર્વ પ્રકારની બુમિઓમાં બેઠકોને જે અનુભવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા તે પોતાની કુટિરમાં જ આશ્રમ સ્થાપી જનકેશ્વરજીની

x

x

x

આગેકદમ દરિયાવની છાતી પરે

એ કાચર વાણી કાણુ ઉચ્ચારે છે? “ચામે આરામ લઈએ, ધીમર ચોલી જઈએ!” એવા બીર શબ્દો કાણુ બોલે છે?

“આરામ” એ અર્થહીન શબ્દ છે. એ કુર્બાના મનમાં વસે છે. જહોના વિચારોમાં ભમે છે. જેના અંગે અંગમાં નિષ્ક્રિયા પેટેલી હોય એના હૃદયમાં એ રમે છે. પશુ સમાજના અધારાં ખૂણામાંથી ત્યાં આવતાં આંસુ જેનાં દેહાં-નીર હોળાતાં હોય, છંદાતાં સ્ત્રીની હેમા વીધાય આહો જેના આત્મામાં કુ:ખ દાવાનળના અતલ ભંડાર ભંડારતા હોય તે કંઠી આશય લઈ શકે નહીં.

ભાવનાથી શિષ્યોને ભાવપૂર્વક શીખવતા, જે જ્ઞાન પાછળથી અંથો સ્વરૂપે પ્રગટ થયું છે; જેમાંનું કેટલુંક આપણા દેશને સહેવા પડેલા કેટલાક કુદારાધાતોને પરિણામે નષ્ટ થયું છે, પરંતુ તેમાંથી જે ખજાનો આપણા માટે વારસામાં આપી રહ્યો છે તે પશુ અગ્રહ્ય છે.

ભારતવાસીઓએ વનશ્રી તરફ વધોઈ સતત ધ્યાન આપ્યું છે, પરંતુ તે મુખ્યત્વે વ્યવહારિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ્યારે તે વિષય પર પશ્ચિમવાસીઓએ જે રીતે સ્વતંત્ર શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક વિકાસ સાધ્યો છે, તે રીતે આજના જમાનાને અનુરૂપ અને ઉત્તમ છે, તથા તે રીતે તેનો પરિચય ખૂબ સુગમ થાય છે.

એટલે આ વિષયમાં પશ્ચિમે સાધેલા પુરુષાર્થજ આપણને ઉપયોગમાં લેવા પડે છે, અને તેઓની આ સિદ્ધિ માટે તો આપણે પ્રશંસાપૂર્વક તેમનોજ આભાર માનવો રહ્યો. આજકાલ આપણા દેશમાં પશુ આ રીતેજ વનશ્રી સંશોધન ચાલુ છે, અને મુરકેલી વખતે તેમના જ ગ્રંથોને આધારભૂત ગણવામાં આવે છે. આજના સુગમાં જ્યારે આપણે કુદરતનો સંકેત અને શક્તિઓ-પંચમહાભૂત તત્ત્વો-નો વનશ્રી પરનો નંસર્ગિક પ્રમાણ-એ પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિ પરનું માપ કાઢી વનશ્રીનાં શુણ્ણદર્શ જાણી શકવાની શક્તિ અને સામર્થ્ય શુભાન્માં છે, ત્યારે આ અદ્યતન પદ્ધતિજ આપણને માર્ગદર્શક નિર્વેડી શકે તેમ છે. આપણા દેશમાં આ પદ્ધતિને સાંજીપાંગ પચારી આપણને રાજમાર્ગ દેખાડનાર વંદનીય મહાન પુરૂષ સ્વ. શ્રી જયકૃષ્ણ ભાઈને કૌટિશ: વંદન.

શ્રી પ્રહલાદ શુકલ

“આરામ” એ તો આજસુઓની બાંધી છે. ચૌવનની દુનિયામાં એ સંભવેજ કેમ? જ્યારે સમાજની પ્રત્યેક પ્રાણીવિકાસ દૂર દૂરથી આવતા ઇન્દ્રિય લાખની રાહ જોતી ખડી હોય, એની પ્રત્યેક જૂનવાણી રીતિ ત્રિતિ આવતા નવયુગની ચંડ-પ્રચંડ જવાહાંઓમાં ખાખ થવા લોચી નીચી થતી હોય, ત્યારે યુવાન આલમનો પ્રાણ આરામ લઈ શકે જ કેમ?

યુવાનોએ તો જીવ જૂતી અધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાતાની ખાખ સર્જવી રહી.

ગુજરાતી માધ્યમ અને તબીબી શિક્ષણ

મુરુખી દાકતર સાહેબ

આપની એ વાત ખરી છે કે તબીબી કોલેજોમાં શિક્ષણનું માધ્યમ તો માત્રભાષા જ હોયું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખનારાઓએ કંઈ ડહાપણનો ઇન્કાર રાખેલો નથી. ગુજરાતીના આગ્રહી બળા ડાહ્યા, ભાષા પ્રેમી અને દેશહિતૌથી, પણ હિંદી કે અંગ્રેજ માધ્યમ હોયું જોઈએ એમ માનનાર ટૂંકાણુદિના અને દેશ-દ્રોહી એવું પણ નથી. કોઈથી એમ તો કહી શકાય એવું નથી. વળી આપ જે વ્યવહારુ મુરુક્ષીઓ બતાવો છો કે (૧) ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો બહુ થોડાં ખપે ને એટલાં ઓછાં થાય કે કોઈ વ્યક્તિને છપાવવાનું પરવડે નહિ અને લખવાનો ઉત્સાહ પેદા ન થાય; (૨) ગુજરાતી દ્વારા પાસ થયેલો તબીબો સ્નાતક પંતર પ્રાંતોમાં નોકરી ન કરી શકે કે ન પરદેશ જઈ ત્યાંના જ્ઞાનનો લાભ મેળવી શકે. (૩) પર પ્રાંતના સારા વિદ્વાનો આપણે ત્યાં શિક્ષક તરીકે આવી શકે નહિ, અને પરિણામે આપણે ત્યાં જેવા મળે તેવા ગુજરાતી પ્રાધ્યાપકોથી ચલાવવું પડે. આપણે કૃપ મહુક મધ જઈએ આ બધાં મુરુક્ષીઓ પણ કાદિપનિક નથી. આમ છતાં આ મુરુક્ષીઓનો ઉકેલ નથી એવું નથી. આ મુરુક્ષીઓની ચર્ચા કરું તે પહેલાં અમારું દષ્ટિબિંદુ વધારે સ્પષ્ટ કરું.

અમે માનીએ છીએ કે જેમ નવા જન્મેલા બાળક માટે માનું ધાવણ એ એટલે જોરાક છે તેમ પ્રત્યેક બાળક માટે જ્ઞાન મેળવવાનું એક સાધન એની પોતાની ભાષા છે. ધાવણ જેને મગળું નથી તે બાળકો ઊછરે તો છે જ; તગડાં પણ બને છે તથાપિ તેથી એમ સિદ્ધ થયું નથી કે ધાવણની અવેશમાં વપનાતા પદાર્થો વધારે સારા છે. આયું જ માત્ર-ભાષાનું છે હું તો એમ પણ માનું છું કે પરભાષામાં શીખવાથી આપણી મૌલિકતા ખરી જાય છે એટલું જ નહિ, આપણે પરાવલખી બની જઈએ છીએ. તે જ વિચાર કરો કે આપણે તો એક ચોથા ધારણથી (દાહના આદમાંથી) અંગ્રેજ માધ્યમ દ્વારા બહુ શીખેલાં; છતાં તમે કોઈ એવા ગુજરાતીનું નામ જણાવો છો જેણે અંગ્રેજમાં પણ એકાદ સ્ટાન્ડર્ડ ટેકરટ્યુક-પ્રમાણિત પાઠ્યપુસ્તક લખ્યું હોય! મને

તો માત્ર એક જ એવું પુસ્તક યાદ આવે છે-સ્વ. ડૉ. જેમીંગલાઈ મોદીનું 'વૈદકીય' ન્યાયશાસ્ત્ર. હા, આપણે લખતા ત્યારે ડૉ. વઝીફદારનું નવન સિસ્ટમ પર એક પુસ્તક મળ્યું—પણ હું લાગ્યે જ એને પાઠ્યપુસ્તક કહું. પછી ઘણું કરીને ડૉ. મસાણીનું પ્રસૂતિ વિજ્ઞાન બહાર પડેલું. સંભવ છે કે મને બધાં પુસ્તકોની માહિતી ન હોય. છતાં હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે એવાં પુસ્તકોની સંખ્યા દશથી વધારે તો નથી જ.

ખીજ વાત આપણે રૂબરૂ મળ્યા ત્યારે આ વિષયની ચર્ચા કરતાં કરતાં 'તમે મને પૂછ્યું કે "અંગ્રેજી એલર્જી" નું શું ગુજરાતી થઈ શકે ?" મેં હા પાડેલી અને વિશિષ્ટ વચ્ચતા એવો શબ્દ સૂચવેલો. તમને એ શબ્દ લાંબો જડખાતોડ અને હારચારપદ લાગેલો. હું આમાં જે આશાનું કિરણ જોઉં છું. તમે વિચાર કરો કે તમને અને તમારા જેવા વિચાર ધરાવનારાઓને એલર્જી કે બીજા અંગ્રેજી શબ્દો હારચારપદ લાગતા નથી એટલું 'જ' નહિ, એના સાચા ખોટા પણ વિષે તમે વિચાર પણ કરતા નથી, અને ગાડરની જેમ સ્વીકારી લ્યો છો-આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ એમ કહું જોઈ તમને ખોટું ન લાગે. તમે જો એલર્જી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોશો તો એનો અર્થ "other work" (ફિજનરીમાં) કે "other energy" (એક ફિજનરીમાં) થાય છે. હવે વિચાર કરો કે આપણે આજે જે અર્થમાં 'એલર્જી' શબ્દ વાપરીએ છીએ અને જે સમજાવવા આ ફિજનરીઓ વાળાને કંઈ નહિ તો ડહન શબ્દો વાપરવા પડે છે તેનો કંઈ પણ ઇશારો મૂળ શબ્દમાં છે ? છતાં કોઈ ગ્રેહિસર કે કોઈ વિદ્યાર્થીએ આ શબ્દની ચર્ચા ત્યાં વિષે વાંધો ઉઠાવેલો તમે જાણ્યો કે સાંભળ્યો છે ? નહિ જ. પરંતુ કોઈ દેથી શબ્દ સાંભળનામાં કે વાંચવામાં આવે તો તબીબી વિદ્યાર્થીઓને તમા શિક્ષકોને કાં તો એ જડખાતોડ ને હારચારપદ લાગે છે કે કાંતો અધુરો ને તેથી અનુચિત લાગે છે. આમ થાથી લાગે છે ? કારણ એ પોતાની ભાષા છે, પોતાની ભાષામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ વિદ્યાર્થીમાં

છે, ને વિદ્યાર્થી શબ્દની તુલના કરી શકે છે. આમ હું શુભ ચિહ્ન હોયું છું. મારી તો ખાતરી છે કે જો એક દસકો ગુજરાતી માધ્યમ ચાલે તો અનેક ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો આપણને મળે.

હવે તમે દર્શાવેલી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીએ:

(૧) ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો થોડાં ખર્ચે ને તેથી એમાં થોડા કમાવાનો સંભવ ઓછો એટલે કોઈ લેખકને ઉત્સાહ ન રહે એ વાત સાચી. શરૂઆતમાં આવા લેખકોને સરકારે મદદ કરવી જોઈએ એમ હું માનું છું ને પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સરકારે ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ જે લોકો હિંદી માધ્યમ અંગે સંક્રિયાણી દલીલો કરે છે તે કોઈએ હિંદીમાં એક પથ્રુ પુસ્તક લખ્યું છે? અથવા પોતાનું હિંદીનું જ્ઞાન વધારવા કશો યે પુરુષાર્થ કર્યો છે? જેને કમાવું હોય તેને હિંદી પાઠ્યપુસ્તક લખતાં કોઈ રોકવું નથી. પરંતુ આપણા લોકોને વાતોમાં-વિતંડાવાદમાં જ રસ છે. આપણાં તખ્તીબી વિદ્યાર્થી એટલું હિંદી તો અવશ્ય જાણે છે જ હશે કે જેથી એ હિંદીમાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તક સમજી શકે. આ માટે હિંદી માધ્યમની જરૂર નથી. હિંદી માધ્યમની હિમાયત કરનારા દક્ષિણભારતને છેક જ ભૂલી જાય છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ પ્રદેશના લોકોને તો હિંદી ભાષા એટલી જ પરાયી અને અપરિચિત લાગે છે જેટલી આપણને અંગ્રેજી લાગે છે.

હા, એક વાત અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ-અને તે એ કે ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં માધ્યમ ભલે તે તે પ્રદેશની ભાષા હોય, પરંતુ તખ્તીબી માટે ભાષા એક જ હોવી જોઈએ- અને માટે જ આપણે સંસ્કૃત તરફ જવાની જરૂર છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત છોડના લાગ્યા છે ને નિયામના શિક્ષકો કે કોલેજના અધ્યાપકોને એનો શોક દેખાતો નથી. કેટલાક તો કહે છે કે સંસ્કૃત ભાષા તો મૃતપ્રાય થઈ dead language થઈ. આ કેડ લેવે-જ એટલે શું તે જ હું તો સમજતો નથી. જે ભાષાના મંત્રોમાં હજીવવાની મૃતિ ખરી કરવાની તાકાત છે એમ કહેવાય, અરે મહાને પથ્રુ બેઠા

કરવાની તાકાત છે એમ કહેવાય છે તે બોલાતી નથી માટે એ મરી પરવારી? અને કચ્છી તથા સિંધી બોલાય છે એટલા માટે એને જીવંત કહેવાશે.

આમ સંસ્કૃતની અગત્ય આપણે પિછાનીશું તો તરત આપણે ડો. રઘુવીર કરેલા મહાભારત કાર્યની સાચી કદર કરી શકીશું. એમની સાથે મંતભેદ હોઈ શકે છે, એમના કોઈ કોઈ સિદ્ધાંત આપણને સ્વીકાર્ય ન પથ્રુ હોય તથાપિ એમણે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને જે શબ્દો આપણને આપ્યા છે તે માટે દેશ એમનો સદાનુકૂળી રહેશે. એમના કોશની મદદ વિના કોઈપથ્રુ વિદ્યાર્થીની પરિભાષા ઘડવાનું લગભગ અશક્ય છે.

પરિભાષા એક જ હશે ને હિંદી તો ભારતનો પ્રત્યેક નાગરિક ફરજિયાત શીખશે એટલે એને કોઈ બીજા પ્રાંતમાં જન્મે લખાવવામાં વિદ્યાર્થીને એમ હું માનતો નથી. દરેક યુનિવર્સિટીમાં પર પ્રાંતના અધ્યાપકને હિંદીમાં લખાવવાની છુટ રહેશે એમ માનું છું. આમ અધ્યાપકોની ફરજદલી પથ્રુ થઈ શકશે, વિદ્યાર્થીએ લખવા માટે ધૃતર પ્રાંતમાં જવાની જરૂર લાગે-જ રહેશે અને એવી જરૂર ઊભી થઈ હોય તો તે પ્રાંતની ભાષા શીખી લેવાની એની ફરજ છે.

(૩) હવે પરદેશ જવાની વાત.

આપણે ક્યાં સુધી હજી પારકે ભાણે જ મોટા લાડલો બેસાડીશું? બીજા દેશોના લોકો આપણે ત્યાં શીખવા આવે એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે નથી ઇચ્છતા? આવી વસ્તુચિંતિ લાલચી હોય તો પરદેશ તરફ વહેતો આપણા વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ એકદમ અટકાવી દેવો જોઈએ, અને પોતાના પગ પર જ ઊભા રહે! અને તેટલું સંશોધન કરવું જોઈએ કયૂં છે કે બીજા દેશોમાં તખ્તીબી વિજ્ઞાન ધણું વિકસેલું છે. પરંતુ એ લોકોએ આ વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો? પોતાના પગ પર ઊભા રહીને જ ને! આપણે પથ્રુ એ રસ્તા જ જવું જોઈએ. ભલે એ લાંબો હોય.

હતાં જેને પરદેશ જવાની જરૂર પડશે તેને કંઈ અગ્રેજી છેક નહિ આવડતું તો નથી જ. અત્યારે તો કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને યુનિવર્સિટીમાં (કમ સે કમ તખીખી કોલેજમાં) પ્રવેશ મેળવવો હોય તો અગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાય છે. એટલે પરદેશ જઈને તખીખી વિદ્યાન સમજી શકવા જેટલું અગ્રેજી તો એ જાણતો જ હશે. તમે વિચાર કરો કે જૂના વખતની તખીખી શાળાઓમાં નોન મેટ્રિકને પણ પ્રવેશ મળતો હતો, અને આપણે જે પાઠ્ય પુસ્તકો વાંચતા હતા તે જ વાંચીને આ વિદ્યાર્થીઓ દાકતર થતા હતા. એમના દાકતરી જ્ઞાનમાં કશો વાંધો આવ્યો ન હતો. તેવી જ રીતે યુજરાતી માધ્યમસાધાર તખીખી થયેલા વિદ્યાર્થી પણ એટલું અગ્રેજી તો જાણતો જ હશે જેની મદદથી એ પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચલાવી શકે.

આમ બધી રીતે જોતાં મને તો અમારું દષ્ટિ-ગિંદુ બ્યાજખી લાગે છે.

કાન્તિલાલ શાહ

હૃદયને કેમ થરથરવું પડ્યું

(ગઝલ)

છે ખુશી અંધકારની આગળ નથી નમવું પડ્યું,
છે શિકાયત ક્યાં શમાને રાતસર બળવું પડ્યું ?
તારલાના તૂટવાનો ગમ નથી આકાશને,
આશ તૂટી તો હૃદયને કેમ થરથરવું પડ્યું ?
શોધમાં તારી ભટકનારાને એનો ગમ નથી,
ટેકરા ચડવા પડ્યા કે ખીણમાં ફરવું પડ્યું !
આ ધરાની કંઈ મહેત્તા સ્વર્ગમાં ઓછી નથી,
ત્યાં જઈ રહેનારને પહેલાં અહીં વસવું પડ્યું.
ત્યાં જ સમજાઈ ચમનના કંટકોની બદ્દ હુઆ,
ફૂલને જ્યારે કબર પર કોઈની ચડવું પડ્યું.
હોઠ જ્યાં સીવ્યા અમોએ દોકવા ઉર-વેદના,
આંસુઓને ત્યાં તુરત આંખોથી દડદડવું પડ્યું.
'શેખ' હુનિયાથી જનારો ચાર શબ્દો કહી ગયો,
ધૂળથી પેદા થયો ને ધૂળમાં મળવું પડ્યું.

—“શેખ પે-ટર” (નડીઆદ)

શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ

જગ્યો શરી શ્રાવણ પૂર્ણિમાનો
જયોત્સ્ના ફરી આલ-ધરા ભરી ઢળી

ફિક્કી ફિક્કી વાદળથી જળે ભર્યાં,
સૌમ્ય સ્વરૂપા રમની પ્રભાગૃત.

હું રાહ જોઉં (નહિ પૂર્ણિમાની)
શ શી તણી બંકિમ બીજ કે રા;

(હંદ્રા સમા આદિ વરાહકેરી) :
જિગે ઉરાકાશ વિષે કદા કદા.....

લેહે તમસ્ કે જનમોતું એકદા !

પ્રભારામ રાવળ.

ભાવનગર.

હર સાત મુજબનું

દિયોતસવી

સેલ

વૈવિધ્યભરી અદ્યતન
—સાડીઓ

૬૨% થી ૧૨૩%

વ ટા વ

બનારસી,

બેંગલોરી,

મહેસુર ૦ મદવાલી

કોઈમ્બતુર ૦ કાંજીવરમી

નાઈલોન

તેમજ અલગ અલગ

ડીઝાઈનોની

પ્રીન્ટેડ સાડીઓ

ક

તદન નવો ગંજવર સ્ટોક

આપને આમંત્રે છે

ભારતના આગેવાન વેપલુષાકાર :-

== મંગનલાલ ડેસવાલા ==

ફોન : ૨૦૦૦૯]

ભુલેશ્વર મુંબઈ-૨.

[ગ્રામ : Costumers

સ્થા. ૧૯૧૬

અમદાવાદની મહિલાઓનું

માનીતું સ્થળ

કે જ્યાં

ભારતભરની વિખ્યાત હેન્ડલૂમ સાડીઓ

અને

ચંદેરી, કોઈમ્બતુર, સેલમ કલકત્તા,

શાન્તિનિકેતન, કટક વગેરે જંરીની

તેમજ સાદી સાડીઓનો વિપુલ ભંડાર છે

પધારો.

શ્રી મદુરા કલોથ સ્ટોર્સ

કબુતરખાના પાસે

ભુલેશ્વર-મુંબઈ-૨.

અમારા માનવંતા ગ્રાહકોને

નૂતન વર્ષાભિનંદન

શ્રી લક્ષ્મી વિલાસ હિન્દુ

લોજ એન્ડ બોર્ડિંગ હાઉસ

વેલ્હેબલ માર્કેટ સામે શરાફ ખજોર

ભૂજ (કચ્છ)

સ્વાદિષ્ટ ભોજન માટેનું જૂનું અને જાણીતું

એક માત્ર સ્થળ હવા ઉભાસવાળા ધલિ-

કદ્રીક પંખા સાથેના રૂમો.

પ્રો. કેસવજી ભટ્ટવજી

સોનેતા

—નૂતન વર્ષાભિનંદન—

દિન

તાર : રૂબખાજ

શાહ મોશુશી આશકરાજી

શાહ ચંદુલાલ મોશુશી

મરચન્ટ એન્ડ શરાફ

અંબાર-કચ્છ

નકલી માલથી સાવધાન

જાપ

વર્ન દેવી હિંગ

પાડા અને પાવડર

નામ વાંચીને જ ખરીદ કરો

વી.એન. ઠક્કર, (ફોન: ૨૨૮૭૫)

• હિંગવાલા • માંડવી, મુંબઈ, નં.૩.

MAY THE AUSPICIOUS LIGHTS OF

DEEPAVALI

HERALD AN ERA OF
PEACE

PLENTY & PROSPERITY

TO ALLOF OUR PATRONS

AMRITLAL DESAI & CO.

BHUJ-KUTCH

માનવતા ગ્રાહકો અને શુભેચ્છકોને
આમરાં

નૂતન વર્ષાભિનંદન

ન્યુ : ભારત ભુવન હિન્દુ હોટલ
એન્ડ
લો જીંગ બો ડિંગ હાઉસ.
સ્ટેશન રોડ-નડિયાદ.

પ્રો. નગીનદાસ કે. ભાવસાર

માનવતા ગ્રાહકો અને શુભેચ્છકોને
આમરાં

નૂતન વર્ષાભિનંદન

-૦- આકર્ષક, ફર્નીચર -૦-
સ્ક્રૂલ ફર્નીચર, ગ્રાફીસ ફર્નીચર,
વ્યાયામનાં સાધનો, સોફાસેટ, ખાટલા,
થોડિયાં વગેરે કિંદાપત ભાવે મેળવવા
મુલાકાત લો :-

મીસ્ત્રી હરજીવનદાસ માનજી
હાઇકલાસ ફર્નીચર મેકર
સ્ટેશન રોડ-નડિયાદ.

આધુનિક ઔષધો દ્વારા આપના કુટુંબના સ્વાસ્થ્ય માટે આજના તબીબી
વિજ્ઞાને સુંદર પ્રગતિ કરી છે. આ પ્રગતિને સુયોગ્ય અને સુવિચારક સહ-
યોગ એટલે આપની જરૂરિયાતનાં ઔષધો અને તેનાં સાધનો મેળવવાનું
યોગ્ય સ્થળ:-

વી. પ્રકાશ એન્ડ કું.

શરદ્ બજાર-જૂજ (કચ્છ)
કચ્છના ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

સ્મીથ સ્ટેનીસ્ટ્રીટ એન્ડ કું. લી. કલકત્તા.
નેશનલ ફાર્માસ્યુટીકલ-મુંબઈ

નૂતન વર્ષાભિનંદન

મોટર સ્પેર પાર્ટ્સ

દરેક જાતની મોટરના સ્પેર પાર્ટ્સ
જુના મોડલ તથા લેટેસ્ટ મોડલના
ટાયરો — ટ્રકોના તથા કારના
બેટરી તથા બીજા અનેક પરચુરણ
એસેસરીઝ વ્યાજબી ભાવથી મળશે.

આથોરાઇઝડ ડીલર્સ

❖ ડનલોપ રબર કું.

❖ ફાયર સ્ટોન રબર કું.

❖ ગુડીઅર રબર કું.

વિશ્વાસ પાત્ર સ્થળ :—

શક્તિ મોટર સ્ટોર્સ

(મોટર વિભાગ)

સ્ટેશન રોડ—નડીયાદ.

ફો. નં.

૧૮૭

સાઇકલ્સ અને સ્પેર પાર્ટ્સ

દરેક જાતની સાઇકલો તથા ટાયસોકલો,
સ્પેર પાર્ટ્સ તથા ટાયર—ટયુબ્સ વ્યાજબી ભાવે મળશે.

આથોરાઇઝડ ડીલર્સ

❖ 'એટલાસ' સાઇકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ,

❖ ડનલોપ રબર કું.

સાઇકલ ઉપર આશમથી એસવા માટે
શક્તિ સ્પેશિયલ લેધર સીટ વાપરો.

—: વિશ્વાસ પાત્ર સ્થળ :—

શક્તિ મોટર સ્ટોર્સ

(સાઇકલ વિભાગ)

સ્ટેશન રોડ—નડીયાદ.

ફો. નં.

૧૮૭.

“પથિક” અંગેની માહિતી.

- (૧) પ્રકાશનનું સ્થળ : શ્રી. અણ્ણતા મુદ્રણ કલા મંદિર
ઘીકાંટા રોડ-અમદાવાદ-૧
- (૨) પ્રકાશનની સામૂહિકતા : માસિક.
- (૩) મુદ્રકનું નામ : માનસંગલ બી. બારડ.
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય.
સરનામું : “પથિક” કાર્યાલય,
ગ્રેમ દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૨.
- (૪) પ્રકાશકનું નામ : માનસંગલ બી. બારડ.
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય.
સરનામું : “પથિક” કાર્યાલય,
ગ્રેમ દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૨.
- (૫) તંત્રીનું નામ : માનસંગલ બી. બારડ.
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય.
સરનામું : “પથિક” કાર્યાલય,
ગ્રેમ દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૨.
- (૬) જે અખબારનાં માસિક હોય તે સખસોનાં વ્યને કલ થાપણના એક ટકાથી વધારે રોકનાર ભાગીદારો અથવા શેર હોલ્ડરના નામ વ્યને સરનામા.

હું માનસંગલ બી. બારડ આથી જાહેર કરું છું કે, ઉપર વ્યાપેલ વિગતો મારી જાણ અને માન્યતા પ્રમાણે ખરી છે.

તા. ૫-૧૧-૬૧

માનસંગલ બી. બારડ.
માસિક, મુદ્રક અને પ્રકાશક.

તંત્રી, મુદ્રક-પ્રકાશક : માનસંગલ બી. બારડ.
પ્રકાશન સ્થાન : શ્રી. અણ્ણતા મુદ્રણ કલા મંદિર, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
મુદ્રણ સ્થાન : શ્રી. અણ્ણતા મુદ્રણ કલા મંદિર, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.

પગથી ઉ પ ર

પગથી ઉપર મેં પગ મૂક્યો
નીચે ઝૂક્યો,

ને બંડે ન્યાં લંબાવવા ત્યાં શોર જાડ્યો
કોધનો અગ્નિ થત શત શત ઝળથી આ એ ભભૂક્યો
“ચાલ આગે...ચાલ આગે...”

“ભાઈ આ ચાલીમ

બેંતાલીસ

વરસો મુધી હું ચાલતો આગે રહ્યો
ને તો ય કહો છો

—આંખમાં લાલી ભરે છો—

તોય કહો છો: બહુ આગે ..હુ આગે ..”

“જાદનામ

ને ગુપ્તનામ

મુજશા કંઈને છે શી ખબર ?

ક્યાં છે મુકામ ?”

જે કુટની ધરતી પરે ખમ ટુંડીયું વાળી પડ્યો
વેન્ગાર્ડ ને એમેરિકર

ફ્રિયાટ, ફ્રાઈ ને કેં અવર

તોફાન થેલી ભેસ શી ઉત્તવળી કુંફારતી

આ દોડતો ચોટર અડીં આશ્કાફટની સડકો પરે

માનવી વાગુઅર સરકે

વીન્ગી બત્તીય ચમકે

“એય સાલા જાય છે કે...” સાદ ગજાયો.
ને વધુ મમજું તહીં ગાળો અને મુકકાતણી વર્ષો ઘઘ.

“ભાઈ, હું તમ માંહલો છું, ના અવર
હું ગિચારો માનવી-ઉપદ્રવ વિહોણું જાનવર
ખમ કુટ જે

રે કુટ જે ધરતી જમાણું ટુંડીયું વળવા ઘરી ...”

ના વાત કોંએ સાંભળી

ક્ષણ એકમાં પોલીસ દાદા વહારમાં આવ્યા ચડી.

અર્ત સાદે વીનવ્યું :

“જલિમ કુદરત પણ મિટાવે છે જીવન :

ઓઢળતી એ ચે કફન

જે કુટની ધરતી તણો, કન્કારના કરતીય એ!

રે ! માનવી !

આ રીત શી તારી નવી !

માનવી થઈને અરે ! તું માનવી માટે-વધુના-

ફટ જે ધરતી ય શું આળી શકે ના ?”

શૂન્ય થઈ વાણી

મૂની પગથી, દિશાઓ સૌ અબળણી

આજ અંજાવાતમાં ટમકન્ત કો જયેતિ યુગાળી !

પ્રીતમલાલ કવિ. બી. એ.

(१) पगथी उपरथी (काव्य)	श्री प्रीतमदास कवि. पी. ओ. -	राष्ट्रदूत-२
(२) वात्सा के स्वर (काव्य-हिन्दी)	प्रा. अरविन्द जेरी. ओम. ओ. 'सा. रत्न' "	-३
(३) विचार-मेढ	मन	पान-५
(४) हम सब सबके मित्र रहे (प्राथता)	दि. वे.	" -६
(५) भारतका राष्ट्रीय ओप-सांस्कृतिक विधातीय	प्रा. दिवीय. ओम. ओ. 'वेदाङ्क' "	-७
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय परिचय-हिन्दी)		
(६) धर्म स्वरूप (धार्मिक)	श्री 'धर्मवद' ओम. ओ.	" -१०
(७) प्रेमचन्द्रजी (काव्य)	प्रा. 'मधुरम'	" -१२
(८) अमारी प्यार (काव्य)	श्री. ज्येन्द्र हवे,	" -१२
(९) रंगीन मछलियाँ (काव्य)	श्री. न्यात सयदे 'कमु'णी,	" -१२
(१०) रक्षा बंधन (काव्य)	ड. गीता सुनशी	" -१२
(११) ओर तो पीछा नष्टी नष्टी (वाता)	श्री. राजदस भारती	" -१३
(१२) कविनु कतव्य-लेख)	श्री. ओ. ओ. श. पी. ओ. (ओनस)	" -२१
(१३) मनीआर आभु (नाटिका)	श्री. ज्येष्ठरसिद्ध नन्द. पी. ओ. (ओनस)	" -२५
(१४) काँडी काँडी लारसें जुदी बोधी (अतिहासिक वाता)	श्री. 'कडक' जगदी-काविद	" -३६
(१५) आपु के वारिसोंके नाम (व्यंग)	से श्री लक्ष्मीचंद नैन अनु. 'मधुर'.	" -४०
(१६) मन मोरा आपरा (वाता)	श्री. 'कटक' पी. ओ. (ओनस)	" -४६
(१७) प्रभात नैन तीर्थ-सेरीसा-प्राचीन नगर (अतिहासिक)	श्री. शालासास प्रहलभः पी. ओ. (ओनस)	" -५०
(१८) गोमती (वाता)	ले पादवेन्द्र शर्मा 'जद' अनु. मगनभाई परेल,	-५३
(१९) प्रभुमान (व्योक्ति-लेखमाणा)	श्री साहित्य राजकोटी	" -५६
(२०) अरुण विश्वास छे के-कटाक्ष)	श्री संप्रदान्त शाह. पी. ओ. (ओनस)	" -६४
(२१) गाय साहित्य (लेखमाणा)	श्री न्यायणीया	" -६६
(२२) आश्रय (वाता)	श्री सुरेश भट्ट. पी. ओ.	" -६८
(२३) योगरत्नाकर (आयुर्वेद)	गैद्य वापछ सास'डी	" -७२
(२४) पनारे पडेसी (आयु. नवलकथा)	श्री किमुभाई गोदिस	" -७५
(२५) अमरवेद्य (आयुर्वेद-प्रयोग)	गैद्य-रत्नछ रास्ते कवि.	" -८०

:- આવતા અંકમાં :-

જે વાચન-રસ થાળ રજૂ થવાનો છે તે પૈકી થોડાક લેખકોના નામ :-

- ૧- શ્રી ' ધર્મવિદ્ ' એમ. એ.
- ૨- પ્રા. દિલીપ એમ. એ. ' વેદાલંકાર '
- ૩- પ્રા. એ. એ ખત્રી,
- ૪- શ્રી. દોશત ભટ્ટ.
- ૫- શ્રી જોરાવરસિંહ જાડવ ખી. એ. (ઓનર્સ)
- ૬- શ્રી આળીદ એ ભટ્ટ. ખી એ.
- ૭- શ્રી 'સુદર્શક' ખી. એ. (ઓનર્સ)
- ૮- શ્રી અર્જુન શિનોલ
- ૯- શ્રી ' સંગેહ '
- ૧૦- શ્રી અંબાલાલ ' ડાપર '
- ૧૧- પ્રા. ' મધુરમ '
- ૧૨- શ્રી અશુભાર્ષ શેખાણી
- ૧૩- શ્રી દિનેશ પડયા-કવિ.
- ૧૪- શ્રી સૂર્યકાન્ત શાહ ખી. એ. (ઓનર્સ)
- ૧૫- શ્રી વિલાકર ધોળકયા ' રત્ન '
- ૧૬- શ્રી અનિરુદ્ધસિંહ ' મંગિલ '
- ૧૭- શ્રી વિનયચંદ્ર અંતાણી ' મંગૂલ '
- ૧૮- શ્રી રમણલાલ પટેલ
- ૧૯- શ્રી ' ગચિત યાત્રી '

વિશેષમાં આશુ લેખમાળા :-

શ્રી સાહિત્ય રાજકોટી કૃત ' પત્ર વિજ્ઞાન ' (ન્યોતિય)

શ્રી જાંબાળીઆ કૃત ' આલ સાહિત્ય '

શ્રી ત્રિજુભાર્ષ ગોહિલ કૃત ' પનાર પહેલી, નવલકથા.
અને આયુર્વેદના પ્રસાદમાં—

ઘેલ રતનજી શસ્ત્રેના અનુભવ-પ્રયોગો.

જૂના હસ્ત લિખિત ગ્રંથમાંથી નાડી પરિક્ષા.

તથા તેમ ઉપચાર-વગેરે.

:- લેખકોને :-

- 'પથિક' દરેક અંગ્રેજી મહિનાની ' પાંચમી તારીખે પ્રસિધ્ધ થાય છે.
- 'પથિક' કોઈ પણ વાદ કે ચોક્કસ વિષયનું માસિક નથી.
- 'પથિક' સર્વોપયોગી વિચાર, જ્ઞાનના અને જ્ઞાનનું માસિક છે. જીવનને ઉત્તરગામી બનાવતા, શ્રેણ્યાત્મક અને સર્વ પ્રકારના અભ્યાસપૂર્ણ-શિષ્ટ સાહિત્યિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.
- એક વખત પ્રસિધ્ધ થઈ ગયેલ કૃતિને ફરી પ્રસિધ્ધ કરવા માટે 'પથિક'ને ન મોકલવાની લેખકોએ કાળજી રાખવાની છે.
- કૃતિની જવાબદારી લેખકની પોતાની જ રહેશે. અનુવાદિક કૃતિ માટે મૂળ લેખકની મંજૂરી અનુવાદકે મેળવવી જોઈએ.
- 'પથિક'માં પ્રસિધ્ધ થયેલ કોઈ પણ કૃતિને પુનઃમુદ્રણ કરતાં પહેલાં મૂળ લેખક અથવા તંત્રીની પરવાનગી લેવી અનિવાર્ય છે.
- કૃતિ સારા અક્ષરે, શાદીયાં અને કાગળની એક જ બાજુએ લખેલી હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય લખાણના અવતરણો મૂક્યાં હોય તો તેના મુજબની તરજુમો કરવો જરૂરી છે.
- અસ્વીકૃત કૃતિને પાછી મેળવવા માટે ૮ નૈની ટિકિટો કૃતિ સાથે જ મોકલવી જોઈએ.

પત્રવ્યવહાર:-

" પથિક " કાર્યાલય

પ્રેમ દરવાજા બહાર,

અમદાવાદ-૨

છૂટકે નકલ ૭૫ નયા પૈસા

શિષ્ટ સમાજનું ગુજરાતી માસિક

૧૩૧ માનવસંગ્રહ બારડ

વર્ષ : ૧

: ૫-ઓગસ્ટ-૬૨ :

અંક : ૧૨

વિચાર-ભેદ.

- જીવ-વિકાસ અને લાભ.
- જન્મ જીવન અને મૃત્યુ
- જલ-સ્થવની જીવ મૃતિની આ રચના.
- વનસ્પતિની પણ તે જ સ્થિતિ
- સર્પિમાં જીવ-વિકાસનો ક્રમ સરખો.
- બાળ-યૌવન-પ્રૌઢતા અને જીવન, વિકાસ અવસ્થા.
- જન્મ સાથે જીવ-યૌવન વગેરે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી ન શકે.
- મૃત્યુને વિકાસ ક્રમનો બાધ નથી.
- જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનો ગાળો તે જીવન.
- જીવન જીવવામાં માનવ—જીવ—શુદ્ધિના વિશેષ તત્ત્વે જુદો પડ્યો.
- માનવને દર્શનમાંથી પ્રશ્ન ઉદભવે—સર્પિનો રચનાર કોણ છે કે નહિ ?
- મંથન ચાલુ થયું.
- એ કે કહ્યું; રચનાર છે અને તે જુદી શક્તિ છે.
- બીજા એ કહ્યું: ના શક્તિ જુદી નથી પણ તે માનવના આત્મામાં છે.
- ત્રીજાએ કહ્યું: ના, એવી કોઈ શક્તિ જ નથી.

માનવ જીવનમાં આ વિચાર ભેદ સનાતન બની રહ્યો. પ્રશ્નોની પરંપરા તેમાંથી જ જન્મ પામી.

મન

—हम सब सबके मित्र रहे—

दत्ते दंष्ट्र मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं
चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षा महे ॥

(यजु० २६।१८)

शब्दार्थः—(दत्ते) विघ्न और बाधाओं का विदारण करने वाले हे प्रभो ! (मा) मुक्ते (दंष्ट्र) दृढ बनाइये (सर्वाणि भूतानि) सब प्राणी (मा) मुझे (मित्रस्य चक्षुषा) मित्र की दृष्टि से—भाव से (समीक्षन्ताम्) देखें (अहम्) मैं (सर्वाणि) सब (भूतानि) प्राणियों को (मित्रस्य) मित्र की (चक्षुषा) दृष्टि से (समीक्षे) देखूँ, इस प्रकार हम सब परस्पर एक दूसरे को (मित्रस्य चक्षुषा) मित्र की दृष्टि से (समीक्षामहे) देखेंगे ।

यदि हमें निर्बाधगति, शक्तिसम्पन्न और दृढ बनना है तो परमेश्वर का आश्रय लेना चाहिए । भगवान् दत्ति हैं—विघ्न विध्वंसक हैं । स्थायी सफलता प्राप्ति के लिए एक वस्तु यह भी आवश्यक है कि संसार में कोई हमारा शत्रु न रहे, सब हमारे मित्र बन जायें । हम सब परस्पर एक दूसरे से प्रेम का बरताव करें । हममें से कोई किसी से द्वेष और शत्रुता न करे ।

जब इस धरती पर रहने वाले हम सब मनुष्य जाति, रंग भाषा और देश का भेद भुला कर आपस में मित्र बन जाएंगे, तो कोई किसी की उन्नति और सफलता में बाधा उपस्थित नहीं करेगा । यही विश्व बन्धुत्व की, सर्वजनहिताय और सर्वजन मुखाय की वैदिक भावना है ।

सचमुच ! तब यह धरती स्वर्ग बन जाएगी ।

दि. वे.

जो आपसमें अवरोध बिना शक्तिशाली और दृढ बनने के तो परमेश्वर को आश्रय लेना पड़ता है । भगवान् दत्ति हैं, विघ्नहर्ता हैं । स्थायी सफलता की प्राप्ति भाते हैं वस्तुनी आन आवश्यकता है कि संसार में अवरोध कोई शत्रु न रहे, सौ मित्र अपनी लय आपस में प्रीति का साथे द्वेष तथा शत्रुता न करे पक्ष आपस में बाधा पक्ष परस्पर एक लीला साथे प्रेमना बताव करीये ।

जो आ धरती पर रहेगा वाणा आपस में मनुष्य जाति रंग भाषा और देश का भेद भुला कर आपस में मित्र अपनी लय तो कोई किसी की उन्नति तथा सफलता में बाधा उपस्थित नहीं करे ।

आ विश्व बन्धुत्व की प्रेरित मनुष्यों की दित आने मुजनी वैदिक भावना है ।

अरेभग ! आ धरती तारे स्वर्ग अपनी लय,

भारत का राष्ट्रीय एवं सांस्कृतिक विधातीय

विश्वविद्यालय, गुरुकुल कांगड़ी

भारत के इतिहासमें छिन्नीसवीं सदी धार्मिक सुधारण का युग था। जिसके प्रधान नेता ऋषि दयानन्द सरस्वती थे। पर ऋषि दयानन्द केवल धर्म सुधारक ही नहीं थे। वे युग प्रवर्तक ऋषि थे जिन्होंने शिक्षा, राजनीति, समाज संगठन आदि सभ क्षेत्रों में नये विचारों का प्रतिपादन किया। ऋषि दयानन्द ने अपने समयमें प्रचलित शिक्षा पद्धति में अनेक दोष अनुभव कर एक नवीन शिक्षा प्रणाली का प्रतिपादन किया था। ऋषिने प्रसङ्ग नाम गुरुकुल शिक्षा प्रणाली दिया है। वास्तव में प्राचीन भारत में आचार-भूषण ने शिक्षा प्रणाली प्रचलित थी जिसमें गुरु और शिष्य का सम्बन्ध पिता और पुत्र की तरह माना जाता और शिष्य के गुरु के कुल व परिवार का एक अंग माना जाता था उसीका यह नवीनीकरण था।

निःसंदेह ऋषि दयानन्द के ये विचार शिक्षा के क्षेत्र में अत्यन्त क्रान्तिकारी-विचार थे। गुरुकुल के सम्बन्ध में सन १८६७ में आर्चबिशपमार्सेले ने एक ऐसे आन्दोलन का मूलपात हुआ। महात्मा मुन्शी रामलाल (स्वा. अध्यापन) इस आन्दोलन के प्रवर्तक तथा प्रमुख नेता थे। ऋषि दयानन्द ने आदर्श शिक्षा का जो मार्ग दिखाया था, महात्मा मुन्शीरामलाल उससे पहिले अधिक अनेक वेद के उपदेशों व गिरीशों संगे ये नदीना, पिया विप्रा अजयत" मंत्र ने उनको निश्चय करा दिया था द्विगिरिके छिन्नी प्रदेशों

भागीरथी के छिन्नी तटों और उत्तराखण्ड के छिन्नी वनोमें वेदिक ऋषि-मुनियों की युग युग की साधना आज भी निरन्तर ले रही है। वसन्त तथा वर्षा की प्राकृतिक शोभा मानव हृदयमें कवित्व और दार्शनिकता की उद्भासना करती है। दिमाक में ऐसे ही मन-प्रदेश मनुष्य में आत्मनिश्चयास तथा उत्साह के साथ-साथ हृदय की भावनाओं को विद्यास बनाते हैं। ऐसी ही परिस्थितियों में तो नवयुवकों की अन्तर्निहित शक्तियों का स्वाभाविक और पूरुष विकास संभव है अतः उपरोक्त अनुपम वेदमंत्र का ध्यान में रखते हुये अमर सदी स्व-अध्यापन-दण ने प्राचीन संस्कृति के धर्मों-२ के लिये आजसे लगभग ११ वर्ष पूर्व अंगवती भागीरथी के तीर पर "गुरुकुल कांगड़ी" की स्थापना की थी।

उस समय लॉर्ड मेन्सेल द्वारा प्रयोजित अंग्रेज शिक्षा प्रणाली जिसका उद्देश्य स्वयं मेन्सेल के शब्दों में यही था कि—English education would train up a class of person, Indian in blood and colour, but English in tastes in opinions in morals and intellect. छिन्नी विषय प्रभावसे पराधीन भारत अपनी संस्कृति का अत्यन्त हीन और तुच्छ समझता हुआ पश्चिम संस्कृति का आदर्शपूर्ण अनुकरण और स्फुटलीय संभ्रमता था। अंग्रेज शिक्षाने शिक्षित और

—तीनों में जे धार मानसिक दासता उत्पन्न की थी उसका यह स्नाभाविक परिणाम हुआ कि हम में आत्मदीनता की लातनाके निराकरण से ही आर्यसंस्कृतिमें आस्था हो सकती थी और यह तबो संभव था जब हम प्राचीन संस्कृतिका पयार्थ ज्ञान प्राप्त करें, जे गुरुकुल-शिक्षा प्रशासी द्वारा ही संभव था.

ऐसी उत्कृष्ट परिस्थिति में सदा गुरुओंका सक-वास, सात्विक भोजन तथा धार्मिक शिक्षा सोने में सुहावे का काम करते हैं जे निर्विवाद है. गुरुकुल का अत्येक छात्र (बालीभोल कुटोवाल, होकी, फिट आदि) जेवने में उत्साह से भाग लेता है, धंसके अनिरिकत व्यायाम कुशी जेव नैरी की कथा का निकसित करने का भी पर्याप्त अवसर सुवभ है. दिभासय के वन्य प्रदेशों में निराध (स्व-ध्या) परिश्रमय गुरुकुलीय जवनका अपूर्व आनन्द है.

गुरुकुल में शारीरिक विकास के साथ साथ मानसिक विकास के दिखे भी जेवनी में निमत पाइय पुस्तकें पढ़ने के साथ साथ वक्तृत्व तथा लेखन कलाकी विज्ञेय बनति करने के दिखे छात्रने अपनी आश्रम सभाओं जना रभी है. जे छात्र सभाओं संस्कृत-हिन्दी तथा अंग्रेज लायाज्येमें वाद-विवाद तथा लेखन अभ्यास का मुख्य साधन है. इन सभाओं की जतीवत ही गुरुकुल के अनेक स्नातक सक्ष लेखक, यशस्वी कवि, सम्पादक तथा प्रसिद्ध वक्ता बने हैं. योवीस वर्ष की छोटी सी आयु में अंध रचना

कर "मंगेदाप्रसाद पारितोषिक" प्राप्त करने का सौभाग्य गुरुकुल के स्नातकोंका ही प्राप्त है.

गुरुकुल जेक धार्मिक तथा राष्ट्रिय संस्था है, किन्तु यहाँ की शिक्षा अत्यंत विदार है. जितम शिक्षा प्राप्त कर के यहाँ के विद्यार्थी का जुकाव न तो नास्तिकता की और होता है, न वह किसी सिध्दांत का आश्रम भीय करे. यों ही मान लेने का तैयार होता है. यदि वह ऐदिक धर्म का पढता है तो साथ-साथ ईस्लाम, धसाध, योष और जैन धर्म का भी समझता है. वस्तुतः गुरुकुल के छात्र में अन्य धर्मों के प्रति सहिष्णुता ही नदी प्रत्युत पुर्य सहाजुति भी होनी है. वेद, इशान तथा संस्कृत साहित्य का जितना गंभीर जेव व्यापक अध्ययन यहाँ करवाया जाता है जितना भारत के अन्य किसी भी विश्वविद्यालय में नदी करवाया जाता है. वहाँ पर पाठ्यालय विद्वाने जेव सभा-लोचकों के सभाधान जेसे जताया जाता है. वेदों का समझने के दिखे जिन मूलाधार ग्रन्थों के ज्ञान की आवश्यकता पड़ती है उनमें उसकी प्रयोप्त गति करा दी जाती है. इस प्रकार वह वेद सम्प्रन्धी अपने अध्ययन का स्वतंत्र रूपमें आगे जडाने में जेज्य हो जाता है, साथ ही संस्कृत साहित्य पर उसका पर्याप्त अधिकार हो जाता है. गुरुकुल का विद्यार्थी वादभीति और व्यास, लास और काविकास, जवनूति जेव भारवि आदि के साथ-साथ अंग्रेज के मिट्टन और शेक्सपियर आदि का भी भूज जतता है.

गुरुकुल की सभसे जाड़ी विशेषता है यह कि विद्यार्थी का प्राचीन सांस्कृतिक विषयों के साथ-साथ अर्वाचीन वैज्ञानिक विषयों का भी पर्याप्त ज्ञान हो जाता है, वह प्राचीन तथा अर्वाचीन पूर्व या पश्चिम के आचार-विचार की आल-आलता में गुलु-दे-पो का समझने की विवेकशुद्धि सहज में ही प्राप्त कर लेता है, स्वत्व (अपनापन) पर दृढ़ रहते हुए भी उसका दृष्टिकोण संकीर्ण नहीं होने पाता।

अतः यह कहना जरा भी अत्युक्तिपूर्ण नहीं होगा कि भारत के राष्ट्रिय पुनरुत्थन में ऐसे सांस्कृतिक नवगमन में गुरुकुल विरच विद्यालय कांगड़ी अपनी अमूल्य सेवाओं देता रहा है, इस विद्यार्थी से प्रतिवर्ष ऐसे तनुषु विचारक और मान्यतायी आदर निकलते हैं, जो राष्ट्र के अरिग और प्रतिहास के निर्माण में अपनी विशेष हन दे सकते हैं, यदि उनका अपनी रुझियोंकी अभिव्यक्ति के बिना अनुकुल अवस्थाओं, अवसर और उचित प्रोत्साहन प्रदान किया नग्य।

ईस प्रभर गुरुकुल कांगड़ी विरचविद्यालय अपने हंगका एक अनुदा राष्ट्रिय शिक्षणालय है जिसकी योजना और स्थापना शिक्षा के भारतीय आदर्शों के अनुसार की गई है और जो भारत के अनेक राष्ट्रिय एवं सांस्कृतिक समस्याओं के सुलझने में आधी राती से लगा हुआ है।

स्थापना और आनकी स्थिति—

१ ३४ विद्यार्थियों की छोटी सी पाठशाला से शुरू होकर विरच विद्यालय के अन्तर्गत लगभग चार मदा विद्यालय जना, इस समय कुल छात्र लगभग १००० हैं।

ईस विरचविद्यालय के अन्तर्गत लगभग चार मदाविद्यालय और इस विद्यालय है।

२ एक विद्यालय प्रतिहासिक संग्रहालय है, जिसमें सेकंडो इषियों की बहुत मुदय एवं दुर्लभ वस्तुओं प्रदर्शित की गई है।

३ एक विद्यालय जल-विज्ञान तथा वनस्पति शास्त्र का संग्रहालय।

४ एक ७० हंगर पुस्तकालय का पुस्तकालय।

५ एक विद्यालय इमेसी (ओपधी निर्माणार्थ)

६ 'गुरुकुल पत्रिका' मत १३ वर्षों तक इस नामसे हीन्दीमें प्रकाशित होती रही, अग्य गत दो वर्षों से 'संस्कृत' में प्रकाशित होती रही है, इस पत्रिका से पूर्व 'अलंकार' (हीन्दी) 'वैदिक भेजल' (अंग्रेज) आदि पत्रिकाओं की गुरुकुल से प्रकाशित होनी थी, अग्य केवल 'गुरुकुल पत्रिका' है, इस पत्रिका का वषिष वैदिक, दार्शनिक, धार्मिक, सांस्कृतिक और शैक्षणिक ही रहेता है।

ધર્મ સ્વરૂપ

(૨) સ્વતઃ સિદ્ધ અને સ્વાભાવિક ધર્મ.

ધર્મ અથવા તો એના સ્વરૂપ વિષેના ચિંતારમાં આપણે જેમ જેમ વધુને વધુ ઘોંઝા ઉતરતા જઈએ તો, તેમ તેમ ધર્મની વ્યાપકતા અને અનેક-વંધતાનું દર્શન આપણને થતું જાય છે. ભગવદ્ ગીતામાં કૃષ્ણે અર્જુનને બતાવેલા વિરાટ રૂપની જે દેખના આપવામાં આવી છે— એવું જ વિરાટ રૂપ ભર્મનું પણ આપણને દેખાવા લાગે છે. અને એ વિરાટ રૂપ જોયા પછી આપણી સ્થિતિ પણ અર્જુન જેવી જ થાય છે. આપણે સુઝાઈ જઈએ છીએ. કુષ્ઠિ અવસ્થિત થઈ જાય છે; દ્રષ્ટિ ઝાંખી પડે છે, અને સ્થગિત થઈ જાય છે. એથી જ આપણે શાસ્ત્રોત્તે આધાર લેવા પડે છે, આપણાં પૂર્વજોએ ધર્મનું અનેક સ્વરૂપે દર્શન કરેલું છે, અને એ દર્શન અનુસાર ધર્મના વિધિવિધ પાસાંઓને સમજાવવા માટે રાંઝોતું નિર્માણ કરેલું છે. એમાં માનવ મૈયાની તરફ, કલ્પના, સ્મૃતિ જેવી બધી જ શાકલ-ઓનાં, પૂરેપૂરાં ઉપયોગ કરવાનાં આવેલાં છે.

પરંતુ, એ શકિતઓના ચે મનુષ્યના અનુસંધાનમાં જોઈએ તો, અમુક મર્યાદાઓ છે જેની પારે એ શકિતઓ કે એ શકિતઓના ધારક માનવમૈયા પાંચી સંકેતી નથી જેમ પ્રકાશથી રેવાયેલાં દાંડ અંધ કારમાં અંધ બની જાય છે અને અંધકારને પણ પ્રકાશરૂપ ગણવા તરફ લક્ષ્યાર્થ જાય છે, તેવી જ સ્થિતિ ધર્મના સ્વરૂપ પરતે આપણી બને છે. કોઈ તંકની આશ્રય લઈ જાત અને કર્મના માગી થાય છે, તો કોઈ કલ્પનાનો આશ્રય લઈ અનેક લોક અને પરલોક તરફ દ્રષ્ટિ દોઢાય છે.

આમ ધર્મનું જે અને જેટલું સ્વરૂપ આપણી શકિત-મર્યાદામાં સમાઈ શકે છે તેટલામાં જ સંતોષ લેવા પડે છે. એવી આપણી પાછળ સ્થિતિ છે. ને કે આપણે એ સંતોષ લઈએ જ છીએ એટલું જ નહિ પણ એમાં પર્યાપ્તિ માની અન્ય ખ્યાલોની ઉપેક્ષા અને એમાંથી ફેટકીકવાર જગડા પણ લેવા, કરીએ છીએ અને એ જગડાઓમાં જ્યારે પરાજિત થઈએ છીએ ત્યારે કાં તો આપણા ખ્યાલોમાંની શ્રદ્ધા ખોઈ ખેસીએ છીએ અથવા સામાને બદ, અંદરી અને પાશવો જેવા ગણીને આપણી નિર્માણતાને ઠાંકવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જ્યારે કશું ન થાય ત્યારે ઉદારતાના ઓહાં નીચે આપણે એ પરસ્પર વિરોધી ખ્યાલોનો સમન્વય કરવા તૈયાર બનીએ છીએ, અથવા આપણા ધર્મ રક્ષણને ભાર ઈશ્વર જેવી દાઈ ઈતર વ્યક્તિને ભળાવી આપણે એની લક્ષ્યમાં લાગી જઈએ છીએ.

આ સ્થિતિ ધર્મ પરતોની અત્યાર સુધી આપણે નોતા આવ્યા છીએ. છતાં આપણે ધર્મ પાળીએ છીએ, ધર્મ તરફ અશ્રદ્ધા કેળવવાની અને પોતાની જાનને નાશિતક કહેવાવવાની ફેશન નીકળી હોવા છતાં આપણે ધર્મ વિમુખ નથી હોતા. જાણે અજાણે આપણે ધર્મને અનુસરતા હોઈએ જ છીએ; પછી ભલે જગતમાં માન્ય થયેલા કોઈ પણ પંથને આપણે ના, અનુસરતા હોઈએ. એટલું જ નહિ, આપણે ધર્મને પોષણ પણ આપતા હોઈએ

છીએ. એને આપણે સમાજ વ્યવસ્થાનું નામ આપીએ, રાજદારી જેવી મંડળીઓનું નામ આપીએ કે પછી વ્યક્તિત્વવાદ અથવા લોકોત્તરેશ્વવાદ તરીકે ઓળખીએ. આપણે અસ્તિત્વમાં માનનારા છીએ. આપણા તત્વજ્ઞાનીઓ એ હવે અનંતવાદની કલ્પના કરી આપણા ધણા પ્રશ્નોનું સમાધાન માત્ર અનંતવાદ સિવાય બીજી રીતે અસંભવિત હોય;— અને હવે તે પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાનીઓ પણ એને સ્વીકારતા થયા છે, છતાં આપણે અસ્તિત્વને અનુસરીએ કે એનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ; અને એને દેહાત્મી રાખવા મર્યાદા છીએ. એથી ધર્મ વિશેની વિચારણા પણ એ અસ્તિત્વને અનુસરીને જ કરવી જોઈએ. કરવી જોઈએ, કારણ કે ધર્મ અને અસ્તિત્વ પરસ્પર સંકળાઓમાં છે. ધર્મ ન હોય તો અસ્તિત્વ હોતું નથી. અને અસ્તિત્વ ન હોય તો ધર્મનો ખ્યાલ કરવાને અવકાશ મળતો નથી.

અસ્તિત્વ આપણી આસપાસ ત્રણ સ્વરૂપે માનવમાં આવે છે. જીવરૂપે આપણું પોતાનું અસ્તિત્વ; જન્ય રૂપે આપણી આસપાસની, આપણાથી છતર એવી અજીવ-નિજીવ સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ; અને આપણા સંદર્ભ આધાર જગતના નિયામકરૂપે આપણાથી પરાઈ એવું ક્ષિત્રનું અસ્તિત્વ. આપણને સમગ્રાય ન સમગ્રાય, પરંતુ આપણામાં તથા આપણી આસપાસના જગતમાં આપણે કોઈ ગૂઢ વ્યવસ્થા જોઈએ છીએ, જેની ઉપરથી એ વ્યવસ્થાના નિમાયક એવા હાથની કલ્પના કરી એના અસ્તિત્વનો આપણે સ્વીકાર કરેલો છે.

આ ત્રણ અસ્તિત્વ સ્વયંપર્યાપ્ત એકબીજાથી વિનિર્મિત એવા સ્વરૂપે આપણે જોઈએ છીએ; પરંતુ એ

દષ્ટિ બૂલ ભરેલી છે. એમના વિનિર્મિતતાના ખ્યાલમાંથી વિખમતા યેદા થાય છે; જેને પરિણામે સંઘર્ષ અને સંઘર્ષમાંથી વિનાશ સુધી ધસડી જતું સંકટ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારમાં જે સર્વજન દુઃખ જ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એ આ પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલું છે.

ત્યારે ખરી રીતે આ ત્રણ અસ્તિત્વ સાપેક્ષ છે. પરસ્પરાસંબંધી જેવાં છે. અને એકબીજાના ઉચ્છેદક નહીં પરંતુ પોષક, સંવર્ધક અને નિર્ધારક જેવાં છે. એમની વચ્ચે અતિશય ગૂઢ રીતે એક પ્રકારનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે, જે કેટલીક વખત અનુભૂતાં તો કેટલીક વખત પ્રથત્વપૂર્વક સમજવાની આપણે ના પાડીએ છીએ. પરંતુ એ વ્યવહાર એ જ ધર્મ, એ ધર્મ સ્વતઃ, સિધ્ધ અને સ્વાભાવિક છે, એને માટે ખાંસ ફેંકી પ્રેરણ કરવી પડતો નથી. તેમ એની કોઈ પ્રકારની વાણીથી હોતી નથી જગતમાં જન્મેલો પ્રત્યેક જીવ એની સંબંધી પ્રમાણે આ જ ધર્મને અનુસરતો હોય છે. એથી કોઈ પણ પ્રકારના નગ કે દૂધ, છતાં કે અભિનિવેશ અથવા કામ કે ક્રોધને અવકાશ રહેતો નથી. અને જ્યાં એ બધું જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ જોડું છે. માયા અવિદ્યા છે. એમ આપણા શાસ્ત્રોએ પણ પોદારી પોદારીને કહેલું છે.

ધર્મને આથી વિશેષ કોઈ બીજી રીતે સમુજવી શકાય એમ લાગતું નથી; છતાં અદેહી સાદીસાત્ત્વો ધર્મ સમગ્રાઈ અથ એમ માનવાને પણ કારણ નથી એથી ત્રણ પ્રકારના અસ્તિત્વ આપણે મર્યાદા તે પ્રત્યેકને અનુસરીને ધર્મનો સ્વરૂપ જેવું કોઈ કંઈક તેનો વિચાર કરવો એ પણ ધર્મનો એક જ અણુ નેટલું જ અણુનું ફર છે.

પ્રેમચંદ્રને-

સાહિત્યના સાધક પ્રેમચંદ્રે
ધૂણી અનોખી નિજ જિંદગીને
સ્વમાન ને ભારત પ્રીત ગાઇ
હિસાન દીનો જનતાય નારી
વાત્સલ્ય ભાવો તવલે વણીને
કુટુંબ ઈન્સાનિયત પ્રેમ પાર્શ્વ
કો આરતી આ જગતમાં ઉતાની
યથાર્થનામી યર્ષ એ ગયા હો.
ના આટલેથી અટકી ગયા ને
કરી ય સેવા યષ્ઠ ધન્ય જીઆ
મા ભારતી તો હરખાય કેવી
કહો મળે પ્રેમ છંદા જુદા જે
બેગા થયા એક જ આ મહાત્મા
તણા મને જીવન ધન્ય લોકે.
વેદી ફરીરી દબને અમીરી
એણે નમો જીવનના તપસરી.
આદર્શનો ઓપ યથાર્થ સાથે
તું જીવને દુર્લભ બેખવારી.

મધુરમ.

અમારો પ્યાર

યર્ષ છૂટા સમંદરથી, જવા અચડાઈ ખડકોથી,
કરે જાહેર એ પવનો, અમારો પ્યાર પત્થરથી.
મૂકીને પર્વતો પસ્તા, ગર્વા અરણ્યો બધાં હસતાં,
કરે જાહેર યર્ષ સર્વતા, અમારો પ્યાર સ ગરથી.
ગર્વા શોષાઈ પાણીને, ગાજથું અગન વાદળથી,
કરે જાહેર જલ વસરી અમારો પ્યાર પૃથ્વીથી.
ખૂન ખિલે ફૂલે ને ફાલે, ત્યાં લૂંટાય કાતરથી /
કરે જાહેર માનવ યર્ષ અમારો પ્યાર મતવજથી

જયેન્દ્ર દવે

રંગીન મહેફિલ

આ મહેફિલ છે રંગીન, ને મસ્ત જવાની,
મદિરા શી મહોબ્બત, હલકી રહી છે.
ભમરાઓ શુંજે, ગીતો પ્રણયનાં ને.

કલીઓ મધુરું, મલકી રહી છે.

હેયાના તારો પર, ફનેદની સરગમ,

પાયલ કાઇની, રજૂકી રહી છે.

નઝરના નઝારા, ને જોમિની આંવી,

પાંપણ મદિસી, પલકી રહી છે.

બાગે છલો છલ, છે રંગીન બહારો,

ને હવામાં સુગંધો, મહેકી રહી છે.

આભમાં ચંદા, જુમે પુતમની ને,

દિલમાં તમન્નાઓ, અમકી રહી છે.

જ્યાં છે મહોબ્બત ને શરાબી જવાની,

હેયામાં ધડકન, ધડકી રહી છે.

ઈશક ને દુસ્નની, મહેફિલ અનોખી,

વસ્ત્રની મસ્તી, બહેકી રહી છે.

જયંત સંચદે 'કસુબી'

રક્ષા બંધન

રાખડી સોહામણી, બહેનડી કોડામણી
હેયામા હેન ભરી, અંતર ઉમળકે આંખડી

રાખડીમાં સત્સંગના રંગ

બંધનમાં યુક્તિ ઉમંગ

બેનડી બાધે છે વીરાને રાખડી.

રેશમનો તાંતણો કરને વીંટાય જ્યાં

અંતરના પ્રેમથી જીવન શીંગથ ત્યાં

વીરાને કાઠું કાળને બાંધતી

રાખડી સોહામણી, બહેનડી કોડામણી.

ક. મીરાં જનશી

એર તો પીધાં જાણી જાણી—

રાજકુમાર ભારતી

પોતાનાં મિત્ર સાથે જ્યારે અનિલ પોતાની ઘનાર બાંધે પૂતી જ્યોતિને જોવા ગયો ત્યારે અનિલની ગેરહાજરીમાં અનિલના મિત્રે જ્યોતિ બારામાં ખાનગી તપાસ ચલાવતાં અવનખી વાતો સાંભળી અને જ્યારે તેનાં જાણવામાં આવ્યું કે જ્યોતિને એક જાહેર કાર્યકર સાથે અનાપાસે આડો સંબંધ બંધાયેલો છે ત્યારે તો અનિલનાં મિત્રને હૃદયનો ડંખ લાગી ગયો. ગરીબ ઘરની દીકરી જ્યોતિ ગરીબાઈની પરવશતામાં આ અઘણી કાર્યકરના કપારે ચડી ગઈ હતી. એક જ્યોતિ નહિ પણ આજે કુટુંબ દરેક જા અનિચ્છાએ આ આરિત્રકીન કાર્યકરનાં સકંજમાં સપડાઈ ગયું હતું.

અનિલે જ્યોતિને જોઈ ત્યારે તેણે જોયું કે જ્યોતિ નમસ્કારીય મીઠી પૂતળી હતી— જ્યોતિ કે આરસમાંથી કંડારેલી રિંગનાં. અનિલ તેનાં રૂપમાં લુપ્ત થઈ ગયો. રૂપનો પરવાનો સમાજ અનિલ સૌંદર્ય જ્યોતિમાં જોઈને આશ્ચર્ય જવા તેવાર થઈ ગયો. જ્યોતિ આશ્ચર્ય દર્શાવતી હતી, નજરમાં અને હૃદયમાં વસી ગઈ. તેની માતાની વાતનાં જવાબમાં અનિલે જ્યોતિ સાથે સગન કરવાનું વચન પણ આપી દીધું. આ બધું અનિલે પોતાના મિત્રની ગેરહાજરીમાં જ પ્રથમ તપાસમાં જ કરી દીધું. જ્યારે એણે જ્યોતિને પ્રથમ દર્શાવે જોઈ ત્યારે — કેવળ અનિલ જ્યોતિનાં રૂપથી જાણી શકે. એટલું જ નહિ પણ જ્યોતિની વાતનીત કરતાતી હાથ અને મિષ્ટ જાણનાં તેમજ એની વાણીનાં અવિરત પ્રવાહથી પણ તે ખૂબજ આકર્ષાયેલો ગયો હતો. તેનાં રોમે રોમમાં જ્યોતિ રસી રસી હતી.

રાત્રે અનિલ અને તેનો મિત્ર બંને સુતા હતાં કાંઈક વાતની શરૂઆત કરી તેમાં જ અનિલને તેનાં મિત્રે પ્રજ્ઞા:

‘જેમ શું વિચાર કર્યો ન હોય તો જેમ લાગે છે’

‘એમાં શું વિચાર કરવાનો હતો જ્યોતિમાં શું કહેવાનું હતું? રૂપ છે, સંસ્કાર છે, કેવળથી છે પણ આપણે શું નોંધ્યું?’ અનિલે જવાબ દીધો.

‘પણ આ બધું શોભી જોડે તેવી એક ચીજ તેનાં પ્રાસંગિક સુખ-ચપ-ગઈ છે એની તને ખબર નહિ હોય કદાચ’ અનિલનાં મિત્રે જરા ગંભીરતાથી કહ્યું.

‘એટલે!’ અનિલ ચમક્યો.

અનિલનાં પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં તેનાં મિત્રે પ્રજ્ઞા ગંભીરતાથી અને ધીરા અવાજથી કહ્યું:

‘અનિલ, જ્યોતિમાં રૂપ છે, સંસ્કાર છે, કેવળથી છે અને આથી પણ કાર્મિક વિશેષ હશે પણ આ બધું જોનાથી શોભી જોડે તે આરિત્ર તેનામાં નથી. જ્યોતિ તેનાં રૂપનો જોશ મની ગઈ છે. તેનાં સંસ્કારમાં વિકૃતિએ વાજ કર્યો છે, તેની કેવળથીમાંથી સ્વચ્છ હતા જન્મી છે અને તે બંધ રીતે પોતાનું આરિત્ર દારી ગઈ છે, તેને એક જાહેર કાર્યકર સાથે આડો હૃદયવાર છે તેનું મારી તપાસમાં જાહેર આવ્યું છે.’

જ્યોતિનાં રૂપમાં લુપ્ત બનેલો જ્યોતિનાં વાણી પ્રવાહમાં તથાતો અનિલ તેનાં મિત્રની વાતમાં કાંઈ જ વળૂદ જોઈ શક્યો નહિ, તે હતી પડયો અને તેને કહ્યું:

‘હાલત, જગત એવું છે, વાતો જ કહી કરે, ફિતિયાને બીજું શું કામ છે વાતો કરવા સિવાય?’ અનિલ શાંત થઈ ગયો.

‘અનિલ’ જે વાત મેં તને કરી તે મેં કાંઈ માનુસી માથાસો પાસેથી નથી સાંભળી પણ આ

ગામનાં માતબર માણસો પાસેથી સાંભળી છે -
 બસબસ જ્યોતિનું કુટુંબ તેમની ગરીબાઈની પરવ-
 શતાએ ખૂબ જ લાચાર બની મરું હતું અને એ જ
 લાચારોનો લાભ એ કાયકરે ઊઠાડ્યો છે. જ્યોતિ-
 ને સકલમાં ફસાવીને અને જ્યોતિનાં ભાઈને સરકાર
 માં નોકરી આપાવીને. માનવું ન માનવું એ તારી
 મરજીની વાત છે - પણ એટલું વિચારજો કે પાછળ-
 થી જીવન ઝેરમય ન બની જાય.

અનિલનાં રોમે ગામમાં જ્યોતિનો વાસ થઈ
 ગયો હતો. તેનું હૃદય જ્યોતિ, જ્યોતિ પુકારી રહ્યું
 હતું, તેનાં મનમાં તેનાજ મિત્ર માટે ચંકા ઉપસ્થિત
 થઈ કે પ્રબોધ મને ખેસવીને પોતાનું મોકડું તો
 ગોઠવવા નહિ માંગતો હોય ? કારણ કે તે પણ
 અવિવાહિત છે મુવાન છે, તેની જવાની જ્યોતિના
 રૂપમાં લુબ્ધ તો નહિ થઈ ગઈ હોય ? જ્યોતિની
 સૌંદર્ય જ્યોતમાં જલીને આખ થઈ જવા તેનો
 પરવાનો નહીં થઈ ગયો હોય, જ્યોતિનાં અવિરત
 વાણી પ્રવાહમાં તે તણુતો તો નહિ હોય, જ્યોતિ
 નાં સંસ્કાર, કેળવણી અને જવાનીમાં તે ખેંચાઈ તો
 નહિ ગયો હોય !!! આવા કેટલાય વિચારો પ્રબોધ
 માટે એક દૃષ્ટિમાં આવી ગયા અને પ્રબોધ માટે
 તેનાં મગજમાં શંકાનું ભૂત ઘૂમી મરું. તે ખસિયાણો
 પડી ગયો હોય એ રીતે આજા સ્મિત સહુ મોઢયોઃ
 'પ્રબોધ, જ્યોતિનાં સૌંદર્યમાં તું તો ફસાયો
 નથી ને ? તો હું જન્મ્યા કરી આપું, અનિલ પ્રબોધ
 સામે કૃત્યમાન જોઈ રહ્યો.

અનિલની વાત સાંભળી પ્રબોધ ચમક્યો અને કહ્યું
 'એટલે.....?'

'સમજી શકાય તેમ છે. બન્ને સિદ્ધાંતોની નજર-
 માં એકજ ચિહ્ન છે, એકે ખસી માર્ગ દેવો જ
 પડશે કયાંક ચિહ્ન પાછળ બન્ને પુત્રાર ન મળી
 જઈએ, અનિલે ગંભીરતાથી કહ્યું.

પ્રબોધ અનિલની વાતની માર્મિકતા સમજી
 ગયો. તેને અનિલ ઉપર ઘણું જ માફું લાગ્યું અને
 ખૂબજ આજ્ઞવતાથી કહેવા લાગ્યો.-

'અનિલ, આ પરિણામની મેં આશા નહોતી
 રાખી, તારી મૂર્ખતાનું મને આજે જ લાન થાય
 છે, તારી વ્યવહાર શૂન્યતા મને આજે જ સમજાય
 છે તેને એટલું પણ જાન નથી કે જ્યોતિનાં સગપણ-
 ની વાત તારા સાથે નક્કી કરવાની છે તેમાં હું
 કયાંથી આવું ? મને તારી આ બાલિશતાનો ખ્યાલ
 ન હોતો, નવિતર આ બૂઠા હું ન કરત અનિલ
 કદાચ મારો વાત સાચી માનીને તું જ્યોતિનો
 અસ્વીકાર કરે તો - પણ હું જ્યોતિને સ્વીકારવા
 તૈયાર નથી, હું એ રૂપમાં મસ્ત નથી કે જેમાં ચારિત્ર
 હીનતાનો કાળો કાથ હોય, હું એ સંસ્કારવાંચ્છુ
 નથી કે જેમાં કુસંસ્કારની દુર્ગંધ હોય, હું એ કેળ-
 વણીમાં નથી માનતો કે જેનાં પરિણામમાં ચારિત્ર
 હીનતા હોય, હું એ જીવન નથી માંદતો કે જેમાં
 વિનય-વિવેકનો અભાવ થઈ ગયો હોય. ગરીબાઈમાં
 થી પરવશતા જન્મતી હોય તો ગરીબાઈ માનવ
 જીવનનો શુભ મટી ને દુર્ગુણ બની જાય છે. જ્યારે
 ગરીબાઈ એટલે માનવ જીવનનો મહાન શુભ છે કે
 જેમાંથી માનવી પોતાનું નૂતન જીવન થી ચક્ર છે,
 જીવનની જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવીને જીવનને
 સંસ્કારથી શોભાવી દે છે પણ જો મરીબાઈમાંથી
 પરવશતા જન્મે. માનવ લાચાર થઈ જાય અને એ
 પવશતા લાચારીનાં કારણે પોતાના વિશ્વાસ ઝીંકવ
 નભાવવા પોતાનાં ચારિત્રનો ભોગ આપતાં લેશમાવ
 વિચાર નથી કરતા તેઓને આ સંસારમાં જીવવાનું
 અધિકાર નથી. એવા માનવના રૂપની, સંસ્કારની કે
 કેળવણીની શું પ્રીમત છે ? એટલે તું સાંભળી લે કે
 મને જ્યોતિનાં રૂપની, સંસ્કારની અને કેળવણીની
 કોઈ કિંમત નથી. જ્યારે એ પોતાનું ચારિત્ર ગુમાવી
 બેઠી છે, પોતાની વિશ્વાસ અને ઝીંકવી જીવન નભા-

પાથિક

વવા ખાતર, પ્રબોધ એકમ શ્વાસે આ બધું બોલી
ગયો અને ફરીને કહ્યું.

‘આ બાબતમાં મારે હવે કાંઈ ચર્ચા વિચારણા
કરવાની જરૂર નથી. વને ફાલે તેમ તારે-કરી લેવું,
હું સવારની જતી વહેલી આડીમાં આશ્વો જવાનો
છું, પ્રબોધે પડખું ફેરવી લીધું. આનંદને વિગારમાં
મૂકીને.

અનિલ આખી રાત જગતો પડ્યો રહ્યો. ઘણાં
ઘણાં વિચાર પ્રવાહો તેના મગજમાં આવી ને ચાલી
ગયા. અંતે તેનાં મન મગજ થાકી ગયાં અને તે
નિદ્રામીન થઈ ગયો. વહેલી સવારે પ્રબોધ અનિલને
દેખા વિનાં ચાલ્યો ગયો.

(૨)

દિન્દુરજાન આઝાદ થયા બાદ દેશમાં બે દુકડા
થયા દિન્દુરજાન અને પાકીસ્તાન. જ્યોતિનાં પિતાજી
કરાંચીમાં એક મુસ્લિમને ત્યાં નોકરી કરતા હતા.
તેનાં સાથે વિશ્વાસઘાત થયો અને મુસ્લિમોએ
જ્યોતિનાં પિતાને કાપી નાખ્યો. આ કુટુંબ નિરા-
ધાર થઈ ગયું. જ્યોતિનો પિતા સંસાર સન્નને મારે
પડી ગયો. વિધવા આરત, પંદર વર્ષની જ્યોતિ
અને મેટ્રિક પાઠ્ય થયેલ રવિંદ્રને પાછળ મૂકીને,
જ્યાંન રમણ નીચે આ કુટુંબ પોતાનું સર્વસ્વ
સંચોમાં છોડીને પહેરેલે કપડે પોતાના વતન બેંગ-
લુરું. કુટુંબનાં આધાર સભા ધરનાં ધણીને બન્ધ
રસાત કરી.

વતનમાં તેમની પૌત્રે દયા આવી ને બધાંને તેમના
પરત્વે સદાનુભૂતિ ઉપજી, સૌએ તેમને શક્તિ
અનુસાર મદદ કરી. ધરમાંથી થોડું ધણું વેચી
સાટીને વતન જીવવાનું શરૂ કર્યું. વતનનાં જાહેર
કાર્યકરોએ અમલદારોને બહામણ કરીને સરકારી
મદદ દેવરાવી. આ રીતે સૌને આ નિરાધાર કુટુંબ
તરફ સદાગમના દત્તી અને સૌ સાથે આ કુટુંબ
લીધુનાં પાણી માફક બળી ગયું. જગરનાં જખમ

સમય જતાં રૂઝાઈ ગયાં અને આ ત્રણે જીવડાએ
જીવન જીવવા લાગ્યાં, સુખ ચેતનથી. વતનમાં, નિયમા-
નુસાર રચનાત્મક કાર્યો થયાં કરતા હતા અને તેના
પ્રચારાર્થે ઘણી વખતે ઉચ્ચ કક્ષાના સૌરાષ્ટ્રનાં
આગેવાનો આ ગામમાં આવતાં હતાં. સેવા બાવના-
વાળા આ કુટુંબે અને પરદેશનાં સંસ્કારે ધડાયેલ
આ જ્યોતિનાં કુટુંબે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં બાગ
લેવાની શરૂઆત કરી. મગૂર કલ્યાણ, કેન્દ્રમાં,
મહિલા મંડળમાં તેમ જ અન્ય બી પ્રવૃત્તિ અને
સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે જ્યોતિ, તેની મા અને રવીન્દ્ર
પડીને કાર્યરત થયાં-તેમની આ પ્રવૃત્તિનાં પરિણામે
તેઓને સૌરાષ્ટ્રનાં ઉચ્ચ જાહેર કાર્યકરો સાથે
સારો સંપર્ક થયો. મગવા હળવાયું થયું. તેમની
ગરીબાઈ અને પરવશતા પ્રખ્યાત કરવા લાગી.

જ્યોતિની મા મહિલા મંડળનાં સંચાલિકા થયાં
અને રવિન્દ્ર સરકારમાં નોકરી જેળવી શક્યો. બે
ત્રણ વર્ષનાં ગાળામાં આ નિરાધાર કુટુંબની નિરા-
ધારતા યાદી મઈ અને તે પગભર થઈ ગયું. સૌ
ગામનાં મણસોને તેમની પ્રવૃત્તિથી સંતોષ થયો.
ગામનાં માણસો બાતુક હતાં. તેઓ કાંઈની ગરીબાઈ કે
પરવશતા જોવા ઇચ્છતા ન હોતાં. જાહેર આગેવાનો
ઘણી વખતે જ્યોતિનાં ઘેરજ આવતાં, કાર્યકરો વચ્ચે
ઘણીઘણી ખાતગી મસલતો પણ તે જ ધરનાં
આરડામાં થતી. એટલે આ કુટુંબ ગામમાં
સારી રીતે આંગળ આવી ગયું હતું. આ કુટુંબને
આંગળ લાવવામાં, ગરીબાઈની લાચારીથી બચાવવામાં
શહેરનાં અગ્રણ્ય શ્રામજનોનો મોટો ફિસ્સો
હતો, જ્યારે તેના લાગ ઊભાએ જ્યોતિનાં આરંભનાં
ભોગે એક અમણી જાહેર કાર્યકર-કે જ્યોતિ આ
ગામમાં કાંઈને કાંઈ બહાના સર અતાર નવાર
આવતા અને જ્યોતિનાં ઘેર જ ઉતરતો, જમતા
અને રહેતા.

શરૂઆતમાં તો કાંઈને કાંઈજ વહેમ ન આવ્યો.
પણ ધરના વિષયવાદે જ્યારે મંત્રી સ્વરૂપ લીધું

ત્યારે આ કુટુંબના કૌભાંડની પણ હવા આવવા લાગી. જાહેર કાર્યકર જળ નાંખરામાં ખૂબજ પાવરદા હતા. પ્રથમ તબક્કે મામલતદારની ઓફિસમાં કામ કરતા રવીન્દ્રની બદલી કરાવો શક્યા અને તે ઘરને પુરુષ વિહારી કરી નાખ્યું. અને પછી તેણે મા ઉપર પ્રથમ-જળ પાથરી. જ્યોતિની માને જળમાં ફસાવી લાલચથી વેચી કરી, પરિણામે જ્યોતિની માને ગર્ભપાત કરી રવેા પડ્યો જે પુખ્તવયની જ્યોતિની દષ્ટિ મર્યાદા બહાર ન હોતુ પણ તે મનોમન સમસમી ગઈ. માની બદખોષ દીકરી શું કરે? જ્યોતિ આમાંથી છટકારાની પેરવાઈ કરે તે પહેલાં તો જ્યોતિ પણ તે કાર્યકરનાં પ્રયોજનમાં ફસાઈ ગઈ તે તેની જવાનીમાં ભૂલી પડી ગઈ. તે જ તેની રૂપ જ્યોતમાં સળંગી ગઈ, તે જ તેનાં ઉચ્ચ સંસ્કારની આકૃતિમાં વિકૃત બની ગઈ તેજ તેની કેળવણીમાંથી નિવરતા વિનય વિવેકને ભૂલી ગઈ અને એક રાત્રે તે ચારિત્ર ગુમાવી બેઠી. એમ નજ માની શકીએ કે જ્યોતિની માને આ ખપ્પર નહોતી પણ ચારિત્રહીન મા. નૈતિક પતન પામેલી મા, ક્યાં મોટે દીકરીને ચારિત્રનાં પાડ પકાવી શકે? અને વચ્ચે એક રીવાજ બંધાઈ ગઈ.

પોતાની બૂલ ઉપર પશ્ચાત્ત કરતી માંએ જ્યોતિને એ સેવામાંથી કાર્યકરનાં પંજમાંથી વધુ કાંઈ અનિષ્ટ અને તે પહેલાં છોડાવવાની નેમ બાંધી અને તેને પરણાવી દેવાને મનસુબો કરીને પોતાનાં સ્નેહી, સખી દ્વારા મહેનત કરવા લાગી. પરિણામે તેને તેના પ્રયાસમાં કાંઈ આશા બંધાઈ અને આમાં જ ગામને એક નાનકડો યુવાન કાર્ય કર અનિષ્ટ તેના હાથમાં આવી ગયો. અનિષ્ટ ખરેખર ચપળ હતો સેવા કામ કરતો હતો. ખાદીધારી હતો. ચિસ્તમાં કડક પણ માનતો હતો. છાપાઓના ખમરપરી હતો અને આવા કેટલાંક કારણસર અનિષ્ટ સારી રીતે આગળ આવી મર્યાદા.

રૂપ ગિરિતા જ્યોતિનો હાથ સ્વીકારવા, પ્રયોજની વાતની અગમ્યતા કરીને અનિષ્ટ તૈયાર થઈ ગયો હતો અને એક ગુસ્સ મુહૂર્તે અનિષ્ટ જ્યોતિનાં લગ્ન થઈ ગયાં. પ્રયોજ મનમાં જ સમસમી ગયો ફક્ત એક જ કારણે કે અનિષ્ટ ન તો સારાસારનો વિચાર કરી શક્યો કે પોતાને આગળથી શક્યો. પ્રયોજને અનિષ્ટમાં કાંઈ રાસ રહ્યો નહિ. એક વંચતનાં છગર-જન દોસ્તો એક બીજાથી ક્યાંય દૂર થઈ ગયા હતા.

૨ પરણ્યાની પ્રથમ રાત્રી, સૌંદર્યની જ્યોત પડે હાલી આદીને અનિષ્ટની સામે આવી ઊભી હતી. પ્રણયની પ્રથમ રાત્રીએ મધુરજનીના મદમસ્ત યૌવન ખીંચી ઉડ્યાં હતાં, મદ્યેસો મધ્યક યૌવન મસ્ત, રસ તરખેળ મદ્યેસી વિલાવરી સાથે પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો ત્યારે અનિષ્ટનાં શયના-ગારમાં સૌંદર્ય જ્યોતે સમી જ્યોતિ, અભિનવ જગાર નેખરીય સંછળે ગગન ગોમે ખેલતી રજની રાંછી અને નિશાનાંયની પ્રણય એળા જોઈ રહી હતી, અને નિરાશમાં ધકેલાંતી જતી હતી, જ્યોતિનાં જીવનનો કંખએ વિરાસાએ હાથ દતો, કાંઈ જ ખોલ નહોતો આવતો કે બીજા કોણે શું થશે.

આજે જ તેને યથા તથ્ય સમજાયું કે પોતાની રૂપ જ્યોતમાં પોતેજ સર્ગી રહી છે. પોતાની જ સૌંદર્ય જ્યોતે પોતાના જીવનને સળગાવીને ભસ્મી ભૂત કર્યું છે. તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું કે આ એક જ ક્ષણ એરી હતી કે અનિષ્ટ જ્યોતિનાં જીવનમાં એક જખરજસ્ત વૃક્ષન આવી જશે, બનેનાં જીવનમાં આંધી ઉડશે. નંજીઆ આ સંસાર સાગરમાં બંનેની છ નદીસ્તી દેવા ખરાબે ચડીને તેના નાંચ નોંસરશે. જ્યોતિ ખૂબ જ વિચારમગ્ન હતી એટલી જ વારમાં અનિષ્ટ બહારથી આગ્યો, તેણે જોયું તો જ્યોતિ વિચાર મગ્ન સ્થિતિમાં બહાર આકાશમાં અનિમેષ દષ્ટિએ જોતી એક બારીમાં નિરાશમાં ઘેરાયેલી બેઠી છે.

પ્રથમ

પ્રથમની પ્રથમ રાત્રીએ જ જ્યોતિની આ સ્થિતિ અનિલ ન સમજી શક્યો. તેણે જ્યોતિને બોલાવી. જ્યોતિ વિચાર લાગે ઘણું ઘણું અને તે અનિલ સામે જોઈને સ્ટેજ હસી ઊઠી પછી તેની આંખમાં ભારેભાર વ્યથા હતી. તે અનિલની દૃષ્ટિથી છૂવાઈ શકી નહીં. અનિલ કાંઈ જ સમજી શક્યો નહિ. ફક્ત તેને એટલું જ લાગ્યું કે 'જ્યોતિ' મહિષર હોડીને સાધરે આવી છે એટલે સહેજે તેને ન ગમે' અમળપણે લાગે તેને કારણે આમ જન્યું હોય, આથી વિરોધ અનિલની કલ્પના કામ ન હતી શકી.

મૈવનનાં યતનનાટે નાચતા અનિલનાં જીવનનો નીસો એક જ ક્ષણમાં છોટરી ગયો-જયારે અનિલ જ્યોતિ પ્રણય ગોષ્ઠિનાં અતિ એક ખીખરે આવિંગન દર્શાવ્યા ત્યારે. અનિલ ચમકી ગયો જયારે તેણે જ્યોતિનાં શરીરની દાહલ જોઈ ત્યારે. જ્યોતિ સ્વર્ણી દાહલમાં હતી તે અનિલ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યો જ્યોતિના રૂપમાં લુબ્ધ પાનેલો અનિલ; જ્યોતિની સૌન્દર્ય જ્યોતમાં જોઈને ખાખ ચમ્પ જવાની નેમ સેવતો અનિલ; જ્યોતિનાં ખીલિય યૌવન પુષ્પનાં મદભર જીવન રસને ઘૂંટડે ને ઘૂંટડે પીને જીવન તરસ છીપાવવાની તમન્ના સેવતો ભ્રમર અનિલ એક જ ક્ષણમાં પાછો ફરી ગયો. જ્યોતિ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અનિલને થોડાંક જીવન પેદાશ જીવન નજરોનજર દેખાયું જીવનનાં કાટગાળા અને ખરેખરે તે જોગો દેવો. એક જ ક્ષણમાં અનિલનાં જીવનનો રસ ખારો ચમ્પ ગયો-જ્યોતિ સ્તબ્ધ થઈને જ્યાં જ કરતી હતી. તેને કાંઈ જ કહેવાનું નહોતું, કહે પછી શું જ્યાં જીવનનું સર્જનું ચુલાખી સપડું વિખરાઈ ગયું ત્યાં. અનિલ, જ્યોતિની સ્તબ્ધતા ક્ષણભર માટે નીરવતાએ જોઈ રહ્યો, તેની આંખમાં આગ પ્રજ્વલતી હતી. અનિલનું મગજ તોડીને ચડ્યું અને તે ભયથી

હકોયો. જ્યોતિએ અનિલનાં પ્રકરો જવાન આપવાનો જ નહોતો. તે કેવળ સાંજથી જ રહી. અનિલના શરીરમાં જ્યોત જલતી હતી અનિલ અને જ્યોતિ વચ્ચે ઘેરૂર પ્રકાશ ભભી ગયું. અનિલની ધણી વાતો પછી જ્યોતિનું મૌન વૃંદ્યું. તેની વાતમાં કેવળ આજીવતા અને દર્દ સિવાય બીજું કાંઈ જ નહોતું. અનિલને થોડાંક જીવન પરવાદ યદ ગયું તેમ ચોક્કસ તેને અમળપણે જાણી જાણી વાતચીતની નીચે અનિલનાં માતા-પિતા પછી ભગી ગયા, તેના ભાઈઓ પછી ભગી ગયા અને બધાં ઉપર આબ્યા. જ્યોતિ હિંમતી હતી.

“શું છે આ જય જ્યોતિ? આ દેવો આ પ્રપંચ અને આપણ લોકોને તુ માર જીવન પરવાદ કરવા મારા જીવનમાં આવી પહોંચી એમને ને ? જ્યોતિ એક ખુલ્લું જોઈ જોઈ રહી રહી હતી તેના માટે ખીખરે કાંઈ આરોજ નહોતો.

જ્યોતિ ખારામાં બંધી જ દેહીકત અનિલનાં માતા-પિતા સમજી ગયા અને તેઓ પછી વિમાસણમાં પડી ગયાં. તેમની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. તેઓ પછી સમજી ન શક્યાં કે હવે શું કરવું. સવાર પડશે અને વાત પવન જેણે શહેરમાં પ્રસરી જશે. એક જ ક્ષણમાં બેંગાળી ધર્મ જીવન. જ્યોતિને જોરમાં રહેવા દઈને અનિલને તેનાં માતા-પિતા નીચે સમજીને લઈ ગયાં અને તેના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. ખીખરે તો કાંઈ ઉપાય નહોતો પણ જ્યોતિને તેનાં પિયરે મોકલી દેવા સિવાય કાંઈ રસ્તો તેમને જડ્યો નહિ.

હતાં પછી પરવ્યા પછી ખીખર દિવસે વહુને પિયર મોકલી દેવો તે પછી લોકોમાં વાતો ફાવવા જેવું હતું. છેવટે ખીખરે દિવસે નક્કી કરીને, જ્યોતિની માને તાર કરીને બોલાવવામાં આવી. તાર પહોંચતાં જ્યોતિનાં માં સમજી ગઈ અને તે જાહેર આગેવાન સામે આવી અનિલને

ત્યાં. અનિલ, અનિલનાં માના-પિતાએ આપી દહીકત જ્યોતિની મા અને સમજન આગેવાન બાઈ કે જ્યોતિ અરેખર આ કુટુંબ પ્રત્યે શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી સહાનુ-ભૂતી રાખતા હતા તેમના સામે મૂકી દીધી અને અનિલને આખરે જીવન જીવવાનો રસ્તો ફરી આ-પવા કહ્યું. જ્યોતિની મા નો આ દહીકતથી પરિચિત હોય એમજ માનવું રહ્યું પછી તેની સાથે આવેલ પેલા આગેવાન બાઈ તો આખી વાત સાંભળીને તાણુજ જ યઈ ગયા.

અનિલ-જ્યોતિનું જીવન, બન્ને પક્ષની આખર સાચવવાની ઊભી થયેલ સમસ્યા આગેવાન બાઈની નજર સામે આવીને ઊભી-જેનો ઉકેલ લાવે તો તે કાંઈ સાધારણ વાત નહોતી. સૌ મોઈ મૂંઝાઈ ગયા હતા. ધરમાં થતો અણગમ્યાટ દવામા બદાર પછી પડેાંચો ગયો હતો અને ઘણાંમા અવનવી વાતોએ જન્મ લીધો. લોકો મિત્તન મિત્તન પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા.

પણ પ્રમત્તો બાઈ પછી કાંઈ કાંઈ ન આગ્યો. અનિલ તો નકકી જ કરી ચૂક્યો હતો કે જ્યોતિનો ત્યાગ તેને કાંઈ જ વિચારવાનું નહતું. તેણે તેનો સ્પષ્ટ રદિયો આપી દીધો હતો. તે આ લોકોની વિચારણામાં ભાગ જ નહોતો લેતો. આખી દહીકતની પ્રમોધને ખજાર પંડો ગણ અને પ્રયોજ સામે પગથી ચાલીને અનિલ પાસે આગ્યો. અનિલ પ્રમોધને ભેંતો જ રડી પડ્યો. તેની પોતાની વાતનો પથા-તાપ ક્યો. પ્રમોધની કામા માગી અને કહ્યું.

“પ્રમોધ, મે તારું કદયું માન્યું નહિ અને મારું જીવન સજામી મયું નહોતી નાસાયક અને ચારિત્રદીન સાબીત થઈ મઈ. જ્યોતિ સંગર્ગ દાલતમાં છે, દવે મારે શું કરવું, કાંઈક રસ્તો બનાવ, પ્રમોધ હવેજીત ઉપર એક જ દાણમાં પાણી ફરી વળશે.”

પ્રમોધ અનિલ સામે ભેષ રહ્યો. તેનાં મન સમજવું વૃક્ષન તે સમજી ગયો તે વહેવારિકતાએ પ્રતનનું નિવારણ થાય એમ મન્યહતો હતો એટલે તેણે બહુ જ શાંતિથી કહ્યું:-

“અનિલ, બધું જાણવા છતાં તે જ્યોતિને સ્વીકારી છે, મેં દીધેલી દહીકતમાં તને વિશ્વાસ

નહોતો, તને મારામાં ચંકા થઈ, તું મને તારા રસ્તાનો કોટો સમજ્યો અને હું ખસી ગયો. જ્યોતિનાં રૂપમાં સંસ્કાર-શિક્ષણ, વાકપદ્ધતિ અને તેની સ્વતંત્ર વિચાર, ધારામાં તું મસ્ત હતો, તારા ગમેશેમમાં જ્યોતિ પ્રથમ દષ્ટિએ વરસી ગઈ હતી, તું જ તારા મોઢ પાસમાં બંધાય ગયો હતો, તું જ મોઢાંધ બની ગયો હતો, તારીજ આંખમાં જ્યોતિ એ પોતાનાં રૂપનાં અંગત આંજી દાંધાં હતાં-આમધાં સામે મને કેમજ વંધી ન હતો, પણ માતંબર માણસો પાસેથી મેં જાણેલી દહીકત તારી રૂપમાં તે રાત્રે મૂકેલી તેનાં સત્યાસત્યનો તેં વિચાર જ ન કર્યો તેં તારા તકને અપુતાવસ્થામાં જ રહેવા દીધો હતો. વાત ઉપર તક લખારીને એક કાચુ પછી તે વિચાર ન કર્યો. તેં તારીજ ઇચ્છાથી જ્યોતિ મને તેની હોય તો પછી તેની સ્વીકાર કરવા તું તૈયાર હતો અને તે રીતે તેં તારા જીવનમાં જ્યોતિને સ્થાન આપ્યું છે. એર તો જ ની જાણીને તે પીધું છે. અનિલ કહે આ બળાપો શા માટે કરે છે ? કોની પાસે કરે છે ? જ્યોતિને શું વાંક છે અમાં કે તું આ બધું બાંધક કરી બેઠો છે. સમય સૂચકતાથી જીવનમાં ઊંઘા વૃક્ષનને સમાવી દેવું જરૂરી છે, નહિતર આમાં તમારાં બન્નેનાં જીવનનો નાશ થઈ જશે અને એનાં પરિણામે અન્યને પણ સહેવા પડશે-માટે આવી પડેલી સ્થિતિ નો વિવેકપૂર્ણતાએ વિચાર કે જે તે જ હતાપણુ છે. જીવનમાં આવી જ સમસ્યાએ એક પછી એક ઊડતી જ જાય છે, કેવળ વિવેક અને હતાપણુથીજ તેનો કોરસ આવી જાય છે. એક જ સમયની ગદ્ગત એટલે જીવનમાં સર્વત્ર અંધકાર સર્વનાશ અને સત્યાનાથ-માટે લેશમાન કિતાવળ કરવાની જરૂર નથી. પ્રમોધે બહુ જ હતાપણુપૂર્વકની વાત કરી.

અનિલ પ્રમોધની સમજ શુદ્ધિ ઉપર વિચાર રજો છતાં પણ તેણે કહ્યું:

“પ્રમોધ ! હું જ્યોતિને, મારા જીવન સંધરીને સ્થાન ન આપી ચૂકું. મારે આંખરમે જીવવું છે !”

પ્રમોધ હસી પડ્યો અને કહ્યું:

‘તું મૂખ’ છે’ અનિલ માફ કરજે, તને વાત કેમ કહી તેના પશુ ખ્યાલ નથી જ્યોતિને તે તારા જીવનમાં પ્રથમ દષ્ટિએ જોઈ ત્યારથી જ સંધરીને સ્થાન આપી દીધું છે, અત્યારે ક્યાં જ્યોતિને તારે સ્થાન આપવાનું છે? હવે તો એમ કહે કે જ્યોતિને તારા જીવનમાં ઠોકર મારવાની. કેટલી બધી અસંગત વાત છે? કેટલું બધું વિચિત્ર છે કે જે કેસનું પાન નહીં, સમજીને ક્યું છે તેને આજે તારે બહાર કાઢવું છે અને એ સ્થિતિમાં તારે ઈજ્જત બેર જીવવું છે. આ કેમ બને તે મને નથી સમજાતું.”

“પશુ પ્રભોદ” હું આવી કહસા જીને કેમ મારી જીવન સંઘીની બનાવી શકું? એના સહારે હું મોડું જીવન કેમ કરીને જીવી શકું કે તેને માથે લઈને જીવનશર ફરી શકું?”

અનિલ, જ્યોતિ તો પાપનાં રોકે હતી જ આતો તેનાં પરિપાક રંગે જે પરિશુભ આબુ છે તે છે. એ પરિશુભની જવાબદારી તારી નથી. એનું ગમે તે થાય પણ મેં જ્યોતિને સમજાવવા છતાં તારી જીવન સંઘીની બનાવી છે. તારા પ્રેમને સદશર તેને આપીને તારા જીવનમાં તેને તે સંધરી લીધી છે અને અત્યારે તું તેના ત્યાગ કરવા ઊઝી થયો છે એનો અર્થ એ જ કે આ બધું નાટક હતું એમ જ ને? જીવનની મીઠાશ હાથે કરીને તું અગમ્યના કરી દેહી દેવા ઈચ્છે છે એમ જ સમજવું રહેયું ને? અનિલ જીવનની મીઠાશનો રસ ચાખેલાં દરે, જીવન અશ્વત્થના કોરા છલકાતા પીવા દરી તો ક્યારેક વખત આવતાં જીવનમાં જે આરોગી જીવનની કુદતા અનુભવથી પડશે અને અશ્વત્થનાં ઝાંઝા ખાસ પડશે. આ એક જ તારા જીવનની શરૂઆતમાં બમબા બનાવ બની ગયો છે, જ્યોતિથી તારા જીવનની શરૂઆત થાય છે. કેવી શરૂઆત કરવી ને તારા વિચારો અને મનનશીલતા તેમ જ વિવેક દલાવણ કંપર અવલંબે છે. માનવના જીવનમાં આવી કસોટીઓ ઘણી આવે છે ત્યારે બહુ યોગ માણસો વિવેક સુધિથી આવી. જટિલ સમસ્યાઓ દલ કરી શકે છે; પણ યશુ માણસો કાચ

માત્રની ઉતાવળે પોતાના જીવનનો નાશ પોતાનાં હાથે જ વહોરી લે છે, આજે તારે તારા જીવનનો વિચાર, તારી ઇજ્જતનો વિચાર, તારા માતા પિતાના જીવન અને ઈજ્જતનો વિચાર તારે હાથ છે.” પ્રભોદે બહુ જ મામિકતાથી આખી સમસ્યા અનિલને સમજાવી.

અનિલ બધું જ સાંભળી ગયો, તે કાણુ બર મોન થઈ ગયો અને ફરી તે બેઠો.

આખાં મારો શું ચુંદો? ને જ્યોતિ ચુંદગાર ન હોયતો?

‘ચુંદો તારો જ છે કે બધું ભણવા છતાં પણ તું વિચારી ન શક્યો મેં તને ઘણી વખતે સમજાવ્યું છે કે હમેશાં રેકે બાજતમાં સંકા કરવી, ચર્ચા વિચારણા કરવી અને પછી જ નક્કી કરવું પણ આ સત્ય તું જૂઠું ગયો. મારા કહેવા છતાં પણ તું જ્યોતિ માટે શંકા ન કરી શક્યો, જ્યોતિનાં રૂપમાં તું મુગ્ધ થઈને જ્યોતિને ચાહતો હતો અને હવે પદચ્યુત કરવા માંગે છે? અનિલ તું દુનિયામાં આમ કરીને આખરે બેર જીવવા માંગે છે? જીવન ખારામાં ચર્ચા વિચારણા કરી શક્યો અને તે પ્રથમ તબક્કે જ જ્યોતિને તારી પત્ની તરીકે સ્વીકારવાનું નક્કી કરી લીધું. તો તારો ચુંદો નથી તો શું જ્યોતિનો ચુંદો છે એમ તું સામિત કરવા માંગે છે? તું એમ કહેવા માંગે છે કે જ્યોતિએ દાસીયાલીને તને કહેવા આવવું નેહએ કે પોતે ચારિત્ર દીન છે? કેવી આકીસ દલીલ છે? જ્યોતિ તો લગ્નનાં બાજતમાં પડી હતી, તેનાં સારાસારની આંકણી કરીને કિમત કરવી તે તારા જેવાં ખરીદનારની ફરજ હતી. જગતની શાક જડ કે ચેતન યોગ પોતાનાં શુભ દોષ સામે ચાલીને કહેતી નથી એટલે કે First ‘doubt discuss deliberate and decide’ પણ તું જ આ સનાતન સત્ય ચૂકી ગયો અને છેતરાઈ ગયો. મેં તો મારી ફરજ બજાવી હતી છતાં તું પાછો ન ફરી શક્યો તેમાં જ્યોતિનો શું દોષ છે? દોષ જો શાહીનો પણ દોષ તો કેવળ તારો જ છે તે માંડે સ્પષ્ટતાએ કહેવું નેહએ. તમણી જાણીતે જેર પીધું છે, તો હવે પચાસી મ તેમાં જ સૌની આંખ છે. જે અનિલનાં

સદારે જ્યોત જલવા ચાહે છે-તે જ અનિલ જે તોફાને ચાહે તો, જ્યોતતો કદાચ યુદ્ધાર્થે જશે પણ અનિલનાં જીવનમાં પણ મદાન અધિકાર અને અક્ષાંતિ ઉભી થશે અને તેનાં પરિણામે, અનિલનું છ' થશે તેમાં માગી કાઠ' કદમના કામ નથી કરતી. પ્રત્યેકે સ્પષ્ટ રશિયે આપી લેશે.

આખા ધરનું વાતાવરણ કલુષિત થયું થયું. અનિલનાં ઘેર આજે પ્રથમ કક્ષાનાં સૌરાષ્ટ્રનાં આગેવાનોની અવરજવર થઈ ગઈ હતી. જ્યોતિ અને અનિલનાં જીવનની જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા. ગમે તે નિષ્ફળ થયો હોય પણ છેવટે પરણ્યા બાદ અઠવાડિયે જ જ્યોતિને તેની મા પોતાની સાથે તેડી ગઈ. આશાઓ અનિલનું જીવન વેરવિખેર થઈ ગયું. તેનાં માટે અને જ્યોતિ માટે લોકોમાં અવનવી વાતો થવા લાગી. છાતી કુલાવોને ગર્વભેર માણસો વચ્ચે ફરતો અનિલ ધરમાંથી ધણી સમય સુધી બહાર પણ ન નીકળી શક્યો. તેનાં મિત્રો, માતા-પિતાએ તેને ખૂબજ સમજાવ્યો પણ તે કાંઈજ સમજી શકતો નહોતો તે તો પોતાનાં જીવન તુફાનમાંજ અચકાતો હતો, તેનાં જીવનની આંધીમાં જ તે અટવાઈ ગયો હતો તેને કાંઈજ સૂઝતું નહોતું. અનિલ પોતે જ પોતાનાં જીવનનાં કાટમાળમાં અને ખંડિયેમાં અસ્થિત દશમાં પડ્યો હતો-તેને કાંઈજ સમજી શકતું નહોતું. ધરનાં માણસોને અને મિત્રો ને લાગ્યું કે અનિલ આજ સ્થિતિમાં જ રહેશે તો કદાચ પાગલ થઈ જશે અને કાંતો આત્મહત્યા કરી બેઠશે એટલે પ્રત્યેક સાથે તેને વાતાવરણ ફેરવવા, તેનાં જીવનની સ્થિતિ અંગે ક્યાંય દવાખાવાના સ્થળે લઈ જવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને એ સૂચન પ્રત્યેક અનિલને લઈને થોડા સમય માટે આણુ આદ્યો ગયો.

ગર્ભાત કરારી નાખવા માટે ખાનગી પ્રયાસો એક પણ કારણત ન નીપટ્યા અને જાહેર રીતે કાંઈ જ ન બની શક્યું કારણ કે પોલિસ પાસું સાવધાન થઈ ગયું હતું. વળી જ્યોતિએ પણ એ વાતનો ઈન્કાર કર્યો હતો. અને એ એટલાજ કારણસર

કે આજ કાટ્યું હવે થીગડાં ક્યાં દેવાવાનાં છે, બહુનું પરિણામ મોગવનું જ રહ્યું, જ્યોતિને તેની મા અમદાવાદ લઈ ગઈ. સમય ચતાં પ્રચુતિગદમાં દાખલ કરી. છોકરી આપી તે મરી ગઈ. જ્યોતિની તબિયત પણ ઈસ્પતાલમાં દિવસે દિવસે આધાર-પ્રત્યાધારનાં પરિણામે ખરડતી જતી હતી, તેને તેનાં જીવનનો મસ ખલાસ થઈ ગયો લાગતો હતો, તે તેનાં મનુની પહેપહે રાહ જોઈ રહી હતી અને છેવટે એક રાત્રે જ્યોતિ ઈસ્પતાલમાં જ અકસ્મ-ધાતોની આંધીમાં બૂઝાઈ ગઈ. તુફાનનો પ્રતિભર તે ન કરી શકી, જ્યોતિનાં જીવનમાં તેલનો ધાગો માત્ર ન હોતો, તે ને બૂઝાયેજ છૂટકો હતો! જ્યોતિ ની મા હાથ ખંખેરીને અમદાવાદથી ધરે પાછી ફરી, ગામનાં સૌ માણસો સમંભરી ગયાં અને સૌને સમજાયું કે ફરીને આ કુટુંબ ઉપર આક્રમતાં આજાં કીતરી પડ્યાં.

અનિલ ને પ્રત્યેક સાથે આણુ ગયે. લગભગ અઠવાડિયું જ થયું હતું ત્યાં પ્રત્યેકનો તાર આવ્યો અનિલનાં પિતાજી ઉપર કે 'જલદી આવો' અનિલનાં માતા-પિતા બંને પહેલી જ ગાડીમાં રવાના થયા અને આણુ પહોંચતાં જ તેમને પ્રત્યેકે કહ્યું કે ગઈ રાત્રીએ અનિલ ગૂમ થઈ ગયો છે, ક્યાંય પળે નથી. માતા-પિતાનાં હૃદય' અંધ ટૂટી ગયાં! તે દેવાકાટ રડી પડ્યાં! પ્રત્યેક શૂન્ય મનસ્ક થઈ ગયો.

અનિલને શોધી કાઢવા આ ત્રણે જણાંએ આકાશ પાતાળ એક-ક્યાં પણ અનિલ ક્યાંય મળ્યો નહિ અને આણુથી આ ત્રણે જણાં હાથ ધસતાં પાછાં ફર્યાં. અનિલ માટે ગામમાં અવનવી વાતો ચલી હતી તેમાં ઉમેશ થયો, વાતાવરણ અંગેડાંએ ચડી ગયું, અનિલનાં માતાપિતાનાં જીવન કુંક થઈ ગયાં, પ્રત્યેક પણ નિરાશ થઈ ગયો. ફક્ત તે એટલુંજ સમજ્યો કે 'એરેતો પીધાં જાણીજાણી' પણ અનિલ તે પચાવી ન શક્યો. અનિલ-જ્યોતિનાં જીવન વેકાઈ ગયાં અને કુટુંબનાં જીવનમાં મદાન દુઃખ લાગુ થયું.

અનિલનાં સદારે જ્યોતિ જલો ચડી નહોતો અને અનિલનાં જીવનમાં અધિકાર ઉપરાઈ ગયો!

કવિનું કર્તવ્ય

એ. એફ. શે. બી. એ. (બોનસ)

જેની સૃષ્ટિને “નિયતિ કૃત નિયમ રહિતા” અને “અનન્ય પરતંત્રા” તરીકે, વાગ્દેવતાવતાર ગણવામાં આવેલાયો વર્ણવી છે, તે કવિને તેવળી ક્યા કર્તવ્યમાં પાલન કરવાનું હોય ! કવિની સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય જેવું કે કોઈ બા, શા નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય નથી. કવિ પોતાની વિચારણા પ્રતિભાના પ્રભાવે ગમે તે ક્ષણે એકમાં અનેક અને શૂન્યમાં ઔવિધ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. શુકને સ્નિગ્ધ અને કોરને ક્રોમળ મધુર બનાવતાં તેની નવ નવો-મેયશાદીની પ્રતિભા કૃતાય, થાય છે. પ્રકૃતિના અણુએ આકૃષ્ટા નિહિત સૌન્દર્યને માનવ હૃદયમાં વિલસતી ઉચ્ચત્તમ ભાવનાઓના ગીત યુગ્મને અને તેની પાછળ ધમકતા પરમ તત્વોને તે આલેખે છે. સત્યનું મંથન કરે છે. અને સત્યને પ્રાપ્ત કરવા મુમાર્ગ શોધી આવે છે. પ્રકૃતિને પ્રદાને ઉપાદાન નિમિત્ત આદિ કારણોને અનુસરી સૃષ્ટિની રચના કરવાની હોય છે. ખુદ બ્રહ્મા પણ કેડલાક સનાતન નિયમોને ઉદ્દાધી મનસ્વી વર્તન કરી શકતા નથી. પરંતુ કવિને આવા કોઈ જ બંધન નથી. કવિ નિયતિરૂત નિયમોના બધનથી મુક્ત છે. તે મનોવિદારી અને સ્વેર વિદારી છે.

પ્રદાનો સૃષ્ટિમાં અશુદ્ધ અનુકૂળ પરિચયિત જાણી થાય તે જ જગતમાં કમલ ખીલે, ન્યારે કવિ ! તે તે કોઈ સૌન્દર્યસંપન્ન સુખ્યાના મનોહર નયનોની મસ્તીમાં કમળની શોભા નીરળે છે; કોઈ નિર્દોષ શિશુના મુખપર ફરકતા મૃદુમિતમાં કમળ-પાંખડીઓની મૃદુતા જુએ છે, અને કોઈ સંત મહાત્માના ચહેા પર ચમકતી, પવિત્ર આજ્ઞામાં તે કમળની નિઃશ્વજ રવેત આજ્ઞા પણ નિહાળે છે !.....

વાસ્તવિક જગતના છ રસ છે અને તે બધા જ કંઈ રચિત નથી. એ રસોજાને મધોદાઓ છે. સ્થૂળ રસાસ્વાદનો અતિરેક અગ્રિયકર મહ પડે છે, પરંતુ કવિના જગતમાં નવરસ છે. એટલું જ નહિ પણ તે બધા જ ભાવકને પન્માનંદની અનુભૂતિ કરાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, રોદ ભાવનાક અને બીજાસ એ આઠ રસ ઉપરાંત ચાંતે પણ એમાં સ્થાન અપાયું છે. હવે એ શંકા ઉઠાવે કે કરુણ, રોદ અને બીજાસ રસમાં ક્યાં આસ્વાદિતા કે આનંદ આપ્યાં ?

આપણે જોઈ લઈએ કે કરુણ રસ આદિ શા માટે આનંદદાયક છે ? જેને આસ્વાદ થાય તે રસ. હૃદય કોઈ જગત-સ્પર્શ, કાળ કે અધિકૃત વિરોધના બેદ વગર અન્ય શક્તિઓને બાળુંએ મૂકી તાકાર થાય તે રસનું લક્ષણ છે. વડંબવર્ધ કહે કે “Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings” (પ્રબળ ભેમેઓને સાદજિજ્ઞ પ્રવાહ એટલે કવિતા) કવિહૃદય, કોઈ સૌન્દર્યના સંપર્કમાં આવે છે અને તેનાં અંતરમાં ચાદ્રમ્ય સંવેદનો કે સંવેદનો જાગે છે. આ સંવેદનો એટલા પ્રબળ બની જાય છે કે કવિ તેનાં અનુભૂતિથી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જામિલતાથી અવિભાવને માટે અકળાય છે. આ પ્રબળ અદ્ય સંવેદનો કવિતાના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્તિ મેળવે છે, કવિ પોતે અનુભવેલાં સંવેદનો, ભાવનાઓ અને વિચારોને જાણના માધ્યમ દ્વારા આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ સાધે છે.

આ કુદરતી રીતે જામરાયેલી જામિઓ શૃંગારનું આલેખન કરે કે કરુણનું પણ તે સદાય આનંદમય

લાગણીઓ જન્મી છે. કંટુષ રસથી ભાવક ઉદ્વિગ્ન કે વ્યથ થઈ જતો નથી, બલકે તે રસમાં રાગે છે અને તેમાંથી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન સાધન, કાષ્ઠ કે સિદ્ધિ તત્ત્વોના યથા ન્યાય છે. ભાવકનું ધ્યાન રસની કંટુષતામાં નહિ પણ સ્વસ્ત્રવેશ ભાવનાઓની અનુભૂતિમાં પ્રવેશ હોય છે. રસ તેના હૃદય-તંત્રને ધ્રુમવે છે અને એમાંથી મધુર સ્વભાગ સ્વરોની મહેલિસ જામે છે!

એટલે જ તો કહ્યું છે કે;

કિંવા કાવ્યસ્વ સ્વાદુ : કિંવા સ્વાદયસો મુયા ।

કાવ્યરસ ઉત્તમ કે અમૃત-સ્વાદ? એ પ્રશ્ન કરીને સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કાવ્યને અમૃત સાથે સરખાવ્યું છે. કાવ્યરસની ઉત્કૃષ્ટતા સાથે બીજો કેાઈ આનંદ તુલનામાં મૂકી શકાય તેમ નથી. સ્થૂળ આનંદ ક્ષણભંગી છે; ક્ષણિક આનંદ સુખ આપી વિશુદ્ધ થઈ જાય છે. દૈહિક સુખ સંવેદન વધુ સમય ટકી શકે નહિ. સ્થૂળ ઉપભોગ કે પાર્થિવ આનંદની પછો જોતજોતામાં અદક્ષ થઈ જાય છે. નૃપ્તિ યતાંત્રી સાથે જ સિધિવ્રતા વરતાય છે. સ્થૂળ-ભોગ મણીવાર નિગ્રહે ક્ષત્રાન્તિ અને માનસિક અસ્થિરતા તરફ દોરી જાય છે. શક્તિઓને ધીલુ કરે છે. જ્યારે કાવ્યશુદ્ધિમાં એક જનનું નથી. તે સ્થૂળ આનંદ નથી, કરિના પરમ આનંદ, ચિરકાલિક સતોષ અને અનવસ પ્રેરણાથી હૃદયને પૂર્ણ કરી દે છે. ભાવક પોતાને ક્રમશઃ કુન્ધરી કુટિલતાથી પર થતો અનુભવે છે. ચિત્તનાં આનંદને આવરી બેઠેલાં આવરણોને દૂર કરી એક પ્રકારની સંવિતિ પ્રગટાવે છે. કેાઈ બ્લોકીક તેજ તેના અંતરમાં આસોક પ્રગટાવે છે, તે પોતાને ઉચ્ચ કક્ષાએ જતો અનુભવે છે. સંવેદનમય આત્મ-ચેતનની આનંદાનુભૂતિથી તેની જિંદગી જીવંત થાય છે.

આ અસર ઉપભવતા કવિ પાસે શું સાધન છે? શબ્દોની સુયોગ્ય યોજના. આ સૌથી મહત્ત્વમાં સૂક્ષ્મ ઉપાદાન છે. પ્રખર સંગીતકાર એકાદ મધુર અને અંતરને ક્ષણભર સ્તબ્ધ કરે. તેવી સુરાવલિ છેડી શકે છે. સંગીત સંવાદિતા શ્રોતાની હૃદય વીણા ના તાર ઝલુઝલુવે છે. સિદ્ધી “વોનસ ઇ મોસો” અથવા “લાકુન” જેવી અનુપમ કૃતિઓ સર્જી શકે છે. ચિત્રકાર કેાઈ એક અસરકારક ક્ષણનું દ્રશ્ય રંગ અને પીંછીની કળાથી ઉત્પન્ન કરી દે છે. જ્યારે કાવ્યમાં તો કવિ શબ્દોની સહાયથી સંગીતની સંવાદિતા અને માધુર્ય, શિલ્પીની સંવેદનતા અને સૌન્દર્ય તથા ચિત્રકારની અદ્ભુત તાલ્ય સૃષ્ટિનું નિર્માણ એકીસાથે અને અધિક કૌશલ્યથી કરે છે. પોતાની પ્રતિભાને કામે લગાડી કવિ જોતજોતામાં પોતાના અંતરમાંની લાગણીઓને શબ્દના રંગે રંગી એક સુંદર કાવ્ય સર્જી આપે છે.

જે કવિની સૃષ્ટિમાં આટલી અસૌકીક શક્તિ છે. જેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવાની ક્ષમતા છે અને જેમાંથી પ્રાપ્ત થતો અપાર્થિવ આનંદ નિર્માણ અને નિત્યોગ છે, તે કવિ ગમે તેવી મનસ્વી રીતે વર્તી શકતો નથી. સ્થૂળ અને અનુપયોગી લાગણીઓને કવિ કાવ્યમાં નિરૂપે અને ભાવકને તેમાં રસ લેતા આમત્રે તો શું સ્થિતિ પામી? કવિની સૃષ્ટિ બસે સ્વતંત્ર હોય તેને કેાઈ બાહ્ય તત્ત્વની દખલ કે અંતરાય ન હોય, પરંતુ તેનો અર્થ એમ તો ન હોઈ શકે કે કવિ આનંદ ન આપે તેવા રિપયે. અને સુદ જિંદગીને ઉત્તેજ અને પંખાથી તેની લાગણીઓને અમર્યાદપણે કાવ્યમાં નિરૂપે. કાવ્યમાં શું હોય તેની મર્યાદા થકી થઈ નથી, થશે પણ નહિ. જેમ બ્રહ્માને “નેતિ નેતિ” કહી નકારાત્મક રીતે (Negatively) વર્ણવવામાં આવે છે તેમ કાવ્યનું પણ છે. કાવ્યમાં બીજું ગમે તે દો પદ્ય કાવ્યરસને હાનિ પહોંચાડનાર કેાઈ જ તત્ત્વ ન હોયું જોઈએ.

થિક

મીસાના મહાન ફિલસૂફ પ્લેટોએ કવિઓને
 “સમાજનો સડો,” કહ્યા છે. અને રાજ્યને ઉન્નત-
 કરવા કવિઓને દેશનિકાલ કરવાની સલાહ આપે છે.
 તેના મતાનુસાર કવિઓ સમાજને વિલાસી આગમુ
 અને હલ્લીય બનાવે છે. ‘પ્લેટોએ તે વખતમાં સમાજ
 માં પ્રવર્તતી અનીતિઓ, વિલાસની ઊંડોચક એટલે
 અને અધમ મુન્હાઓ પરથી આ મંતવ્ય બાંધ્યું
 હતું. એરીસ્ટોટલ્સ જે તેનો શિષ્ય હતો તેણે જ તેના
 મંતવ્યનું ખંડન કર્યું છે. વર્તમાન યુગમાં કવિનાએ
 જે ઉચ્ચતમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી કદાચ પ્લે-
 ટોનો આત્મા પોતાના શબ્દોમાં પરિવર્તન કરવા
 મંજૂરો પણ હોયો ...

sassinated white looking at buildings.

(યદેર મને તેના સુંદર મકાનોને બોધે જ અને
 છે. વળી રહેવાસીઓ ભલે કુદૃષ્ટ હોય અને સહેર
 અનીતિઓનો અડો હોય. સુંદર મકાનોનું
 નિરીક્ષણ કરતી વખતે કોઈ મારું ખૂન ન કરી
 દે ત્યાં સુધી મને કોઈની પરવા નથી).

પરંતુ આ વિધાનમાં જ વિરોધાભાસ નિહિત
 છે. જો નગરવાસીઓ જંગલી અને પ્રાકૃત રૂપમાં
 જ હોય તો ભવ્ય મકાનો અને સુંદર સ્થાપત્ય
 કૃતિઓ ક્યાંથી સંભવે? ઉપરાંત સર્વે લોકો
 અનીતિમાન પ્રવૃત્તિઓમાં રત હોય તો જાતિઅર
 મહાશયને સુંદર મકાનોનું નિરીક્ષણ કરતાં કોઈ
 ક્યારે પીકમાં જૂસો મોડી દે તેની શી ખબર?

છતાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે કાવ્ય તિથાક્ષની
 શાખા નથી. કવિ ઉપદેશ આપતો જ નથી.
 આપે તો કાન્તાની પેઠે પદુતાથી અને મધુરતાથી
 આપે છે. વળી હવે તો એવા મત પ્રચલિત થયા
 ભય છે કે કલાને નીતિ કે અનીતિ કોઈ સાથે
 સમ્બંધ નથી. સંગીતકાર સીતારના તારને આધાર
 કરે અને તાર સવેદિત બની મધુર રજાકાર જન્માવે
 તેમાં નીતિ કે અનીતિ ક્યાં આતો? ચિત્રકાર એક
 સુંદર પૃષ્ઠિતું દ્રશ્ય આલેખે તેમાં નીતિ કે અનીતિ
 કેમ લાવી શકાય?

તો કવિનું કર્તવ્ય શું?

શ્રદ્ધ કહે છે :

“અર્થિન હોય” તે કવિ ન હોય. દયન કરે તે
 અર્થિ. વિશેષ-વિચિત્ર ભાવો અને ધર્મોના તત્ત્વોની
 વિચારણા એટલે દર્શન.”

વળી ‘વિદેન્ન દેવતાય ચમમુના મત્તમઃ વલ્લામ’
 એ વાક્યમાં ભવભૂતિ આપત સમી આત્માની અમર
 કલાનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તે કલા જેની સૃષ્ટિમાં

A town interests me only for its
 beautiful buildings. let the inhabitan-
 ts be utterly vile and the town a
 haunt of crime. What does that rig-
 nify to me so long as I am not as-

વિકસે છે તે સૃષ્ટિના પ્રગ્ભવ-કવિ-ની જવાબદારી ધણી મોટી છે. કાવ્યને આત્માની કલાત્મક સ્વરૂપ આપવું એ કવિનું પરમ કર્તવ્ય છે. તે આત્મસૂક્ષ્મ કે પરલક્ષી વિષયોનું નિરૂપણ એવી રીતે કરે કે જેથી કાવ્યમાં શુદ્ધ અને નિર્દોષ આનંદ પર્વવસાધીત્વ, ભાવકને મુગ્ધ કરનારી પ્રભાસ્વાદ સહોદર આસ્વાદિતા, અને શબ્દસંયોજનની અદ્ભુત કલામતથી નિષ્પન્ન થતી મધુર સંવાદિતા અને છેલ્લું છતાં અતિ મહત્વનું એવું આચાર્ય આનંદ-શકિત ધ્રુવ કહે છે તે ક્ષરમાંથી અક્ષરમાં દોરી જાય એવું તત્ત્વ આપે. આત્માના ધર્મો ચૈતન્ય-પાપન અને અનેકતામાં એકતા જણાવવા છે. નાથી જેમાં ચૈતન્ય નથી તે કવિતા આછી પાતળી માદિતીથી વધુ કંઈ જ આપી સકતી નથી.

કવિ પાસે પૃથગ્જન પાસે નથી એવી “ દિવ્ય દષ્ટિ ” છે. એ કાન્તદર્શી, મનીષી છે. આ વિદિષ્ટ દર્દિથી તે સામાન્ય જનોથી ભૂદો પડી આવે છે તેણે એ દષ્ટિને સુયોગ્ય રીતે કામે લગાડવાની છે. તેણે અનિત્યમાં નિત્યનું અને પાર્થિવમાં અસૌકીક નું સંરોધન કરવાનું છે. તેણે પોતાના ચિત્ત-મુકુર ને એવી રીતે કેળવવાનું છે કે જેથી જીવનના વિવિધ પાસાંઓ પ્રતિબિંબિત થાય. આ પ્રતિબિંબો મિથ્યા કે અસત્ય નથી. પરંતુ વાસ્તવિક જગતના સત્યથી પણ કંઈક વધુ સત્ય છે. કાવ્યનું સૌન્દર્ય સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યથી શિન્ન છે. કવિએ મુંદર અને ભગ્ય (Beautiful and Sublime) નું સુભગ સંયોજન કરીને કાવ્યમાં શબ્દદેહ આપવાનું છે.

ઉત્તમ કવિતા દદ્ય, ભુષિત અને શીલને પોષે છે. સ્વૃજન વાસનાઓમાં રાક્ષતા જીવેને જગાડી આત્મ-જ્યોતિને સતેજ કરી “સ્વર્ગીય રસમંદાકિની”

માં પરિપ્રકાશિત કરે છે. એ જ ઉત્તમ કવિતા છે જે આત્મ ચૈતન્ય પ્રતિ ઉપકારક છે.

આમ કવિ આત્માનો વિકાસ કરે તેવી કવિતા રચે, માનવ સંસ્કૃતિની આગેદ્યમાં કંઈક ફાળો આપે, પરમ સત્યોની જોગ કરે અને પરમ સત્યનાં દર્શન બીજાને કરાવે પોતાને જે લાધ્યું છે તે અન્યને અર્પે માનવીને પર્યેષક ભુષિત અને કલાની સાચી પરખ કરવાની શક્તિ મળે એવી કૃતિ આપે. આત્મસૂક્ષ્મ રીતે કવિ પોતાના હૃદયમાં બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉદ્વેગને કલ્પના વ્યાપારથી મહારી કાવ્યમાં એવી રીતે નિરૂપે કે ભાવક પણ એજ સંવેદના અનુભવવા લાગે. પરલક્ષી રીતે તે સૌન્દર્યના નિરૂપણથી ભાવક ને આદ્ય બનાવે છે. કાવ્યમાં અસ્પૃશ્યતા કે દેહોરતા ને સ્થાન ન જ હેય. તેમાં સદૈવ મધુર રસઝરણું વલ્લા કરતું હોય જેમાંથી ભાવક બોળે બોળે રસપ્રાપ્ત કરી વૃત્તિ અનુભવે, એ રસઝરણુના પ્રવાહ અખંડ અને અનુચ્યુત હોય. તેમાં માનવતાની સુગંધ હોય. શિષ્ટ, ઉન્નત બાવોની પન્નિમ્લ હોય !

કેવી કહે છે, “મનુષ્યે સારા થવા માટે તીવ્રતાથી અને સમપ્રતાથી કલ્પના કરવી જોઈએ, અને કવિતા એના કારણરૂપ કલ્પનાને સતેજ કરી ફલરૂપ શી અને (Moral good) પોષે છે.” શેલીના ગગનવિહારી શાયલાઈ પક્ષીની જેમ ઉત્તમ કાવ્ય માનવીના હૃદયને ઉચ્ચ ભાવનાઓ, અસૌકીક વિચારો અને ઉન્નત સામ્યીઓથી ઝલકારી દે છે.

કવિ, જીવન અને કાવ્યના તાજાવાણુઓથી એક નવી સૃષ્ટિ રચે છે, અને આર્ષ દ્રષ્ટા અને કાન્તદર્શી જેવા વિશેષજ્ઞોને યોગ્ય બને છે કારણ કે તે આત્માની કલાને આગાધે છે.

મનીઓડર આવ્યું.

—જોરાવરસિંહ જાદવ, બી. એ.
(ઓનર્સ)

પાત્રો

૧—જયેશ

૨—આશા

૩—દીનુ

૪—મહેન્દ્ર

૫—મોહનલાલ

(મહેન્દ્રના પિતાજી)

૬—ચોષ્ટમેન

૭—પોલિસ

[ટાલેજ દોરેલની એક રૂમમાં બે ત્રણ ટેબલો પડ્યા છે. એક ટેબલ ઉપર ટેબલસેટ છે. બાકીમાં સિનેમાની ચોપડીઓ અને એક ચિત્રલેખ પડ્યું છે સામેની દીવાલ ઉપર તાજગીપ સિગારેટની જાહેરાત કરતું મિનીક્રમારોની લાક્ષણિક મુદ્રાવાળું ફેસેન્ડર લટકે છે, એક બારણા વિનાના કમાટમાં તેમ, રનો પાખર, ચોન્ડસ, ચિત્રચનદાર્મન, ઓવરહીન અરીસો કાંસકો વગેરે પડ્યા છે. ફેન્ડરો ઉપર ચટપટાવાળાં છુચટ્ટ લટકે છે. એક ખૂણામાં સ્ટવ તથા ચાદ બનાવવાનાં સામગ્રી પડ્યાં છે. બાકીમાં ખૂટની ઢાંખ તાર છે રમતી બારી આગળ જયેશ અને મહેન્દ્ર ઊભાં વાંચે છે.)

રેશ-માર મહેન્દ્ર ! આજતો અઠવાડિક બનિધ્ય છાપામાં આવ્યું છે જોઈએ તો ખરા તકરીર ખુલે છે કે ફૂલે છે ?

ફેન્ડ-પહેલાં એ જો કે આ અઠવાડિયામાં પૈસાની છૂટ કેવીક રહે તેમ છે ? મનીઓડર બની-ઓડર ચાલે એવા પ્રદ છે કે નહીં ?

યેશ-પૈસાની બાબતમાં તો કર્મ ફૂટલાં જ છે. આ પૃથ્વી ઉપર કાપકર જળપ્રતય થાય તો પણ આપણાં બાંધેલાં સૂર્યોદય આ જીવનમાં થાય એ વાતમાં માલ નથી.

નુ:- (ગાતો ગાતો રૂમમાં પ્રવેશ કરે છે.)
ખુશ દે જમાના આજ પહેલી તારીખ દે.
મનીઓડર આવેગા આજ પહેલી તારીખ દે !
સિનેમા દેખેજો આજ પહેલી તારીખ દે !
ખુશ દે જમાના આજ પહેલી તારીખ દે !

મહેન્દ્ર-બાઈ થી દીનુ ! મનીઓડરને તું આકરે ચોરેલું મધ-ખાને છે ? આ અઠવાડિક બનિધ્ય વાંચ. પૂરી લોહાને પાચે પનોતી બેકી છે.

દીનુ-જમાતિક પરીક્ષા રૂપી બોજ માથા ઉપરથી દલંકા થયો. દલેતો વેફેશન પડવાની તોયારી છે. આ પૈસા બકતોની જાણતરી ક્યારનીય કડકા કંપનીમાં થઈ ચૂકી છે. ચાદ અને સિગારેટ માટે પણ પૈસા લાંબતો દરામ

જયેશ-આજ તો પહેલી તારીખ છે. સવાર પડવાની રાદ જતાં ચક્રવાક અને વિરદથી બચાકુળ બની જાય, તે કરતાં પણ આ નંદા લક્ષ્મી દેવીના વિરદથી આકુળબચાકુળ બની ગયા છે.

દીનુ-ચાલ હું તપાસ તો કરતો આવું, ચોષ્ટમેનને આવવાના કંઈ ચિન્હો દેખા છે, નહિ ! (જાય છે,)

મહેન્દ્ર:- આ લક્ષ્મીદેવીના આંગ પૂજારીએ તો ઘેરથી પૈસા મોકલવા માટે પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીને ટપાલ તો કેટલાય દિવસથી રવાના કરી દીધી છે પણ પૈસા ના હોય તો જખ મારવા બચવા મોકલતા હશે? ગામડિયા ભોંકાને સેન્સ જ હોતી નથી, મેં, મારીને ચાર પોસ્ટ કાર્ડ લખ્યા પણ મારા બાપા તો સોહાના ય કાટ ઉખાડે એવા મેશી ના સરદાર છે. પાંચ નવા પૈસા બગાડવાની પણ તરફી લેતા નથી

જયેશ:- મહેન્દ્ર ! તું તો મોટા ઓફિસર હોય એમ વાત કરે છે ને ? પેટે પાટાં બાંધીને પુત્રને સજાવનાર પિતાને તું આ બદલો આપવા માગે છે? આપ સાહેબ તો બે વર્ષથી ઈન્ટરમાં આંટા મારે છે એ કેમ બૂલી જાવ છો ?

મહેન્દ્ર:- બસ, બસ, ખમૈયા કર. તું પાછો મહાત્મા ગાંધી યદ્યપિ તો પછી અમે શું કરશું ?

જયેશ:- (જુસ્સામાં) કથબતીઆને મંજુરા લખને સજા કરવો.

(ત્યાં ખારણું ખુલે છે. મનીઓડની આશાએ જયેશ બાથમાં રમજી લઇને રહે છે.)

જયેશ - { એ મનીઓડર આગળ આજ તો નક્કી-
મહેન્દ્ર:- }

જયેશ:- અરે તારી ! ૧૫૦ પણ પોઈન્ટમેન રૂબે જ દેખાય છે કે શું ?

મહેન્દ્ર:- હા તોરેડી, ખાદ્ય છે તથો.

(દીનુ દાથમાં પોસ્ટકાર્ડ લઈને કટાક્ષ કરતો દાખલ થાય છે.)

દીનુ:- મારા પપ્પા તો ખડાઈ લાંકના દના કે બેટા ! આ સાલ પાસ થઈય તો મોટર સાઈકલ લાવી આપીશ. આકાશ રાતાળ એક યજ્ઞ જાળવેલી મદેનન કરીને 'દાયર યડ' કલાસ'માં

પાસ થયો. હવે મોટર તો બાદ કરો પણ સાદી સાઈકલની ય વાત કરતા નથી, મે પૈસા મંગાવ્યા તો આ સીફ્ટિંગ આપ્યો. 'પૈસા વિના હમણું ચલાવી મેશી જલદી સગવડ થાય તેમ નથી. ' (દીવેલ પીવા જેવું મોં કરીને, એ મોહ્યો.) યાર ! આને તો ચાલ પીવાનાય પૈસા નથી. કેન્ટીનમાં રણ રા. ઉધાર છે. તેણે પણ આને ચાલ આપવાની ચોકડી રણુક જેવી ના મળાવી.

જયેશ:- શું યાર દીનુ ! એમાં તો તું ગભરાઈ ગયો ? યુવાનોએ તો આવી મુશીબતો સામે ટકકરે લેનાં શીખવું જોઈએ.

દીનુ:- આજ ચાલની ના પાડી ત્યારે કેન્ટીન મેનેજર સાથે ટકકર લેવાનો વિચાર તો વાલ્યો હતો. પણ વળી માંડી વાળ્યો.

જયેશ:- એ દીનુ ! આજ સવારે કેટલા વાગ્યે જાગ્યો હતો ?

દીનુ:- જવા દેને બંધી વાત. ચાર વાગ્યાનું એવામાં મૂકીને સૂઈ ગયો ચારવાગ્યે એલર્મની ધંટડી રણુકી. મેં જાગીને હાત યુ ક્યું, પછી નાહવા ગયો. ત્યાં કોષ ડુરાય એવી ગળ. પછી તો ટાવરમાં ખારના ટોકારા પડ્યા અને આ હેતરાયેસી સિંદ રમજી ઓટીને સૂઈ ગયો. વહેલી પડે સવાર !

(બંધા ખડખડાટ દસે છે.)

મહેન્દ્ર:- તું તો ખાર વાગ્યે જાગ્યો પણ મારાનો ખાર જ વાગી ગયા હતા. રાત્રિનાં ચાર અઘડારમાં. મોરોને ચોરી કરવાના સમયે, ડિયાળવાઓને રડવાના સમયે મારો પથંગ ઉપાડીને ડોર્મ સામેના ખેતરમાં આંખા નીચે મૂકી આવ્યું હતું અને સવારે-

" જાગીને જોઉં તો રૂ. દાંસે નહિં ચોતરફ ફેલીઆ માવ દીસે "

જયેશ:- તને તો હીક, પણ પેલા દસમુખને તો ગદ્ગદ રાત્રે કાષ્ઠ હરામખોર ગળીની મૂછો બતાવી ગયું હતું, અને યોમોસનાં અરેસી ચાહતી ઉમળી કમી હતી. હસો કાષ્ઠ-આગપ્રણી. કહેવત છે ને કે "સુનારકી સો તો હુદોરકી એક" એટલેકા એ અડશે તો રેવડો દાણા-દાણા-કની નાખસો.

દીનુ:- શું મહેન્દ્ર ! રાખાજીના શું સમાચાર છે ?

મહેન્દ્ર મૂકને માથાકૂટ આતે કંઈ નિર્દોષી છે ? તમને અનુસરી ચક્રને શિખામણ આપું છું કે તમે કાષ્ઠ કોસેજમાં પ્રખ્યાત થશો નહિ. હું તો નાટકમાં કામ કરતો હતો તે માત્ર સ્ટેજ ઉપરનું જ નાટક હતું પણ બકરું કાઢતા જિંટ પેડું, પછીતો જીવનમાં પ્રેમનું નાટક શરૂ થયું; ને આ બંદાએ પૈસા અને પૈરી-દા એમ બંનેનું ડબ્બા દેવાનું કાઢ્યું. હવે બારુ છું કે એને દાંડપણ Full Fair માં જ આવસો.

દીનુ:- પૈસા બેસા તો આવ્યા નહીં. કાણુ જાણે ભગવાન આ કડકા મહેણું ક્યારે ભાંગશે ? પારા આવજો નજવા ગરુડિયાં જેમ બોલે છે

જયેશ:- કાલે બે ત્રણ રૂપિયા હતા ને ?

દીનુ:- શું પારા અકર્મીનો પરિભો કાણો. રાતના સાઈકલ લઈને જમવા જતો હતો, ત્યાં પોલિસે અને જોયો; અને સામેથી જૂમ પાડી "એ જાટલીમેન એ... બકકમદાર ઊભા રહો લાઈટ કેમ નથી, કેમ કાયદો હાથમાં લઈને ફરો છો?" મેં કહ્યું: હમણાં આવા ઊભા-રહે. શવ્દો મારા હાથમાં નથી ને એક માત્રો સાઈકલમાં નથી. પછી તો પોલિસ-સદાને એક રૂપિયાનું મફત દાન કરવું પડ્યું, આગળ જતાં બીજો પોલિસ મારું શુભનામ લખી ગયો.

જયેશ - બાપાં જાણે કે એટા લેવા ગયા છે પણ એમને શું ખબર કે આ ચિ. મદારાણાં પ્રતાપ જેવા પરાક્રમે કરવામાંથી નવરાજ નથી પડતા.

દીનુ - તું વારે વારે બાપાને લાવીને ક્યાં વચ્ચે બેસાડે છે? એમને શું પૂજવા છે? એ તો આગશીશંગી સદીના ને. આપણે પીસમી સદીના

જયેશ:- (કટાક્ષમાં) લાગે તો જા.

મહેન્દ્ર:- એક આખી સદીનો ફેર: ગજબ કહેવાય ખજાંડા ડોલાવી દે એવી વાત

દીનુ:- સાચી વાત છે. તદન સાચી વાત છે. શુદ્ધા એ વાત પાનમાં એમની અકલ્પનું પ્રદર્શન લખી વગર રહે જ નહીં. એકવાર હું ઘેર Shaving કરતો હતો ત્યારે મારા બાપા કહે બેટા! તું આવા આધુનિક સાધનો વાપરે છે તેની તો મને ખબર જ નહીં નહિતર હું દાદી મારે બે 'આનાનું' ખર્ચ ન પાડત તારી પાસેજ દાદી કરાવી લેત' How foolish!

મહેન્દ્ર:- તો તારા બાપાને-હજમ સાથે ખાંરમો ચંદરમા હશે!

દીનુ:- એટલો એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?

મહેન્દ્ર:- એટલે તારી પાસે હજમત કરાવીને મામનાં હજમને ભૂખ બેસા કરવા માગતા હશે ! ખરું ને? મારા બાપા તો પૂરા વેળિયા છે. લીંમચનો ચુંદર ઉખાડે એવા. હું ફોનો, પાવર શેમ્પુ, પ્રિલ્થનટ્રાઇન વગેરે વેરાઇટીઝ વાપરું તો એમને 'પસંદ ન' પડે. આપણાં ટેકનીક્લર કપડાં પણ એમનાથી ન જોમ શકાય, એટલે એન્જિનની માફક દેવાવરાળ કાઢે આ ફિલ્મ તો ઊઠતી જેવી છે. આપું ને આપું આખો દિવસ બખડ્યાં કરે. પણ

હવે તો હું મારા બાપુજીને સમજાવીશ,
તેમને કહીશ, પિતાજી આ તો વીસમી સદી
છે. જગ તો સુધરે હવે તો તમારા જૂન-
વાણી વિચારો છોડો જૂનવાણી વિચારો
કરવા એ પાપ કરવા ખરાબર છે. અભણ
લોકો ગમેતા જેવા છે. (વધારે મોટેથી) મારા
બાપા મોદનલાલ હવે તો સુધરો.....
(મારણું ખુલેછે)

મોદનલાલ: (મોદનલાલ પ્રવેશે છે. મહેન્દ્રની ફ્લોવ
માં પુરવણી કરતા) મહુન્ડ અહીં રહે છે?
મહેન્દ્ર: નમસ્તે પિતાજી.

મોદનલાલ:— કેમ બેટા મહેન્દ્ર! જાપાને થું સમ-
જાવો હતા! બહાર જિઓ જિઓ હું આપનું
આખ્યાન 'ધ્યાનપૂર્વક' સાંભળી રહ્યો હતો.
તો ક્ષેણ! અહીં બહુવા મારે આવો છો
કે આ ધંધા કરવા? અમે તો બહુ યે
જામનો જોઈ નાખ્યો; આખી ગરબે આધી
દહી, પાકા ષડે કાંઈ નો ચડે બેટા! હવે
તો તમે જ સુધરો ને બાપાના જૈસાને
સદ્ઉપયોગ કરો.

જ્યેશ્ઠ:— હાહ! મારું ન લગાડશે. અમે આપને નહોતા
કહેતા પછી તો રંગી એ અમારું 'વીસમી
સદીની વહેલી ગંગા' કોલેજના વાઈસ-ચાન્સલર
નિર્માને ભગવવાનું છે એનું રીદલસર કરતાં
હતાં.

મોદનલાલ:— માફ કરજો હો. હું તો ઉતાવળિયો
આણસ છું. અંબીશર્મામાં ઊંધું વેતરી નાખ્યું.

દીનુ:— મહેન્દ્ર! દુધ બૂધ લઈ આવ ચાહ મુકાએ
(ચાહ બનારી સો ગરમા ગરમ ચાહપીએ છે)

પ્રવેશ-૨ :-

(જ્યેશ્ઠ રૂમમાં બેઠો બેટો લેખ લખે છે.)

દીનુ:— (રૂમમાં પ્રવેશતા) હલ્લો જ્યેશ્ઠ:

જ્યેશ્ઠ:— ઠીક છે.

દીનુ:— કેમ આજે મુંઝા કમિયનની માફક ગંભીર
બનીને બેઠો છે? તું તો મદાતરવ ચિંતક
જેવો દેખાય છેને?

જ્યેશ્ઠ:— હવે તો આ બિજનેશ શરૂ કર્યો છે. આ
વખતે તો લક્ષમિદેવી જરૂર મહેર કરશે.

દીનુ:— તેં તળી કયો બિજનેશ શોધ્યો છે. મને વાત
તો કર. હું તને મદદરૂપ બનીશ.

જ્યેશ્ઠ:— તોડી પાડવામાં કે,

દીનુ:— ના, ના પાર? જમાવવામાં—

જ્યેશ્ઠ:— સાડુ તો. આજે 'પૈસા વિનાનું' વિવાહી
જીવન 'એ વિષે લેખ લખું છું' આ લેખમાં
આપણા જીવનના સાચાં મૂલ્યો અને
અનુભવોનો નીચોડ છે. લેખ ટાઇ માસિકમાં
અવરખ છપાશે જ. તેમાં એક પાત્ર તો તારું
જ મૂક્યું છે. અરે હાં! તારો સંગીતનો
અભ્યાસ કેટલે સુધી પહોંચ્યો છે!

દીનુ:— ઠીક મારા બાઈ! આ તો શોખ છે જેમાં
તું જેમ નાટકમાં કામ કરવા બપ છે તેમ
હું સંગીતના વર્ગો ભરવા માટે બહુ છું.
જાકી તો મારે વૃત્તિત જનનું છે.

જ્યેશ્ઠ:— એકાદ ગીત તો મંભળાવ:—

દીનુ:— ચાલ આજે એક મુંઝેર મળતું લોકગીત
સંભળાવું (ગાય છે.)

ડાસીની સુવાવડ આવી, ડાસો લાંબો સૂઠ,
ડાસીને તો ભાવે નહિ ને ડાસો, મરડે મૂછ.
વહાલા સાંભળેરે મારી ચૂંદડીના ચોર.

ડાસીની સુવાવડ આવી, ડાસો લાંબો કોપરાં.
ડાસીથી તો ચવાય નહિને ખાય છયાં છાંકરાં.

વહાલા સાંભળેરે મારી ચૂંદડીના ચોર.
ડાસીની સુવાવડ આવી. ડાસો લાંબો ખજૂર,
ડાસીને તો ભાવે નહિ ને લઈ ગયા મજૂર,

વહાલા સાંભળેરે મારી ચૂંદડીના ચોર
નાનું સરખું ગધેડું ને તેનું લાંબુ પૂછ,
વગર વાકે જોરી ને મારે તેની વાટો મૂછ.

વહાલા સાંભળેરે મારી ચૂંદડીના ચોર
નાનો સરખો રૂંટિયો ને, લાંબી તેની ત્રાક.
ખાયલો હોય તે ખાયડીને મારે તેનું વાટો નાક.

વહાલા સાંભળેરે મારી ચૂંદડીના ચોર

મહેન્દ્ર:- (રમમાં પ્રવેશના) આજ સંગીતનો
કાર્યક્રમ છે કે શું ?

દીતુ:- કેમ મહેન્દ્ર ! આજકાલ ખુબ વટમાંફરે છે ને.

મહેન્દ્ર:- છતાં રજાએ મને આપેલા વચનનો ભંગ
કોને ખીજ સાથે લગત કરી દીધાં

દીતુ (નયંગમાં) આ રૂપાળો કામદેવ નજરમાંથી
કેમ ખસી ગયો ?

મહેન્દ્ર:- (ગુસ્સે અરાજે) મારા બાપુજી મારે
સખાઈ કરતા હતા પણ મેં નાં પાડી.
મેં કહ્યું કે મારે મારા લેડીફેન્ડ મીસ રક્ષા
સાથે પ્રેમલગ્ન કરવાં છે. પણ વિશ્વાસઘાત
કરીને તેણીએ ખીજ સાથે પ્રેમલગ્ન કરીલોધાં.
અરેખ. આજકાલની છોકરીઓ પર વિશ્વાસ-

જ ન મૂકવો. તેમને પ્રેમના નાટકો સિવાય
ખીજું કંઈ આવડતું જ નથી. હવે પાર મારે શું
કરવું ?

દીતુ:- એક હાથમા ચીપિયો, બીજા હાથમાં ખપ્પર
અને ખભે જોગી લઈ આહનેક આહલેક કરતો
હિમાલય ઉપડ.

(મહેન્દ્ર રડી પડે છે.) ફૂલકા ભરે છે.

જયેશ:- જો મહેન્દ્ર ! એમ રડવાથી કામ થતું હશે ?
તારા જેગ રૂપાળા, સંસ્કારી, એજ્યુકેટેડને
તો રૂપાળી આકાશની પરી જેવી સ્વરૂપવાન,
સંસ્કારી, ડાહ્યો, લાડીલો કોડિલો કામિની મળી
રહેશે. અમાસની રાત્રિને બુધાને એવી રક્ષામાં
શું દીરા માણેક ટાંગ્યા છે ?

દીનુ:- હે પ્રમુ! આ પ્રયુષનો પવન ક્યાં જઈને
અટકશે? અમને પવનપ્રક્રમનાવળે બાપલા!
નહીં તો આ વખતે તો ફોપ લીધો છે પણ
આવતા વરસનું પણ એવા-સ શુક્રીંગ
કરાવવું પડશે.

જયેશ:- (આશ્ચર્યથી) દીનુ! તેં ફોપ લીધો છે?
કેમ આત્યાર સુધી વાત જ ન કરી! હાં!
ધેર જઈને તારા બાપુજીને કહેવાનું કે આ-
વખતે મેં ફોપ લીધો છે તારા પિતાજી ખુશ
થઈ જશે.

દીનુ:- કેમ?

જયેશ:- મારા ગામની બાલુના ગામના મુખીના
મામાના સાળાની દીકરી અહીં કોલેજમાં
એટલે કે આપણી કોલેજમાં બણે છે.

મહેન્દ્ર:- એ બણે છે એમાં તારે શું?

જયેશ:- સાંભળતો ખરો. સમજના વગર વચ્ચે ગગકા
મારે છે કહેળાં! હાં એણે મને વળેઈન્ટર
આઈસમાં ફોપ લીધો. પછી એના બાપુજીએ
માઈસ પૂછ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે આ વખતે
પરીક્ષામાં ફોપ લીધો છે. તેના બાપુજીએ
ખુશ થઈ મારા બાપુજીને વાત કરી. મારા
બાપુજી મને કહે : તું તો સાવ ડાંગો જ
રહ્યો. આખરે યાર કલાસમાં આવ્યો. પેલી
તારી કોલેજની બેઠી તારા કરતાં નાની છે
છતાં કેટલી હોંસિયાર છે? આ વખતે પરી-
ક્ષામાં ફોપ કલાસ લીધો.

દીનુ:- બિચારીના કાંધરને એમ કે પોતાની વદાલી
પુત્રીએ પરીક્ષામાં ડાંગો નાંખી મેળવોને
સોનાના ચાંદ જેવો ફોપ લીધો દર્શ!

જયેશ:- આખા ગામમાં એની હોંસિયારીના પુરસ્કારમાં
વખાણ થવા માંડ્યા. પણ જ્યારે મેં વાત કરી
કે ફોપ લેવો એટલે પરીક્ષા જ ન આપવી.
ત્યારે બિચારીનો સંબંધ થયેલો તૂટી ગયો.

દીનુ:- ત્યારે તું તારા મુનિ જેવા ગોરખ ધંધા
કરતો કરતો લાગે છે.

જયેશ:- આતો સ્વાભાવિક વાત કરી. આ મારું
નાનું એવું, માવ નામનું જ પરાક્રમ છે.

મહેન્દ્ર:- ત્યારે તું આનાથી પણ મોટાં પરાક્રમે કરી
બણે છે ખરો, એમને! આલ ત્યારે તું લાય
બેરીમાં ચકકર મારતો આંતુ. (જાય છે.)

દીનુ:- જયેશ!

જયેશ:- હાં.

દીનુ:- છુપ અને સનિનો મેળ છે. આપણાં માથે
કમક આશ્વત્ત આગ્યા વિના નહીં રહે. મારી
આગાહી કદી ખોટી પડે જ નહીં ને. સો-
ટચનું સોનું જ હોય.

જયેશ:- તારું કપાળ નથી કહેનું કે તને જ્યોતિષ
આવડે છે? મિચારા મહેન્દ્ર માટે કમકો
આગાહી ગીતેટવાળી લગડી જેવી બોગસ
જ નીકળી. ધારેલી છોકરી સાથે લગ્ન ન થયાં.

દીનુ:- એતો દક્ષિણ નિનાની મફત આગાહી હતી.
એમાંતો ફેરજ પડે ને. ધણીવાર પુતાના
વાયુશાસ્ત્રીએની આગાહી પણ ફરી જાય છે.
મેં એને પહેલા વાત કરી હતી કે એના
માથે ચાર મહિના માટે દોહાની પનોતી
બેસી છે, માટે ચાર થતીવાર દીનેં દનુમાનજીને
તેલ ચાવવું મારો દાદો તારું કામ કરી
આપજ.

જયેશ:- કપાળ તારું સિદ્ધ કરશે તારા દાદા જેવો
તું કામ સિદ્ધ થશે એટલે કે પેલી રક્ષા
સાથે એના લગ્ન થશે? એણે તો પ્રેમલગ્ન
કરી લીધાં. ધારો કે એ એના પતિ સાથે
છૂટાછેડા લે અને મહેન્દ્ર સાથે લગ્ન કરે તો
પનોતી ક્યાં જન્મનમાં જાય!

દીનુ:- ગમે તે યાવ પશુ મારી આગાહી કરી ખોટી તો ન જ પડે. મારા દાદા રાજ્ય જ્યોતિષી હતા. હું એમનો ચિ. પુત્ર. કહેવાત છે કે 'બાપ એવા બેટા ને વડ એવા ટેટાં.'

જયેશ:- તારા દાદા વ તો તારી જેમ પારકી જણી સાથે સિનેમા જોવા, લો ગાર્ડનમાં ફરવા અને હેવમોરમાં આપ્પરકીમ ખાવા જતા દરો ખરુને ? બોલ જોઈ ?

દીનુ:- એ વખતે પિકચરો હતા જ નહીં ને !

જયેશ:- તો હિલોળાં મારતા તળાવને માથે સેંલગાઢ કરવા જતા હશે. તું કહે છે બાપ-એવા બેટા છે સાર્થક દાદાના અપલખણની દવા આ ચિ./પુત્રમાં બરાબર ઊતરી આવી છે.

દીનુ:- (ગુસ્સે થતાં) ચાલ ચાલ તું તો.....

મહેન્દ્ર:- (રમમાં હાખલ થતાં)

હું તો દુરળીન લઈને ધાબા ઉપર ચડીને જોઈ આવ્યો, પણ મારો બેટા પોસ્ટમેન ક્યાંય દેખાતો નથી ને !

જયેશ:- કેમભાઈ ! નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાં ગાવા માંડ્યા હો ?

મહેન્દ્ર:- જયેશ, જયેશ ! ખુશખબર, તાજ સમાચાર વગર ! એકદમ વગરફૂલ પાર !

જયેશ:- પણ શું વાત છે ?

મહેન્દ્ર:- પેલા મળ્યા હતા.

જયેશ:- પેલા કોણ ? તું તો ભારે એપિયો. ચીપી ચીપીને જ વાત કરે છે

મહેન્દ્ર:- એક બાદશાહી પાવી હોયતો કહું.

જયેશ:- અરે ચાહ તો શું પણ તૂટીફૂટી સે જો, પણ સીધી વાત કર તું તો બહુ ડાહ્યો. માણસ છે

મહેન્દ્ર:- આજે મીસ આશા મળ્યાં હતાં.

જયેશ:- (આશ્ચર્યથી) આશા કોણ ?

મહેન્દ્ર:- પાર તારી લેડીફેન્ડ, મીસ આશાદેવો, કોલેજબુટી. મરસીડીઝ કારવાળા.

જયેશ:- મનેતો જરાયે આશા નથી.

દીનુ:- શાની ? આશાની ?

જયેશ:- ના ના, પાર મનીઓર્ડરની.

દીનુ:- એમ સીધી વાત કરને, હું તો ઊંધું સમજ્યો.

જયેશ:- જો દીનુ ! મેં તને કેટલીવાર કહ્યું છે કે મારે આશા સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી.

મહેન્દ્ર:- એ જમણાઈ ! માત્ર હેવમોર, કેન્ડીન, ગાર્ડન અને પિકચર નો બાદ કરીને બોલજો

જયેશ:- (કૃત્રિમ ગુસ્સાથી)

આજે કાન ખોલીને સાંભળી લો. મારે આશા સાથે કંઈજ સંબંધ નથી. હું કોઈ રિવસ આશાની સામું પશુ જોતો નથી. મારે આશા સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી. (પારણે ટકારા પડે છે)

જયેશ } -મનીઓર્ડર ! મનીઓર્ડર. નકકી આવ્યું.
મહેન્દ્ર }

દીનુ:- બાપરે આતો મોટું મનીઓર્ડર :

આશા:- (અંદર પ્રવેશતાં)

જયેશ:- તારે આશા સાથે કંઈ સંબંધ ન હોય તો વધિ નહીં પણ મારે તો જયેશ સાથે તો સંબંધ અટક છે.

જયેશ:- સત્ય યુગમાં દેવી પ્રસન્ન થવાનાં હોય તો પહેલેથી જ ખબર પડતી, પણ કળિયુગનાં દેવી તો પ્રસન્ન થયા પછી જ ખબર પડે. આખે અંજન. ગાંધેનાલી, હોડે સિપસ્ટિક અને નાથલેનની સાડીમા સજ્જ થઈને હાથમાં પસં દલાવતા હલાવતા પિકચરની તૈયારી કરીને જ આવ્યા સાથે છે.

આશા:- કેમ જ્યેશ ! હું સવારની ઘેર રાંઠ જોઈ છું. પણ તને તો અમારી શું પડી હોય ?

જ્યેશ:- (હીકું મોં કરીને) આજે તબિયત સારી નથી. જરા તાવ આવી ગયો હતો.

આશા:- (દસીને) એમ કરતાં જો છટકાપારી મળી જાય એમને ?

દીનું:- જ્યેશને યાનો તાવ આવ્યો છે ખરો છે ? મીઠા આશા, આજે જરા મ નથી આવ્યું.

જ્યેશ:- હાનો મર હાનો, ડાઠ કાઢવા. (આંખ ફેરવે છે.)

દીનું:- (ગભરાટથી) મ....મ ... મને ખબર નથી.

જ્યેશ:- આજે પણ તબિયત સારી નથી; એટલે ક્યાંય જવાય તેમ નથી.

આશા:- આપણી મરસીદીઝ કાર છેને ! પછી તને શું વધી છે ? કાલે ગર્ડનમાં જવાનું છે. આજે પિક્ચર જોઈને કારમાં તને અહીં મૂકી જઈશ.

જ્યેશ:- (ધીરથી) તારી પાસે તો કાર છે પણ અહીં જોકાર છે એનું શું ? (મોટિયો-) આઘા હું કાલે મોકકસ આવીશ.

આશા:- જેની તારી મરજી. અરે હાં, કાલે તને તેડવા ઘાટે કાર મોકલું ?

જ્યેશ:- ના ના કારની જરૂર નથી. આઘા ! તારી કાર ફેટલા દબ્બરની છે ?

આશા:- વીસ દબ્બરની. હમણાં જ બાપુએ મને ફરવા લઈ આપી છે.

જ્યેશ:- બ સ માત્ર વીસ જ દબ્બર. હું તો મારી સીતર દબ્બરની કારમાં આવીશ.

આશા:- (આશ્ચર્યથી) સીતર દબ્બરની કાર જર્મનીથી મંગાવી કે જાપાન થી ?

જ્યેશ:- અરે ! યુનિસિપાલિટીની બસ તો આપણી જ કહેવાય ને ! હું તો એની વાત કરું છું.

(બધા ખડખડાટ હસે છે.) અરે હાં ! વાદ આવી ગયું. જો આશા ! હું તારા ઘર જોઈશું અંતર પૂરે જ ચાલો નાખીશ. કાલે મેં તંદુરસ્તી માસિકમાં ચાલવાના ફાયદા વિષે લેખ વાંચ્યો છે એટલે દલે પૂરે ચાલવાનો જ નિર્ણય કર્યો છે. (ધીરથી) પણ મનીઓડર ન આવે ત્યાં સુધી

આશા:- અરે જ્યેશ પાપ બાપ

(આશા- જમ છે.)

પોસ્ટમેન:- (રમમાં પ્રવેશતાં બારણું ખોલે છે.)

બધા:- એ મનીઓડર આવ્યું.

પોસ્ટમેન:- જ્યેશકુમાર કાલુ છે ?

જ્યેશ:- (આનંદથી) છ. હું હસ્તે પોતે..

પોસ્ટમેન:- હો આ તમારુ કચર છે.

જ્યેશ:- Yes please thank you

પોસ્ટમેન:- માફ કરજો. જરા 'નોટપેઇડ' ૩૦ નવે પૈસે બરવા પસો

દીનું:- યા.....યા .. મોષા જ્યેશ તું તો પોસ્ટમેનને યેનાવે છે બિચારને ! આનું નામ તો જ્યેશકુમાર છે. જ્યેશ મારી આજમાં રહે છે. તે મર્ડ કાસે જ ઘેર મળે છે: માટે કચર જ્યાંથી આવ્યું હોય ત્યાં સદર્જા ગણુ મોકલી દેજો.

પોસ્ટમેન:- સાડું ત્યારે (જમ છે.)

જ્યેશ:- ચાબાશ ! દીનુ. ધન્ય છે તારી શુધ્ધિને. હવે વકીલ થવાનો ખરાં. પોસ્ટમેનના પવિત્ર મુનરવિંદ પર પુનઃ જોડે માડું નામ પ્રથમ વાર જ સભાગીને મારો હાં દીડે જો મડયો. ૩૦ નવે પૈસેનું નામ સાંભળીને આનંદનો

હવે ક્યાં વહી ગયો. તેની ખબર પણ ન-
પડી. અહીં ચાલ પોવાના પૈસા નથીને
૩૦ નવા ક્યાંથી કાઢના ? અહીં ક્યાં પૈસાનું
ઝાડ છે ? રંગ છે દીનું, હોસ્ત !

દીનુ:- એ વટ હવર ચાલ પાંછડે ત્યારે.

મહેન્દ્ર:- સારી રમમાં દૂધ હતું પણ કોઈ ચોરી
ગયું છે.

જયેશ બધા આ 'કડકા કંપની' ખાતે એક એક
નવા પૈસાનું હલાર દાન કરો. એમાંથી દૂધ
મંગાવીએ. આજ ચાલ અને ખાંડના
ડબ્બાની પૂણીહુતિનો સમારંભ છે.

પ્રવેશ:-૩ ભો

(દીનું રમમાં બેઠો બેઠો ગીત ગાય છે.)

દીનુ- ગોરી તુને આના પડેગા
ખીંચ લાયેગી દિલકી પુકાર
ગોરી તુને આના પડેગા

જયેશ- (રમમાં પ્રવેશતા) બસ દીનુભાઈ બસ !
તમેતો હેમનન કુમારનો બિજનેશ તોડી પાડશો.

કુ- (મોટેથી) ભે તું ન.આંચેતો મે ભી ના બોલું,
ના મે કરું તુજકા ખ્યાર.

ખીંચ લાયેગી દિલકી પુકાર
ગોરી તુને આના પડેગા.

યેશ- (હસતા હસતા) દલે ગોરીને ગોલવની
રહેવા દેને નહીંતર પેલા દોંભત જેવી દશા
યરી. આજતો એણે ગાલેલાલી ચોપડી છે.

કુ- કોઈ કુદાનો જાણેતો નથી અડી ગયો ને ?

યેશ- કુદીનો ગાલે નહિ પણ કુદાનો હાથ પડી
ગયો છે એન કોણે કાઢ્યો ક્યાં હતો કે.
ત્યાં દાડકા કાંગાવવા ગયો ?

કેન્દ્ર- (રમમાં પ્રવેશતા)

જયેશ ! જયેશ ! તારા માટે તાન 'ન્યુઝ'
પુસ્તકખરી, મનીઓડર

જયેશ: મનીઓડર એમ ! રાહ ! વાહ ! કાનું છે !
ક્યાં બેઠકો મુંડાવાનો છે ? આજતો હેવ-
મોરની પાટી થઈ ગયી.

મહેન્દ્ર- એ બાબતમાં તો તું જ નક્કીબદાર છે.
તાડું જ મનીઓડર છે.

દીનુ- તને ક્યાંથી ખબર ?

મહેન્દ્ર- આને પાંચમા પિરિયમાં પોબ્બોરિસે ફોન
કરીને પૂછાનું હતું કે કોઈનું મનીઓડર
છે કે નહીં ? પણ આજતો ચપ પશ્ચિમમાં
લાગ્યો.

દીનુ- જયેશ, શું વિચાર કરે છે ? આપાદિ હેવમોરમાં
ઓડર.

જયેશ- હજુ મનીઓડર તો આવવા દે, ભેંસ લાગેળે
ને જાણ લાગેળે,

મહેન્દ્ર- અરે મનીઓડર તો હંમણું આનું માનતે !
ચાલ ફોનથી આઈસ્ક્રીમનો ઓડર મોકલી
આપું છું. સાંજના ચાચવાગ્યે આવી ગય.
પાંચ રતલ રેડ ચેરીનો ઓડર આપું ને ?

જયેશ:- તને લાવે તેનો આપને કહેને કે સાંજે
દાર્ઠમસર આવી ગય.

મહેન્દ્ર:- ચાલ ત્યારે હું જાઉં છું ફોન કરી દઉં છું
(ગય છે)

જયેશ:- પેલા હસમુખના પિતાજીને કાલે પત્ર આવી
ગયો.

દીનુ:- કેમ પૈસા આવે છે શું ?

જયેશ:- તો તો ભેઈવું હતું જ શું ? આ તો પૈસા
મોકલ્યા નથી ને હવેરથી સિખામણના બે
શબ્દ લખ્યા છે. તો બજારિયા તને કાણાગ્યો
એના કરતાં તો બે 'હબરનું' તથા 'કુ' જોડા-
નું હોતતો નામ તો અમર યાત પરીક્ષા

કરવાં છે કે જલદી પૈસા મોકલી આપો.
ત્યાં શું પૈસાની પરખ માંડી છે કે જગન
આપ્યો છે ?

(ખારણું ટકારાં પડે છે.)

જ્યેશ્ઠ:- Yes કે...યુ.

દીનુ:- કાલુ મહાચમ છે ? (ફરી ટકારાં પડે છે.)

જ્યેશ્ઠ:- કઈ પાડીને મૂછો ચોવી છે ?

દીનુ:- કયો કપડો મૂલો છે ? (ટકારા જોરથી પડે છે)

જ્યેશ્ઠ:- પાર મનીઓડર કરો.

જ્યેશ્ઠ:- { મનીઓડર...મનીઓડર...મનીઓડર
દીનુ:- }

(ખારણું ખુલે છે)

પોલિસ:- (અંદર પ્રવેશતાં) મનીઓડર મનીઓડર
આ શું ? આ પોસ્ટઓફિસ છે કે ટેલિફોન
ઓફિસ ! ક્યાંક મારું પારસલ ન કરી દેતા.
આ પોસ્ટઓફિસ છે કે હોસ્ટલ ?

જ્યેશ્ઠ:- કેમ શું લાગે છે ? ચક્રમાતો નથી આવ્યા
ને ? પોલિસ-લોકો હોય છે જ એવા.

પોલિસ:- દીનુભાઈ મૂળાજીભાઈ હાંસલપુરવાળા
અહીં રહે છે ?

મહેન્દ્ર:- (સ્થર્મ પ્રવેશતાં) કેમ મહત્તભાઈ ! પોલિસ.
તમારે વળી એમનું શું કામ પડ્યું તે ખરે
ખરે અહીં વીઝીટ આવવું પડ્યું ?

પોલિસ:- (ગુસ્સામાં) મહત્તલાલ ચાના કહ્યો હો ?
સૌથી રીતે બતાવો કે દીનુભાઈ અહીં
રહે છે ?

મહેન્દ્ર:- તમે બધાનું મહત્ત મારી લાવો એટલે
મહત્તલાલ તમારું ઉપનામ છે.

દીનુ- ભારી જતો હોય તો બે છુકડા ચવાણું ફાંકી દ્યો,
ચાલ વળી નોકળે તો મહત્ત બે કપ ચાલ
ચઢાવી જાવ, શીશામાં મહત્ત બેસી જાવ.
તમારે બેસમાં જ મહત્ત બેસવાનું. અને અમારા

જેવાની વગર લાઈટની સાઈકલ પકડીને
પૈસા મમકો કરો બધાં એ પૈસા મમકો જાતે.
જ્યેશ્ઠ- વાહરે ગુજરાત રાજ્યના પદાધિકાર સેવકો

ધન્ય છે તમારો.....

પોલિસ:- હવે બાપલુ બંધ કરો. બોલતા વિચાર
તો કરો.

દીનુ:- મહત્તલાલનું મોં તો જુઓ.

જ્યેશ્ઠ:- જો જો ચાલેલો ન કરી દે-તો,

મહેન્દ્ર- મોં તો હોકા-જેવું છે.

પોલિસ:- ચૂપ... વિદ્યાર્થીઓ! આ વાનરવેડા ક્યાં
થી શીખ્યા ? ભાઈઓ તમે દલુ નાના છો.
માથે બાવરો એટલે ખબર પડશે વાજવું
ગાજવું માંડવે બાવરો.

દીનુ:- બંધ કરો તમારી આ 'સ્પીચ' અમારે સાંપલુ
નંથી સાંભળવું."

પોલિસ:- મારા ભાઈ ! ચાલો હું જઈ છું પણ
એ તો બતાવો કે દીનુભાઈ અહીં રહે છે ?
એમના પર સમન્સ બજાવવા આવ્યો છું.

મહેન્દ્ર:- મારી પાસે એન. સી. સી નું બુકબંધ છે.
બજાવવું હોયતો આવું. સમન્સ બજાવવાની
શું જરૂર છે ?

જ્યેશ્ઠ:- અહીં દીનું નામનો કોઈ હોકારો જ નથી.
ચાલ-પીરી હોયતો ચાલો અમારી સાથે.
બાકી કોલેજિયનો કહી સાચું સરનામું આપતા
દર્શક બીજો નપાસ કરો તો તમારો પોલિસ
ખાતાનો ફી વળે.

પોલીસ:- હીક તપરે રજા લઈ છું

બધા:- આવજો.

દીનુ- હું એમને કોલેજ સુધી વળાવતો આવું.

મહેન્દ્ર:- હવે તો આપતિના કુંગરાઓ બીજા થયા
માંડ્યા છે. ભગવાન બચાવે તો 'સાડું' ફ

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી આપણને અહિંસાનું ને શ્રમ આપી ગયા છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આપ સૌ સિદ્ધ-દસ્ત છો. આ શિબિર અમારા પ્રાંતમાં આપના જેવા સેનાની ઉત્પન્ન કરશે ને અહિંસાના અર્થથી બધા વિશેષોને બુધ્ધિમાન, બેકામીને છિન્ન બિન્ન કરી દેશે અને ત્યારે આ ભારતવર્ષ વિશ્વના મુખ્ય ખુલામાં અહિંસા નો ઠંકા પીટાવી ફરી પૃથ્વી પરના રાષ્ટ્રોનો નેતા બની જશે.

રાજનીતિ નિપુણ નેતાઓ !

કેમિસ-રાજ્યના કારણે ને પંચવર્ષીય યોજનોએ દેશમાં આબુ યદ્ય છે, તેથી અમારો દેશ ખૂબ આગળ વધી ગયો છે. કેમિસ-રાજ્યના કારણે જ લોકોના મુખ-સમવર્ણન આયોજન કરવા મદાયતનો પ્રારંભ થયો છે. ભારતની વિદેશનીતિએ સમગ્ર સંસાર ના રાજનીતિનોત્તે અદ્વિત કરી દીધા છે. દમચુ પંચરીક્ષના ને સુત્રો અમારા પ્રધાનમંત્રી જગદીશ્વર નેહરુએ જોરથી પુકારાણું આપુ કયું છે તેનું ગુજન સંજ્ઞામાં પ્રસરી જતું છે એશિયા, અફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપ, ચીન, જાપાન ગયા દેવ-રિદેશો આજે ભારતની અહિંસા-નીતિની પેટભરી પ્રથમ કદી રજા અને કપિયા, કબ્બાદ, શુદ્ધ, મદાવીર, ચિવાણ, પ્રાપ, ગુરનાનક, ગાંધી, જવાહર, સરોગિની વડ અને ચન્દ્રશેખર આઝાદના આ દેશને પોતાના રૂ માની પૂછ રજા છે. અમારા વેદોમાં કહેવાયું છે જગન્મય નિશ્ચય આખર જગતમાં આખું સંસ્કૃતિ ના ઝંઝાને બીચો બનાવી દો !

અમારી-સોશાયલિસ્ટ-નિવાસીઓની પ્રાર્થના છે અમને જગતથી મુક્ત કરવામાં આવે કે જેથી આપારમાં વિકસવાની તક ન મળે. નગ અને જગતના સુવર્ણમાં પાણીનો અસ્તવ્ય રહે છે-જેને માં સમાવી રહે પૂજી કરવામાં આવે. ચરકારી

દવાખાનામાં મિશ્નચરના રૂપે ને ગેદ પાણી મળે છે તેથી રોગ ના જંતુઓ વધે છે, તેને નષ્ટ કરવામાં આવે. બાજરની ગંદકીને સંનાદમાં એક વખતને બદલે બે વખત ઘણાડી-સફાઈ કરવામાં આવે. (વગેરે વગેરે)

સમર્પણ

અજમેમાં એક પુસ્તક છપાયું, બાપુના એ વારસાં તેનું સમર્પણ આ પ્રકારનું છે:—

- જેઓ ફાંસીના તખ્તાપર બેઠી ગયા, એટલા માટે કે બાપુના એ વારસ તખ્તાપર બેસે
- જેઓ શ્વાસને ગૂંચળાવની કાળ-કોટડીઓમાં મરી ગયા, એટલા માટે કે બાપુના એ વારસ વિશ્વાળ રાજમહેલોમાં નિવાસ કરે.
- જેઓ ટી. બી. દમ અને સોદારી ઉદ્ધરીઓ કરી કરી ખતમ થઈ ગયા, એટલા માટે કે બાપુના એ વારસ મોટા હોદ્દાપર બેસી દૂધ-સલાઈ ખાય
- જેઓ છવિત રહી ગયા, એટલા માટે કે બાપુ ના આ વારસ વા સોની મૂકીને સંગ્રામ બરે,

અથવા

લાન્-વારસોની રીતે મરી જાય ! !

જુદસો પત્ર

બાપુના વારસોને નામે.

(ભારત-મિત્ર નામક ફોટો સાપ્તાહિકના અંકમાંથી)

મિત્રો,

હું તમારા પૈકીનો જ એક છું. રાજનીતિમાં રહું છું, કેન્દ્રીય ચાસનનો મહત્વપૂર્ણ અંગ છું. એક પ્રાર્થિક કેમિસ સમિતિનો પ્રમુખ છું. હું ને કંઈ કહીશ તે અનુભવના આધાર પર અને જાત અનુભવના રૂપમાં. મારી વાત સાંભળો.

ગાંધીએ અમને જનાવ્યા. અમે તેમનાં ધર્મ-પુત્ર છીએ. તેઓ અમારા હાથમાં સ્વતંત્ર ચારતનું એટલું મોટું સામ્રાજ્ય છોડી આપ્યા ગયા-એટલું મોટું કે જે ભારતીય ઇતિહાસના પાનાઓમાં અદ્વિતીય છે. અંખો અને શરણાર્થીઓના ગુન્જિત સ્વરો વચ્ચે અમે જે રાતના રાજ સિંહાસનો પર બેઠા, તે રાત્રે એ છુટો તપસ્વી ક્યાં હતો, શું કરી રહ્યો હતો, શું વિચારી રહ્યો હતો ! ખેર, છોડો એ વાતને.

ગાંધીએ અમને સત્ય આપ્યું, સત્યનો આશ્રય ક્યો અને અમે આપણા રાજ-ચિહ્નપર આ મંત્ર અંકિત કરી લીધો: સત્યમેવ જયતે' એટલે કે કેવળ સત્યનો જ જય થાય છે. ચોનો હશે ! જુઓ, મારી સલાહ છે : આજ એ મંત્રને આ સ્વરૂપમાં લખો 'યજ્ઞયતે સત્યે ચત્' જેનો વિજય હો, સત્ય એ છે. ઉદાહરણ આપું :-

• નો સત્યનો વિજય હોત તો, એ મૂક સેવક, પ્રતિભાશાળી પુરકને કૌચિસની ટિકિટ મળવા પામત-જેની નિઃસ્વાર્થ સેવા-ભાવનાની બધા તારીફ કરે છે. વિજય જેમનો થયો, તે છે મત ખરીદવાવાળા. સંકુચિત ભાતીય ભાવનાઓએ આધારે રજા બનાવવાવાળા. સત્ય સેવા નહિ, ચાલવા-હા-માર્ગ છે.

• નો સત્યને વિજય હોત તો આટલા અધિકારી ઓના, આટલા પ્રધાનોના. આટલા કૌચિસ પ્રમુખોના પોતાના ભવન બાંધી લાકડીથી બંધા થઈ ગયા ન હોત સત્ય છે જદ અધિકાર ! અસત્ય છે ત્યાગ !

• નો સત્યનો વિજય હોત તો જે ગળા પુરસ્કૃત બનત પરંતુ દાંષ પેચથી વિજયને લાંસલ કરનાર જે જાનના અને, જે આચાર્ય અને, જે મુખ્ય કલાર્ક અને, જે એકામિનર અને, જે

સંસ્થાના કોષાધ્યક્ષ અને-સત્ય છે કેવળ એમના દાવપેચ ખુશામત, બેદનીતિ ! અસત્ય છે જનતા. અસત્ય છે નિષ્કામનીતિ !

દોસ્તો ! શકિતનો મઠ તમે જાણી ગયા, અધિકારનો નશો તમને ચડી ગયો. તમે ગાદી છોડવા નથી ઇચ્છતા, ગાદી ને માટે તમે સેવા કરવા નથી ચાહતા

દેશને નાના મોટા ટુકડાઓમાં વિલકત કરવા તમે તૈયાર છો, એટલા માટે કે આખરી હદ સુધી સત્તા તમે બોગવી શકો. એટલા માટે કે કેન્દ્રના અનુચીસનથી તમે સુકત બની જાઓ : પ્રત્યેક પ્રદેશ અને પ્રાંત એક સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ સત્તા બની જાય. ભાષાના ગ્રૂપ-પાછળ, દિન્દીના વિરોધ પાછળ આ જ સ્વપ્ન છે મૂલ પ્રચારમાં છે કે દિન્દીભાષા બહુ જ પછાત છે. દિન્દી સાહિત્યમાં કંઈ છે નહિ, દેશનું અન્ય સાહિત્ય દિન્દીથી ઘણું આગળ વધેલું છે. આ સત્યને છુસક કરવાવાળા એ લોભ છે કાચુ ! એ છે જે દિન્દી લખી-વાંચી નથી શકતા, જેમને શાયદ આખા જીવન દરમ્યાન દિન્દીનું એક પુસ્તક પણ આદિથી અંતસુધી વાંચ્યું નથી.

અને ગાંધીના વારસ આ કેમ નથી જોઈ શકતા કે પવન બદલી ગયો છે, અને એટલે જો આજ પણ નહિ સાંભળીએ તો અમે ડૂબીશું જ, દેશ કામોરોજ થઈ જશે કારણ કે કૌચિસનો વિરોધ તો બહુ છે પરંતુ કૌચિસની જગ્યાએ યથોચિત સાસન કરવાની ચોક્કસ અન્ય કે છ પણ ગાંધીનિક પક્ષમાં છે નહિ. નવયુવકોની બીક કોલેજોમાંથી નીકળતા શિશુગુન્ય બની ભટકી રહી છે. રોજ મળતી નથી.

બોટ તરફ દેશની મદાન ચેતનાઓને સફળ બનાવવાવાળા અધિકારી અને કર્મચારી મળતા નથી. દક્ષતરો અને કચેરીઓમાંથી કામ સેવાના ચાલુ સાધન રૂકવત અથવા ખુદામત છે. બધા જાણે છે, સફ

દેખે છે પણ કાઈ કંઈ કરી શકતું નથી, કેમકે સૌ
એ જ ચક્રના અંગ છે- પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ !

સાથીઓની તમે સાંભળ્યા છે, અમને-બાપુના વાર
સોને વાતો. કરતાં ? અમને મંત્રાલયોમાં સાંભળો' કાફી
મુદ્દામાં સાંભળો પંચાયત મુદ્દામાં સંભળો, પાનની
દુકાનો પર સાંભળો-પછી, અમારા એ ભાષણો-જે
અમે મહેર પ્લેટફોર્મ ઉપરથી આપીએ છીએ તેની
સાથે સરખામણી કરો. 'સત્યના પ્રયોગો અથવા
આત્મ કથા' ની પ્રતિષ્ઠા, નવજીવન અને દલિલની
પ્રતિષ્ઠા, 'અનાસક્તિ યોગ'ની પ્રતિષ્ઠા, 'પ્રાર્થના
પ્રવચન'ની પ્રતિષ્ઠા-પુદ્ગલોમાંથી તમારા સોગમ :
બોલો, તમારા મન, વચન અને કર્મમાં કયાંય ગંધીના
સત્ય અને અદિસાનો પડછાયો પડ્યો છે? જ્યારે મારામાં
નથી-જે આત્મ નિરીક્ષણને જીવન-અર્થના અંગ માનું
છે, તો તમારામાં કયાંથી?

કહે, કોઈ વાત કરો કે રાજનીતિને અમે શાસન
નીનીતિની રીતે ખેંચીએ છીએ-જેમ કે બાપી દુનિયામાં
બને છે. ન કરો કે સત્ય, ધર્મ અને અદિસા અમારી
રાજનીતિના અંગ છે અને અમે સાધનોની પવિત્રતાને
જેટલીયે મહત્વની ગણીએ છીએ કે જેટલી સાધ્યની
હિસાબે !

૨૧ મી જાન્યુઆરી અને ૧૫ મી ઓગસ્ટ શું
છે ? એક ખેલ- સરકારી તમાશો ! તેથી વધુ કંઈ
નહિ. અમેરિકામાં જુઓ, રશિયામાં દેખો, પ્લીનમાં
આંખ ઠેલો કે પોતાના રાષ્ટ્રીય તહેવારના અવસરો
પર જનતા શું કરે છે ત્યાં તોર અથવા તહેવાર
સરકારી નહ પણ જનતાના શાય છે, અહીં સર
કાર જનતાની છે, તહેવાર સરકારના છે, જનતા
અમારાની છે અને ભગવાન પત્થરના છે !

મારા અને તમારા કાર્યોથી
લક્ષિત,

તમારો એક સાથી

નેતા-પ્રશસ્તિ ગ્રંથમાળા.

પૂનાની કોઈ 'રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ-સંવર્ધન સભા'
ના એક પરિપત્ર (સરકલર લેટર) નો થોડોક

ભાગ;

માનવર,

તમને એ જાણીને આનંદ થશે કે અમારી સભા
એ પ્રમુખ નેતાઓનાં જીવનને 'પ્રશસ્તિ ગ્રંથમાળા'માં
સમાવી-પ્રકાશિત કરવાનું. બીકું જાહેરું છે-જેઓ
બાપુના આદર્શોના નામપર આજ દેશના સેના કાયો
માં સજેશ છે. કેન્દ્ર સરકારના મંત્રી, રાજ્યોના
મંત્રી, લોક સભા અને રાજ્યસભાના સભ્યો, હાલત
સેવક સમાજના સભ્યો, કેમિસ્ટની પુષ્કળ કમિટીના
સભ્યો વગેરે વગેરે બધો નેતા સમૂહ !

દેશના મધ્યસ્થ મંત્રાલયોથી અને રાજ્યોના
શિક્ષણ વિભાગોમાં અમને આધાસન મળ્યું છે કે
અમારી ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો બધાં સરકારી પુસ્તકા
લયોને માટે અને ગ્રામ પંચાયતો, સાદુ ખરીદવામાં
આવશે. એક એક ગ્રંથની પાંચ પાંચ, સાત સાત
દમર પ્રતો પણ હાપી શકાય છે સરકારનો પ્રચાર
વિભાગ પોતે આનાં પુસ્તકો છાપવા માંગેનો હતો,
પરંતુ તેને સંકેપ થયો એટલે એ કામને માટે આ
સભાને ઉત્સાહિત મનાવવામાં આવેલ છે.

તમે અને તમારા જે મિત્રો દેશના સેવાકાર્યમાં
દિલ્લચ્છપી લે છે, તેમના માટે આ અવસર અપૂર્વ
છે. પ્રત્યેક જીવન-પરિચયની પૃષ્ઠ સંખ્યા, ચરિત્ર
નાયકની ઇચ્છામુચ્છ રહેશે. ૧૦૦ પાનની જીવન
કથા માટે ૧૦૦ રૂપિયા ૨૦૦ ના જીવન-પરિચય
માટે ૧૭૫ રૂપિયા અને ૩૦૦ પાનના જીવન ચરિત્ર
માટે રૂ. ૨૫૦ ડિપોઝિટ લેવામાં આવેલે. આથી વધુ
સંખ્યાના પાનને માટે બાળકની રૂ. નક્કી કરવામાં
આવેલ છે. જેટલા ફોટો-પ્લેક આપવાની ઇચ્છા
હોય તેટલા તે આપે. તેના માટે મિનિમમ સાઈઝ કે ફો

બેસીકને માટે રૂપિયા ૫ ના દિવાળે મોકલી આપે.
ફેમિલીગ્રુપને માટે ૨૫ રૂપિયા જુદા.

જ્યાં રેન્ડીય મંત્રીઓ અને રાજ્યમંત્રીઓના જીવન ચરિત્રોની સામગ્રી સારા જગ્યામાં, ફોટો સામગ્રી સાથે, રાજ્યના પ્રકાશન વિભાગો તરફથી અમારી પાસે આવી ગયેલ છે. ડિપોઝિટ રકમ આવી ગઈ છે, છપાવ કામ ચાલુ થઈ ગયું છે.

સહાને હિન્દીના ૧૫ લેખકોની સેવાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે- જેઓ ચરિત્ર નાયકોના જીવનને ઉપસૂત્રિત (સુત્રી અનુસાર) પદ્ધતિ મુજબ-ઈ-જા પ્રમાણે વિસ્તારી રહે છે. તમને સ્વયં કંઈ પણ તકલીફ લાગતી નહિ પડે. તમને ફક્ત નીચે પ્રમાણેની માહિતી મોકલવાની રહે છે:-

- ૧- તમારું નામ. ૨- માતા-પિતાનાં નામ.
- ૩- પત્નીનું નામ. ૪- બાળકોનાં નામ.
- ૫- કુટુંબનાં સભ્યોનાં નામ. ૬- અધ્યતન પૃથક પૃથક ફોટો અને એક ગ્રુપ ફોટો. ૭- તમારું શિક્ષણ (જે હોય તે), ૮- વર્તમાન પદ અને સરનામું. ૯- ફક્ત-સેવાના કાર્યોની રૂપ-રેખા જેવી કે:-

૧- સ્વયંસેવક સંઘોનાં લીધેલો ભાગ (પ્રેસકેના રૂપમાં હશે તે પણ ગ્રાહ્ય છે)

૨- લાડીમાર ખર્ચો રાખ, જેમાંમાં ગ્રાંતું થયું હોય.

(લાડીમાર અને જેસવાનાને જોયેલ હોય તે પણ કાઢો.)

૩- સ્વયંસેવક બન્યા હો: તિલક, ગોખલે, એની બેસંટ, દેશબંધુ, રાસ, નેતાજી સુભાષ્ચંદ્ર, ગાંધીજી, પટેલ, નેહરુ વગેરેના સંપર્કમાં આવ્યા હો, તેમનાથી વાતો

કરી હોય, પત્ર-વ્યવહાર થયો હોય, તેમનાં બાપજી સાંભળ્યાં હોય, તેમના સમારંભોમાં ભાગ લીધો હોય અથવા તેમને જોયા હોય, કેવા લાગ્યાં. વગેરે વગેરે, તમારું ત્રિપ મુદ્દ કયું છે, ફક્ત સંકેત આપશો, વિગતો બનાવી લેવામાં આવશે. સ્વર્ગવાસી નેતાઓ સાથેના સંપર્કની માહિતી વિસ્તારથી આપવામાં આવશે. ફોટો ચણાવવો, દરિજાની સેના કરવી, મરોજ દુખિયા વગેરે. સંબંધમાં લખવું અવસરક નથી. આવી રીતે સંખ્યા બંધ સેવા કામો સંબંધમાં સારામાં સારી સમગ્રી જુદી જુદી રીતે બનાવવામાં આવી છે. જે ડિપોઝિટની રકમના આધાર પર ગોઠવો દેવામાં આવશે.

આવી તક ફરીથી નહિ મળે, તમારું નામ અમર બની જશે, આને જ ડિપોઝિટ ના રૂપિયા મોકલી આપશો,

‘નેતા-પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાળા’ રાષ્ટ્ર-ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થશે. પરંતુ જે તમે હિન્દીના વિરુદ્ધમાં વિચાર ધરાવતા હો તે સૂચિત કરશો. હિન્દીના વિરોધમાં જે ઉક્તિઓ, અમારા હિન્દી લેખકોએ બોલી કરી છે તેને તમારા વતી સંદિપ્ત રૂપ અપાશે. આ પુસ્તકોનો પ્રાંતિય ભાષામાં પણ અનુવદ્ધ થશે. એ સમયે આ ઉક્તિઓને વિસ્તારથી સંખ્યામાં આવશે. અભિપ્રાય એ છે કે આ પુસ્તકથી તમારી રાજનૈતિક તક વધી જશે (વગેરે વગેરે). કાવ્ય નમુના

રાષ્ટ્ર જન્મ લખને આપુના સેનાનીઓ સાથે
પ્રાણ નય તો નય એવા પાઠા નિશ્ચ સાથે
સાત્રજ્યને હથેયારી દીધું અને
સૌ રાજ રાણી મૂકી મર્ણ
આપુના વીરોની ચારેય દિશામાં
અઠથ કહાની મુંઝ ઊઠી

નથી કવિતા

ગાંધીનાં નામને વધારો
જુટાતી દ્રીપદીના ચીરની જેમ
ગાંધીનાં નામને ચલાવો
ઓછી કીમતમાં મળતા
કીમતી વિદેશી સિક્કાઓની જેમ
ગાંધીનાં નામને ફેરવો
કુશારના ચાકની જેમ
ગાંધીનાં નામને ફાલો
હવા બરેલા કુગાની જેમ
ગાંધીનાં નામને ઊઠાવો
ખાજીર ના વાસ પર
ચડેલા જમુરાની જેમ
મતલબ કે, ગાંધીનાં નામને
વધારો, ચલાવો, ફેરવો, ફાલો
ઊઠાવો-પોતાનાં કલ્યાણ માટે

તમે, તમે એ દેશના પંડાઓ
આપુનાં નામને ચંદનની મુઠ્ઠા માની
રગડી રગડી-લેપ ખનાવો છે
જે બધાનાં માથા ઉપર તિલકના
ચિહ્નનોથી લગાવી દો
અને પછી તેમને બેસડના
બગલ ખનાવી ધૂંસરીમાં જોડી દો
આ બધું હવે ચાલશે નહિ
પાણીનો દીવો હવે બળશે નહિ

વિધવા

હિન્દુ વિધવા તો કુખની પ્રતિમા છે, તેણે
સંસારનાં કુખોમાં જોગ્યે વહેણી લીધી છે,
તેણે કુખને મુખ કરી મૂક્યું છે.

—ગાંધીજી

ઉત્તમ

જે માણસ કોઈ કરવામાં વિશ્વં બરે છે.
તે બળવાન મનુષ્ય કરતાં પણ ઉત્તમ છે;
વળી જે પોતાના મન ઉપર સત્તા ચલાવે
છે તે એક ચહેરને છતી સેનાર કરતાં પણ
ઉત્કૃષ્ટ છે.

—બાઈબાસ

મન મોરા બાવરા

લેખક- વાતી શેલીનો કરેલો પ્રયોગ
કદાચ વાચકોને બનોષો વાગશે -તંત્રી

હેટલા વાગ્યા હશે ?....., પોણા બે થવા
આઆ છે... સખત ગરમી પડે છે... આવા તાપમાં
આ કોણ ?..... અરે! આતો પેલી..... કોણ ?.....
અ... શું નામ ને... અ... ઉધા..... નહિ નિશા...
હા... ખરાબ નિશા! પણ, અત્યારે ?- દરરોજ તો
સ્કટ પહેરે છે પણ આજે સાડી પહેરી છે એટલે
જરા વિચિત્ર લાગે છે. સરસ લાગે છે... હાથમાં
નોટપૂક અને પુસ્તકો છે... કોલેજ તો ચાલુ છે...
આ બાજુ કેમ જાય છે!... રસ્તા ઉપર ગિરદી
છે. છતાં નિશા ઉતાવળે જાય છે, જાણે... જાણે...
બાર્બરી રાધા...

નિશાની નજર અમસ્તી ન એક ગદસ' હાઇ-
સ્કૂલના ફર્સ્ટ યર પડે છે... એક મોડ-પંદર
વર્ષની બાળા લપાતી છપાતી બહાર આવે છે,
ગદસ' હાઇસ્કૂલની સામે તો અમુક કિશોરોનો ઊભ-
વાનો નિયમ જ હોય છે તેમ અમુક કિશોર ઊભા
છે... એક કિશોર પેલી બાળાને મળે છે... બંનેના
વર્તનમાં સંકોચ, અણબધો કંપ અને શરમ છે...
બાળાની નજરમાં ગમરાટ અને ઉચાટ છે... 'કોઈ
જોઈ જશે'... રિક્ષા સાઇકલ અને અનેક અવાજો-
માંથી ચળાઈને નિશાને પેદા કિશોરનો અજ
સંબંધાય છે- "હીના! મારે તને ધણું કહેવાનું

છે, પણ તું મળતી નથી, લે આ ચિઠ્ઠી તેમાં મેં
બધું લખ્યું છે... વાંચીને ફાડી નાખજો... જો જે
કોઈના હાથમાં જાય નહિ... આજે મારી બહેનને
મળવા આવજો ને !... હું ઘેર જ હોય... મને તું
નથી મળતી તો ગમતું નથી..." નિશાને લીતાનો
અવાજ સંબંધાય છે. "પણ તું આમ સ્કૂલ પર
નહિ આવ ખરાબ લાગે..."

નિશાને આશ્ચર્ય થાય છે... વિચારમાં પડે છે...
વિચારમાંથી જાગે છે ત્યારે થીએટર આવી ગયું
છે... બહુ જ ગિરદી છે... અનેક યુગલો... યુવકો...
કિશોરીઓ... યુવતીઓ અને કિશોરોના ટાળાં દેખાય
છે... નિશા કોઈની રાહ જુએ છે... ઘડિયાળમાં જુએ
છે... પોણાત્રણ થયા છે... હજુ કેમ નહિ આવ્યો?

નિશા ભેગે બને છે છતાં સ્વસ્થ દેખાવાનો અર્થ
પ્રવાસ કરે છે... કોઈ પડોશી અથવા પરિચિત તેને
જોતું તો નથી ને? તેની તેને ચિંતા છે છતાં ચાંત
હોવાનો દેખાવ કરે છે... એટલામાં એક યુવક આવે
છે... ભાનુ... કીંગાઇ આધારણ... ચતીર બહુ સુદ ન
કદા શકાય... કપડાં અને વાગમાં અસાધારણ ચથત
એક નજરમાં દેખાઈ આવે છે... નિશા-ભાનુ મળે
છે... કંઈક અસંબંધ સંવાદો થાય છે... 'કેમ મોક
થયું?'... 'બહુ રથ છે'... 'ટિકિટ મળી તો મર્ડ ને?'

પરિચ્છે

શો શર-ધાપ છે...નિશા-ભાનુ ગોઠવાય છે...બન્નેનું
આન ચિત્રમાં નથી. નિશા શર કરે છે "ભાનુ, આજે
મારે તને 'ધણું' કહેવાનું છે, શો પુરો યાપ' એટલે
ગાડનમાં જઈ હો..." ભાનુ કહે છે... "મારે પણ
તને એક વાત કહેવી છે..." બન્નેની આંખો મળે
છે, નિશા ચેમ્પાય અનુભવે છે...ઈન્ટરવલ પડે છે
નિશાની નજર દરતી દરતી એક પ્રોફેસર પર જઈને
અટકે છે...તેમની સાથે તેમના પત્ની છે એટલે નિશા
વિચારમાં પડે છે...ચોડીવારે ભાનુને કહે છે "પેલા
છે ને તે પ્રોફેસર છે. કહે છે કે તેઓ જ્યારે કોલેજમાં
હતા ત્યારે કોઈના પ્રેમમાં હતા...આજે જુઓ કોઈ
ખીજ સાથે પરગી ગયા છે... શું એ શક્ય છે ?
એ પ્રેમ કેવો ! " ...ચિત્ત ચર યાય છે, નિશાની
આંખો કામ કરે છે એક અને મગજ ખીજું... કાન
એક કામ કરે છે અને હૃદય ખીજું... શો પુરો
યાપ છે :-

નિશા-ભાનુ એક હોટેલના ફેમિલી રૂમમાં બેસે
છે. આપતો એડર આપે છે...ભાનુ કંઈક કહેવા
માગે છે પણ કહી નથી શકતો...અસંબધ વાતો
કરે છે... નિશા શર કરે છે :-

"ભાનુ, મારા 'શપર-મધર' ને આપણા સંબંધની
ખબર પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે અને એમને એ
પસંદ નથી. છેલ્લા એ-ત્રણ દિવસથી કોઈકની સાથે
મારા વિવાહ કરવાની વાતો આવે છે, કોઈના ફોન
પણ લાગ્યા છે, આવતીકાલે મારે જવાબ આપવાનો
છે. એ લોકો મળવા આવવાના છે. હું ખુબ મુંઝવે
ગઈ છું. શું કરું ? હું કેમ કંઈ બોલતો નથી !"
ભાનુ ચૂપ રહે છે, ચોડીવારે ભાનુ કહે છે... "શું
બે છું ? ને તને પસંદ હોયતો હા કહી દે ને ?"...
નિશા મીન છવાય છે.

ગાડનમાં જવા માટે બસમાં બેસે છે. નિશાની
નજર કરે છે. એક સીટ પર શિરિષ બેઠો છે...

નિશાને તેની હાજરી આજ ગમતી નથી. ઓપમા
-રિક વાતો કરે છે. ભાનુ અણગમો પ્રાર્થિત કરે છે.

ગાડન આવે છે. નિશા-ભાનુ ગાડનમાં હોખ
ધાપ છે. મીન ચાલુ છે. બન્નેનાં હૃદયમાં કંઈ લા-
ગણીઓ ઢીંગળા મારે છે તે બંનેમાંથી કોઈ બહુ
નથી. નિશાની નજર કરે છે-સોન પર, બેન્ચ પર,
એકાન્ત શોખનાં યુગલો પર તે કરે છે. હૃદયમાં કશોક
જામરા આવે છે. અચાનક ગાડનમાં 'મોનો' મળે
છે. ફરી નિશાને જગ દર' યાપ છે. મોનને શેકનાં
છતાં પેલા ફોન સાથે અને શિરિષ, મનોજ, વિનોદ
વગેરે અનેક મિત્રો સાથે ભાનુની સરખામણી થવા
લાગી છે. દિશને સમજાવવા છતાં, રુસ્વત આપવા
છતાં મંદ્રી માખતમાં ભાનુને અન્યની સરખામણીમાં
ગંધો બહેર કરે છે. નિશાની પરિસ્થિતિ વિષરીત
છે. અચાનક ! કોઈ દિવસ નહિ બને આજે એક
કોલેજના લેખક મિત્રનો સંવાદ વાદ મારે છે.-

"નિશા, તું આમ નાદાન કરે તેની મને કંદપના
ન હોતી. પ્રેમ એ ખુબ મંજીર વિષય છે. એ વિષય
ને સમજવો સહેલ નથી. એ એકજ એવો વિષય
છે, જેના પર જગત મરમાં ધણું લખાયું છે, કહે-
વાયું છે, શોધાયું છે છતાં કોઈ સંપૂર્ણ રીતે તેની
જ્વાબ્દા કરી શક્યું નથી. આજ કાલની રંગમેરેંગી
તીવડીએ, અને જોડાણ વગરના છીછરા લોકો
સિનેમામાં ગયા, હોટેલમાં ગયા કે ગાડનમાં ગયા
તેને પ્રેમ કહે છે. પ્રેમ પતોમાં સિનેમાનાં ગીતો
લખી માયા કે ખસ પ્રેમ મર્ધ મયો એમ સમજે છે.
એ પ્રેમ નથી માત્ર આકર્ષણ છે. આજે તો એવો
પ્રેમ એટલો સસ્તો થઈ ગયો છે કે પ્રેમ સિવાય
ખીજું કંઈ સંભળાતું નથી કે દેખાતું નથી..."
નિશા મદામુરકેલીએ એ સવાદને મગજમાંથી દૂર
કરે છે. ભાનુ જરા ગભરાતો અચકાતો કહે છે...

"નિશા, મારે એક વાત કરવી છે તે એ કે...
તું શુસ્ત ન થતી, પરંતુ તું તારા કામને કહે તાજ.

લગ્ન કરી લે તો સારું... તું તો જાણે છે કે મારી સ્થિતિ... અને ખીચું કે હું મારા પિતાજીની દંડ ને શામે થઈ ન શક્યો અને એમના એક મિત્રની પુત્રી માટે હા પાડી ચૂક્યો છું..."

નિશા આંમકો અનુભવે છે... ક્રોધ, અકળામણ પ્રૂંભરી વગેરે અનેક પ્રગટે છે અને જામે છે, થોડીવારે સ્વસ્થ થતાં, નિશા કટાક્ષમાં કહે છે- "જાણ્યા ! બહુ બદાદુરી કરી. ક્યાં ગઇ બધી પ્રેમ-લગ્નની ફેરવની લીલો ! હું તો હજી 'લવમેરેન્' માં જ માનું છું અને હું તો પ્રેમ લગ્ન જ કરીશ..." નિશા શું જોલી રહી છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી. મૌન જવાપ છે... ગાર્ડનમાં પુનઃ નિશાની નજર ફરે છે. લોન પર અનેક ધુગલો મીઠી મીઠી વાતે માં જોવા-યેલા છે.

"જાનુ માટે નિશાને પ્રેમ હતો ?" અચાનક મગજમાં વિચાર ઊઠ્યો છે. "પ્રેમ ન હતો ! તો શું હતું ?" નિશા મૂંઝવણમાં પડે છે અને જોડે છે, બચમાં બેસે છે, અને મૌન છે. યુવતીઓની એક ટાળી ખસમાં ચડે છે. દરેક યુવતી દરેક સીટ પર એક એક બેસે છે. બે બે સ્ત્રી માટે નથી બેસતી ? કદાચ, એ પ્રથમાં જ નિશાના પેશા પ્રથમ- "પ્રેમ ન હતો-તો શું હતું ?" - નો જવાબ સમાધેલો છે... નિશાને, જાનુ આજે કાપર, વામણા, નિર્માણ સામે છે... ભૂતકાળની તથા વર્તમાન પુરુષમિત્રોની દાર-નિશાની આંખો સામે ગોઠવાઈ જાય છે... પેલો ફોટો મેખરે છે... નિશા અકર્ષણ જોડે છે, બચ જીભી રહે છે... જાનુ 'ચુનાઈટ' કહી ચાલ્યો જાય છે... નિશા પર તરફ ચાલતા માટે છે... વિચારોએ ઘેરી લીધી છે... રસ્તા પર કાયદાગી જેવી જતાં પતિ-પત્નીને નિશા જોઈ રહે છે... ખીજ બાજુ ચેતાની જેમ જ કોલેજમાંથી નાસીને પુરુષમિત્ર સાથે ફરવા નીકળેલી અચૂંક નવપીવના અને યુવકોને જોઈ રહે છે. રસ્તા પર ઠેર ઠેર પ્રૌઢ યુવકોનેધોર-ગંભીરતાથી પસાર થતાં જુઓ છે... ખીજ બાજુ શાગામાં બહુતા

કિશોર કિશોરીઓની નાનનિયત જુઓ છે... નિશા ઝડપથી પગલાં ઉપાડે છે...

નિશા ઘેર આવે છે... માનસિક અને શારીરિક રીતે થાકી ગઈ છે... ઘેર પોળના પડોશી બેરાં નિશાની બા પાસે રોજના નિયમ મુજબ બેસવા આવ્યાં છે... ઊંચાંબો વચ્ચે વાત ચીત થાય છે...

"સાંભળ્યું છે કે આપણા સોભાગ્યવંદની દીકરી છે તે કોઈ સિંધી જેવા હોદરા નેડે સાગી જઈને પરણી ગઈ... શું જમાનો આવ્યો છે ?

—અરે ગઈ સાલ આપણી પોળની પેલી શ્રાવણ હોકરી નહીં ! કોઈ પંજાબી નેડે પરણી ગઈ હતી, તે કહે છે કે હવે બરાબર પંસ્તાય છે... નહિ સંસ્કારનાં ઠેકાણાં, ઘરમાં કંઈ મળે નહિ, બહુ જ દુઃખી છે બિચારી... જેવા વગર, સમજ્યા વગર પરણે પછી શું થાય ? મા-બાપ કહે તેમાં જ હોદરાએ-તું બહું દોષ. મા-બાપ કંઈ હોદરાઓનાં દુરમન નથી હોતાં, પણ આજકાલ તો..."

નિશાથી સહન થવું નથી... પગપછાંડીને ઉપર ચાલી જાય છે. જમવાનું કાઢવા ભાબીને કહેવા જાય છે ત્યાં ઠાણ માટે જોઈ રહે છે, ભાઈ ઓફિસથી આવ્યા છે, ભાબી તેનો કોટ કાઢીને હેંગર પર રાખે છે... પાણી લાવીને આપે છે... પંખાની સ્વીચ ઓન કરે છે... ભાબીની આંખોમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ, સેવા માટેની તત્પરતા-તેનું ગ્રોરવ અને પતિ ભક્તિ નીતરે છે... નિશા નીચે જતરે છે... ભાઈ-બહેન જમવા બેસે છે... ભાબી જમાડે છે... નિશાનું ખ્યાન ભાઈ-ભાબીનાં વર્તનમાં જ છે... બંગળા, સંકાય, મધાંદા, કેટલું સરવ લાગે છે ?

નિશા જમીને ચેતાના રમ્યાં ચાલી જાય છે... પરીક્ષા નજીક છે... પુસ્તક ઉપાડે છે, શામળકૃત "મદનમોહના"... ફેંકી દે છે. પ્રેમાર્નવ કૃત "નળ-ખ્યાન"... પાનાં ફેરવી મૂકી છે. રોમીઓ-જુહીએટ ! હોડીને કોક્કસ ખીચરનું "ટેપેસ્ટ" ઉપાડે છે...

પૈથિક

ને હાથો કાન પર મૂકે છે...ટેબલ લેમ્પ ઝાંખો
ખો ઝગહગે છે...પાડા હવામાં ઝડે છે. નિશાનું
ફિલું મગજ ચકરાવા લાગે છે...અચાનક અંતર-
થી અચાજ આવે છે, “ નહિ, નહિ ! હું તો
પાશુનિક, એન્જ્યુકેટેડ, સિવિલાઇઝ્ડ અને આગળ
ડાં પરીવારની ધુવતી છું. હું તો પ્રેમ લગ્ન જ
ચિંતિ.....

—અચાનક ખીનો અચાજ શું જો છે- ‘ પ્રેમ
લગ્ન !! ’ પણ, પ્રેમ એટલે શું ? અને
લગ્ન એટલે શું ? ” અડખાડ દારૂ શું જ
જો છે...

—પ્રેમ એટલે...પ્રેમ એટલે...

—તને શું લાગુ નેડે પ્રેમ હતા ? છે ? શિશિ
મનેજ, રિતોજ એ સૌમાંથી કોની નેડે
પ્રેમ હતા ?

—એ સૌ મારા મિત્રો હતા અને છે.....આ
જમાનામાં પુરુષમિત્રો હોવા એ તો સામા-
જિક પ્રશ્નનું પ્રથમ મોપાન ગણાય છે...

—ભાઈ-ભાભીનાં શું પ્રેમ લગ્ન હતાં ?

—ના.

—તો શું એ લગ્ન નથી ?

—છે.

—શું એ લગ્ન જીવન કૃપી છે ?

—ના.

—તો પ્રેમ લગ્ન જ સુખી થાય છે એમ શી
રીતે કહ્યું કરવામાં આવે ? રિતાજીએ
ખતાવેલ ફોટા-એમાં શું કમી છે ? તને શું
પસંદ નથી ?

—એવું નથી પણ એન્જ્યુકેશન...

—એન્જ્યુકેશન ! ખસ ! થઈ ગયું. એન્જ્યુકેશન
માં એવું ક્યારે અને કોણે કહ્યું છે કે પ્રેમ
લગ્ન જ કરવાં ? બહુ જ દુઃખદ અને શર-
મની વાત છે કે વેત્તજાને સામાજિક પ્રગતિ
ગણી લેવામાં આવે છે. ઉંમર અધિક થતાં

એક વેત્તજા સર થાય છે- એ પ્રેમ નથી.
ગઈકાલ સુધી લગ્નો તો હતા જ તો શું પ્રેમ ત્યાં
નહે તો ? પ્રેમ તો સનાતન છે, પરંતુ સ્વરૂપ
બદલે છે. અને એ સ્વરૂપના પતન માટે નમે
લોકો જવાબદાર છે. એ મર્પાદા ક્યાં છે ? એ
ભક્તિ ક્યાં છે ? જુની રુઢિ, એક દિવસ
નરી ફેશન બનીને આવે છે તેમ પ્રેમલગ્નની
જગ્યાએ જૂની લગ્ન-ફેશન આવવાની છે.
—એક અચાજ નિરૂપર રહે છે.

—કેમ ચૂપ છે ? એક વેત્તજા આવી- ‘ લગ્ન
પહેલાં પ્રેમ’ પ્રેમ લગ્નો. થયાં, પરંતુ એ વેત્તજા
જ છે. હિન્દુ, સમાજની પુરાતન પ્રણાલિકાને
પ્રાથમિક દંગના હથોડા મારીને તોડવાનું
પાપ શાને વહેરાય છે ? લગ્ન પછી પ્રેમ
અને સુખી દાંપત્ય એ જ સાચી પ્રણાલિકા
છે, એને તોડવી યોગ્ય નથી. પ્રેમ એમ
ગસ્તામાં નથી પડ્યો. પ્રેમનું વિશ્વમાં અસ્તિ-
ત્વ છે, એ વિશ્વ જ્યોત છે, જે ધર
ધરમાં પ્રકાશ પાથરે છે. છતાં નાદાન દેવાંનાં
હરથાં મુગજળ જેમ તેની વાટે ચા માટે
દોડાદોડ કરે છે ?

નિશા આંખ ખોલે છે-ફેરીંગ ટેબલ સામે જાંબી
રહે છે, એક સિમત ચમકે છે. હૃદયમાં ચાંતિ વળે
છે, ફરીને વલંગ પર પડે છે- મનમાં એક-મૂર્તિ
ખરી થાય છે- બરાબર જોજે-પિતાજીએ ખંતાવેલ
ફોટા- નિશા આંખો બંધ કરે છે-મૂર્તિ અવિચળ
ખરી છે- નયનો ફળે છે- પૂજ્ય ભાવ ઉદ્ભવે છે-
હૃદયમાં ભક્તિભાવ અને અવશૂનીય લાગણીઓ
ઉત્પન્ન થાય છે. નિશા, મૂર્તિના ચરણમાં નમે છે-
મૂર્તિ તેને આસિંજનમાં સમાવે છે અને તેનાં હોઠ
પર હોઠ મૂકે છે- નિશા ચરમાઇ જાય છે- આંખ
ખુલી જાય છે અને પિતાજીને ‘ હા’ કહેવાના નિશૂંચ
સાથે ફરીને એ દ્રશ્ય જોતા નિશા, આંખ બંધ
કરે છે.

પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ સેરીસા—

એક પ્રાચીન નગર.

અમદાવાદથી હિતરે લગભગ તેર માઈલ દૂર અને કલોલથી રક્ષિણે ચાર માઈલ દૂર 'સેરીસા' નામનું અમદાવાદના વડોદરા રાજ્યનું એક નાનકડું ગામનું આવેલું છે. આ ગામ હાલના મહેસાણા જિલ્લાના કલોલ તાલુકામાં આવેલું છે. ગામની વસ્તી આશરે ત્રણેક હજાર માણસોની દરો. મુખ્ય વસ્તી હાકાર કામની છે. આ ગામ આલુઆલુના ખાખરીયા પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનું પ્રવેશ દાર સમું છે. ગામ ખૂબ જૂનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે. આજેપણ તે ગામ ના ગામદાજીમાં ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન સમયની મોટી મોટી ઈંટો વગેરે નીકળે છે. ગામની જહાર બાગોળે જોમાસાના સમયમાં કેટલીયે જગાએ મંકાનોના ઈંટો ના પાયા પાણીથી જમીન ખોદાવાથી નજરે પડે છે. અને એવી જગાએથી ધણીયે વાર ગામલોકી પોતાના ઉપયોગ સાર તેમાંથી ઈંટો, રોડાં વગેરે ખોદી કાઢતા હોય છે.

આ ગામ જૈન લોકોનું તીર્થસ્થાન છે. ગામની પૂર્વ તરફની બાગોળમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન વગેરે ની પ્રાચીન ભવ્ય પ્રતિમાઓ મળવાથી ત્યાં અમદાવાદ ના જૈન વણિક સદ્ગૃહસ્થ શેઠ શ્રી સારાવાણ ડાહ્યા-ભાઈએ એક સુંદર દેરાસર બંધાવ્યું છે. આ સ્થળ ની તપાસ કરતાં અહીં ઘણા પ્રાચીન સમયમાં બાવન છનાલય વાળું શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દેરાસર દરો તેમ જણાય છે, તે કાણે ક્યારે બંધાવ્યું દરો ? તેનો કાઈ શિલાલેખ કે બીજો કાઈ આધાર ઉપલબ્ધ થતો નથી. પરંતુ સંવત ૧૪૯૯માં જૈન અચાર્ય શ્રી સોમચંદર મૂર્તિધરેણવા વિદ્વાન શિષ્ય શ્રીનિ-મંડન મણિએ લખેલા 'કુમારપાલ પ્રવંધ' નામના

સંસ્કૃત ભાષાના રચાવેલા અંધ ઉપરથી દિંદીમાં સને ૧૯૧૬માં શ્રીમદ્ વલ્લભવિજ્ઞાનના શિષ્ય મુનિ શ્રી લલિત વિજ્ઞાનએ રચેલા 'કુમારપાલ ચરિત' નામના પુસ્તકમાં આ દેરાસર સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે દર્શ-કતા છે :—

“જ્યારે ગુજરાતના મહાન વિદ્વાન જૈનાચાર્ય કલિકાલ સર્વજ્ઞ ગિરિ પામેલા આચાર્ય શ્રી હેમ-ચંદ્રાચાર્ય મહારાજશ્રી પોતાની સાથે શ્રી દેવે દ્રુષ્ટિ અને મલયગિરિમુરિને સાથે લઈ દેશાટને નીકળેલા ત્યારે તેમના ગુરુ મહારાજ તરફથી શ્રીસિદ્ધચંદ્રને મંત્ર આમ્નાય સહિત સાળના કરવા બતાવવામાં આવ્યો. તે મંત્ર સિદ્ધ કરવા ત્રણે મુનિશ્વરો ગિરના પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં શ્રી અંબિકાદેવીની સદ્દા-મતાથી શ્રી વિમલેશ્વરદેવની આરાધના કરી. આર્થ મંત્રના પ્રતાપે દેવે હાજર થઈ ઇચ્છિત વરદાન માગ-વાનું કહ્યું તે વખતે શ્રી હેમચંદ્ર મુનિએ રાગે જૈન બનાવવાની શક્તિ માગી, દેવેન્દ્રસૂરિજીએ કાંતિપુરી ના જૈન પ્રાસાદને સેરિયક નગરમાં લાવવાનું વરદાન માગ્યું. અને શ્રી મમય ગિરિજીએ શ્રીસિદ્ધાંતની વૃત્તિ-યો કરવાનું વરદાન માગ્યું.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી કાંતિપુરીના જૈન દેરાસરના જેવું જ આ દેરાસર બાંધવામાં અ-વ્યું હશે, અને તેમાં ઉપરોક્ત મુનિજી કારણથી હશે. અને તે વખતે આ સેરીસા ગામ સેરિયક નગર નામથી ઓળખાતું મોટું નગર દરો. અહીં બાવન જિનાલયનું ખરેખર દત્ત એથી જણાય છે કે દેરાસર બાવન જિનાલય વાળું હશે. વળી તે મહારાજ કુમાર પાળના વખતમાં જ બંધાયું હશે

દારણુકે મુજરાતના ધણાખરા ભાગોમાં મહારાજા શ્રી કુમારપાળ સોલંકી ના સમયમાં જિનાલયો બંધાયા હોવાનું જણાય છે.

હવે તે સમયે શ્રી કુમારપાળ મહારાજાએ બંધાવેલું હતું કે કાંઈ તેમના સમયના જૈન ધનિક સદગૃહસ્થે, તે મારેનો કોઈ આધાર મળતો નથી પરંતુ તે દેરાસરનો શ્રેણીદાર યોગદાતા રાણા નિરધવળ વાઘેનાના આભાલ્યો વસ્તુપાળ તેજપાળે કરાવી ત્યાં શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરનો બિંબ કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી તે બાબતનો એક આરસ બપરનો શિકાલેખ અમોએ મેરીસા દેરાસરના બોદકામમાધી નીકળેલા પત્રોમામામી સને ૧૯૪૦માં શોધી કાઢ્યો હતો જે નીચે પ્રમાણે છે :-

... ૫ વર્ષે પર્વણ મહિ ૨ રવો શ્રોમત્પત્રન વાસ્તવ્ય વ્રાવવોટ્યવત્ર સુજ ઠ શ્રીચલ્લવત્રજ ઠ શ્રો ચંદ્રપર્વાગજ ઠ સોમાલુક્ષિ સંમ્તામ્યાં સધપતિ મહં શ્રો વસ્તુપાલ સેજપાલમ્યાં નિજામજવ્વો. મહ સાર્વગ મદ શ્રી વાલ્લભ મહાતીર્થ શ્રોનેમિનાથ જિનચિંત્ર મિદં કારિતૈ પ્રાપ્તિત શ્રીનાગેન્દ્રગન્ધે મહારક ધા વિશ્વસેન મુરિમિઃ ।

અર્થાત્ ૫ વરસે ફાગણ વદી ૨ રવિવાર શ્રી પારશુરામી પોરવાડ વચવાળા પ્રથમ પુત્ર હંકર શ્રી ચંડપના પુત્ર, હંકરશ્રી ચંડપની ભાઈના અગળ હંકર શ્રી સોમતિની દુખ્યા ઉત્પન્ન થયેલા સધપતિ મદમાલ્ય શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાળે પોતાના ભાઈ શોદીગ અને .. શ્રી પાર્શ્વનાથ મહાતીર્થે શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરનો બિંબ કરાવ્યો તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રી નાગેન્દ્ર ગન્ધના આચાર્યે બટાકર શ્રી વિવજમેન ચુન્નિએ કરી

હારના ચિનાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી વસ્તુપાળ, તેજપાળે અહીં કઈક શ્રેણીદાર કરાવી ત્રી

નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી . એટલે તે સમયમાં આ સ્થળ એક મહાન જૈન તીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત હશે.

આ ઉપરાંત મેરીસાના દેરાસરમાં રહેલી ખીજી ધાતુ વગેરેની પ્રતિમાઓ ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખો બાળબોધ ક્ષિપિમાં છે :-

૧ સં ૧૪૬૪ વર્ષે / અપાદ સુ / ૬ શુક્રે શ્રી શ્રી માત્ર જ્ઞાતીયંયઃ પ્રતાપમય ભાવાધુતાદેરિ શ્રેયેસ મુન પ્રથમાપેત ચતુરિંશતિપદ / કારિતઃ પ્રતિ-
ષ્ઠિત ગન્ધે શ્રીમુણિ અદ્વૈતગિપદ / શ્રી સોમ-
અદ્વૈતગિ / શુભં ભવતુ/શ્રી/શ્રી/

૨ સંવત ૧૫૫૭ વર્ષે જ્યેષ્ઠ મુદિ ૩ ગુરુ / શ્રી ઉકેસ જ્ઞાતીયુ મા. ધના ભાં ગણુનુ સા. રાજ ભાં રમાદે સુપુત્ર / સાં શ્રી ચંદન ભાં મરધાદે રપાદે સુત સાકી / કા ભાં શ્રી મંડાલ પાલખમસી પ્રમખ કટંબ યુતે / તા સ્વશ્રેયાર્થ મુનિસુ/મન સ્વામિ બિંબ કારિતં ત / પાગચ્છ શ્રી હેમવિભભસુરિભિ પ્રતિષ્ઠિતં / શ્રીઅમ્મદાવાદ વાસ્તતના

૩ સં. ૧૫૭૨ વર્ષે અદ્ભમદાવાદ વા / સિ શ્રી શ્રીમાની જ્ઞાતીય શ્રી હંકુઆ આભાં પૂતાયે સુત બદયે ભાં સગુ / નામ્યા / સ્વદ્રેયાર્થ શ્રી વા / સુ પૂઆ મિખં ઠાંઆનપાં શ્રી સોમ-
મુદર ગુરિ શિખ્ય શ્રી હવશેખરસુ રિભિઃ /

૪ સં ૧૬૮૨ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વદી ૬ ગુરુ અદ્ભામ-
દાવાદ વાસ્તવ્ય શ્રી ઉસાજ્ઞાતાતીય વૃદ્ધશાખી /
૫ સાં શ્રીપાલ / ભાઈ બાલ જમાત નામ્યા
ઉત ૨ સાલ્ય / વાધજ ધનરાજ પ્રમુખ કુટુંબ
કૃતેન શ્રી આતિનાથ / બિખં કારિં સાં શ્રી

એક શાહુકાર માણસ છે. આજે તેણે મને પીવડાવ્યો.”
મંગલાના વદન પર નિહાળતાં નામી બેઠી.

ગોમતીને પોતાના પતિ તરફ તિરસ્કાર આવ્યો,
તેને લાગ્યું કે આ પુરુષ જેવો છે. આને જરાપણ
લાજ નથી, કાયર અને પુરુષવદની !

ધીમે ધીમે મંગલામાં પરિવર્તન આવતા લાગ્યું
આજકાલ તેનો પાસે પૂરતા પૈસા દેખાતા હતા. કાંઈ
વખત જ્યારે ગોમતી પૂછતી ત્યારે કહી દેતો.
“આજ કાલ હું શેઠ મનોહરદાસને ત્યાં કામ કરું
છું.” ત્યાર પછી ગોમતીએ મજૂરી કરવાની બંધ
કરી દીધી. જ્યારે એનો પતિ જ ક્રોધ છે. તો તે
બીજાએને ત્યાં મજૂરી કરવા શા માટે જાય ?

હવે તો તેણે ધાધું ન છવતમાં ભરે પરિવર્તન
લેવું. આજકાલ તે રહેલી સાગરમાં ટાંગી લઇને
મજૂરી કરવા આવી દતો. કોઈની ધાધે ગ્રહણ
કરિયાદ કરતો નહીં, તેની તરફ જોતો પણ નહીં.
તે દિવસની ઘટના પછી ગોમતીના હૃદયમાં એક
કોમળ ભાવના પેદા થઈ મઈ હતી-ધાધુંના પ્રતિ-કે
તે તેનેચાહે છે તે-કોમળ ભાવના-ધાધુંના સદ
બંધારને અને અનિચ્છાએ તે સજીવ અને લાગણ
થઈ હતી. કાંઈ વખત ગોમતીના મનમાં પ્રશ્ન ઊભો
કે “આજકાલ ધાધું કેમ જીવ પર દેખાતો નથી ?
તેની તરફ કેમ જોતો નથી ?” તે કલાકો સુધી
જીવ પર જોતી રહેતી પણ ધાધું જીવ પર આવતી
જ નહીં, આથી ગોમતીના મનમાં અપમાન જનિત
દુઃખની હલતી જાગતી. તે આવેશમાં હિંમત જોતી
મઈ જતી હતી. તેની ઈચ્છા થઈ જતી કે તે ધાધુંનો
લાય પકડીને ધમકાવે કે તે તેની તરફ કેમ જોતો
નથી ?

કાલ તેણે તેણે દહજ કરી નાંખી. તે સ્નાન કરીને
જીવ પર ગઈ. ધાધું જીવ સાથે કરી રહ્યો હતો.
ગોમતી ક્રોધાવધી લગેલેયેલી હતી. આજ ગોમતી

હિંમતની જોમ શરમાઈ નહીં. તે ટટલીક વાર સુધી
ધાધુંને સાથે કરતો જોઈ રહી. જોનાં જોતોં એવું
મન કનુષ્ઠાથી ભરાઈ આવ્યું. તે ગગગગી થઈ ગઈ.
તેણે જોઈથી ખુખારો ખાધો. ધાધુંએ તેનાં તરફ
નજર ફેંકી ન ફેંકીને પોતાના કામમાં પાછો લીધે
થઈ ગયો.

ગોમતી બગી બેઠી, ચુસ્તે થઈ સાથે જ એક
રિચિવ કરુણ લાવનાથી તેનું મન ભરાઈ આવ્યું
તે સાડી સુકવીને નીચે આવી.

આજે ધાધું જલદીયાં આવી ગયો હતો. તે
ટાંગો ઊડીને થોડાંને માસિસ કરતો હતો.

ફગિયામાં શાંતિ હતી. ચૂંપતા હતી. તે માત્રિય
કરીને થોડાંને કૂવા પાસે લઈ ગયો-પાણી પાવા.
ત્યારે એણે જોયું-ગોમતી. મ.થા પર મટકી લઈ આવી
રહી છે તેણે તેની તજ સુના આઠાથ સામે કોન્દ્રત
કરી ફાંધી. ગોમતી આવી. તેણે હોઝમાંથી મટકી
ભરી. ધાધુંના મનમાં આંતરદ્રવ્ય મચી ગયું. તેની
ઈચ્છા થઈ-તે અગત્ય મુનિની માફક એકજ ઘૂંટમાં
ગોમતીના સોન્દર-સાગરને પી લે. પરંતુ તેણે પોતાના
મનના તોફાનને રોકી લીધું. તે બહુજ દારી લાગ્યે
જુગારોની માફક આલ્યો.

એ પગલાંય નહીં ગયો હોય ને ગોમતીએ જો-
લાવ્યો:- “મિત્રજ બહુ આવી ગયો છે. આંખ
બેઠાથીને જોતા પણ નથી.”

ધાધુંના પગ અટકી ગયા
“મટકી તો બેઝી કરો.”

ધાધું તેની પાસે ગયો. મટકી ઉઠાવતાં તેની
દૃષ્ટિ કાણુવાર માટે તેના “આંધ સા મુખ” પર કરી.
ગોમતીના હોઠો પર રોતાનીમયુ દાસ્ય આવી મયું.

“તમે મારાથી નારાજ છો ?”
“નહીં.”

“તો પછી આજકાલ આટલાં બંધ બંધાઈ
કેમ મયા છે ?”

શાંતિદાસ પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રતિષ્ઠાપિતં ચ શ્રી તપાગચ્છે
જટારક / શ્રી વિજયદેવ સુરિ.....ઉ શ્રી વિવેક
હર્ષગણી નામ સુનીષ્ઠા ઉપાધ્યાય શ્રી મુક્તિ-
સાગર ગણિહિ: /

૫ સંવત ૧૬૮૨ વર્ષે જયેષ્ઠ વદી ૯ ગુરૂ શ્રી /
ઓસવાલ જાતચ્છ જટથાળીય સાં શ્રીપાલ
ભાયાં બાહ જસોદા / પુત્ર સાં વાધજ નામના
પુત્ર ધનરાજ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ યુતેન શ્રી
અજિતનાથ / મિત્ર કરિતં. સાં શ્રી શાંતી-
દાસ પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રતિષ્ઠાપિતં / પ્રતિષ્ઠિતં ચ અ
શ્રી વિજય દેવસુરિ વારકે / મહા મહોપાધ્યાય
શ્રી વિવેક હર્ષ ગણી નામ સુનીષ્ઠા ઉપાધ્યાય
શ્રી શ્રી શ્રી / મુક્તિસાગર ગણિહિ: /

આ ઉપરાંત એક બીજો વિશ્વાલેખનો કકડો
મળેલો પણ તેના અક્ષરો, એટલા બધા ઘસાઈ ગયેલા
છે કે તે ઉઠેલી શકાયો નથી.

આ દેરાસરની પ્રાચીનતા માટે અને મહાન તીર્થ
હોવા બાબત પંડિત ઉત્તમવિનયજીએ સં. ૧૮૮૦
માં શ્રી પાર્શ્વનાથ બગવાનનાં ૧૦૮ નામોનો ઉલ્લેખ
કરતાં તે લખે છે કે—“અગત વત્સભ કાલિકુંડ ચિંતા
મગિ કેવળા ‘સેરિસ’ દશામો નમિયે”

આથી ૧૩૭ વર્ષ પૂર્વે આ દેરાસર અતિમાં
અને સારી સ્થિતિમાં હશે એવો સંભવ જણાય છે.

આ દેરાસરથી દક્ષિણ દિશા તરફ સ્મશાનમાં
એક ઝોજનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન શિવાલય છે. ત્યાં
કેટલાક ઘોડેસ્વાર પુરુષોના તથા તેમની પાછળ સતી
થયેલ ક્ષીઓના હાથના પંખનાં નિશાનોવાળા કેટ-
લાક દેતીયા પથરના પાળીયા છે. તેમાંથી એક
ઉપરતો કોઈ પ્રાચીન લિપિમાં કાતરેલો લેખ છે.
જે વાંચી શકાતો નથી

આ ઉપરાંત મૂળસેરીસાના પણ પછી પંધાર્થે
કલોલમાં ધણી વર્ષોથી વસતા વણિકોની ફળ-
દેવી શ્રીફલગાર્ધ માતાનું ત્યાં પ્રાચીન મંદિર છે.

આમ આ ગામ ધણી પુરાણા સમયનું છે. આ
સંબંધી કંઈક તપાસ કરવામાં આવે તો ગુજરાત
ના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર કંઈક વધુ પ્રકાશ પડવા
સંભવ છે.

જે

અ લ ં કાર

મારા સહયુક્તો કંઈ મારી સાથે બિમ્બર પડતા નથી;
તેમજ તેઓ મારી કબરમાં દટારો પણ નહિ. સહીતિ
એ જ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના આત્માનો પ્રથમ અલંકાર છે.

ગોમતી

મુ. સે. ચાલવેન્દ્ર શર્મા 'અંદ્ર'

અનુ. : મગનભાઈ ઈ. પટેલ

ખપેર, સખત ગરમી. શાંત પવન. શૂન્યતા
ને ઢિલાસી.

આથી અગ્રિમ ઋતુમાં ગોમતી કુવાની ડાબી
ખતમાંથી નીકળી એના માથા પર ટોપણી હતી
મેમાં પરંપર ભરેલા હતા :

'કુવો દવડ અને જજીરિત. એની જમણી અને
ડાબી બાજુ બે હત. બનાવટ સામન્તી. ઉપરનો
ખંજ જજીરિત લાગતો હતો - બધે હમગાં પડે,
મણાં પડે

નિર્જન પગદંડી બધાનક તાપને લીધે અધિક
હતી બની ગઈ હતી. / કુવાની બાજુ બાજુ કોઈ
કંઈ ન હતી. થોડે દૂર પહોંત જતની વસ્તી રહેતી
હતી - માગી, સ્વામી. લાટ અને સોનીની.

ગોમતી મુનાચુ હતી.

પોતાના ફળિયાની સૌથી વધુ બદનામ અને
પરિચયહીન યુવતી. એણે પોતાની પતિ હોવા છતાં
મેં દરજી સાથે પ્રેમ કર્યો હતો, પ્રેમ જ આ માટે
જો તો એની સાથે નવું ધર જ વસાવી લીધું
તું. દરજી ગુડો હતો આથી ફળિયાના ગ્રાનુકાર
પરસોના મોં પર તાળા દેવાઈ ગયાં હતાં. જો તે
મનુષ્ય હોત તો ફળિયાવાળાં તેનું આ રીતનું રહેવાનું
સંકેત કરત નહીં. એમને એટલાં હેરાન કરે છે ફળિયું
હીને જનું પડે. ગોમતીને કંઈક રહેવાનું તો દર

પૂજા પાંચાવાળાના મનમાં એટલી બધી બીક
હતી. ગોમતીને કંઈક કદયું તો ધાધું
પર-દતરી પડશે. આથી તેઓ
હીને એટલું ખાન આપતાં હતાં

જેટલું એક ચારિત્ર્યવાન માણસને આપાય. આમ તો
ગોમતી ફળિયાના કુખ અને દર્દમાં કામ આંતરી
હતી. દરેકને ત્યાં સંકટ સમયે દોડી જતી.

ધાધું વિધુર હતો. એની પત્ની જીવનમાંથી
બે મંજિસો પૂરી કરીને તૂટી પડી હતી. વિવાહનાં બે
વર્ષ પછી તેને ઝીણા તાવ આંચો રાત્રે ધાધુંએ
તેને હૃદય પીવામાંને મુવાડી પરંતુ સવારની તેની
હૃદય અમર હૃદય બની ગઈ. તેના માટે ધા ને
હારિંક સહાનુભૂતિ હતી, પરંતુ તેની આંખમાં આંસુ
ન આંખમાં કારણ કે તેને પોતાની પત્ની પસંદ ન
હતી. એના મનમાં તો ગંગા સાંતીનીની જવાન
વડુ ગોમતીનું રૂપ વસી ગયું હતું, તે મુગ્ધ જેવો
હત પર બેસી રહેતો. તેને એવું લાગતું હતું કે
ગોમતી હત પર પોતાના વાળ સુકવો રહી છે. એના
વાળ એટલા બધા લાંબા છે કે તે કમરની નીચે
સુધી આવેલા છે. એનાં વાળને જોઈને તેને એ
વાર્તાઓ પર વિશ્વાસ બેસવા લાગ્યો કે એક રાજ
કુમારી હોવામાં રાતે પોતાની બારીમાંથી પોતાના વાળ
લટકાવતી હતી. અને તેનાં પ્રેમી તેના ધરમાં વાળ
પકડીને જતો હતો. તેને ટાઈ કોઈ વાર તો જામ
થતો હતો કે હવામાં તેના વાળના અત્તરની મુગ્ધ
આગને તેને મદમત કરી રહી છે, અને તે પૂનજા
જેવો આગ મેંદો છે.

ગંગા કુખો, પાતળો, અને હગમખેર હતો.
તે મહેનત વગર જીવન જીવવા હચ્છતો હતો. આટલું
જ નહિ પણ ખરાબ સોળાને મારણે અફીણ પણ
ખાતો હતો. અફીણનાં વેનમાં તે નિર્જીવ જેવો